Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University
G. S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy
of Educational Sciences of Ukraine

Problems of modern psychology

Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, G. S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine

Issue 45

Kamianets-Podilskyi
«Aksioma»
2019

DOI 10.32626/2227-6246.2019-45
UDC 378(082):159.9 **ICV 2013: 5.68** **ISSN 2227-6246 (Print)**
P68 **ICV 2014: 39.96** **ISSN 2663-6956 (Online)**
ICV 2015: 65.56
ICV 2016: 62.05
ICV 2017: 74.05
Research Bible **cejsh.icm.edu.pl**
ERIH PLUS **Google Scholar** **OAJI**
WCOSJ **CROSSREF (DOI)**

Reviewers:

Z.P. Virna – Dr. in Psychology, Professor, Dean of the Faculty of Psychology and Sociology, Lesia Ukrainka Eastern European National University, Lutsk, Ukraine;

V.O. Moliako – Academician of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Dr. in Psychology, Professor, G. S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine;

Arkadiusz Marzec – Professor, Dr. Hab., Jan Długosz University in Częstochowa, Republic of Poland.

The publication is approved by the resolutions of the Scientific Boards of G. S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine (Minutes № 8 from 27.06.2019), Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University (Minutes № 7 from 27.06.2019)

International Editorial Board:

S.D. Maksymenko, Full Member of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Dr. in Psychology, Professor, Director of G. S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine (Editor-in-Chief), Kyiv, Ukraine; ***A.M. Hrys***, Dr. in Psychology, Professor, G. S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine; ***L.O. Kondratenko***, Dr. in Psychology, Senior Researcher, G. S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine; ***O.M. Korniyaka***, Dr. in Psychology, Senior Researcher, G. S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine; ***L.M. Lytvynchuk***, Dr. in Psychology, Senior Researcher, G. S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine; ***T.O. Pirozhenko***, Dr. in Psychology, Professor, G. S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine; ***L.Z. Serdiuk***, Dr. in Psychology, Professor, G. S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine; ***L.A. Onufriieva***, Ph. D. in Psychology, Assistant Professor (Executive Editor), Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, Kamianets-Podilskyi, Ukraine; ***N.V. Bakhmat***, Dr. in Pedagogy, Assistant Professor, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, Kamianets-Podilskyi, Ukraine; ***N.O. Mykhalchuk***, Dr. in Psychology, Professor, Rivne State University of Humanities, Rivne, Ukraine; ***V.I. Shebanova***, Dr. in Psychology, Professor of the Department of Practical Psychology, Kherson, Ukraine; ***I.V. Vashchenko***, Dr. in Psychology, Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine; ***O.V. Drobot***, Dr. in Psychology, Professor at the Department of Pedagogy and Psychology of Vocational Education, National Aviation University, Kyiv, Ukraine; ***V.Y. Lunov,*** Ph. D. in Psychology, Assistant Professor, Bogomolets National Medical University, Kyiv, Ukraine; ***I.O. Fourmanov***, Dr. in Psychology, Professor, Head of the Department of Psychology, Belarusian State University (Republic of Belarus); ***Ewa Łodygowska,*** Dr. in Social Sciences (in the Field of Psychology), the Department of Clinical Psychology and Psychoprophilaxis, Institute of Psychology, University of Szczecin (Republic of Poland); ***Andrzej Szabaciuk***, Ph.D., Assistant Professor, Institute of Political Science and International Affairs, Rector Plenipotentiary for the Eastern-European University Network and Catholic Universities Networks, the John Paul II Catholic University of Lublin (Republic of Poland); ***Magdalena Chęć,*** Dr. in Social Sciences (in the Field of Psychology), the Department of Clinical Psychology and Psychoprophilaxis, Institute of Psychology, University of Szczecin (Republic of Poland); ***Rodolfo Suárez Ortega***, Ph.D. in Psychology, Professor (Colombia); ***Palit Manjushree***, Ph.D., Assistant Professsor, O. P. Jindal Global University, Sonepat (India); ***Helen Medvedskaya,*** Ph.D. in Psychology, Assistant Professor, Brest State A.S. Pushkin University, Brest (Republic of Belarus).

International Scientific Council:

Beata Piechota, Ph.D., lecturer, Department of Pedagogy, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. S. Pigonia in Krosno (Republic of Poland); ***Urszula Gruca-Miąsik***, Professor, Dr. Hab. in Social Sciences in the Field of Pedagogy, Institute of Pedagogy of Rzeszów University (Rzeszów, Republic of Poland); ***Danuta Marzec***, Professor, Dr. Hab., Jan Długosz University in Częstochowa, (Republic of Poland); ***Marek Paluch,*** Associate Professor, Dr. Hab. in Humanities, Rzeszów University (Republic of Poland); ***Beata Balohova***, Professor, Dr. Hab., Prasov University (Slovak Republic); ***Alisa Petrasova***, Assistant Professor, Prasov University (Slovak Republic); ***Alfred Pritz***, Professor, Dr. in Psychology and Pedagogy, Rector of Sigmund Freud University (Republic of Austria); ***Anton Fabian,*** Professor, Dr. Hab., Pavol Jozef Šafárik University in Kosice (Slovak Republic); ***Juraj Stencl***, Dr. in Psychology, Assistant Professor, St. Elizabeth Higher School of Health Care and Social Work, Bratyslava (Slovak Republic); ***E.Z. Ivashkevych,*** Doctor in Psychology, Assistant Professor, Professor of the Department of General Psychology and Psychological Diagnostics, Rivne State University of the Humanities (Ukraine); ***V.I. Luhovyi***, the First Vice President of NAPS of Ukraine, Academician of NAPS of Ukraine, Dr. in Pedagogical Science, Professor (Ukraine); ***N.I. Tavrovetska,*** Ph.D. in Psychology, Assistant Professor, Head of the Department of Practical Psychology, Kherson State University (Ukraine); ***T.S. Yatsenko***, Academician of NAPS of Ukraine, Dr. in Psychological Science, Professor (Ukraine).

P68 **Problems of Modern Psychology :** Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, G. S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine / scientific editing by S. D. Maksymenko, L. A. Onufriieva. – Issue 45. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2019. – 476 p.

The collection of research papers is devoted to the scientific discussion of the most actual issues in contemporary psychology. It presents a wide range of scientific works by Ukrainian and foreign researchers. It presents an analysis of the issues, conditions, and difficulties of psychological development, age-related and individual differences in the development of an individual and psychology of education.

The target readership of the collection of research papers includes professional psychologists, graduate and postgraduate students, as well as everybody else who shows interest in the current state of psychology as a science.

UDC 378(082):159.9

Certificate of state registration of the printed source of mass medium КВ № 19651-9451 ПР of 30.01.2013

The collection of research papers was renewed in the List of specialized scientific editions of Ukraine in psychology. The Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 261 of 06.03.2015.

The collection of research papers «Problems of Modern Psychology» is indexed and listed in the international databases: INDEX COPERNICUS (IC) (from 2013), GOOGLE SCHOLAR (from 2013), CEJSH (THE CENTRAL EUROPEAN JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES) (from 2015), RESEARCH BIBLE (from 2016), ERIH PLUS (from 2016), OAJI (from 2016), WORLD CATALOGUE OF SCIENTIFIC JOURNALS (from 2018); CROSSREF (DOI) (from 2018).

http://journals.uran.ua/index.php/2227-6246
kpnu_lab_ps@ukr.net

© Authors of the papers, 2019
© «Aksioma», publication, 2019

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка
Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України

Проблеми сучасної психології

Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України

Випуск 45

Кам'янець-Подільський
«Аксіома»
2019

DOI 10.32626/2227-6246.2019-45
УДК 378(082):159.9 **ICV 2013: 5.68** **ISSN 2227-6246 (Print)**
П68 **ICV 2014: 39.96** **ISSN 2663-6956 (Online)**
ICV 2015: 65.56
ICV 2016: 62.05
ICV 2017: 74.05
Research Bible **cejsh.icm.edu.pl**
ERIH PLUS **Google Scholar** **OAJI**
WCOSJ **CROSSREF (DOI)**

Рецензенти:

Ж.П. Вірна – доктор психологічних наук, професор, декан факультету психології та соціології, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, м. Луцьк, Україна;

В.О. Моляко – академік НАПН України, доктор психологічних наук, професор, Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, м. Київ, Україна;

Аркадіуш Мажец – професор, доктор габілітований, Академія імені Яна Длугоша в Ченстохові, Республіка Польща.

Рекомендовано до друку рішеннями Вчених рад
Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України
(протокол № 8 від 27.06.2019 р.),
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
(протокол № 7 від 27.06.2019 р.)

Міжнародна редакційна колегія:

С.Д. Максименко, дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор, директор Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України (головний редактор), Київ, Україна; ***А.М. Грись,*** доктор психологічних наук, професор, Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, Київ, Україна; ***Л.О. Кондратенко,*** доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, Київ, Україна; ***О.М. Корніяка,*** доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, Київ, Україна; ***Л.М. Литвинчук,*** доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, Київ, Україна; ***Т.О. Піроженко,*** доктор психологічних наук, професор, Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, Київ, Україна; ***Л.З. Сердюк,*** доктор психологічних наук, професор, Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, Київ, Україна; ***Л.А. Онуфрієва***, кандидат психологічних наук, доцент (відповідальний редактор), Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Кам'янець-Подільський, Україна; ***Н.В. Бахмат,*** доктор педагогічних наук, доцент, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Кам'янець-Подільський, Україна; ***Н.О. Михальчук***, доктор психологічних наук, професор, Рівненський державний гуманітарний університет, Рівне, Україна; ***В.І. Шебанова***, доктор психологічних наук, професор кафедри практичної психології, Херсон, Україна; ***І.В. Ващенко***, доктор психологічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна; ***О.В. Дробот***, доктор психологічних наук, професор кафедри педагогіки та психології професійної освіти, Національний авіаційний університет, Київ, Україна; ***В.Є. Луньов***, кандидат психологічних наук, доцент, Національний медичний університет імені О. О. Богомольця, Київ, Україна; ***І.О. Фурманов***, доктор психологічних наук, професор, Білоруський державний університет (Республіка Білорусь); ***Ева Лодиговська***, доктор соціальних наук (у галузі психології), кафедра клінічної психології і психопрофілактики, Інститут психології, Щецинський Університет (Республіка Польща); ***Анджей Шабацюк***, доктор філософії, доцент, Інститут політології та міжнародних зв'язків, уповноважений ректора Мережі Східноєвропейського університету та мереж католицьких університетів, Католицький університет Любліна імені Іоанна Павла II (Республіка Польща); ***Магдалена Хенч***, доктор соціальних наук (у галузі психології), кафедра клінічної психології і психопрофілактики, Інститут психології, Щецинський Університет (Республіка Польща); ***Радольфо Суарез Ортега***, доктор філософії в психології, професор (Колумбія); ***Паліт Менджушрі***, доктор філософії, Всесвітній університет імені О. П. Джиндал, Сонепат (Індія); ***Олена Медведська,*** кандидат психологічних наук, доцент, Брестський державний університет імені О. С. Пушкіна (Республіка Білорусь).

Міжнародна наукова рада:

Беата Пєхота, доктор педагогічних наук, кафедра педагогіки, Державна Вища школа заводова ім. С. Пігонія у м. Кросно (Республіка Польща); ***Уршуля Груца-Мьонсік***, професор, доктор габілітований суспільних наук у галузі педагогіки, Інститут педагогіки Жешівського Університету (м. Жешів, Республіка Польща); ***Данута Мажец***, професор, доктор габілітований, Академія імені Яна Длугоша в Ченстохові (Республіка Польща); ***Марек Палюх***, професор надзвичайний, доктор габілітований гуманітарних наук, Жешівський університет (Республіка Польща); ***Беата Балогова***, професор, доктор габілітований, Пряшівський університет (Словацька Республіка); ***Аліса Петрасова***, доцент, Пряшівський університет (Словацька Республіка); ***Альфред Прітц***, професор, доктор з психології та педагогіки, ректор університету імені Зігмунда Фрейда (Австрійська Республіка); ***Антон Фабіан***, професор, доктор габілітований, Університет Павла Йозефа Шафарика в Кошицях (Словацька Республіка); ***Юрай Штенцл***, доктор наук, доцент, Вища школа охорони здоров'я та соціальної роботи св. Елизавети, м. Братислава (Словацька Республіка); ***Е.З. Івашкевич,*** доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри загальної психології та психодіагностики, Рівненський державний гуманітарний університет (Україна); ***В.І. Луговий***, перший віце-президент НАПН України, академік НАПН України, доктор педагогічних наук, професор (Україна); ***Н.І. Тавровецька,*** кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри практичної психології, Херсонський державний університет (Україна); ***Т.С. Яценко***, академік НАПН України, доктор психологічних наук, професор (Україна).

П68 **Проблеми сучасної психології :** Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за наук. ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Вип. 45. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2019. – 476 с.

У збірнику наукових праць висвітлено найбільш актуальні проблеми сучасної психології, представлено широкий спектр наукових розробок вітчизняних і закордонних дослідників. Здійснено аналіз проблем, умов і труднощів психічного розвитку, вікових та індивідуальних особливостей становлення особистості й психології навчання.

Збірник наукових праць адресовано професійним психологам, докторантам і аспірантам, усім тим, хто цікавиться сучасним станом розвитку психологічної науки.

УДК 378(082):159.9

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ № 19651-9451 ПР від 30.01.2013 р.

Збірник поновлено у Переліку наукових фахових видань України з психології. Наказ Міністерства освіти і науки України за № 261 від 06.03.2015 року

Збірник наукових праць «Проблеми сучасної психології» проіндексовано у міжнародних наукометричних базах: INDEX COPERNICUS (IC) (з 2013 р.), GOOGLE SCHOLAR (з 2013 р.), CEJSH (THE CENTRAL EUROPEAN JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES) (з 2015 р.), RESEARCH BIBLE (з 2016 р.), ERIH PLUS (з 2016 р.), OAJI (з 2016 р.), WORLD CATALOGUE OF SCIENTIFIC JOURNALS (з 2018 р.); CROSSREF (DOI) (з 2018 р.).

http://journals.uran.ua/index.php/2227-6246
kpnu_lab_ps@ukr.net

© Автори статей, 2019
© «Аксіома», видання, 2019

CONTENT

Avramchuk Oleksandr. Clinical and Psychological Aspects of the Bereavement and Diagnostic of Complicated Grief *(in Ukrainian)* 11

Gavrilovich Aleksandr. Relationship of Psychical Reliability and Motivational Component of Social and Psychological Compatibility of Sportsmen-Players *(in Russian)* 40

Hevchuk Nataliia & **Zhyliak Nataliia.** Study on the Psychological Readiness of Expectant Mothers to Fulfill Parental Responsibilities *(in Ukrainian)* 60

Honcharenko Nataliia. Psychological Features of the Professional Communicative Activity of the Pharmaceutical Worker *(in Ukrainian)* 79

Hudyma Oleksandr & **Yatsiuryk Alla.** Psychological Justification of Using Authentic Fund of English Language by the Teachers at Secondary Schools 104

Dmytriiuk Nataliia & **Kordunova Nataliia.** Self-Attitude as a Psychological Component of the Personal Development of a Modern Teenager *(in Ukrainian)* 128

Dryhus Mariia. Characteristics of Self-efficacy in the Space of an Individual's Self-determination *(in Ukrainian)*..... 152

Kalishchuk Svitlana. Objective Approach to the Interpretation of Consciousness: Neurophysiological, Physical and Mathematical Discourses *(in Ukrainian)* 178

Kichuk Antonina. Certain Theoretical and Methodological Guidance on the Conceptualization of Psychological Health of Contemporary Students *(in Ukrainian)* 203

Kolisnyk Lyudmyla & **Freidlina Darya.** The Goal-Setting Features of Individuals with Myopia Diagnosis *(in Ukrainian)*.. 223

Łodygowska Ewa & **Shebanova Vitaliia.** Beliefs about Various Forms of Psychological Support and Parental Attitudes in Parents of Children with Dyslexia *(in Ukrainian)*..... 242

Medvedskaia Elena. Features of Categorization in the Field of Subject Perception of Adult Active Internet Users *(in Russian)* 261

Minenko Olha. Modern Multiplication as a Shaping Factor of Emotional Disturbances in Pre-School Children *(in Ukrainian)* . 280

Musiiaka Nataliia. Macro-genesis of a Frustrated Achievement Need as a Personal Determinant of Pupils' Educational Achievements *(in Ukrainian)*..... 296

Prymachok Liudmyla. The problem of Professional Growth of a Specialist in a Paradigm of Ratio-Humanistic Psychology of George Ball *(in Ukrainian)* 318

Semeniv Nataliia & **Onufriieva Liana.** Cultural and Value Characteristics as Determinants of Personality Development in Student Environment *(in Ukrainian)*..... 338

Tavrovetska Nataliia. Empirical Study of an Individual's Basic Beliefs in the Context of Overcoming Life Crises *(in Ukrainian)* 358

Tokareva Natalia. A Psychological Content of the Conflict Behaviour of Young Adolescents *(in Ukrainian)*..... 381

Chuiko Halyna. The Crisis of Meaning as a Turning Point in Human Life *(in Ukrainian)* 405

Shtepa Olena. The Value of Psychological Resources in Actualization of the Sense Construct *(in Ukrainian)* 429

Yavorska-Vietrova Iryna. Students' Self-Attitudes and Self-Actualization in the Context of Self-Determination: Analysis of the Empirical Research *(in Ukrainian)* 451

ЗМІСТ

Аврамчук Олександр. Клініко-психологічні аспекти переживання втрати та діагностики ускладненого горювання..... 11

Гаврилович Александр. Взаимосвязь психической надежности и мотивационного компонента социально-психологической совместимости спортсменов-игровиков..... 40

Гевчук Наталія, Жиляк Наталія. Визначення психологічної готовності майбутніх матерів до виконання батьківських обов'язків 60

Гончаренко Наталія. Психологічні особливості професійної комунікативної діяльності фармацевтичного працівника 79

Гудима Олександр, Яцюрик Алла. Психологічне обґрунтування використання автентичного фонду англійської мови вчителями в середніх школах *(англ. мовою)* 104

Дмитріюк Наталія, Кордунова Наталія. Самоставлення як психологічний компонент особистісного розвитку сучасного підлітка 128

Дригус Марія. Характеристика самоефективності у просторі самодетермінації особистості 152

Каліщук Світлана. Об'єктивний підхід до трактування свідомості: нейрофізіологічний, фізичний і математичний дискурси 178

Кічук Антоніна. Деякі теоретико-методологічні орієнтири щодо концептуалізації психологічного здоров'я сучасного студентства 203

Колісник Людмила, Фрейдліна Дар'я. Особливості цілепокладання осіб із діагнозом міопія 223

Лодиговська Ева, Шебанова Віталія. Переконання щодо різних видів психологічної допомоги та батьківське ставлення у батьків дітей із дислексією 242

Медведская Елена. Особенности категоризации в области предметной перцепции у взрослых активных интернет-пользователей 261

Міненко Ольга. Сучасна мультиплікаційна продукція як чинник формування емоційних порушень у дітей дошкільного віку 280

Мусіяка Наталія. Макроґенеза фрустрації потреби досягнення успіху як особистісної детермінанти навчальних досягнень учнів 296

Примачок Людмила. Проблема професійного становлення фахівця в парадигмі раціогуманістичної психології Георгія Балла..... 318

Семенів Наталія, Онуфрієва Ліана. Культурно-ціннісні характеристики як детермінанти розвитку особистості в студентському середовищі 338

Тавровецька Наталія. Емпіричне дослідження базисних переконань особистості в контексті подолання життєвих криз..... 358

Токарева Наталія. Психологічний контент конфліктної поведінки підлітків 381

Чуйко Галина. Криза сенсу як переломний момент життя людини 405

Штепа Олена. Значення психологічних ресурсів в актуалізації смислових конструктів 429

Яворська-Вєтрова Ірина. Самоставлення та самоактуалізація студентської молоді у контексті самодетермінації: аналіз емпіричного дослідження 451

Problems of modern psychology (2019), 45, 11–39
DOI 10.32626/2227-6246.2019-45.11-39 **УДК 159.972**

Clinical and Psychological Aspects of the Bereavement and Diagnostic of Complicated Grief

Клініко-психологічні аспекти переживання втрати та діагностики ускладненого горювання

Oleksandr Avramchuk
Ph.D. in Psychology,
Assistant Professor

Олександр Аврамчук
кандидат психологічних наук,
доцент

E-mail: *avramchuk.md@ucu.edu.ua*
orcid.org/0000-0001-8512-7817
Researcher ID: A-7595-2019

Clinical Psychology Department,
Ukrainian Catholic University,
Lviv, Ukraine
17, Il. Svientsitskoho str.,
Lviv, Ukraine, 79000

Кафедра клінічної психології,
Український католицький
університет, м. Львів, Україна
вул. Ілл. Свєнціцького, 17,
м. Львів, Україна, 79000

Original manuscript received April 17, 2019
Revised manuscript accepted May 14, 2019

ABSTRACT

The actual studies of scientific and psychological approaches to the concept of experiencing bereavement and complicated grief are considered in the article. It is emphasized that the optimal trajectory of recovery after the death of a significant person consists in the successful resolution of nonlinear «tasks», caused by the loss, and passes with minor functional impairments, involves effective coping strategies and activities that allow a healthy way of expressing emotions, remembering the deceased and overcome current life problems.

The information on clinical and psychological features and diagnostic signs of complicated grief are generalized. It is proved that the core of the complicated grief is a complex of symptoms of intense and persistent sepa-

ISSN 2227-6246 (Print) / ISSN 2663-6956 (Online)

The article is licensed under **CC BY-NC 4.0 International (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)**

ration distress, which does not lead to the elaboration of the experience of loss, but is replaced by stereotyped, repeated thinking strategies and behavior strategies, which increase psychosocial disturbances. The diagnostic criteria for the difference between healthy and pathological (complicated) grief, covering the intensity, duration, and complexity of symptoms are identified. The relevance and complexity of the differential diagnosis of complicated grief among other bereavement-related mental health disorders are emphasized. It is noted that due to the communion of a clinical picture with a major depressive disorder and post-traumatic stress disorder, people with complicated grief remain inadequately diagnosed or misdiagnosed, and that leads to the using of treatment as usual that partly reduces comorbid symptoms without affecting the complicated grief symptoms. The differences between complicated grief, major depressive disorder, and post-traumatic stress disorder are generalized, which may be useful for differential diagnosis by mental health professionals.

The author concluded that there is a need to develop educational and training programs directed at increasing professional knowledge and competencies in diagnostics and differential diagnostics of complicated grief and adaptation of screening methods for assessing complicated grief in Ukraine.

Key words: *bereavement, the process of grieving, complicated grief, depression, PTSD.*

Вступ

Горювання – процес, який слідує за втратою (смертю) близької людини й традиційно сприймається як універсальна та нормальна реакція. Інтерес науковців і практиків до полегшення процесу горювання у людей, які переживають втрату, зростає, що, у свою чергу, вимагає перегляду актуальних знань і практичних рекомендацій щодо психосоціальної підтримки. Дослідження психічного стану людей, які пережили втрату, та, зокрема, процесу горювання відзначено у багатьох працях як психоаналітичних, так і когнітивних і феноменологічних напрямків і вчень.

Актуальним викликом для фахівців є проведення диференційної діагностики між нормальним (звичним) для традицій, культури та досвіду горюванням і процесом ускладненого горювання. Водночас виникає потреба вирізняти ключові ознаки ускладненого горювання поміж

© Олександр Аврамчук

інших адаптивних і дезадаптивних реакцій на втрату близької людини, які можуть стати ціллю психотерапії чи інших психосоціальних заходів (Аврамчук, 2018).

Залежно від критеріїв, поширення ускладненого горювання як самостійної нозології зустрічається серед 2–3% населення в усьому світі: R. Rosner посилається на дослідження, опубліковані за період 2008–2011 рр., указуючи на коливання показника у діапазоні 2,4–4,2% (Rosner, Pfoh & Kotoucova, 2011). M. K. Shear і співавтори наводять цифру поширення симптомів ускладненого горювання у 10% (Shear et al., 2011). Схожі показники були озвучені G. A. Bonanno та колегами ще у 2007 р. (Bonanno, Neria, Mancini et al., 2007), із зазначенням, що рівень поширеності може бути більший – до 15%, коливання у межах 10–15% згадується у статті M. R. Thompson і співавторів (2017).

Як показали дослідження, досвід ускладненого горювання викликає суттєві, стійкі дискомфорти та порушення впродовж багатьох місяців або років (Boelen & Prigerson, 2007; Shear et al., 2011; Zisook et al., 2012; Duffy & Wild, 2017). Частина ж людей продовжує жити й не усвідомлює, що їх поведінка, емоційні зміни та прийняті рішення під впливом негативних думок, що заважають нормальному функціонуванню, – результат непережитої втрати. Тому люди з ускладненою реакцією на втрату залишаються недіагностованими, чи хибно діагностованими за такими станами та розладами, як великий депресивний розлад, посттравматичний стресовий розлад (далі – ПТСР), спектр тривожних розладів або їх комбінації (Lichtenthal, Cruess & Prigerson, 2004; Boelen & Prigerson, 2007; Simon et al., 2007; Jordan & Litz, 2014; Zisook et al., 2014; Guldin, 2015). У зв'язку з цим, на нашу думку, згаданий вище відсоток поширеності дещо занижений, оскільки, відчуваючи увесь спектр дискомфорту, люди, які зазнали тяжкої втрати, часто не звертаються за допомогою. Це впливає на виявлення клінічних ознак, не зважаючи на суттєве погір-

© Oleksandr Avramchuk

шення психосоціального функціонування особистості та високий ризик негативних наслідків, зокрема суїцидальної поведінки. Актуальності також додає те, що втручання, спрямовані на первинну профілактику, не зменшують можливість виникнення ускладненого горювання у людей, які зазнали втрати, а застосування типового медикаментозного лікування, що передбачає використання антидепресантів як базової лінії терапії, все частіше стає однією з найрозповсюдженіших практик (Wittouck, Van Autreve, De Jaegere, Portzky & van Heeringen, 2011). Водночас дані мета-аналізів і рандомізованих, контрольованих досліджень показують ефективність психотерапії як першої лінії вибору при лікуванні ускладненого горювання (Shear et al., 2005; Rosner et al., 2011; Shear et al., 2014; Bryant et al., 2014; Shear et al., 2016).

Мета статті – розглянути клініко-психологічні особливості переживання втрати й ускладненого горювання та проаналізувати стан розробки цієї проблеми у сучасних психологічних дослідженнях.

Завдання статті

1. Здійснити теоретико-методологічний аналіз підходів до розуміння процесу переживання втрати й ускладненого горювання.

2. Розширити знання фахівців у сфері психічного здоров'я щодо клініко-психологічної діагностики нормального й ускладненого горювання.

3. Ідентифікувати подібні та відмінні аспекти клінічної картини ускладненого горювання, великого депресивного розладу та посттравматичного розладу.

Методи та методики дослідження

Для аналізу науково-дослідницьких джерел у дослідженні було використано теоретичні методи. За допомогою системного аналізу літератури було проаналізовано теоретико-методологічну базу процесу переживання втрати й

© Олександр Аврамчук

ускладненого горювання. Пошук попередніх досліджень, пов'язаних із темою статті, здійснювався через PubMed, Medline, Web-of-Science, BIOSIS, Cochrane library and Research Gate. Для огляду актуальних досліджень увагу було зосереджено на статтях, опублікованих не пізніше, ніж 10 років тому, а об'єктом дослідження визначено клініко-психологічні аспекти ускладненого горювання. Пошук здійснювався за такими ключовими словами: «ускладнена реакція на втрату»; «ускладнене горювання»; «патологічне горе»; «патологічне горювання»; «complicated grief disorder»; «bereavement-related disorder»; «complex bereavement disorder».

Вибір такого методу дав змогу проаналізувати актуальні знання щодо процесу переживання тяжкої втрати; визначити структуру й особливості проявів ускладненого горювання; розкрити та синтезувати виявлені особливості диференційної діагностики ускладненого горювання; сформулювати висновки за результатами дослідження й окреслити перспективи подальших досліджень.

Результати та дискусії

У своїх працях S. Freud процес переживання втрати – «роботу горя» – розглядав як складний і тривалий процес, спрямований на пошук і побудову нових життєвих цілей, цінностей і значень без померлого (Malkinson, 2010). «Робота горя», на думку S. Freud, може тривати від 6 до 12 місяців. М. І. Лім, аналізуючи працю S. Freud «Сум і меланхолія» (1917 р.), вказує, що погляди психоаналітика на «роботу горя (суму)» полягають у тому, щоб «відірвати психічну енергію» від значимого, але вже втраченого об'єкта, й у кінцевому результаті стати вільним від прив'язаності до нього та мати сили скерувати цю психічну енергію на інші об'єкти, які стануть значимими (Лім, 2010). Автор статті слушно зауважує, що у праці S. Freud процес горювання розглядається як процес забування, проте, на думку М. І. Лім, процес горювання – це «...не відрив енергії від

© Oleksandr Avramchuk

втраченого об'єкта, а усунення образу цього об'єкта для збереження в пам'яті» (Лім, 2010: 162). У 1944 р. E. Lindemann у статті «Symptomatology and management of acute grief» описав клінічну картину стану «гострого горювання» як універсального клінічного синдрому з характерною психологічною та соматичною симптоматикою, що є проявом стану надмірної залежності від значимої особи (Lindemann, 1944). E. Lindemann зазначає, що клінічна картина такого стану може змінюватися залежно від часу й того, наскільки успішно людина здійснює «роботу горя», згадану в працях S. Freud.

Першу, стадійну, модель переживання втрати частіше ідентифікують за працями E. Kübler-Ross, уперше опублікованими у 1969 р. Відповідно до теоретичних напрацювань авторки, процес горювання вміщує п'ять узагальнених стадій, названих відповідно до ключових емоційних і когнітивних компонентів, що їх супроводжували: заперечення, гнів, перемовини (пошук компенсації), депресія та прийняття (Beckett & Dykeman, 2017). Л. Б. Наугольник зазначає, що коли людина підготовлена до факту втрати (навіть якщо виказує сильні болісні почуття), то перехід між стадіями чи етапами цього процесу стає розмитим і непомітним (Наугольник, 2015). Однак, як стверджують C. Beckett і C. Dykeman, посилаючись на низку досліджень, ця теорія, незважаючи на її популяризацію, не знайшла емпіричного підтвердження (Beckett & Dykeman, 2017). Критиці також піддана ідея надмірного узагальнення стадій, неврахування особливостей культури й індивідуального попереднього досвіду та формування стереотипного мислення / погляду серед фахівців сфери психічного здоров'я на людей, які переживають втрату. Водночас теоретична основа, закладена працями E. Kübler-Ross, дала змогу сформувати алгоритми та керівництва психологічної самодопомоги, беручи за основу зрозумілу й просту для психоедукації модель і конкретні цілі, що досягаються кожною стадією.

© Олександр Аврамчук

До розгляду процесу горювання як змінних, послідовних фаз також відносять праці різних команд дослідників під керівництвами J. Bowlby, C. M. Parkes і C. M. Sanders (Bowlby, 1980; Beckett & Dykeman, 2017). J. Bowlby, спираючись на авторську теорію прив'язаності, виокремив чотири послідовні фази: фазу оніміння, фазу туги та сепараційної тривоги, фазу відчаю та дезорганізованості й фазу повторного повернення (входження) до життя (Bowlby, 1980). Автор визначав горювання як систему поєднання відчаю та смутку в контексті сепараційного синдрому, а тому приділив вагоме значення втраті стосунків, соціального статусу та ролей, навіть мрій, що були пов'язані зі значимою особою. Теорія втрати C. M. Parkes описує «попередньо запрограмовані» набориповедінкових реакцій, спрямованих на опанування втрати: оніміння, пошук («втраченого об'єкта». – *Прим. автора*) і тужіння, депресія, відновлення. Схожу послідовність пропонує C. M. Sanders та її колеги, які виокремили таку послідовність: фаза шоку, фаза усвідомлення втрати, фаза віддалення (відчуження, анулювання), фаза зцілення та відновлення. Авторка зробила акцент на внутрішніх і зовнішніх підтримуючих чинниках, згадуючи, що вік, стать та інші чинники по-різному можуть впливати на процес горювання. Водночас, звернувши увагу на те, що сам по собі процес горювання, «застиглий у часі», також може бути шкідливим і травматичним для людини. Запропоновані теоретичні моделі допомагають зробити важливий висновок: якщо процес переживання втрати не опрацьовується на певній стадії (у відповідний період) і людина застряє на одній із них, це призводить до емоційних порушень і фізичних проблем зі здоров'ям у подальшому.

Остання модель – модель «завдань» з'явилася у 80–90-х роках минулого століття й розширюється донині. До цієї групи відносять праці J. Worden, розширені у роботах T. A. Rando, M. S. Stroebe та H. Schut, і R. A. Neimeyer (Beckett & Dykeman, 2017; Worden, 2018). Спільним для

© Oleksandr Avramchuk

цих напрацювань є погляд на процес горювання не як послідовних стадій чи фаз, через які має пройти людина, а як комплекс нелінійних реакцій, відповідних життєвим завданням, які мають бути вирішені. Також ставиться акцент на тому, що цей процес немає чіткого завершення й може тривати упродовж тривалого часу, оскільки відображає поступові зміни, пов'язані з втратою значимого об'єкта. На думку О. В. Диси й О. Л. Василюк (2016), запропоновані моделі «завдань», а не лінійних стадій чи фаз, мають ширше клінічне застосування і є зручнішими для практичних фахівців, які надають психосоціальну підтримку людям, які переживають втрату, та їх оточенню. Повертаючись до змісту моделі, запропонованої J. Worden (Worden, 2018), то перед людиною, яка переживає втрату значимої особи, постає чотири основні завдання, які вона повинна вирішити, щоб перейти від горювання до відновлення: визнання того, що втрата реальна; переживання й опрацювання болючих думок і емоцій, пов'язаних з об'єктом втрати; адаптація до світу й нових умов життя без людини, якої вже немає; закріплення цих змін. Оригінальна назва останньої фази, доповненої автором через 20 років від першої публікації, звучить так: «Знайти спосіб, щоб згадувати померлого посеред решти, подорожуючи своїм життям» (Worden, 2018). Окреслені вище життєві завдання (та їх еквіваленти у суміжних теоріях) спрямовані на визнання втрати як такої й усвідомлення її ознак, наслідків, що дає поштовх для подальшого прийняття. Конфронтація болючим переживанням має на меті знизити відчуженість, сприяти переосмисленню втрачених стосунків, відмовившись від старої прив'язаності, сформувати новий досвід, який перебудується у нові стосунки, значення, способи сприйняття, та переспрямувати внутрішню енергію у досягнення й шляхи розвитку. Водночас «життєві завдання» для шляху горювання не є заздалегідь визначеними й формуються відповідно до внутрішніх чинників і зовнішніх, модифікуючих

© Олександр Аврамчук

особливостей життєвої ситуації загалом. Такі погляди на переживання втрати роблять процес нормального горювання інтегрованим, гнучким й орієнтованим на клієнта, у той час як відмова від подолання життєвих завдань чи ригідна фіксація на одному з них робить цей процес патологічним, а горювання ускладненим.

B. J. Arizmendi та M.-F. O'Connor, проаналізувавши дані наукових джерел, дійшли висновку, що процес горювання людини, яка пережила важку втрату, може розвиватися за 4-ма траєкторіями:

– шляхом здатності відновлювати попередній психічний стан (англ. «psychological resilience» – процес адаптації й відновлення після смерті значимої людини з несуттєвими функціональними порушеннями та залученням ефективних копінг-стратегій і діяльності, що дають змогу проявляти емоції, згадувати померлого й долати поточні життєві проблеми);

– шляхом подолання депресії (процес, який за змістом наближений до концепції стадії «депресії» у працях E. Kübler-Ross, включає використання можливості подолання проявів дистресу й депресії як рушійної сили на шляху відновлення після втрати. Люди, які обрали таку стратегію, свідчать про використання спогадів про померлого для підвищення власної мотивації досягнення у майбутньому, пошуку позитивного значення подолання втрати для подальшого життя та відчувають полегшення від завершення «важких» стосунків);

– шляхом формування хронічної депресії (на відміну від попереднього варіанту, перебіг процесу горювання поглиблює ознаки клінічної депресії. Цей стан також отримав клінічне визначення як «депресія, асоційована (пов'язана) з тяжкою втратою» і призводить до стійких емоційних і фізичних порушень, порушень соціального функціонування, характерних для тяжких і хронічних форм депресії. Зазвичай, такий варіант типовий для людей, анамнез котрих об-

© Oleksandr Avramchuk

тяжений афективними розладами, і тому стан більше пов'язаний із нейробіологічними порушеннями настрою, ніж самою втратою);

– шляхом формування хронічного (ускладненого) горювання як самостійного психічного розладу (Arizmendi & O'Connor, 2015).

Як зазначає J. Wetherell, у науковій літературі можна зустріти кілька синонімічних назв «ускладненого горювання» (Complicated grief): тривале горювання, хронічне горювання, травматичне горювання, патологічне горювання, узагальнених у клінічних нозологіях у МКБ-11 і DSM-5 (Wetherell, 2012). Аналізуючи історичні витоки терміна «ускладнене горювання» (Complicated grief), R. Rosner указує, що він як сформована нозологічна дефініція зустрічається у працях Horowitz і колег із 1997 р., до цього у дослідженнях науковців під керівництвом H. Prigerson цей феномен було клінічно виведено з варіантів клінічної картини афективних порушень, а в 1999 р. термін став використовуватися як «травматичне горювання» (Rosner et al., 2011; Thompson, Whiteman, Loucks & Daudt, 2017).

На даний час ускладнене горювання розглядається як інтенсивне відчування горя, що не призводить до асиміляції досвіду втрати, а замінюється стереотипними, повторюваними стратегіями мислення та поведінки, які посилюють психосоціальні порушення (Malkinson, 2010). До варіантів таких стратегій емоційного й поведінкового реагування може бути віднесено прагнення залишити усе, як було до смерті близької людини, чи то у справах, чи речах, у такий спосіб очікуючи на її повернення. Н. В. Онищенко розглядає подібні стратегії емоційного й поведінкового реагування як варіанти патологічної форми заперечення у структурі тривалого горювання, що призводить до неприйняття змін у житті людини, зупинення у власній жалобі (Онищенко, 2012). Слід зазначити, що частина людей, які пережили втрату, можуть заперечувати емоції, характер-

© Олександр Аврамчук

ні для процесу горювання, впродовж тривалого часу. За результатами дослідження, описаними у статті Н. В. Онищенко, така тенденція більш характерна для чоловіків (Онищенко, 2012). Наведені вище дані доповнює дослідження, проведене S. Cochran у 2006 р., за результатами якого автор указує на те, що жінки частіше забороняють собі відчувати гнів стосовно померлого, разом із цим, чоловікам доводиться протистояти забороні на сум і тугу (Cochran, 2006). Власний досвід психотерапевтичної роботи із сім'ями загиблих у зоні проведення АТО дає підстави стверджувати, що відсутність характерних проявів горювання родичами й оточенням іноді може сприйматися як емоційна стійкість, без підозри на розвиток можливих проблем психічного здоров'я у майбутньому.

На думку М. І. Лім, до хворобливих реакцій горя (автор статті не розглядає час появи чи тривалість реакцій від моменту тяжкої втрати як критерії, що визначають «патологічність» процесу горювання, проте, на нашу думку, варто наголосити, що ці ознаки стають клінічно значущими у діагностиці ускладненого горювання по завершенню, щонайменше, 6-місячного терміну після втрати) можуть бути віднесені: відтермінування реакції; почуття нереальності; поглиненість образом померлого та /або так звана «невротична ідентифікація з померлим» (розглядається варіант поведінки, коли людина займається діяльністю, якою займався померлий); поява зорових і слухових образів померлого; поява симптомів захворювань, на які страждав померлий, у тому числі психосоматичних; зміна ставлення до навколишнього середовища і стосунків із родиною та друзями; підвищена збудливість, яка проявляється через роздратування, злість, бажання, щоб «не чіпали», ворожість до певних осіб чи інституцій; прогресуюче погіршення соціальної активності; почуття малоцінності, самозвинувачення; поведінка, спрямована на самопокарання чи заподіяння собі шкоди (Лім, 2010).

© Oleksandr Avramchuk

Варто було б зазначити, що тривалий час симптоми «ускладненого горювання» не були включені до класифікаційних систем, а, відповідно, не розглядалися частиною клініцистів і фахівців у сфері психічного здоров'я як самостійний стан, який вимагає іншого погляду на проблему та відповідних інтервенцій. У сучасних дослідженнях усе частіше починають обговорювати й розглядати «ускладнене горювання» як самостійну нозологію, тобто розлад психічної діяльності (Prigerson et al., 2009; Boelen et al., 2010; Bryant et al., 2014; Lundorff et al., 2017). Як окрема нозологія такий стан характеризується вираженими симптомами горювання, що тривають не менше ніж півроку після втрати й призводять до суттєвих погіршень загального функціонування людини (Prigerson et al., 2009).

M. K. Shear та її колеги запропонували кластер симптомів інтенсивного і стійкого сепараційного дистресу визначити як основне ядро процесу ускладненого горювання (Shear et al., 2011). У такий спосіб людина має відчувати один або більше з таких чотирьох дискомфортних симптомів: 1) стійке, інтенсивне прагнення «бути з померлим»; 2) часті й інтенсивні періоди почуття самотності або порожнечі; 3) стійкі негативні думки про подальше життя без померлого або рецидивуючі висловлювання думок «приєднатися до померлого»; 4) тривожні, нав'язливі думки й згадування самого померлого, які погіршують щоденне функціонування. Характерні зміни психічного благополуччя включають сильну тугу, нудьгу або емоційний біль, почуття зневіри чи нездатності прийняти можливі труднощі / перешкоди майбутнього, труднощі у взаємодії з соціальної чи іншої діяльності, «соціальний аутизм» і відчуття, що життя не має сенсу, зростання вживання тютюну, алкоголю та інших психоактивних речовин, а також збільшення суїцидальних думок.

H. G. Prigerson і колеги у 2009 р. запропонували критерії до DSM-5, серед яких зазначили ключові симптоми

© Олександр Аврамчук

нового клінічного діагнозу «тривалий розлад горювання» (Prigerson et al., 2009).

Критерій А: подія – втрата.

Критерій В: сепараційний дистрес проявляється щодня або призводить до порушень функціонування.

Критерій С: п'ять (або більше) з перелічених когнітивних, емоційних і поведінкових симптомів проявляються щодня або призводять до порушень функціонування:

1) відчуття збентеження щодо своєї ролі у житті або почуття «зменшення» / «спустошення» власної особистості (відчуття того, що частина самого себе померла);

2) складність прийняття втрати;

3) уникнення нагадування про реальність втрати;

4) нездатність довіряти іншим після втрати;

5) гіркота або гнів, пов'язані з втратою;

6) складність переходу до життя (наприклад, залучення нових друзів, переслідування інтересів);

7) відсутність емоцій або емоційна нечутливість із моменту втрати;

8) відчуття того, що життя стало порожнім або безглуздим після втрати;

9) почуття приголомшення або шоку.

Критерій D. Діагностика не повинна проводитися, поки не мине, щонайменше, 6-місячний термін після смерті.

Критерій Е. Порушення викликають клінічно значущі негаразди в соціальних, професійних або інших важливих сферах функціонування (наприклад, домашні обов'язки).

Критерій F. Порушення не можуть бути пояснені клінічною картиною великого депресивного розладу, генералізованого тривожного розладу або посттравматичним стресовим розладом.

У подальшому, на основі емпіричних досліджень команд під керівництвом M. K. Shear і H. G. Prigerson, до DSM-5 додано новий клінічний діагноз: Persistent Complex Bereavement (Bereavement-Related) Disorder (стійкий комплексний розлад, пов'язаний із тяжкою втратою), а з

© Oleksandr Avramchuk

2015 р. рекомендовано включення до МКХ-11: Prolonged grief disorder (тривалий розлад горювання). Варто зазначити, що у 2013 р. ця нозологія була включена до DSM-5 з приміткою: «розлад для подальших досліджень» (O'Connor et al., 2019). Водночас створення універсальних критеріїв діагностики й досі викликає дискусію, чи варто патологічний перебіг процесу горювання у першу чергу визначати як тривалий, з огляду на тривалість симптомів від моменту втрати, або комплексний, через прогресування й інтенсивність симптомів від моменту втрати (Duffy & Wild, 2017). Результати останніх досліджень показали, що відмінності між двома нозологічними дефініціями за своєю суттю лише семантичні, а єдиним відмінним критерієм залишається пропонована мінімальна тривалість цих симптомів (відповідно, 6 місяців за МКХ-11 і 12 місяців за DSM-5), оскільки обидва діагнози емпірично засвідчили однакову прогностичну валідність і високі показники відповідності об'єкта діагностики (Maciejewski, Maercker, Boelen & Prigerson, 2016; Lundorff et al., 2017; O'Connor et al., 2019).

Базуючись на клінічних критеріях, із метою ефективного диференціювання нормального та патологічного горювання M. Duffy та J. Wild (2017) пропонують використовувати такі діагностичні інструментарії: Inventory of Complicated Grief measures maladaptive responses to loss (Prigerson et al., 1995), Grief Cognitions Questionnaire (GCQ; Boelen & Lensvelt-Mulders, 2005), Typical Beliefs Questionnaire (Skritskaya et al., 2017) і Grief Cognitions Questionnaire for Children (GCQ-C; Spuij et al., 2017).

Говорячи про клініко-психологічні особливості та прояви цього стану, слід указати, що уникнення соціальних контактів, як і формування уникаючої поведінки загалом, є типовою стратегією людей, які пережили втрату. Зниження бажання відвідувати певні місця чи перебувати у певних соціальних ситуаціях допомагає уникати болісних почуттів, пов'язаних зі спогадами про значиму особистість. Водночас, такий стан часто інтерпретують у кон-

© Олександр Аврамчук

тексті симптомів клінічної депресії, пов'язаної з втратою, поряд із пригніченим настроєм, втратою зацікавленості, зниженням самооцінки та почуттям провини, а не як самостійний психопатологічний стан. L. Dell'Osso та колеги на основі власного емпіричного дослідження визначили коморбідність ускладненого горювання з клінічно значимими ознаками депресії у людей, які переживають тяжку втрату, вищу за 70%, що також знайшло підтвердження у проаналізованих авторкою попередніх дослідженнях (Dell'Osso et al., 2011).

S. Zisook і його колеги, провівши низку емпіричних досліджень, зазначили, що депресія, пов'язана зі смертю близької людини, за клінічною картиною не відрізняється від «великого депресивного розладу», відповідно до критеріїв DSM-5 (Zisook et al., 2012). Прояви депресії у людини, яка пережила тяжку втрату, характеризуються схожими особливостями у проявах і поведінці особистості, структурі супутньої (коморбідної) патології, а очікуваний перебіг буде хронічним та / або рецидивуючим, водночас очікувалося, що вони аналогічно реагуватимуть на лікування антидепресантами (Zisook et al., 2012). Однак, як показали подальші дослідження, рекомендовані тактики лікування депресії (у тому числі психотерапевтичні інтервенції, акцентовані лише на симптомах депресії) мінімально впливають на прояви ускладненого горювання, хоча й зменшують притаманну депресії симптоматику (Bryant et al., 2014). Висновки рандомізованих контрольованих досліджень свідчать про те, що антидепресанти (зокрема, СІЗЗС, селективні інгібітори зворотного захоплення серотоніну) не ефективні щодо зниження тяжкості симптомів ускладненого горювання, тим не менш, можуть використовуватися як доповнення до психотерапії (Jordan & Litz, 2014; Shear et al., 2016). Такі результати досліджень підтверджують гіпотезу про те, що великий депресивний розлад та ознаки депресії, коморбідні ускладненому горюванню, мають різні етіологічні чинники (Arizmendi & O'Connor, 2015).

© Oleksandr Avramchuk

Актуальні емпіричні дослідження вказують на зв'язок між вразливістю людей до формування ускладненого горювання та стилем прив'язаності у дитинстві (як свого часу зазначав J. Bowlby та його колеги), що обумовлює схожість проявів сепараційної тривоги у дорослих із клінічними проявами ускладненого горювання (Dell'Osso et al., 2011). Серед поширених тривожних розладів найбільшу коморбідність з ускладненим горюванням помічено для генералізованого тривожного розладу та панічного розладу з / без агорафобії (Simon et al., 2007). Як зазначено у дослідженні групи вчених під керівництвом N. Simon (2007), наявність коморбідностей у вигляді тривожних розладів погіршує перебіг процесу горювання, а саме помітно погіршує загальне функціонування, загострює проблеми зі сном і стає причиною виникнення вторинної депресії чи загострення травматичного досвіду з минулого, що опосередковано збільшує ризик суїцидальних спроб. Водночас за низкою інших проявів (зв'язок із травматичною подією, шокові реакції, інтрузивні спогади, відчуття безпомічності, уникнення нагадувань, відчуття провини того, хто вижив / продовжує жити) цей стан ближчий до посттравматичного стресового розладу, що призводить до акцентування психотерапевтичних втручань на травматичних спогадах і їх опрацюванні (Duffy & Wild, 2017).

Узагальнюючи проаналізовані дані, ми зосередили увагу на відмінностях між ускладненим горюванням, великим депресивним розладом (відповідно до МКХ-10: F32 – депресивним епізодом) і посттравматичним стресовим розладом (МКХ-10: F43.1) як психічних розладах, які у першу чергу потребують диференційної діагностики у випадку переживання тяжкої втрати. На основі проведеного аналізу сучасних психологічних і психіатричних досліджень слід зазначити таке:

– для ускладненого горювання засмученість і пригнічений настрій пов'язані з розлукою й думками про померлих, у той час як для епізоду клінічної депресії важливим

© Олександр Аврамчук

патогенетичним елементом є зв'язок настрою з песимістичними й надмірно узагальненими румінаціями (непродуктивне, циклічне мислення, сфокусоване на абстрактних питаннях без відповіді) щодо більшості життєвих подій (Kersting et al., 2009; Zisook et al., 2014; Jordan & Litz, 2014);

– на відміну від великого депресивного розладу, почуття провини при ускладненому горюванні пов'язане зі стосунками з померлим і зосереджене навколо них, у той час як для клінічної депресії характерне глобальне (загальне) почуття провини (Duffy & Wild, 2017);

– при ускладненому горюванні загальний рівень тривоги та пошук соціальної підтримки нижчі, порівняно з великим депресивним розладом (Kersting et al., 2009);

– незважаючи на загальне зниження соціальної активності, людина, проживаючи процес горювання, зберігає зацікавленість до спогадів про померлого та діяльності, що була пов'язана з ним, на відміну від загального пригнічення зацікавленості при великому депресивному розладі. Горюючи, люди іноді навмисно фокусуються на цих спогадах, а у низці культур ці спогади викристалізовуються у позитивний образ померлого;

– при ПТСР думки про померлих, як правило, мимовільні й інтрузивні та зосереджені на самому випадку смерті, тоді як при ускладненому горюванні думки про померлих як мимовільні, так і добровільні, та супроводжуються позитивними спогадами про час, проведений спільно (Jordan & Litz, 2014);

– інтрузивні спогади при ускладненому горюванні, зазвичай, не пов'язані зі специфічними травматичними тригерами (запах, звук, колір тощо), які розкривають зміст пережитих травматичних подій і не супроводжуються відчуттям загрози, як при ПТСР, а тригеруються широким спектром нагадувань про померлого (Duffy & Wild, 2017);

– інтрузивні спогади при стійкому горюванні рідше супроводжуються тривогою, дисфорією та гіперзбудли-

© Oleksandr Avramchuk

вістю, ніж при ПТСР (Boelen et al., 2010; Jordan & Litz, 2014);

– флешбеки й нічні жахи зустрічаються рідше, ніж при ПТСР (Shear et al., 2005; Rosner et al., 2011; Arizmendi & O'Connor, 2015).

Попри важливість якісної диференційної діагностики, при обранні методів психологічної допомоги людям, які переживають ускладнене горювання, необхідно враховувати чинники ризику виникнення цього патологічного стану й інші «модифікуючі чинники» (елементи досвіду або зовнішнього середовища, які безпосередньо не мають причинно-наслідкового зв'язку з виникненням тих чи інших порушень, але впливатимуть на вірогідність їх появи), що сприятимуть розвитку ускладненого горювання. Результати досліджень указують на те, що різні стратегії лікування можуть бути використані з метою досягнення кращої ефективності для різних клінічних синдромів, що розвиваються у людей, які зазнали тяжкої втрати (Boelen, van den Bout & de Keijser, 2003). Водночас висвітлені у науковій літературі профілактичні заходи переважно зосереджені на конкретних групах ризику щодо розвитку ускладненого горювання (наприклад, батьки, які втратили дітей, чи особи, в анамнезі яких зафіксовано спроби суїциду), але через недостатню кількість досліджень використовувати їх як загальнорекомендовані заходи психосоціальної допомоги у роботі з людьми, які пережили тяжку втрату, зарано (Wittouck et al., 2011). Саме тому психосоціальні інтервенції при роботі з ускладненим горюванням повинні відбуватися у контексті та з урахуванням:

1) соціальних і культурних аспектів середовища індивіда;

2) часу, що минув від моменту втрати;

3) тривалості симптомів, що робить важливою та іноді недооціненою диференційну діагностику цього стану й оцінку прогресу психологічних чи психотерапевтичних втручань.

© Олександр Аврамчук

Висновки

Результати аналізу літератури показали, що переживання втрати значимої людини є природним процесом зцілення людини. Водночас цей процес є складною сукупністю змін мислення, емоційного реагування, поведінки й опанування травматичного досвіду, що вимагає від людини та її оточення залучення ресурсів. Складність адаптації на шляху відновлення полягає в тому, що інші життєві виклики та попередній життєвий досвід людини (досвід стосунків, прив'язаності, сформованих глибинних переконань і життєвих правил на їх основі) впливають на прояви горювання. Приймаючи смерть значимої людини без хибних інтерпретацій та опанувавши емоційний і тілесний дискомфорт, вона долає труднощі / перешкоди майбутнього життя у соціальній чи іншій діяльності.

Водночас відмова від подолання життєвих завдань чи ригідна фіксація на одному з них або на певній стадії робить нормальний процес горювання хворобливим і патологічним. Цей стан отримав клінічне визначення як «ускладнене горювання» й був віддиференційований з-поміж низки інших проблем психічного здоров'я, які можуть виникнути після втрати близької людини, таких як клінічна депресія, ПТСР, тривожні розлади чи інші психосоматичні реакції.

Перспективу подальших досліджень убачаємо в адаптації й валідизації скринінгових методик оцінки ускладненого горювання в Україні та розробці навчально-тренінгових програм, спрямованих на розширення фахових знань і компетентностей щодо діагностики й диференційної діагностики ускладненого горювання серед фахівців сфери психічного здоров'я.

Література

Аврамчук О. Лікування ускладненого горювання та реакції на втрату. *Форум психіатрії та психотерапії: наук.-практ. журнал*. Львів : УСП, 2018. Т. 11. С. 22–23.

© Oleksandr Avramchuk

Диса О. В., Василюк О. Л. Шляхи подолання особистістю синдрому втрати. *Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя: Збірник наукових праць* / За ред. С. Б. Кузікової, І. М. Щербакової. Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2016. С. 244–248.

Лім М. І. Переживання горя, робота з горем. *Вісник Національної академії оборони: Збірник наукових праць Нац. ун-ту оборони України ім. Івана Черняхівського* / За ред. В. В. Стасюк та ін. Київ : НУОУ, 2010. Вип. 5 (18). С. 162–166.

Линдеманн Э. Клиника острого горя. *Психология эмоций. Тексты* / Под ред. В. К. Вилюнаса, Ю. Б. Гиппенрейтер. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1984. 288 с.

Наугольник Л. Б. Особливості переживання кризи горя. *Проблеми особистості в освітньому просторі держави: Матеріали круглого столу*. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2015. С. 158–162.

Онищенко Н. В. Горе як реакція постраждалого на втрату. *Проблеми кризової психології: Збірник наукових праць*. Харків : НУЦЗУ, 2012. Вип.12. Ч. ІІ. С. 33–39.

Arizmendi, B. J., & O'Connor, M.-F. (2015). What is «normal» in grief? *Aust Crit Care*. Retrieved from http://dx.doi.org/10.1016/j.aucc.2015.01.005.

Beckett, C., & Dykeman, C. (2017). A metatheory of grief: Implications for counselors. VISTAS Online. Retrieved from https://www.counseling.org/docs/default-source/vistas/Metatheory_ of_Grief.pdf.

Boelen, P. A., van den Bout, J., & de Keijser, J. (2003). Traumatic grief as a disorder distinct from bereavement-related depression and anxiety: A replication study with bereaved mental health care patients. *J. Psychiatry, 160,* 1339–1341.

Boelen, P. A., & Prigerson, H. G. (2007). The influence of symptoms of prolonged grief disorder, depression, and anxiety on quality of life among bereaved adults: a prospective study. *Eur Arch Psychiatry Clin Neurosci, 257* (8), 444–452.

Boelen, P. A., van de Schoot, R., van den Hout, M. A., de Keijser, J., & van den Bout, J. (2010). Prolonged grief disorder, depression, and posttraumatic stress disorder are distinguishable syndromes. *J. Affect. Disord., 125*, 374–378. Retrieved from http://dx.doi. org/10.1016/j.jad.2010.01.076.

Bonanno, G. A., Neria, Y., Mancini, A., et al. (2007). Is there more to complicated grief than depression and posttraumatic stress disorder? A test of incremental validity. *J. Abnorm. Psychol, 116* (2), 342–351.

Bowlby, J. (1980). Loss: Sadness and depression. *Attachment and loss, Vol. 3*. New York, NY : Basic Books.

© Олександр Аврамчук

Bryant, R., Kenny, L., Joscelyne, A., Rawson, N., Maccallum, F., Cahill, C., et al. (2014). Treating prolonged grief disorder: a randomized clinical trial. *JAMA Psychiatry, 71*, 1332–1339. Retrieved from http://dx.doi.org/10.1001/jamapsychiatry.2014.1600.

Cochran, S. (2006). Struggling for sadness: A relational approach to healing men's grief. In M. Englar-Carlson & M. A. Stevens (Eds.). *In the room with men: A casebook of therapeutic change*. Washington, DC : American Psychological Association. P. 91–107.

Dell'Osso, L., Carmassi, C., Mussetti, L., Socci, Ch., Shear, M. K., Conversano, C., Maremanni, I., Perugi, G. (2012) Lifetime mood symptoms and adult separation anxiety in patients with complicated grief and/or post-traumatic stress disorder: A preliminary report. *Psychiatry Research, 198*, 436–440. Retrieved from http://dx.doi.org/10.1016/j.psychres.2011.12.020.

Duffy, M., & Wild, J. (2017). A cognitive approach to Persistent Complex Bereavement disorder (PCBD). *The Cognitive Behaviour Therapist, 16* (special issue – invited paper), 1–19. Retrieved from http://dx.doi.org/10.1017/S1754470X17000034

Guldin, M. (2015). Incidence of Suicide Among Persons Who Had a Parent Who Died During Their Childhood A Population-Based Cohort Study. *JAMA Psychiatry, 72* (12), 1227–1234.

Jordan, A. H., & Litz, B. T. (2014). Prolonged Grief Disorder: Diagnostic, Assessment, and Treatment Considerations. *Professional Psychology: Research and Practice, 45* (3), 180–187.

Kersting, A., Kroker, K., Horstmann, J., Ohrmann, P., Baune, B. T., Arolt, V., & Suslow, T. (2009). Complicated grief in patients with unipolar depression. *J. Affect. Disord., 118*, 201–204. Retrieved from http://dx.doi.org/10.1016/j.jad.2009.01.033.

Lichtenthal, W. G., Cruess, D. G., & Prigerson, H. G. (2004). A case for establishing complicated grief as a distinct mental disorder in DSM-V. *Clinical Psychology Review, 24* (6), 637–662.

Lundorff, M., Holmgren, H., Zachariae, R., Farver-Vestergaard, I., & O'Connor, M. (2017). Prevalence of prolonged grief disorder in adult bereavement: a systematic review and meta-analysis. *J. Affect. Disord., 212*. Retrieved from https://doi.org/10.1016/j.jad.2017.01.030.

Maciejewski, P. K., Maercker, A., Boelen, P. A., & Prigerson, H. G. (2016). «Prolonged grief disorder» and «persistent complex bereavement disorder», but not «complicated grief», are one and the same diagnostic entity: an analysis of data from the Yale Bereavement Study. *World Psychiatry, 15* (3), 266–275. Retrieved from http://dx.doi.org/10.1002/wps.20348.

Malkinson, R. (2010). Cognitive Behavioural Grief Therapy: The ABC model of Rational-Emotion Behavour. *Therapy, Psychological Topics,*

© Oleksandr Avramchuk

19 (2), 289–305. Retrieved from http://dx.doi.org/10.1016/j.cpr.2004.07.002.

O'Connor, M., Lasgaard, M., Larsen, L., Johannsen, M., Lundorff, M., Farver-Vestergaard, I., & Boelen, P. A. (2019). Comparison of proposed diagnostic criteria for pathological grief using a sample of elderly bereaved spouses in Denmark: Perspectives on future bereavement research. *Journal of Affective Disorders. 251,* 52–59. Retrieved from https://doi.org/10.1016/j.jad.2019.01.056.

Thompson, M. R., Whiteman, A. D., Loucks, K. D., & Daudt, H. M. L. (2017). Complicated Grief in Canada: Exploring the Client and Professional Landscape. *Journal of Loss and Trauma, 22* (7), 577–598. Retrieved from http://dx.doi.org/10.1080/15325024.2017.1358574.

Prigerson, H. G., Horowitz, M. J., Jacobs, S. C., Parkes, C. M., Aslan, M., Goodkin, K., & Maciejewski, P. K. (2009). Prolonged grief disorder: Psychometric validation of criteria proposed for DSM-V and ICD-11. *PLoS Med, 6* (8). Retrieved from http://dx.doi.org/10.1371/journal.pmed.1000121.

Rosner, R., Pfoh, G., & Kotoucova, M. (2011) Treatment of complicated grief. *Eur J. Psychotraumatol, 2,* 7995. Retrieved from http://dx.doi.org/10.3402/ejpt.v2i0.7995.

Simon, N. M., Shear, M. K., Thompson, E. H., Zalta, A. K., Perlman, C., Reynolds, C. F., & Silowash, R. (2007). The prevalence and correlates of psychiatric comorbidity in individuals with complicated grief. *Comprehensive Psychiatry, 48* (5), 395–399. Retrieved from http://dx.doi.org/10.1016/j.comppsych. 2007.05.002.

Shear, M. K., Frank, E., Houck, P. R., & Reynolds, C. F. (2005). Treatment of complicated grief: a randomized controlled trial. *JAMA, 293,* 2601–2608.

Shear, M. K., Simon, N., Wall, M., Zisook, S., Neimeyer, R., Duan, N., & Keshaviah, A. (2011). Complicated grief and related bereavement issues for DSM-5. *Depress Anxiety, 28* (2), 103–117. Retrieved from http://dx.doi.org/10.1002/da.20780.

Shear, M. K., Wang, Y., Skritskaya, N., Duan, N., Mauro, C., & Ghesquiere, A. (2014). Treatment of complicated grief in elderly persons: a randomized clinical trial. *JAMA Psychiatry, 71*, 1287–1295.

Shear, M. K. (2015). Clinical practice. Complicated grief. *N Engl. J. Med., 372* (2), 153–160.

Shear, M. K., Reynolds, C. F., Simon, N. M., Zisook, S., Wang, Y., Mauro, C., & Skritskaya, N. (2016). Optimizing treatment of complicated grief: A randomized clinical trial. *JAMA Psychiatry, 73* (7), 685–694. Retrieved from http://dx.doi.org/10.1001/jamapsychiatry.2016.0892.

Wetherell, J. L. (2012). Complicated grief therapy as a new treatment approach. *Dialogues Clin Neurosci, 14* (2), 159–166.

© Олександр Аврамчук

Wittouck, C., van Autreve, S., De Jaegere, E., Portzky, G., & van Heeringen, K. (2011). The prevention and treatment of complicated grief: A meta-analysis. *Clinical Psychology Review, 31* (1), 69–78. Retrieved from http://dx.doi.org/10.1016/j.cpr.2010.09.005.

Worden, J. W. (2018). Grief Counselling and Grief Therapy: A Handbook for the Mental Health Practitioner. New York, NY : Springer. 5th edition, pp. xv + 293.

Zisook, S., Corruble, E., Duan, N., Iglewicz, A., Karam, E. G., Lanuoette, N., & Young, I. T. (2012). The bereavement exclusion and DSM-5. *Depression and Anxiety*, *29* (5), 425–443. Retrieved from http://dx.doi.org/10.1002/da.21927.

Zisook, S., Iglewicz, A., Avanzino, J., Maglione, J., Glorioso, D., Zetumer, S., & Shear, M. K. (2014). Bereavement: Course, Consequences, and Care. *Current Psychiatry Reports, 16* (10). Retrieved from http://dx.doi.org/10.1007/s11920-014-0482-8.

References

Avramchuk, O. S. (2018). Likuvannia uskladnenoho horiuvannia ta reaktsii na vtratu [Treatment of complicated grief and reaction to the bereavement]. *Forum psykhiatrii ta psykhoterapii – Forum on psychiatry and psychotherapy, 11*, 22–23. Lviv : USP [in Ukrainian].

Dysa, O. V., & Vasyliuk, O. L. (2016). Shliakhy podolannia osobystistiu syndromu vtraty [Ways to overcome the syndrome of bereavement by the personality]. S. B. Kuzikova, I. M. Shcherbakova (Eds.). *Osobystist u kryzovykh umovakh ta krytychnykh sytuatsiiakh zhyttia: Zbirnyk naukovykh prats – The personality in crisis conditions and critical situations of life: collection of research papers*, 244–248. Sumy : Vyd-vo SumDPU imeni A. S. Makarenka [in Ukrainian].

Lim, M. I. (2010). Perezhyvannia horia, robota z horem [The experience of grief, work with grief]. V. V. Stasiuk at al. (Eds.). *Visnyk Natsionalnoi akademii oborony – Newsletter of Ntional Defence Academy of Ukraine: Collection of research papers of National Defence University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskyi, 5* (18), 162–166. Kyiv : NUOU [in Ukrainian].

Lindemann, Je. (1984). Klinika ostrogo gorja [Symptomatology and management of acute grief]. V. K. Viljunas, Ju. B. Gippenrejter (Eds.). *Psihologija jemotsij. Teksty – Psychology of emotions. Texts*. Moskva : Izd-vo Mosk. un-ta [in Russian].

Nauholnyk, L. B. (2015). Osoblyvosti perezhyvannia kryzy horia [Features of the experience of the crisis of grief]. *Problemy osobystosti v osvitnomu prostori derzhavy – Problems of the personality in the educational space of the state: Proceedings from the round table*. Lviv : LvDUVS [in Ukrainian].

© Oleksandr Avramchuk

Onyshchenko, N. V. (2012). Hore yak reaktsiia postrazhdaloho na vtratu [Grief as the reaction of the sufferer to a bereavement]. *Problemy kryzovoi psykholohii – Problems of crisis psychology. Collection of research papers, 12* (II), 33–39 [in Ukrainian].

Arizmendi, B. J., & O'Connor, M.-F. (2015). What is «normal» in grief? *Aust Crit Care*. Retrieved from http://dx.doi.org/10.1016/j.aucc.2015.01.005.

Beckett, C., & Dykeman, C. (2017). *A metatheory of grief: Implications for counselors.* VISTAS Online. Retrieved from https://www.counseling.org/docs/default-source/vistas/Metatheory_ of_Grief.pdf.

Boelen, P. A., van den Bout, J., & de Keijser, J. (2003). Traumatic grief as a disorder distinct from bereavement-related depression and anxiety: A replication study with bereaved mental health care patients. *J. Psychiatry, 160,* 1339–1341.

Boelen, P. A., & Prigerson, H. G. (2007). The influence of symptoms of prolonged grief disorder, depression, and anxiety on quality of life among bereaved adults: a prospective study. *Eur Arch Psychiatry Clin Neurosci, 257* (8), 444–452.

Boelen, P. A., van de Schoot, R., van den Hout, M. A., de Keijser, J., & van den Bout, J. (2010). Prolonged grief disorder, depression, and posttraumatic stress disorder are distinguishable syndromes. *J. Affect. Disord., 125*, 374–378. Retrieved from http://dx.doi. org/10.1016/j.jad.2010.01.076.

Bonanno, G. A., Neria, Y., Mancini, A., et al. (2007). Is there more to complicated grief than depression and posttraumatic stress disorder? A test of incremental validity. *J. Abnorm. Psychol, 116* (2), 342–351.

Bowlby, J. (1980). Loss: Sadness and depression. *Attachment and loss, Vol. 3*. New York, NY : Basic Books.

Bryant, R., Kenny, L., Joscelyne, A., Rawson, N., Maccallum, F., Cahill, C., et al. (2014). Treating prolonged grief disorder: a randomized clinical trial. *JAMA Psychiatry, 71*, 1332–1339. Retrieved from http://dx.doi.org/10.1001/jamapsychiatry.2014.1600.

Cochran, S. (2006). Struggling for sadness: A relational approach to healing men's grief. In M. Englar-Carlson & M. A. Stevens (Eds.). *In the room with men: A casebook of therapeutic change*. Washington, DC : American Psychological Association.

Dell'Osso, L., Carmassi, C., Mussetti, L., Socci, Ch., Shear, M. K., Conversano, C., Maremanni, I., Perugi, G. (2012) Lifetime mood symptoms and adult separation anxiety in patients with complicated grief and/or post-traumatic stress disorder: A preliminary report. *Psychiatry Research, 198*, 436–440. Retrieved from http://dx.doi.org/10.1016/j.psychres.2011.12.020.

Duffy, M., & Wild, J. (2017). A cognitive approach to Persistent Complex Bereavement disorder (PCBD). *The Cognitive Behaviour Therapist,*

 © Олександр Аврамчук

16 (special issue – invited paper), 1–19. Retrieved from http://dx.doi.org/10.1017/S1754470X17000034

Guldin, M. (2015). Incidence of Suicide Among Persons Who Had a Parent Who Died During Their Childhood A Population-Based Cohort Study. *JAMA Psychiatry, 72* (12), 1227–1234.

Jordan, A. H., & Litz, B. T. (2014). Prolonged Grief Disorder: Diagnostic, Assessment, and Treatment Considerations. *Professional Psychology: Research and Practice, 45* (3), 180–187.

Kersting, A., Kroker, K., Horstmann, J., Ohrmann, P., Baune, B. T., Arolt, V., & Suslow, T. (2009). Complicated grief in patients with unipolar depression. *J. Affect. Disord., 118*, 201–204. Retrieved from http://dx.doi.org/10.1016/j.jad.2009.01.033.

Lichtenthal, W. G., Cruess, D. G., & Prigerson, H. G. (2004). A case for establishing complicated grief as a distinct mental disorder in DSM-V. *Clinical Psychology Review, 24* (6), 637–662.

Lundorff, M., Holmgren, H., Zachariae, R., Farver-Vestergaard, I., & O'Connor, M. (2017). Prevalence of prolonged grief disorder in adult bereavement: a systematic review and meta-analysis. *J. Affect. Disord., 212*. Retrieved from https://doi.org/10.1016/j.jad.2017.01.030.

Maciejewski, P. K., Maercker, A., Boelen, P. A., & Prigerson, H. G. (2016). «Prolonged grief disorder» and «persistent complex bereavement disorder», but not «complicated grief», are one and the same diagnostic entity: an analysis of data from the Yale Bereavement Study. *World Psychiatry, 15* (3), 266–275. Retrieved from http://dx.doi.org/10.1002/wps.20348.

Malkinson, R. (2010). Cognitive Behavioural Grief Therapy: The ABC model of Rational-Emotion Behavour. *Therapy, Psychological Topics, 19* (2), 289–305. Retrieved from http://dx.doi.org/10.1016/j.cpr.2004.07.002.

O'Connor, M., Lasgaard, M., Larsen, L., Johannsen, M., Lundorff, M., Farver-Vestergaard, I., & Boelen, P. A. (2019). Comparison of proposed diagnostic criteria for pathological grief using a sample of elderly bereaved spouses in Denmark: Perspectives on future bereavement research. *Journal of Affective Disorders. 251,* 52–59. Retrieved from https://doi.org/10.1016/j.jad.2019.01.056.

Thompson, M. R., Whiteman, A. D., Loucks, K. D., & Daudt, H. M. L. (2017). Complicated Grief in Canada: Exploring the Client and Professional Landscape. *Journal of Loss and Trauma, 22* (7), 577–598. Retrieved from http://dx.doi.org/10.1080/15325024.2017.1358574.

Prigerson, H. G., Horowitz, M. J., Jacobs, S. C., Parkes, C. M., Aslan, M., Goodkin, K., & Maciejewski, P. K. (2009). Prolonged grief disorder: Psychometric validation of criteria proposed for DSM-V and ICD-11.

© Oleksandr Avramchuk

PLoS Med, 6 (8). Retrieved from http://dx.doi.org/10.1371/journal.pmed.1000121.

Rosner, R., Pfoh, G., & Kotoucova, M. (2011) Treatment of complicated grief. *Eur J. Psychotraumatol, 2,* 7995. Retrieved from http://dx.doi.org/10.3402/ejpt.v2i0.7995.

Simon, N. M., Shear, M. K., Thompson, E. H., Zalta, A. K., Perlman, C., Reynolds, C. F., & Silowash, R. (2007). The prevalence and correlates of psychiatric comorbidity in individuals with complicated grief. *Comprehensive Psychiatry, 48* (5), 395–399. Retrieved from http://dx.doi.org/10.1016/j.comppsych.2007.05.002.

Shear, M. K., Frank, E., Houck, P. R., & Reynolds, C. F. (2005). Treatment of complicated grief: a randomized controlled trial. *JAMA, 293*, 2601–2608.

Shear, M. K., Simon, N., Wall, M., Zisook, S., Neimeyer, R., Duan, N., & Keshaviah, A. (2011). Complicated grief and related bereavement issues for DSM-5. *Depress Anxiety, 28* (2), 103–117. Retrieved from http://dx.doi.org/10.1002/da.20780.

Shear, M. K., Wang, Y., Skritskaya, N., Duan, N., Mauro, C., & Ghesquiere, A. (2014). Treatment of complicated grief in elderly persons: a randomized clinical trial. *JAMA Psychiatry, 71*, 1287–1295.

Shear, M. K. (2015). Clinical practice. Complicated grief. *N Engl. J. Med., 372* (2), 153–160.

Shear, M. K., Reynolds, C. F., Simon, N. M., Zisook, S., Wang, Y., Mauro, C., & Skritskaya, N. (2016). Optimizing treatment of complicated grief: A randomized clinical trial. *JAMA Psychiatry, 73* (7), 685–694. Retrieved from http://dx.doi.org/10.1001/jamapsychiatry.2016.0892.

Wetherell, J. L. (2012). Complicated grief therapy as a new treatment approach. *Dialogues Clin Neurosci, 14* (2), 159–166.

Wittouck, C., van Autreve, S., De Jaegere, E., Portzky, G., & van Heeringen, K. (2011). The prevention and treatment of complicated grief: A meta-analysis. *Clinical Psychology Review, 31* (1), 69–78. Retrieved from http://dx.doi.org/10.1016/j.cpr.2010.09.005.

Worden, J. W. (2018). *Grief Counselling and Grief Therapy:* A Handbook for the Mental Health Practitioner. New York, NY : Springer. 5th edition.

Zisook, S., Corruble, E., Duan, N., Iglewicz, A., Karam, E. G., Lanuoette, N., & Young, I. T. (2012). The bereavement exclusion and DSM-5. *Depression and Anxiety*, *29* (5), 425–443. Retrieved from http://dx.doi.org/10.1002/da.21927.

Zisook, S., Iglewicz, A., Avanzino, J., Maglione, J., Glorioso, D., Zetumer, S., & Shear, M. K. (2014). Bereavement: Course, Consequences, and Care. *Current Psychiatry Reports, 16* (10). Retrieved from http://dx.doi.org/10.1007/s11920-014-0482-8.

© Олександр Аврамчук

Аврамчук Олександр. Клініко-психологічні аспекти переживання втрати та діагностики ускладненого горювання

АНОТАЦІЯ

У статті здійснено системний аналіз літератури щодо процесу переживання втрати й ускладненого горювання. Підкреслено, що оптимальна траєкторія відновлення після смерті значимої людини полягає в успішному вирішенні нелінійних «завдань», які ставить втрата перед людиною, й проходить із несуттєвими функціональними порушеннями та залученням ефективних копінг-стратегій і активностей, що дають змогу в здоровий спосіб проявляти емоції, згадувати померлого й долати поточні життєві проблеми.

Узагальнено інформацію про клініко-психологічні особливості та діагностичні прояви ускладненого горювання й установлено, що стрижнем процесу ускладненого горювання є сукупність симптомів інтенсивного і стійкого сепараційного дистресу, який не призводить до опрацювання досвіду втрати, а замінюється стереотипними, повторюваними стратегіями мислення та поведінки, що посилюють психосоціальні порушення. Виокремлено діагностичні критерії, які є ключовими в розділенні нормального та патологічного (ускладненого) горювання, охоплюючи інтенсивність, тривалість і комплексність симптомів. Підкреслено актуальність і складність проведення диференційної діагностики ускладненого горювання поміж інших проблем психічного здоров'я, пов'язаних із пережитою втратою. Зазначено, що через спільність клінічної картини з великим депресивним розладом і посттравматичним стресовим розладом, люди з ускладненою реакцією на втрату залишаються недостатньо діагностованими або хибно діагностованими, що призводить до призначення типового лікування, яке, частково зменшуючи коморбідні симптоми, не впливає на проблеми, пов'язані з ускладненим горюванням. Узагальнено відмінності між процесом ускладненого горювання, великим депресивним розладом і посттравматичним стресовим розладом, які можуть бути корисними для проведення диференційної діагностики фахівцями сфери психічного здоров'я.

Автор дійшов висновку, що існує необхідність розробки навчально-тренінгових програм, спрямованих на розширення фахових знань і компетентностей щодо діагностики й диференційної діагностики ускладненого горювання й адаптації скринінгових методик оцінки ускладненого горювання в Україні.

© Oleksandr Avramchuk

Ключові слова: *втрата, процес горювання, ускладнене горювання, депресія, ПТСР.*

Аврамчук Александр. Клинико-психологические аспекты переживания утраты и диагностики осложненного горя

АННОТАЦИЯ

В статье осуществлен системный анализ литературы о процессе переживания утраты и осложненного горя. Подчеркнуто, что оптимальная траектория восстановления после смерти значимого человека заключается в успешном решении нелинейных «задач», которые ставит утрата перед человеком, и проходит с несущественными функциональными нарушениями и привлечением эффективных копинг-стратегий и активностей, позволяющих в здоровый способ проявлять эмоции, вспоминать умершего и преодолевать текущие жизненные проблемы.

Обобщена информация о клинико-психологических особенностях и диагностических проявлениях осложненного горя. Установлено, что сердцевиной процесса осложненного горя является совокупность симптомов интенсивного и устойчивого сепарационного дистресса, который не приводит к обработке опыта утраты, а заменяется стереотипными, повторяющимися стратегиями мышления и поведения, которые усиливают психосоциальные нарушения. Выделены диагностические критерии, которые являются ключевыми в разграничении нормального и патологического (осложненного) горя, включая интенсивность, продолжительность и комплексность симптомов. Подчеркнуто актуальность и сложность проведения дифференциальной диагностики осложненного горя среди других проблем психического здоровья, связанных с пережитой утратой. Отмечено, что через общность клинической картины с большим депрессивным расстройством и посттравматическим стрессовым расстройством люди с осложненной реакцией на утрату остаются недостаточно диагностированными или неправильно диагностированными, что приводит к назначению типичного лечения, которое, частично уменьшая коморбидные симптомы, не влияет на проблемы, связанные с осложненным горем. Обобщено различия между процессом осложненного горя, большим депрессивным расстройством и посттравматическим стрессовым расстройством, которые могут быть полезными для проведения дифференциальной диагностики специалистами сферы психического здоровья.

© Олександр Аврамчук

Автор пришел к выводу, что существует необходимость разработки учебно-тренинговых программ, направленных на расширение профессиональных знаний и компетенций по диагностике и дифференциальной диагностике осложненного горя и адаптации скрининговых методик оценки осложненного горя в Украине.

Ключевые слова: *утрата, процесс горевания, осложненное горевание, депрессия, ПТСР.*

© Oleksandr Avramchuk

Problems of modern psychology (2019), 45, 40–59
DOI 10.32626/2227-6246.2019-45.40-59 **УДК 159.9:796.01**

Relationship of Psychical Reliability and Motivational Component of Social and Psychological Compatibility of Sportsmen-Players

Взаимосвязь психической надежности и мотивационного компонента социально-психологической совместимости спортсменов-игровиков

Aleksandr Gavrilovich
Senior Lecturer of the
Department of Psychology

Александр Гаврилович
старший викладач
кафедри психології

E-mail: *agavrilovich@tut.by*
orcid.org/0000-0001-9178-029X
Researcher ID: G-8743-2019

Educational Institution
«Brest State University
named after A. S. Pushkin»,
Brest, Republic of Belarus
21, Kosmonavtiv Boulevard,
Brest, 224016

Установа освіти «Брестський
державний університет
імені О. С. Пушкіна»,
м. Брест, Республіка Білорусь
бульвар Космонавтів, 21,
м. Брест, 224016

Original manuscript received April 15, 2019
Revised manuscript accepted May 06, 2019

ABSTRACT
The problem of the influence of interpersonal relations on the maintenance of psychical stability and success of the competitive potential of athletes and teams is solved in the article. The systematization of theoretical approaches to the understanding of reliability in sports activities is presented. Interpersonal relationships are considered in the context of socio-psychological compatibi-

The article is licensed under **CC BY-NC 4.0 International**
(https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)

lity, which has motivational component as one of the leading ones. The aim of the research was to study the relationship of psychical reliability and motivational component of the social and psychological compatibility of athletes-players. To achieve this goal, a battery of psychodiagnostic techniques was used. 70 athletes of professional-level game sports took part voluntarily in the empirical study. As a result of the correlation analysis, we identified specific interrelations both in the structure of the psychical reliability of athletes-players – between emotional stability and self-regulation, motivational and energetic component, stability – noise immunity, and between the components of psychical reliability (motivational and energetic, stability – noise immunity) and individual parameters of the motivational component of social and psychological compatibility. It has been established that internal, pivotal, motive-forming motives for sports, which set a purposeful activity for self-realization and athletic performance (the need for achievement, fight, self-improvement – the motives of the stage of sportsmanship), have the dominant meaning for the formation of high psychical reliability, distinguishing a successful athlete, while situational motives arising from external sources relating to an individual or a task (material needs, the need for encouragement, approval, etc.) are not interconnected with the components of psychical reliability, as indirect or secondary.

Key words: *interpersonal relations, psychical reliability, social and psychological compatibility, motivational sphere of personality, athlete, sports activity, sports team.*

Введение

В настоящее время важнейшим условием решения проблемы психологического обеспечения подготовки спортсменов и команд к высокорезультативным и стабильным выступлениям является системный анализ требований, предъявляемых деятельностью к психике спортсменов и, в частности, к уровням ее активности – психическим состояниям.

Анализ исследований, посвященных вопросам психических состояний в рамках психологической науки, демонстрирует значительный интерес к ним со стороны отечественных и зарубежных ученых. В одной из первых и значительных работ в данном направлении Н. Д. Левитов определяет психическое состояние как «целостную харак-

© Aleksandr Gavrilovich

теристику психической деятельности за определенный период времени, показывающую своеобразие протекания психических процессов в зависимости от отражаемых предметов и явлений действительности, предшествующего состояния и психических свойств личности» (Левитов, 1964: 21). В дальнейшем исследованием проблемы психических состояний человека занимались В. А. Ганзен (Ганзен, 1986), Е. П. Ильин (Ильин, 1983), А. О. Прохоров (Прохоров, 2011) и др.

В отечественной психологии спорта особое внимание исследователей (В. Л. Марищук, К. К. Платонов, Е. А. Плетницкий (Марищук, Платонов & Плетницкий, 1968), А. Ц. Пуни (Пуни, 1969), О. В. Черникова (Черникова, 1980) и др.) уделяется изучению отрицательных психических состояний (стресс, фрустрация, состояние напряженности, состояние психического пресыщения), способствующих формированию нервно-психической неустойчивости как «свойства психики, характеризующегося широким диапазоном признаков неблагополучия в нервно-психической сфере; с повышением степени ее выраженности связывается высокий риск срыва нервно-психической деятельности под влиянием неблагоприятных факторов» (Марищук, 2001: 41). В зарубежной психологии спорта, на наш взгляд, акцент в данном аспекте смещен в сторону изучения многочисленных источников возникновения психических состояний спортсменов. Дифференцированы и детально анализируются ситуационные и личностные детерминанты психических проявлений, что находит отражение в теории «драйва» J. T. Spence, K. W. Spence (Spence & Spence, 1966) и работах ее критиков R. Martens, R. S. Vealey, D. Burton (Martens, Vealey & Burton, 1990), теории «разноуровнего беспокойства» D. Gould, V. Krane (Gould & Krane, 1992), теории «катастрофы» L. Hardy (Hardy, 1990), теории «реверсивности» J. H. Kerr (Kerr, 1985) и др.

Комплексным подходом к анализу проблемы психических состояний в спорте, с целью повышения нервно-

© Александр Гаврилович

психической устойчивости спортсменов, выступает ее изучение в процессе формирования психической надежности субъектов спортивной деятельности (В. А. Плахтиенко, Ю. М. Блудов (Платхиенко & Блудов, 1983), В. Л. Марищук (Марищук, 2001), Н. А. Худадов (Худадов, 1968) и др.). Значительная часть работ, в которых отмечается актуальность оценки психических состояний спортсменов в прогнозе успешности спортивной деятельности, направлена на исследование их готовности к соревнованиям и психической надежности – «сложного интегративного качества личности, обеспечивающего устойчивость основных психических механизмов в экстремальных условиях тренировки и соревнований» (Уляева, 2014: 102).

Анализ литературы позволяет констатировать, что проблема надежности стала предметом научного изучения в середине XX в. Понятие «надежность» первоначально соотносилось с наиболее важными требованиями, предъявляемыми к техническим средствам деятельности, что обусловило ее глубокое изучение в рамках технических наук, позже – инженерной психологии. В дальнейшем проблема надежности активно исследуется в рамках самых разных отраслей психологической науки.

Современная спортивная наука не предлагает единого подхода к пониманию надежности в спорте. В то же время, обзор ее определений исследователями спортивной деятельности позволяет систематизировать их в следующие группы (руководствуясь особенностями предмета исследования):

1. Надежность как безотказное выступление спортсменов (без привязки к видам спорта) в соревнованиях со стабильной результативностью в пределах заданного периода времени. При этом эффективность деятельности спортсмена рассматривается в качестве основного компонента надежности: А. Ф. Вендрих (Вендрих, 1974), Л. П. Матвеев (Матвеев, 1977) и др.

© Aleksandr Gavrilovich

2. Надежность как степень технической подготовленности и технической устойчивости спортсменов различных видов спорта к воздействию сбивающих факторов соревнований, позволяющая ему выступать в конкретном соревновании не ниже заданного уровня: В. В. Давыдов, П. А. Жоров (Давыдов & Жоров, 1977) и др.

3. Надежность как уровень профессионального мастерства, который обусловливает уровень результативности деятельности спортсменов в сложных условиях соревнований: В. М. Дьячков, Н. А. Худадов (Дьячков & Худадов, 1977) и др.

4. Психическая надежность как комплексное состояние, определяющее эффективность соревновательной активности спортсменов индивидуальных и командных видов спорта: В. А. Платхиенко, Ю. М. Блудов (Платхиенко & Блудов, 1983), В. Э. Мильман (Мильман, 1983) и др. Психическая надежность, являясь качественной характеристикой состояния общей надежности, отражает устойчивость функционирования психического механизма управления спортивной деятельностью (Мильман, 1983). Психическая надежность рассматривается в качестве потенциальных резервов спортсмена (Платхиенко & Блудов, 1983).

Несмотря на достаточно большой интерес ученых и практиков к проблеме психической надежности в спорте, на наш взгляд, влияние фактора межличностных отношений на обеспечение психической стабильности и успешности соревновательного потенциала спортсмена и команд, их взаимосвязь изучены недостаточно. Анализ теоретико-эмпирических исследований в области спортивной психологии свидетельствует, что проблема межличностных отношений в спорте изучается в контексте развития взаимоотношений в системах «тренер – спортсмен» и «спортсмен – спортсмен», социально-психологического климата, межличностной совместимости, сплоченности, сработанности и взаимопонимания (Ю. А. Коломейцев

© Александр Гаврилович

(Коломейцев, 1984), Б. Дж. Кретти (Кретти, 1983) и др.). Особую актуальность проблема межличностных отношений приобретает в контексте изучения внутрикомандных взаимоотношений в спорте. Так, авторитетный румынский спортивный психолог М. Эмпуран утверждает, что у игроков командных видов спорта, действующих сообща, должны быть выражены такие психологические качества, как эвристические способности, коммуникабельность, способность к сотрудничеству (Курамшин, 2003). Немецкий психолог K. Kohl отмечает, что наличие противоречивых тенденций поведения у спортсменов командных видов спорта: с одной стороны, это коллективный поиск путей достижения цели и объединение усилий ради запланированного результата; с другой стороны, стремление руководить другими и «показать себя» зрителям (Кретти, 1978).

В подходах к пониманию феномена совместимости, классификации и определению ее видов (уровней) мы полностью разделяем взгляды Ю. А. Коломейцева (Коломейцев, 1984). Ученый, придерживаясь традиционной в отечественной психологии классификации видов совместимости (социальная, психологическая и психофизиологическая), в качестве интегрального предлагает вид социально-психологической совместимости – как «единство взглядов и мнений на нормы и требования общества, одинаковые потребности и систему ценностей, синхронность психомоторных реакций, уровень возбуждения и торможения, сходство по таким личностным качествам, как экстра-интроверсия, синтония, мотивация, внимание, скорость переработки информации и т. д.» (Коломейцев, 2004: 120). Данная трактовка определяет методологию и логику построения нашего исследования, **целью** которого является изучение взаимосвязи психической надежности и социально-психологической совместимости в спортивной деятельности, обусловливает набор психодиагностического инструментария.

© Aleksandr Gavrilovich

Задача статьи

В статье представлено обсуждение данных, полученных в итоге корреляционного анализа: 1) между параметрами психической надежности спортсменов-игровиков; 2) между составляющими психической надежности и мотивации спортсменов как ведущего компонента социально-психологической совместимости в спортивной команде.

Методы и методики исследования

Эмпирическое исследование осуществлялось на базе факультета физического воспитания Брестского государственного университета имени А. С. Пушкина. Выборку составили 70 спортсменов игровых видов спорта профессионального уровня (n = 70): футболисты-мужчины дублирующего состава клуба «Динамо-Брест», волейболисты мужской команды «Западный Буг» (Брест), волейболистки женской команды «Прибужье» (Брест), баскетболистки женской команды «ЦОР Виктория» (Брест). Участие в исследовании было добровольным.

Для измерения психической надежности спортсменов была использована методика «Психическая надежность спортсмена» В. Э. Мильмана. Ученый, определяя психическую надежность как «устойчивость функционирования основных психических механизмов в сложных соревновательных условиях», выделяет следующие ее компоненты: «соревновательную эмоциональную устойчивость, саморегуляцию, мотивационно-энергетический компонент, стабильность и помехоустойчивость» (Марищук, 1984: 83). Созданная им методика позволяет измерять выраженность у отдельного спортсмена каждой из указанных составляющих.

Мотивационный компонент социально-психологической совместимости спортсменов исследовался нами с применением следующих методик:

– методики «Диагностика направленности личности» Б. Басса (опросник В. Смейкла и М. Кучера) – для выявле-

© Александр Гаврилович

ния направленности личности спортсмена: личностной (на себя), деловой (на задачу), коллективистской (на взаимодействие) (Коломейцев, 1984);

– методики «Диагностика личности на мотивацию к успеху» Т. Элерса – для изучения мотивационной направленности личности на достижение успеха (Волков, 2002);

– методики «Мотивы спортивной деятельности» Е. А. Калинина – для определения и оценки выраженности отдельных мотивов спортивной деятельности (Коломейцев, 2004);

– методики «Диагностика степени удовлетворения основных потребностей» (метод парных сравнений В. В. Скворцова) – для изучения актуальности базовых потребностей (потребностей, мотивирующих в данный момент (неудовлетворенные потребности), а также удовлетворенных и частично удовлетворенных потребностей, не играющих решающую роль на данном этапе): материальных, потребности в безопасности, социальных (межличностных) потребностей, потребности в признании и в самовыражении (Фетискин, 2002).

Обработка первичных данных осуществлялась с помощью корреляционного анализа с использованием статистической программы SPSS (V.16).

Результаты и дискуссии

В результате были выделены следующие специфические взаимосвязи в структуре психической надежности спортсменов-игровиков:

1) значимая положительная корреляция между выраженностью соревновательной эмоциональной устойчивости и уровнем саморегуляции ($r = 0{,}318$, $p \leq 0{,}01$). Эмоциональная устойчивость, выступая важнейшим условием достижения запланированного уровня эффективности психической и физической работоспособности в стрессовых условиях спортивных соревнований, является результатом длительного тренировочного процесса и серьезной

© Aleksandr Gavrilovich

системной работы над собой. Эмоциональная устойчивость, определяющая самообладание, управление своими действиями, чувствами, переживаниями, поступками, обладание способностью сознательно регулировать свое поведение в экстремальных условиях, напрямую зависит от достигнутого уровня саморегуляции, показателями которой выступают «умение правильно осознавать и оценивать свое эмоциональное состояние, умение влиять на него, в частности, посредством словесных самоприказов, умение перестроиться в ходе соревновательной борьбы, развитие функции самоконтроля над своими действиями и т. д.» (Марищук, 1984: 84). Полученные нами результаты в полной мере соотносятся с данными, представленными в работах В. И. Моросановой (Моросанова, 2007), посвященных разработке различных аспектов проблемы саморегуляции личности, которая отмечает, что именно саморегуляция обеспечивает мобилизацию и интеграцию психологических особенностей человека для достижения целей деятельности и поведения, способствует выработке гармоничного поведения. На ее основе развивается способность управлять своими эмоциональными состояниями сообразно реализации поставленной цели, направлять свое поведение в соответствии с задачами;

2) значимая положительная корреляция между выраженностью соревновательной эмоциональной устойчивости и стабильностью-помехоустойчивостью ($r = 0{,}318$, $p \leq 0{,}01$), т. е. спокойный эмоциональный фон выступления, трезвая и рациональная оценка спортсменом внешних событий и запланированной программы действий, оптимальная регуляция посредством эмоций энергетического потенциала в предстартовой ситуации и в ходе соревновательной борьбы обусловлены отсутствием спонтанных колебаний спортивной формы и техники спортсмена, его устойчивостью к воздействию разноплановых по механизму возникновения и степени трудности препятствий, сопутствующих спортивным соревнованиям. Например,

© Александр Гаврилович

в спортивно-игровой деятельности речь может идти о преодолении таких внешних препятствий, как неожиданность реакции болельщиков, непредсказуемость тактических замыслов соперника, ошибочность собственных или командных действий. Совершенно не случайно в работах А. Ц. Пуни (Пуни, 1969) акцентируется такое направление предсоревновательной подготовки спортсмена, как специальная подготовка к встрече с соревновательными помехами и упражнение в их преодолении;

3) значимая положительная взаимосвязь между выраженностью мотивационно-энергетического компонента и соревновательной эмоциональной устойчивостью ($r = 0{,}318$, $p \leq 0{,}01$). Уровень соревновательной мотивации, отражающий состояние внутренних побудительных сил, способствующих полной реализации спортсменом своих возможностей в ходе соревновательной борьбы, определяет адекватность эмоциональной оценки ситуации и соразмерность эмоциональных реакций в условиях соревновательного выступления. Следовательно, в стрессовых ситуациях соревновательной деятельности, когда физическое и психическое напряжение достигает пиковых значений, оптимальный уровень мотивации приобретает решающее значение в обеспечении необходимой эмоциональной устойчивости спортсмена. Полученные результаты соотносятся с содержанием законов оптимума мотивации Йеркса – Додсона.

Сходство мотивации членов спортивной команды выступает и в качестве базового структурного компонента социально-психологической совместимости. Именно мотивационная сфера личности спортсмена определяет осознанный вектор движения спортсмену и команде на пути к достижению запланированных целей. С. Л. Рубинштейн рассматривает цель как предмет удовлетворения потребности, когда предмет становится носителем желаний и возможных целей субъекта (Рубинштейн, 1976). Однако в условиях спортивной командной деятельности задача

© Aleksandr Gavrilovich

достижения совместного результата упрощается при наличии схожей мотивации (Коломейцев, 1984). Ведущему значению таких феноменов, как мотивация и направленность личности, принципиально важных для реализации задач оценки и формирования профессиональной деятельности спортсмена, значительное внимание уделено в работах Р. А. Пилояна (Пилоян, 1984).

В результате корреляционного анализа нами были установлены следующие специфические взаимосвязи между уровнем психической надежности и выраженностью различных параметров мотивационной сферы спортсменов-игровиков:

1) значимая положительная корреляция между выраженностью у спортсмена мотивации к успеху и уровнем мотивационно-энергетического компонента психической надежности ($r = 0{,}247$, $p \leq 0{,}05$), т. е. оптимальный рост мотивационной направленности на достижение успеха обусловливает интенсивность целенаправленной активности спортсмена. Как следствие, умеренно сильная ориентация на успех способствует более полному проявлению возможностей спортсмена, стремлению к любой форме соревновательной активности, полной отдаче в ходе тренировочного и соревновательного процессов;

2) значимая отрицательная корреляция между доминированием личностной направленности (на себя) и уровнем стабильности и помехоустойчивости ($r = -0{,}36$, $p \leq 0{,}01$), т. е. преобладание у спортсмена мотивов собственного благополучия, излишнее стремление к личностному первенству и престижу, увлеченность удовлетворением своих притязаний вне зависимости от интересов других спортсменов негативно отражается на устойчивости функционального состояния и двигательных компонентов в ситуациях различной напряженности спортивной командной деятельности;

3) значимая положительная корреляция между выраженностью у спортсмена потребности в достижении и

© Александр Гаврилович

уровнем стабильности и помехоустойчивости ($r = 0,257$, $p \leq 0,05$). Выраженная у спортсмена потребность в достижении характеризуется общим стремлением к постоянному поиску путей повышения результативных показателей его профессиональной деятельности, протекающей в условиях помех;

4) значимая положительная корреляция между выраженностью у спортсмена потребности в борьбе и уровнем мотивационно-энергетического компонента психической надежности ($r = 0,293$, $p \leq 0,05$) отражает существенную взаимосвязь между смыслообразующей для деятельности спортсмена потребностью в борьбе (преодолении препятствий, достижении успеха, в состязании) и развитием его мотивации и высокой активности. В данном контексте потребность в борьбе можно рассматривать как способ достижения цели в спорте. Как следствие, мотивация приобретает более конкретное, целевое соревновательное значение. Развитость состязательности, как совокупности различных мотивов, побуждает спортсмена не просто принимать участие в соревнованиях, а двигаться к победе, выступать с отдачей, желанием, выраженным эмоциональным зарядом;

5) значимая положительная корреляция между выраженностью у спортсмена потребности в борьбе и уровнем стабильности и помехоустойчивости ($r = 0,275$, $p \leq 0,05$), т. е. увеличение значимости для спортсмена потребности в борьбе сопряжено с повышением его эмоциональной устойчивости и способностью эффективно противостоять воздействию стресс-факторов. Влиянием на спортсмена различных разноплановых помех характеризуется любой этап соревновательной борьбы. Механизм их влияния состоит в воздействии на эмоциональную сферу спортсмена, что влечет негативные переживания, неадекватное поведение и снижение общей результативности деятельности. Как показывает практика, явное преимущество в соревнованиях имеют те спортсмены, которые оптимально мотивирова-

© Aleksandr Gavrilovich

ны на борьбу, успех которой в значительной степени обусловлен развитием способности противодействия помехам (помехоустойчивости). В. А. Мильман среди основных составляющих стабильности – помехоустойчивости отмечает «степень сформированности той системы действий, которую необходимо реализовать спортсмену в экстремальной ситуации борьбы» (Мильман, 1983: 30);

6) значимая положительная корреляция между выраженностью у спортсмена потребности в самосовершенствовании и уровнем мотивационно-энергетического компонента психической надежности ($r = 0{,}256$, $p \leq 0{,}05$). П. Вейс, рассуждая о философских аспектах спорта, отмечает, что спортивную деятельность можно рассматривать в качестве одного из немногих путей самосовершенствования личности, «используя физические возможности для достижения определенных вершин, обычно недоступных тем, кто занимается интеллектуальной деятельностью» (Кретти, 1978: 104). Таким образом, стремление спортсмена к осознанному развитию себя, личностному и карьерному росту – самосовершенствованию и самоактуализации – стимулирует целенаправленную активность спортсмена, способствует точной постановке профессиональных целей и их достижению;

7) значимая положительная корреляция между выраженностью у спортсмена потребности в самосовершенствовании и уровнем стабильности-помехоустойчивости ($r = 0{,}263$, $p \leq 0{,}05$), т. е. целенаправленное стремление спортсмена к самосовершенствованию, работе над собой способствует формированию личностных качеств, позволяющих достичь значительного роста стабильности-помехоустойчивости, что проявляется в снижении спонтанных колебаний спортивной формы, техники спортсмена, минимизации влияния неожиданных раздражителей на выступление, росте уверенности в себе.

© Александр Гаврилович

Выводы

Полученные результаты свидетельствуют о наличии взаимосвязи мотивационного компонента социально-психологической совместимости и психической надежности спортсмена. При этом необходимо особенно отметить, что доминирующее значение для формирования высокой психической надежности, отличающей успешного спортсмена, имеют внутренние, стержневые, смыслообразующие для спорта мотивы, задающие целенаправленную активность на реализацию себя и спортивный результат (потребности в достижении, в борьбе, самосовершенствовании – мотивы стадии спортивного мастерства), в то время как ситуативные мотивы, возникшие из внешних по отношению к индивиду или задаче источников (материальные потребности, потребность в поощрении, одобрении и др.), не взаимосвязаны с компонентами психической надежности и являются косвенными или второстепенными.

Таким образом, эмоциональное напряжение как психическое состояние, оптимальный уровень которого определяет психическую надежность спортсмена, формируется под влиянием таких ведущих факторов, как интенсивность мотивации и неопределенность протекания деятельности. Последний можно рассматривать в качестве доминирующего стрессора в деятельности спортсменов игровых видов спорта, умение успешно справляться с которым оказывает влияние на уровень надежности как отдельного спортсмена, так и спортивной команды в целом.

Литература

Вендрих А. Ф. Проблема надежности спортсмена в психологическом аспекте. *Теория и практика физической культуры.* 1974. № 2. С. 53–56.

Ганзен В. А. Системное описание функционирования психики человека в актуальном времени. *Вестник ЛГУ. Сер. 6.* 1986. Вып. 1. С. 65.

Давыдов В. В., Жоров П. А. О некоторых принципах построения учебно-тренировочного процесса в связи с проблемой надежности. *Психическая надежность спортсменов высокого класса и методы ее*

© Aleksandr Gavrilovich

совершенствования / Под ред. К. П. Жарова, В. А. Платхиенко. Москва, 1977. Т. 1. С. 92–96.

Дьячков В. М., Худадов Н. А. Проблемы технического мастерства как факторы психической надежности деятельности спортсменов. Москва, 1977. Вып. 1. С. 21–29.

Ильин Е. П. Психология спорта. Современные направления в психологии. Ленинград : ЛГУ, 1983. 96 с.

Коломейцев Ю. А. Взаимоотношения в спортивной команде. Москва : Физкультура и спорт, 1984. 128 с.

Коломейцев Ю. А. Социальная психология спорта: учеб.-метод. пособие. Минск : БГПУ, 2004. 292 с.

Кретти Б. Д. Психология в современном спорте. Москва : Физкультура и спорт, 1978. 224 с.

Левитов Н. Д. О психических состояниях человека. Москва : Просвещение, 1964. 343 с.

Марищук В. Л., Блудов Ю. М., Платхиенко В. А., Серова Л. К. Методики психодиагностики в спорте. Москва : Просвещение, 1984. 191 с.

Марищук В. Л., Евдокимов В. И. Поведение и саморегуляция человека в условиях стресса. Санкт Петербург : Издательский дом «Сентябрь», 2001. 260 с.

Марищук В. Л., Платонов К. К., Плетницкий Е. А. Напряженность в полете. Москва : Воениздат, 1968. 117 с.

Матвеев Л. П. Основы спортивной тренировки. Москва : Физкультура и спорт, 1977. 280 с.

Мильман В. Э. Стресс и личностные факторы регуляции деятельности. *Стресс и тревога в спорте: международный сборник научных статей* / Сост. Ю. Л. Ханин. Москва : Физкультура и спорт, 1983. С. 24–46.

Моросанова В. И., Аронова Е. А. Самосознание и саморегуляция поведения. Москва : Изд-во «Институт психологии РАН», 2007. 213 с.

Пилоян Р. А. Мотивация спортивной деятельности. Москва : Физкультура и спорт, 1984. 104 с.

Платхиенко В. А., Блудов Ю. М. Надежность в спорте. Москва : Физкультура и спорт, 1983. 176 с.

Практикум по спортивной психологии / Под ред. И. П. Волкова. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 288 с.

Психолого-педагогическое сопровождение спортивной деятельности в контексте самореализации личности: монография / [Л. Г. Уляева, Е. В. Мельник и др.]; под общ. ред. Л. Г. Уляевой. Москва : Издатель Мархотин П. Ю., 2014. 236 с.

Психология состояний: учебное пособие / Под ред. А. О. Прохорова. Москва : Когито-центр, 2011. 624 с.

© Александр Гаврилович

Пуни А. Ц. Психологическая подготовка к соревнованию в спорте. Москва : Физкультура и спорт, 1969. 88 с.

Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. Москва : Педагогика, 1976. 365 с.

Теория и методика физической культуры: учебник / Под ред. Ю. Ф. Курамшина. Москва : Советский спорт, 2003. 464 с.

Фетискин Н. П., Козлов В. В., Мануйлов Г. М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. Москва : Изд-во Института психотерапии, 2002. 490 с.

Худадов Н. А. Психологическая подготовка боксера. Москва : Физкультура и спорт, 1968. 102 с.

Черникова О. А. Соперничество, риск и самообладание в спорте. Москва : Физкультура и спорт, 1980. 104 с.

Gould, D., & Krane, V. (1992). The arousal-athletic performence relationship: Current status and future directions. In T. Horn (Eds.). *Advences in sport psychology.* Champaign, IL : Human Kinetics, pp. 119–141.

Hardy, L. (1990). A catastrophe model of performance in sport. In J. G. Jones & L. Hardy (Eds.). *Stress and performance in sport.* Chichester, England : Wiley, pp. 81–106.

Kerr, J. H. (1985). The experience of arousal: A new basis for studying arousal effects in sport. *Journal of Sport Sciences, 3*, 169–179.

Martens, R., Vealey, R. S., & Burton, D. (Eds.) (1990). *Competitive anxiety in sport.* Champaign, IL : Human Kinetics, pp. 117–190.

Spence, J. T., & Spence, K. W. (1966). The motivational components of manifest anxiety: Drive and drive stimuli. In C. D. Spielberger (Eds.). *Anxiety and behavior.* New York : Academic Press.

References

Vendrih, A. F. (1974). Problema nadezhnosti sportsmena v psihologicheskom aspekte [The problem of reliability of the athlete in the psychological aspect]. *Teorija i praktika fizicheskoj kul'tury – Theory and practice of physical culture, 2*, 53–56 [in Russian].

Ganzen, V. A. (1986). Sistemnoe opisanie funktsionirovanija psihiki cheloveka v aktual'nom vremeni [System description of the functioning of the human psyche in the current time]. *Vestnik LGU – Newsletter of Leningrad State University, 1 (Ser. 6),* 65 [in Russian].

Davydov, V. V., & Zhorov, P. A. (1977). O nekotoryh printsipah postroenija uchebno-trenirovochnogo protsessa v svjazi s problemoj nadezhnosti [On some principles of the construction of the training process in connection with the problem of reliability]. *Psihicheskaja nadezhnost' sportsmenov vysokogo klassa i metody ee sovershenstvovanija – Psychical reliability of high-class athletes and methods of its improvement, 1*, 92–96 [in Russian].

© Aleksandr Gavrilovich

D'jachkov, V. M., & Hudadov, N. A. (1977). *Problemy tehnicheskogo masterstva kak faktory psihicheskoj nadezhnosti dejatel'nosti sportsmenov [Problems of technical skill as factors of psychical reliability of athletes]*. (Vols. 1), (pp. 21–29). Moskva [in Russian].

Il'in, E. P. (1983). *Psihologija sporta. Sovremennye napravlenija v psihologii [Sports psychology. Modern trends in psychology]*. Leningrad : LGU [in Russian].

Kolomejtsev, Ju. A. (1984). *Vzaimootnoshenija v sportivnoj komande [Relationships in the sports team]*. Moskva : Fizkul'tura i sport [in Russian].

Kolomejtsev, Ju. A. (2004). *Sotsial'naja psihologija sporta [Social psychology of sport]*. Minsk : BGPU [in Belarus].

Kretti, B. D. (1978). *Psihologija v sovremennom sporte [Psychology in modern sport]*. Moskva : Fizkul'tura i sport [in Russian].

Levitov, N. D. (1964). *O psihicheskih sostojanijah cheloveka [On the mental state of the person]*. Moskva : Prosveshchenie [in Russian].

Marishchuk, V. L., Bludov, Ju. M., Plathienko, V. A., & Serova, L. K. (1984). *Metodiki psihodiagnostiki v sporte [Methods of psychodiagnostics in sports]*. Moskva : Prosveshchenie [in Russian].

Marishchuk, V. L., & Evdokimov, V. I. (2001). *Povedenie i samoreguljatsija cheloveka v uslovijah stressa [Behavior and self-regulation of a person under stress]*. Sankt-Peterburg : Izdatel'skij dom «Sentjabr'» [in Russian].

Marishchuk, V. L., Platonov, K. K., & Pletnitskij, E. A. (1968). *Naprjazhennost' v polete [Tension in flight]*. Moskva : Voenizdat [in Russian].

Matveev, L. P. (1977). *Osnovy sportivnoj trenirovki [Basics of sports training]*. Moskva : Fizkul'tura i sport [in Russian].

Mil'man, V. E. (1983). Stress i lichnostnye faktory reguljatsii dejatel'nosti [Stress and personal factors of activity regulation]. J. L. Hanin (Eds.). *Stress i trevoga v sporte – Stress and anxiety in sport*. Moskva : Fizkul'tura i sport, (pp. 24–26) [in Russian].

Morosanova, V. I., & Aronova, E. A. (2007). *Samosoznanie i samoreguljatsija povedenija [Self-awareness and self-regulation of behavior]*. Moskva : Izd-vo «Institut psihologii RAN» [in Russian].

Pilojan, R. A. (1984). *Motivatsija sportivnoj dejatel'nosti [Motivation of sports activities]*. Moskva : Fizkul'tura i sport [in Russian].

Plathienko, V. A., Bludov, Ju. M. *Nadezhnost' v sporte [Reliability in sport]*. Moskva : Fizkul'tura i sport [in Russian].

Volkov, I. P. (Eds.) (2002). *Praktikum po sportivnoj psihologii [Practical course in sports psychology]*. Sankt-Peterburg : Piter [in Russian].

Uljaeva, L. G., & Mel'nik, E. V. (2014). *Psihologo-pedagogicheskoe soprovozhdenie sportivnoj dejatel'nosti v kontekste samorealizatsii lichnosti [Psychological and pedagogical support of sports activities in*

© Александр Гаврилович

the context of self-realization]. Moskva : Izdatel' Marhotin P. Ju. [in Russian].

Prohorov, A. O. (Eds.) (2011). *Psihologija sostojanij [Psychology of States]*. Moskva : Kogito-tsentr [in Russian].

Puni, A. Ts. (1969). *Psihologicheskaja podgotovka k sorevnovaniju v sporte [Psychological preparation for competition in sports]*. Moskva : Fizkul'tura i sport [in Russian].

Rubinshtejn, S. L. (1976). *Problemy obshchej psihologii [Problems of general psychology]*. Moskva : Pedagogika [in Russian].

Kuramshin, Ju. F. (Eds.) (2003). *Teorija i metodika fizicheskoj kul'tury [Theory and methods of physical culture]*. Moskva : Sovetskij sport [in Russian].

Fetiskin, N. P., Kozlov, V. V., & Manujlov, G. M. (2002). *Sotsial'no-psihologicheskaja diagnostika razvitija lichnosti i malyh grupp [Socio-psychological diagnosis of personality development and small groups]*. Moskva : Izd-vo Instituta psihoterapii [in Russian].

Hudadov, N. A. (1968). *Psihologicheskaja podgotovka boksera [Psychological training of boxer]*. Moskva : Fizkul'tura i sport [in Russian].

Chernikova, O. A. (1980). *Sopernichestvo, risk i samoobladanie v sporte [Competition, risk and self-control in sports]*. Moskva : Fizkul'tura i sport [in Russian].

Gould, D., & Krane, V. (1992). The arousal-athletic performance relationship: Current status and future directions. T. Horn (Eds.). *Advances in sport psychology*. Champaign, IL : Human Kinetics, pp. 119–141.

Hardy, L. (1990). A catastrophe model of performance in sport. J. G. Jones & L. Hardy (Eds.). *Stress and performance in sport*. Chichester, England : Wiley, pp. 81–106.

Kerr, J. H. (1985). The experience of arousal: A new basis for studying arousal effects in sport. *Journal of Sport Sciences, 3*, 169–179.

Martens, R., Vealey, R. S., & Burton, D. (Eds.) (1990). *Competitive anxiety in sport*. Champaign, IL : Human Kinetics, pp. 169–179.

Spence, J. T., & Spence, K. W. (1966). The motivational components of manifest anxiety: Drive and drive stimuli. C. D. Spielberger (Eds.). *Anxiety and behavior*. New York : Academic Press.

Гаврилович Олександр. Взаємозв'язок психічної надійності та мотиваційного компонента соціально-психологічної сумісності спортсменів ігрових видів спорту

АНОТАЦІЯ

У статті розкрито проблему впливу міжособистісних відносин на забезпечення психічної стабільності й успішності змагального потенціалу спортсменів і команд. Представлено систематизацію теоретич-

© Aleksandr Gavrilovich

них підходів до розуміння надійності в спортивній діяльності. Міжособистісні відносини розглядаються в контексті соціально-психологічної сумісності, що має в якості одного з провідних компонентів мотиваційний. Метою дослідження було вивчення взаємозв'язку психічної надійності та мотиваційного компонента соціально-психологічної сумісності спортсменів ігрових видів спорту. Для досягнення поставленої мети застосовано низку психодіагностичних методик. В емпіричному дослідженні добровільно взяли участь 70 спортсменів ігрових видів спорту професійного рівня. У результаті кореляційного аналізу нами виявлено специфічні взаємозв'язки як у структурі психічної надійності спортсменів ігрових видів спорту – між емоційною стійкістю і саморегуляцією, мотиваційно-енергетичною складовою, стабільністю-завадостійкістю, так і між складовими психічної надійності (мотиваційно-енергетичною, стабільністю-завадостійкістю) й окремими параметрами мотиваційного компонента соціально-психологічної сумісності. Установлено, що домінуюче значення для формування високої психічної надійності, що відрізняє успішного спортсмена, мають внутрішні, стрижневі для спорту мотиви, які визначають цілеспрямовану активність на реалізацію себе і спортивний результат (потреби в досягненні, в боротьбі, самовдосконаленні – мотиви стадії спортивної майстерності), в той час як ситуативні мотиви, що виникли із зовнішніх стосовно індивіда або завдання джерел (матеріальні потреби, потреби в заохоченні, схваленні тощо), не взаємопов'язані з компонентами психічної надійності, будучи непрямими або другорядними.

Ключові слова: *міжособистісні відносини, психічна надійність, соціально-психологічна сумісність, мотиваційна сфера особистості, спортсмен, спортивна діяльність, спортивна команда.*

Гаврилович Александр. Взаимосвязь психической надежности и мотивационного компонента социально-психологической совместимости спортсменов-игровиков

АННОТАЦИЯ

В статье раскрыта проблема влияния межличностных отношений на обеспечение психической стабильности и успешности соревновательного потенциала спортсменов и команд. Представлена систематизация теоретических подходов к пониманию надежности в спортивной деятельности. Межличностные отношения рассматриваются в контексте социально-психологической совместимости, имеющей

© Александр Гаврилович

в качестве одного из ведущих компонентов мотивационный. Целью исследования было изучение взаимосвязи психической надежности и мотивационного компонента социально-психологической совместимости спортсменов-игровиков. Для достижения поставленной цели применялся ряд психодиагностических методик. В эмпирическом исследовании добровольно приняли участие 70 спортсменов игровых видов спорта профессионального уровня. В результате корреляционного анализа нами выявлены специфические взаимосвязи как в структуре психической надежности спортсменов-игровиков – между эмоциональной устойчивостью и саморегуляцией, мотивационно-энергетической составляющей, стабильностью-помехоустойчивостью, так и между составными частями психической надежности (мотивационно-энергетической, стабильностью-помехоустойчивостью) и отдельными параметрами мотивационного компонента социально-психологической совместимости. Установлено, что доминирующее значение для формирования высокой психической надежности, отличающей успешного спортсмена, имеют внутренние, стержневые, смыслообразующие для спорта мотивы, задающие целенаправленную активность на реализацию себя и спортивный результат (потребности в достижении, в борьбе, самосовершенствовании – мотивы стадии спортивного мастерства), в то время как ситуативные мотивы, возникшие из внешних по отношению к индивиду или задаче источников (материальные потребности, потребности в поощрении, одобрении и др.), не взаимосвязаны с компонентами психической надежности, являясь косвенными или второстепенными.

Ключевые слова: *межличностные отношения, психическая надежность, социально-психологическая совместимость, мотивационная сфера личности, спортсмен, спортивная деятельность, спортивная команда.*

© Aleksandr Gavrilovich

Problems of modern psychology (2019), 45, 60–78
DOI 10.32626/2227-6246.2019-45.60-78 **УДК 159.37.013.42–055.26**

Study on the Psychological Readiness of Expectant Mothers to Fulfill Parental Responsibilities

Визначення психологічної готовності майбутніх матерів до виконання батьківських обов'язків

Nataliia Hevchuk
Ph.D. in Pedagogics, Assistant Professor of the Department of Social Pedagogy and Social Work

Наталія Гевчук
кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи

E-mail: *antnata@ukr.net*
orcid.org/0000-0002-4067-0311
Researcher ID: H-2655-2019

Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, Kamianets-Podilskyi, Ukraine
61, Ohiienka street, Kamianets-Podilskyi, Khmelnytskyi region, 32300

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, м. Кам'янець-Подільський, Україна
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, Хмельницька обл., 32300

Nataliia Zhyliak
Ph.D. in Psychology, Senior Lecturer of the Department of General and Practical Psychology

Наталія Жиляк
кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри загальної та практичної психології

E-mail: *NatalieZhyljak@ukr.net*
orcid.org/0000-0002-3772-6687
Researcher ID: G-5784-2019

The article is licensed under **CC BY-NC 4.0 International (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)**

Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, Kamianets-Podilskyi, Ukraine
61, Ohiienka street, Kamianets-Podilskyi, Khmelnytskyi region, 32300

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, м. Кам'янець-Подільський, Україна
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, Хмельницька обл., 32300

Original manuscript received April 13, 2019
Revised manuscript accepted May 13, 2019

The author's contribution: N. Hevchuk – 50%, N. Zhyliak – 50%.
Авторський внесок: Н. Гевчук – 50%, Н. Жиляк – 50%.

ABSTRACT

The article presents the results of an experimental study of the psychological readiness of expectant mothers to perform parental duties. The basic stages of the experiment are described: ascertaining experiment (the determination of expectant mothers' readiness to fulfill parental responsibilities), formative experiment (the development and implementation of social preventive program «I am a future mother!»), quiz (re-evaluation of expectant mothers' readiness to fulfill parental requirements using a set of diagnostic techniques to identify the formation of cognitive, socioeconomic, emotional and motivational indicators). Three main indicators of expectant mothers' readiness to fulfill parental responsibilities and the criteria for each of them are characterized: cognitive (knowledge about family, methods and principles of its creation, the knowledge of the rules for its effective functioning, formation of knowledge that are crucial in understanding the essence of the social role of a mother and may be displayed in certain judgments, perceptions, understanding the social significance of the family, the need of the qualities necessary for successful performance as a mother), emotional and motivational (emotionally positive attitude towards family, the motivation for its creation, evaluation of norms and rules of effective family life, constant development of knowledge and skills, emotionally positive attitude to motherhood; incentives for childbirth; formation of value-based orientations), socioeconomic (sufficient material wealth of a family, job availability, family support, having family's own house and adequate living conditions; positive family and parental behavior model; guidance on motherhood and adherence to a child; the educational

© Nataliia Hevchuk, Nataliia Zhyliak

potential of a woman). It is also important to emphasize that the questionnaire under the title «My Attitude to Paternity and Family Life» is created, and it contains 17 questions, developed in accordance to indicators established by our research. In this work, we emphasize the importance of practical application of the preventative social program «I am an expectant mother!» in the prenatal clinic of the Kamianets-Podilskyi Counseling Center for Families, Children and Youth. The perspective and priority directions for further research in the field of social work with women and families with a risk of abandonment of a child are determined.

Key words: *family, family life, parental responsibilities, maternity, indicators of readiness of expectant mothers to perform parental responsibilities.*

Вступ

Готовність майбутніх матерів до виконання батьківських обов'язків належить до актуальних проблем сучасного українського суспільства. Питання статевого виховання, підготовки молодого покоління до сімейного життя, народження та виховання дітей викликають дискусії не лише у науковців, але й у працівників закладів освіти, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді, представників засобів масової інформації, батьків.

Проблеми жінок, які мають ризик відмови від дитини раннього віку, вивчали зарубіжні вчені у різних контекстах: вплив готовності жінки стати матір'ю на розвиток дитини після її народження (Miller, Miceli, Whitman & Borkowski, 1996); зв'язок між раннім материнством як основним викликом сучасності та здоров'ям жінки (Mangeli, Rayyani, Cheraghi & Tirgari, 2018); взаємозв'язок юнацького (раннього) материнства із жорсткою батьківською поведінкою (Yookyong Lee, 2009).

Наукові пошуки вітчизняних дослідників були спрямовані на вивчення: усвідомленого батьківства як форми батьківства, що ґрунтується на свідомому ставленні батьків або осіб, які їх замінюють, до створення умов для повноцінного розвитку дитини з урахуванням її індивідуальних особливостей (О. Безпалько & Г. Лактіонова, 2004); структури відповідального ставлення до батьківства як

© Наталія Гевчук, Наталія Жиляк

сукупності *когнітивного* (батьківські позиції та знання, необхідні при виконанні батьківської ролі), *емоційно-ціннісного* (ціннісні орієнтації щодо батьківства, емоції та почуття людини, що виникають стосовно батьківства, образу дитини та себе в батьківській ролі; потреби стати батьками, мотиви вдосконалення своїх знань щодо батьківства; турботливе ставлення до близьких, установки й очікування стосовно себе в батьківській ролі, репродуктивна установка) та *поведінкового* (відповідальна поведінка, стиль сімейного виховання) компонентів (Лещенко, 2010); ефективності програми статевого виховання (Лукащук-Федик, 2016); ролі кваліфікованих спеціалістів у професійній допомозі з підготовки виконання виховних функцій молодим жінкам, які мають намір народити дитину, особливо тим, хто має намір відмовитися від своєї новонародженої дитини або вважає свою вагітність невчасною (Конончук, 2015).

Систематизувавши теоретичні напрацювання та результати прикладних досліджень із проблеми материнства, можна зробити висновок, що роль матері є невід'ємною частиною у процесі формування сім'ї, оскільки наявність дитини в родині є головною ознакою сім'ї. Жінка повинна бути готова стати матір'ю й усвідомлено прийняти цю роль. У зв'язку з тим, що останнім часом спостерігається неналежне ставлення молодих жінок до створення сім'ї, відбувається загострення різноманітних проблем, таких як зниження рівня народжуваності, розлучення молодих сімей, збільшення кількості соціальних сиріт, зростання випадків жорстокого ставлення до дітей тощо (Конончук, 2015).

Мета статті – теоретично обґрунтувати й експериментально перевірити ефективність розробленої соціально-профілактичної програми з підготовки майбутніх матерів до виконання батьківських обов'язків.

Завдання статті

Для досягнення поставленої мети визначено завдання дослідження:

© Nataliia Hevchuk, Nataliia Zhyliak

1) здійснити теоретико-методичний аналіз проблеми материнства у роботах сучасних психологів;

2) дослідити психологічну готовність майбутніх матерів до виконання батьківських обов'язків;

3) перевірити ефективність розробленої соціально-профілактичної програми з формування психологічної готовності майбутніх матерів до виконання батьківських обов'язків.

Методи та методики дослідження

Для досягнення мети застосовувалися загальнонаукові методи теоретичного й емпіричного дослідження: аналіз, синтез, порівняння, узагальнення наукової літератури з досліджуваної теми, а також констатувальний і формувальний експерименти.

Дослідження проводилося впродовж 2016–2018 рр. на базі Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка та жіночої консультації Кам'янець-Подільського пологового будинку.

У дослідженні взяли участь 84 жінки (контрольна група) віком від 18 до 25 років. Формувальний експеримент проводився впродовж 2017–2018 рр. на базі КП консультативного пункту Центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді при міському пологовому будинку.

До складу експериментальних груп зараховано 18 жінок, які виявили бажання взяти участь у програмі: 7 вагітних жінок, які перебувають на обліку в жіночій консультації КП пологового будинку, й 11 дівчат-студенток факультету корекційної та соціальної педагогіки і психології КПНУ імені Івана Огієнка.

Результати та дискусії

У результаті психологічного аналізу одержаних емпіричних даних, що розкривають психологічну готовність майбутніх матерів до виконання батьківських обов'язків, виявлено різницю в ЕГ та КГ за основними показниками:

© Наталія Гевчук, Наталія Жиляк

когнітивним, емоційно-мотиваційним і соціально-економічним. Характеристику показників і критеріїв психологічної готовності майбутніх матерів до виконання батьківських обов'язків подано у табл. 1.

Таблиця 1

Характеристика показників і критеріїв готовності майбутніх матерів до виконання батьківських обов'язків

Показники	Критерії
Когнітивний	Знання про сім'ю, способи і принципи її створення; уявлення про правила її ефективного функціонування; сформованість знань, що є визначальними у розумінні сутності соціальної ролі матері й позначаються на певних судженнях, уявленнях, розумінні соціальної значущості сім'ї; потреба розвитку якостей, необхідних для успішного виконання ролі матері.
Емоційно-мотиваційний	Емоційно-позитивне ставлення до сім'ї; мотивація на її створення; оцінка норм і правил ефективної життєдіяльності сім'ї; установка на поглиблення знань, умінь і навичок, емоційно-позитивне ставлення до материнства; мотивація на народження дитини; сформованість ціннісних орієнтацій.
Соціально-економічний	Достатній матеріальний дохід сім'ї; наявність місця роботи; підтримка рідних; наявність власного житла або належних умов проживання у наявному помешканні (житло придатне для проживання дитини: в задовільному стані, опалюється, проведені комунікації тощо); позитивна модель сім'ї і батьківської поведінки; настанова на материнство і прихильність до дитини; виховний потенціал жінки.

© Nataliia Hevchuk, Nataliia Zhyliak

Результати впливу соціально-профілактичної програми «Я – майбутня мама!» на формування готовності майбутніх матерів виконувати батьківські обов'язки й аналіз відповідей щодо визначення та розуміння поняття «сімейне життя» наведено у табл. 2.

Таблиця 2

Результати порівняльного аналізу відповідей щодо визначення поняття «сімейне життя» (%)

Визначення поняття «сімейне життя»	ЕГ	КГ
«Сімейне життя – це союз двох людей, різної статі»	5,55	25,00
«Сімейне життя – це казка, щастя, кохання»	0,00	8,33
«Сімейне життя – це взаєморозуміння та любов між чоловіком і дружиною, ведення ними спільного господарства, виховання дітей»	83,33	17,86
«Сімейне життя – це обов'язок перед людством продовжувати людський рід»	11,11	9,52
«Сімейне життя – це велика кількість обов'язків, із якими потрібно справлятися разом»	5,55	30,95
Не дали визначення	0,00	10,71

Як бачимо, до початку формувального експерименту кількість жінок, які вважали, що «сімейне життя – це взаєморозуміння та любов між чоловіком і дружиною, ведення ними спільного господарства, виховання дітей і гармонія між членами сім'ї» була 22,92% (дівчат-студенток) і 27,77% (вагітних), тобто разом – 50,69% жінок, а після його завершення – 83,33%. У цьому випадку можна говорити про позитивний вплив проведеної нами роботи.

Що стосується основ шлюбу, то після проведення формувального експерименту до них віднесено (табл. 3): діти – 83,33% у ЕГ, що майже удвічі більше, ніж у КГ; кохання – 61,11% у ЕГ, що майже втричі перевищує кількість виборів у КГ; спільні цінності й інтереси – 50% у ЕГ, тоді як у контрольній групі цей показник становить 27,38%.

© Наталія Гевчук, Наталія Жиляк

Таблиця 3

Результати порівняльного аналізу рис, що є основою шлюбу (%)

Варіанти відповіді	ЕГ	КГ
Матеріальний добробут	33,33	75,00
Кохання	61,11	39,29
Спільні цінності й інтереси	50,00	27,38
Сексуальні стосунки	44,44	67,86
Діти	83,33	38,10
Інші варіанти	0,00	0,00

Виявлено позитивні зміни щодо наявності дітей як обов'язкового показника повноцінної сім'ї. Результати відповідей представлено на рис. 1.

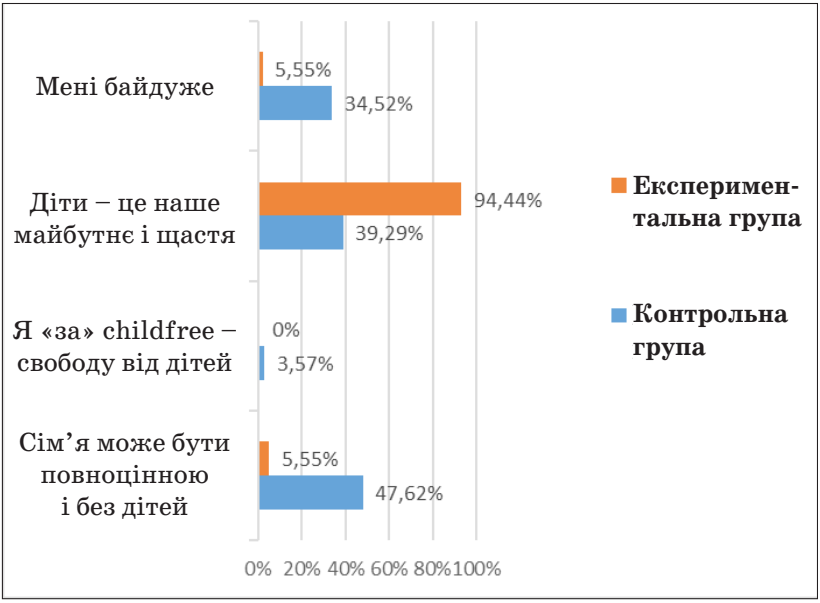

Рис. 1. Результати порівняльного аналізу думки жінок про наявність дітей як обов'язкового показника повноцінної сім'ї

© Nataliia Hevchuk, Nataliia Zhyliak

Отже, 94,44% жінок ЕГ вказали на те, що діти – це наше майбутнє, тоді як у контрольній групі цей показник становить 39,29%. Про те, що сім'я може бути повноцінною і без дітей, вважають 47,62% жінок КГ і лише 5,55% жінок ЕГ. Байдужість до присутності дітей у сім'ї виявили 34,52% жінок (КГ) і 5,55% жінок (ЕГ). Отримані дані свідчать про зміни, що відбувалися внаслідок застосування соціально-профілактичної програми, спрямованої на формування психологічної готовності майбутніх матерів до виконання батьківських обов'язків.

Дослідження психологічної готовності учасників експерименту найближчим часом стати матір'ю представлено у табл. 4.

Таблиця 4

Результати порівняльного аналізу психологічної готовності найближчим часом стати матір'ю (%)

Варіанти відповіді	ЕГ	КГ
Максимально готова – 5	27,77	3,57
Готова, але маю певні страхи – 4	55,55	5,95
Постійно хвилююся, думаю про те, щоб не завагітніти – 3	16,66	78,57
Не готова – 2	5,55	16,00

Як бачимо з табл. 4, наявні суттєві зміни у психологічній готовності жінок ЕГ стати мамою. 55,55% (ЕГ) обрали відповідь «готова, але маю певні страхи», 27,77% – вважають, що вони максимально готові до зміни свого соціального статусу (стати мамою), лише 5,55% вказали на те, що не готові найближчим часом взяти на себе відповідальність виховувати дитину. Щодо отриманих даних у контрольній групі, то розподіл відповідей виявився кардинально іншим: 78,57% жінок постійно хвилюються, думають про те, щоб не завагітніти, 5,95% заявили про те, що готові найближчим часом стати мамою, 16% – не готові, й лише 3,57% жінок були максимально готові.

© Наталія Гевчук, Наталія Жиляк

Досліджуючи когнітивний компонент готовності майбутніх матерів до виконання батьківських обов'язків, ми запитали, чи цікавляться досліджувані літературою, навчальними фільмами, телепередачами, присвяченими батьківству. З'ясовано таке: відповідь «не маю на це часу» надали 48,81% жінок (КГ) й 11,11% жінок (ЕГ); «для мене ця інформація є корисною й актуальною» – обрали 8,33% жінок (КГ) та 77,77% жінок (ЕГ); «час від часу можу щось послухати або подивитися» вказали 7,14% жінок (КГ) та 16,66% жінок (ЕГ); 36,9% жінок (КГ) не цікавить зазначена тема.

Вивчаючи емоційно-мотиваційний компонент готовності майбутніх матерів до виконання батьківських обов'язків, ми запропонували досліджуваним уявити ситуацію незапланованої вагітності та вказати, за яких умов вони змогли б її перервати. Отримані результати порівняльного аналізу можна простежити у табл. 5.

Таблиця 5

Результати порівняльного аналізу отриманих даних щодо умов, за яких досліджувані змогли б перервати незаплановану вагітність (%)

Варіанти відповіді	ЕГ	КГ
Немає жодної причини (крім медичних показів), щоб я перервала вагітність	88,88	38,10
Якщо б я була не одружена	11,11	13,09
Хлопець, від якого я вагітна, не хоче дитини	5,55	11,90
У нас із чоловіком вже є дитина	0,00	10,71
Чоловік поки не хоче дітей	0,00	5,95
Матеріальне становище сім'ї не дозволяє зараз народжувати	5,55	4,76
Моя кар'єра «іде вгору», зараз це невчасно	0,00	16,67

Аналіз даних, наведених у табл. 5, свідчить про те, що більшість жінок ЕГ (88,88%) і КГ (38,1%) – ні за яких причин не перериватимуть вагітність. Проте значний відсо-

© Nataliia Hevchuk, Nataliia Zhyliak

ток досліджуваних КГ вказує, що кар'єра може стати причиною переривання незапланованої вагітності – 16,67%. Серед інших причин жінки ЕГ зазначали неодруженість (11,11%) і матеріальне становище (5,55%). Тоді як у контрольній групі серед причин переривання незапланованої вагітності жінки вказували такі: небажання чоловіка поки мати дітей (5,95%), наявність дітей у сім'ї – 10,71%, статус «не одружена» – 13,09%.

Досліджуючи соціально-економічний компонент готовності майбутніх матерів до виконання батьківських обов'язків, нас цікавило питання щодо визначення пріоритетних умов, які, на думку досліджуваних, є обов'язковими при народженні дитини. Отже, 94,44% респондентів (ЕГ) вважають здоров'я майбутньої матері обов'язковою умовою при народженні дитини; на II місці – матеріальне забезпечення (77,77%) та підтримка рідних (72,22%); 22,22% вважає, що не потрібно жодних умов. У контрольній групі відповіді учасників експериментального дослідження розподілилися таким чином: матеріальне забезпечення обирають 64,29%, подальша перспектива одружитися – 41,67%, не потрібно жодних умов – 36,9%.

Думка майбутніх матерів про можливість відмови від своєї дитини після її народження подана в табл. 6.

Таблиця 6

Результати порівняльного аналізу відповідей майбутніх матерів про можливість відмови від своєї дитини після її народження (%)

Варіанти відповіді	ЕГ	КГ
Ні за яких обставин не відмовилася б	94,44	72,62
Відмовилася б, якщо це була б незапланована вагітність і поза шлюбом	0,00	8,33
Так, якщо не було б де жити і коштів, щоб забезпечувати дитину	0,00	10,71
У житті все може статися	5,55	9,52

© Наталія Гевчук, Наталія Жиляк

Аналіз даних табл. 6 виявив, що переважна більшість жінок ЕГ (94,44%) і КГ (72,62%) ні за яких обставин не відмовилися б від власної дитини. Проте, 10,71% жінок (КГ) та 5,55% (ЕГ) вказали на те, що у житті все може статися.

Відповіді жінок про можливість звернення до іншої людини у разі виникнення у їх житті потреби про відмову від власної дитини проілюстровано на рис. 2.

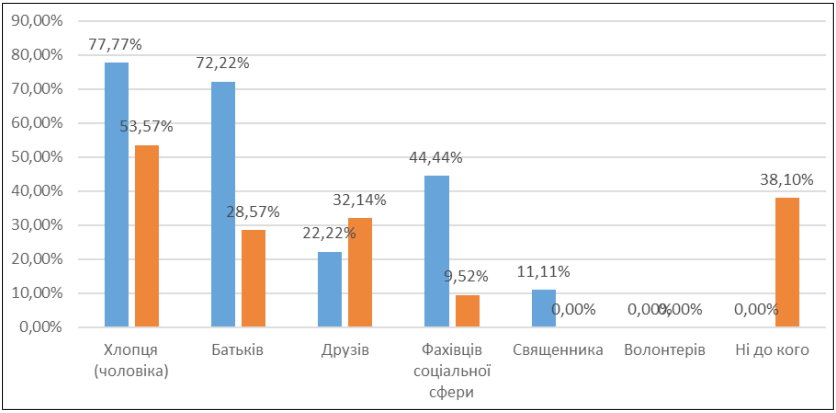

Рис. 2. До кого могли б звернутися респонденти, якби у їхньому житті виникла проблема відмови від дитини

Отже, за результатами порівняльного аналізу виявлено відмінність у КГ та ЕГ з питань звернення по допомогу в ситуації, коли є ризик відмови від власної дитини. 77,77% (ЕГ) звернуться по допомогу до хлопця (чоловіка), 72,22% вказали на те, що шукатимуть підтримки у батьків; 44,44% звернулися б до фахівців соціальної сфери; 22,22% – до друзів і 11,11% – до священика. Дещо іншими виявилися відповіді учасників КГ: 53,57% звернеться по допомогу до хлопця (чоловіка), 38,1% – не шукатимуть допомоги ні у кого, що, на наш погляд, є загрозливим показником у цьому питанні; 32,14% – до друзів, 28,57% – до батьків.

Ефективність упровадження розробленої соціально-профілактичної програми «Я – майбутня мама!» доведена

© Nataliia Hevchuk, Nataliia Zhyliak

статистично достовірними якісними і кількісними змінами за всіма компонентами психологічної готовності майбутніх матерів до виконання батьківських обов'язків (когнітивним, емоційно-мотиваційним і соціально-економічним) і представлена на рис. 3.

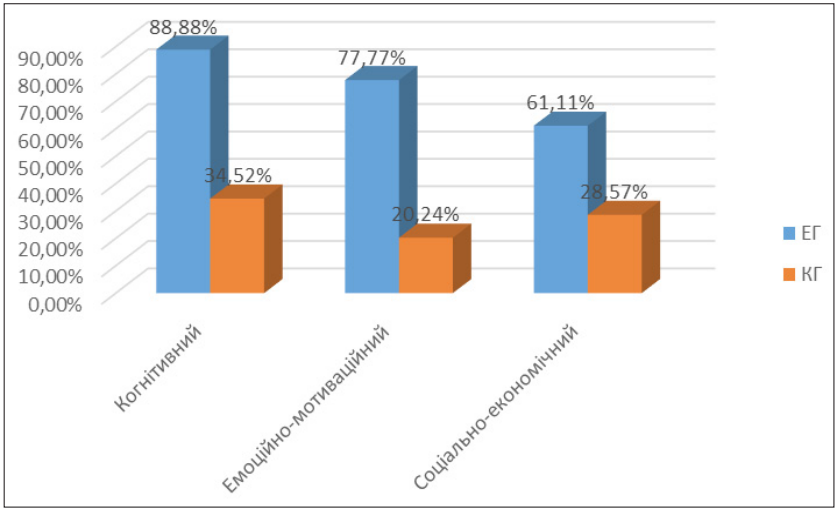

Рис. 3. Порівняльний аналіз показників сформованості психологічної готовності майбутніх матерів до виконання батьківських обов'язків

Як бачимо, у жінок ЕГ простежуються чіткі тенденції до зростання кожного з показників психологічної готовності майбутніх матерів до виконання батьківських обов'язків: когнітивного – 88,88%, емоційно-мотиваційного – 77,77%, соціально-економічного – 61,11%. Тоді як показники у жінок КГ виявилися значно нижчими – когнітивний – 34,52%, емоційно-мотиваційний – 20,24%, соціально-економічний – 28,57%.

Отримані дані узгоджуються з даними емпіричного дослідження О. Лещенко щодо визначення структури відповідального ставлення до батьківства й умов формування

© Наталія Гевчук, Наталія Жиляк

відповідального ставлення до батьківства, а також висновків А. Конончук про потребу кваліфікованих спеціалістів у професійній допомозі з підготовки виконання виховних функцій молодим жінкам, які мають намір народити дитину, особливо тим, хто має намір відмовитися від своєї новонародженої дитини або вважає свою вагітність невчасною. Експериментально доведено, що після участі жінок у соціально-профілактичній програмі «Я – майбутня мама!» значно збільшився відсоток дівчат і жінок, які звернуться до фахівця соціальної сфери за кваліфікованою допомогою.

Висновки

Упровадження в практику соціально-профілактичної програми дало позитивні результати в експериментальній групі досліджуваних. Доведено доцільність використання технології соціальної діагностики з майбутніми матерями; технології соціальної профілактики відмов матерів від новонароджених дітей; технології просвітницької діяльності щодо формування готовності майбутніх матерів до виконання батьківських обов'язків. На основі проведеного аналізу отриманих даних контрольного зрізу виявлено, що в учасників експериментальної групи чітко простежуються тенденції до зростання кожного з показників психологічної готовності майбутніх матерів до виконання батьківських обов'язків.

Перспективними напрямками подальших досліджень цієї проблеми можуть стати: професійна підготовка фахівців соціальної сфери до роботи із сім'ями, які мають намір відмовитися від дитини; вивчення досвіду роботи соціальних, медичних та освітніх закладів зарубіжних країн із проблеми готовності молодих людей до народження дітей; розробка технологій формування відповідального ставлення до батьківства у молоді, профілактики девіантного материнства та батьківства; удосконалення соціального інструментарію для моніторингу й оцінювання.

© Nataliia Hevchuk, Nataliia Zhyliak

Література

Безпалько О. В. Системний підхід до організації соціально-педагогічної роботи з дітьми та учнівською молоддю в територіальній громаді. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2006. № 3. С. 46–54.

Гевчук Н. С. Особливості роботи фахівця соціальної сфери із жінками, що мають ризик відмови від дитини. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* / За ред. Л. П. Мельник, В. І. Співака. Серія: Соціально-педагогічна. Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2018. Вип. XXX. С. 66–76

Дзюбенко О. Гендерні відмінності в уявленнях про сімейне життя у студентів із повних та розлучених родин. *Наука і освіта*. 2018. № 3. С. 92–98. DOI https://doi.org/10.24195/2414-4665-2018-3-12.

Конончук А. І. Дослідження готовності молодих жінок до материнства: соціально-педагогічні аспекти. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, 2015. № 8 (52). С. 348–354.

Кравченко К. В. Про вплив особистісної зрілості подружжя на ставлення до дитини. *Проблеми сучасної психології: збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України* / За наук. ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2015. Вип. 29. С. 309–318

Лактіонова Г. М. Усвідомлене батьківство як умова повноцінного розвитку дитини: метод. матер. Київ, 2004. 107 с.

Лещенко О. Г. Соціально-педагогічні умови формування відповідального ставлення до батьківства у молодого подружжя: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05. Луганськ, 2010. 22 с.

Лукащук-Федик С. В. Методологія статевого виховання студентської молоді: з досвіду роботи БФ «Духовний розвиток і милосердя». *International Scientific-Practical Conference Actual questions and problems of development of social sciences: Conference Proceedings* (June 28–30, 2016). Kielce : Holy Cross University, 2016. P. 181–184.

Усвідомлене батьківство як умова повноцінного розвитку дитини та підвищення виховного потенціалу громади: методичні матеріали до тренінгу / Упоряд. І. В. Братусь та ін. Київ : Наук. світ, 2004. 86 с.

Mangeli, M., Rayyani, M., Cheraghi, M. A., & Tirgari, B. (2018). Iranian mothers' experiences of the outcomes of early motherhood: A qualitative study. *Social work in public health, 33* (3), 163–172. Retrieved from doi.org/10.1080/19371918.2018.1425648.

Miller, C. L., Miceli, P. J., Whitman, T. L., & Borkowski, J. G. (1996). Cognitive readiness to parent and intellectual-emotional development in children of adolescent mothers. *Developmental Psychology, 32* (3), 533–541. Retrieved from doi.org/10.1037//0012-1649.32.3.533.

© Наталія Гевчук, Наталія Жиляк

Yookyong, Lee (2009). Early motherhood and harsh parenting: The role of human, social, and cultural capital. *Child Abuse & Neglect, 33*, Issue 9, 625–637. Retrieved from doi.org/10.1016/S0145-2134(09)00205-1.

References

Bezpalko, O. V. (2006). Systemnyi pidkhid do orhanizatsii sotsialno-pedahohichnoi roboty z ditmy ta uchnivskoiu moloddiu v terytorialnii hromadi [System approach to the organization of social pedagogical work with children and students in the territorial community]. *Sotsialna pedahohika: teoriia ta praktyka – Social pedagogy: theory and practice, 3*, 46–54 [in Ukrainian].

Hevchuk, N. S., & Borshuliak, N. V. (2018). Osoblyvosti roboty fakhivtsia sotsialnoi sfery iz zhinkamy, shcho maiut ryzyk vidmovy vid dytyny [Special aspects of the work of a specialist of social services with women who are at risk of abandoning a child]. L. P. Melnyk, V. I. Spivak (Eds.). *Zbirnyk naukovykh prats Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka – Collection of the Research Papers of Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, Issue XXX*, 66–76. Kamianets-Podilskyi : Medobory [in Ukrainian].

Dziubenko, O. (2018). Henderni vidminnosti v uiavlenniakh pro simeine zhyttia u studentiv iz povnykh ta rozluchenykh rodyn [Gender differences in perceptions on family life of students from full and divorced families]. *Nauka i osvita – Science and Education, 3*, 92–98. DOI https://doi.org/10.24195/2414-4665-2018-3-12 [in Ukrainian].

Kononchuk, A. I. (2015). Doslidzhennia hotovnosti molodykh zhinok do materynstva: sotsialno-pedahohichni aspekty [The Study of Young Women's Readiness for Motherhood: Social and Pedagogical Aspects]. *Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnolohii – Pedagogical sciences: theory, history, innovative technologies, 8* (52), 348–354 [in Ukrainian].

Kravchenko, K. V. (2015). Pro vplyv osobystisnoi zrilosti podruzhzhia na stavlennia do dytyny [About the influence of the matrimony of the spouses on the attitude towards the child]. *Problemy suchasnoi psykholohii – Problems of Modern Psychology. Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, G. S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, 29*, 309–318. Kamianets-Podilskyi : Aksioma [in Ukrainian].

Laktionova, H. M. (2004). *Usvidomlene batkivstvo yak umova povnotsinnoho rozvytku dytyny [Conscious paternity as a condition for full child development]*. Kyiv [in Ukrainian].

Leshchenko, O. H. (2010). Sotsialno-pedahohichni umovy formuvannia vidpovidalnoho stavlennia do batkivstva u molodoho podruzhzhia

© Nataliia Hevchuk, Nataliia Zhyliak

[Social and pedagogical conditions for the formation of responsible attitude towards paternity in a young couple]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Luhansk : LNU imeni Tarasa Shevchenka [in Ukrainian].

Lukashchuk-Fedyk, S. V. (2016). Metodolohiia statevoho vykhovannia studentskoi molodi: z dosvidu roboty BF «Dukhovnyi rozvytok i miloserdia». [Methodology of sexual education of young students: from the experience of the Charitable Foundation «Spiritual development and mercy»]. *Proceedings of International Scientific-Practical Conference: Actual questions and problems of development of social sciences*, (pp. 181–184). Kielce : Holy Cross University [in Ukrainian].

Mangeli, M., Rayyani, M., Cheraghi, M. A., & Tirgari, B. (2018). Iranian mothers' experiences of the outcomes of early motherhood: A qualitative study. *Social work in public health, 33* (3), 163–172. Retrieved from doi.org/10.1080/19371918.2018.1425648.

Miller, C. L., Miceli, P. J., Whitman, T. L., & Borkowski, J. G. (1996). Cognitive readiness to parent and intellectual-emotional development in children of adolescent mothers. *Developmental Psychology, 32* (3), 533–541. Retrieved from doi.org/10.1037//0012-1649.32.3.533.

Yookyong, Lee (2009). Early motherhood and harsh parenting: The role of human, social, and cultural capital. *Child Abuse & Neglect, 33*, Issue 9, 625–637. Retrieved from doi.org/10.1016/S0145-2134(09)00205-1.

Гевчук Наталія, Жиляк Наталія. Визначення психологічної готовності майбутніх матерів до виконання батьківських обов'язків

АНОТАЦІЯ

У статті представлено результати експериментального дослідження психологічної готовності майбутніх матерів до виконання батьківських обов'язків. Описано основні етапи експерименту: констатувальний (визначення готовності майбутніх матерів до виконання батьківських обов'язків), формувальний (розробка та впровадження соціально-профілактичної програми «Я – майбутня мама!»), контрольний зріз (повторне оцінювання готовності майбутніх матерів до виконання батьківських обов'язків із використанням комплексу діагностичних методик із метою виявлення сформованості когнітивного, емоційно-мотиваційного, соціально-економічного показників). Охарактеризовано три основні показники готовності майбутніх матерів до виконання батьківських обов'язків і визначено критерії до кожного з них: когнітивний (знання про сім'ю, способи і принципи її створення; уявлення про правила її ефективного функціонування; сформованість

© Наталія Гевчук, Наталія Жиляк

знань, що є визначальними у розумінні сутності соціальної ролі матері й набувають відображення у певних судженнях, уявленнях; розуміння соціальної значущості сім'ї; потреба розвитку якостей, необхідних для успішного виконання ролі матері), емоційно-мотиваційний (емоційно-позитивне ставлення до сім'ї; мотивація на її створення; оцінка норм і правил ефективної життєдіяльності сім'ї; установка на поглиблення знань, умінь і навичок, емоційно-позитивне ставлення до материнства; мотивація на народження дитини; сформованість ціннісних орієнтацій), соціально-економічний (достатній матеріальний дохід сім'ї; наявність місця роботи; підтримка рідних; наявність власного житла або належних умов проживання у наявному помешканні; позитивна модель сім'ї та батьківської поведінки; настанова на материнство та прихильність до дитини; виховний потенціал жінки). Розроблено авторську анкету «Моє ставлення до батьківства та сімейного життя», що містить 17 запитань, побудованих відповідно до визначених нами показників. Підкреслено важливість упровадження в практику Кам'янець-Подільського консультаційного пункту Центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді у жіночій консультації соціально-профілактичної програми «Я – майбутня мама!». Визначено перспективні та пріоритетні напрями подальших досліджень у сфері соціальної роботи з жінками та сім'ями, які мають ризик відмови від дитини.

Ключові слова: *сім'я, сімейне життя, батьківські обов'язки, материнство, показники готовності майбутніх матерів до виконання батьківських обов'язків.*

Гевчук Наталья, Жиляк Наталья. Исследование психологической готовности будущих матерей к выполнению родительских обязанностей

АННОТАЦИЯ

В статье представлены результаты экспериментального исследования психологической готовности будущих матерей к выполнению родительских обязанностей. Описаны основные этапы эксперимента: констатирующий (определение готовности будущих матерей к выполнению родительских обязанностей), формовочный (разработка и внедрение социально-профилактической программы «Я – будущая мама!»), контрольный срез (повторная оценка готовности будущих матерей к выполнению родительских обязанностей с использованием комплекса диагностических методик с целью выявления сформиро-

© Nataliia Hevchuk, Nataliia Zhyliak

ванности когнитивного, эмоционально-мотивационного, социально-экономического показателей). Охарактеризованы три основные показателя готовности будущих матерей к выполнению родительских обязанностей и определены критерии к каждому из них: когнитивный (знания о семье, способах и принципах ее создания; представление о правилах ее эффективного функционирования; сформированность знаний, которые являются определяющими в понимании сущности социальной роли матери и отражаются в определенных суждениях, представлениях; понимание социальной значимости семьи; потребность развития качеств, необходимых для успешного выполнения роли матери), эмоционально-мотивационный (эмоционально-положительное отношение к семье; мотивация на ее создание; оценка норм и правил эффективной жизнедеятельности семьи; установка на углубление знаний, умений и навыков; эмоционально-положительное отношение к материнству; мотивация на рождение ребенка; сформированность ценностных ориентаций), социально-экономический (достаточный материальный доход семьи; наличие места работы; поддержка родных; наличие собственного жилья или условий проживания в существующем помещении; положительная модель семьи и родительского поведения; установка на материнство и привязанность к ребенку; воспитательный потенциал женщины). Разработана авторская анкета «Мое отношение к отцовству и семейной жизни», которая содержит 17 вопросов, построенных в соответствии с определенными нами показателями. Подчеркнута важность внедрения в практику Каменец-Подольского консультационного пункта Центра социальных служб для семьи, детей и молодежи в женской консультации социально-профилактической программы «Я – будущая мама!». Определены перспективные и приоритетные направления дальнейших исследований в области социальной работы с женщинами и семьями, имеющими риск отказа от ребенка.

Ключевые слова: *семья, семейная жизнь, родительские обязанности, материнство, показатели готовности будущих матерей к выполнению родительских обязанностей.*

© Наталія Гевчук, Наталія Жиляк

Problems of modern psychology (2019), 45, 79–103
DOI 10.32626/2227-6246.2019-45.79-103 **УДК 159.9:37.015.3**

Psychological Features of the Professional Communicative Activity of the Pharmaceutical Worker

Психологічні особливості професійної комунікативної діяльності фармацевтичного працівника

Nataliia Honcharenko
Ph.D. in Psychology, Assistant Professor of the Department of Military Pharmacy

Наталія Гончаренко
кандидат психологічних наук, доцент кафедри військової фармації

E-mail: *goncarenkonatplia@gmail.com*
orcid.org /0000-0002-9551-4113

Ukrainian Military Medical Academy, Kyiv, Ukraine
45/1, Moscow street, Kyiv, 01015

Українська військово-медична академія, м. Київ, Україна
вул. Московська, 45/1, м. Київ, 01015

Original manuscript received May 04, 2019
Revised manuscript accepted May 23, 2019

ABSTRACT

The research paper presents the results of the analysis of scientific sources on theoretical, methodological and applied aspects of the range of problems. The essence and specifics of professional communicative activities of pharmacists are determined, their professional communicative qualities and abilities, as well as psychological characteristics of a person, which form the communicative competence of the pharmacist are described. Theoretical and experimental approaches to the determination of the problem have been clarified. It is emphasized that the communicative competence of a pharmacist is a professionally significant quality, since his professional activities involves communi-

ISSN 2227-6246 (Print) / ISSN 2663-6956 (Online)

The article is licensed under **CC BY-NC 4.0 International (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)**

cation: with patients, their relatives, doctors. It is noted that the professional communicative qualities of pharmacists constitute a psychological portrait of future pharmacists. The content and structure of communicative competence is determined. It is noted that the components of professional communicative competence of future pharmacists are the motivational, cognitive and professional communicative components that play the role of criteria for its development. The basic conditions for the formation of the communicative competence of the future pharmaceutical worker are determined. It is stated that among professionally significant psychological characteristics of the personality of a pharmaceutical worker, we can single out the ability to communicate, establish and develop relationships with other people, emotional stability, balance in the absence of impulsivity, excessive emotional expressiveness, the ability to «read» non-verbal language and use it in professional activities, communicative tolerance, sensitivity to deviation (neglect). The parameters of paralinguistic communication that are professionally important for a pharmaceutical worker and the peculiarities of using the means of non-verbal communication in their professional activities are outlined in the research paper.

Key words: *communication, communicative activities of future pharmacists, competence, professional competence, professional communicative competence of pharmacists, communicative tolerance, affiliation, non-verbal language of communication.*

Вступ

На сьогодні вітчизняний фармацевтичний ринок диктує необхідність підготовки фахівців, які могли б не тільки готувати ліки, а й установлювати професійні контакти з відвідувачами аптек, лікарями, представниками фармацевтичних підприємств і державних установ. Комунікативна компетентність провізора (фармацевта) – професійно значуща якість. Професія провізора (фармацевта) передбачає тією чи іншою мірою виражене інтенсивне і тривале спілкування: з хворими, їх родичами, лікарями. Від уміння спілкуватися, встановлювати і розвивати взаємовідносини з людьми багато в чому залежить професійна успішність провізора (фармацевта). Гарний психологічний контакт із відвідувачем аптеки допомагає надати якісну фармацевтичну допомогу. Вміння спілкуватися, або комунікативна компетентність, забезпечує взаєморозуміння,

© Наталія Гончаренко

довіру в стосунках, ефективність у вирішенні поставлених завдань (Шматенко & Гончаренко, 2014).

На думку багатьох, як вітчизняних, так і зарубіжних авторів, когнітивний і моральний розвиток майбутнього фармацевтичного працівника передбачає інтеріоризацію ще у процесі здобуття ним професійної освіти (David A. Latif, 2000). Етико-моральні норми є регуляторами як у процесі здійснення фармацевтичної опіки, так і у процесі ефективного надання відвідувачам аптеки фармацевтичної допомоги. Психологічну та соціальну підтримку фармацевтичного працівника, на думку науковців, доречно супроводжувати засобами коучінгу (Laurence, Brunton, Lazo, Parker & Goodman, 2006; Magola, 2018: 117–123).

Актуальність проблеми комунікативної компетентності у сфері фармацевтичної діяльності й освіти привернула увагу багатьох учених до її досліджень, що проводилися з різних точок зору низкою вітчизняних і зарубіжних науковців.

Комунікативну компетентність науковці розглядають як умову ефективного спілкування в міжособистісних стосунках (Альохіна, 2013), як засіб забезпечення успішної професійної діяльності (Максименко, 2005). Психологічні основи формування соціально-комунікативної компетентності досліджували І. Зимня (Зимня, 2006), Л. Пляка (Пляка, 2009), В. Тюріна (Тюріна, 2009). Психологічні засади формування іншомовної комунікативної компетенції майбутніх фахівців соціономічних професій досліджувала Л. Онуфрієва (Онуфрієва, 2017). Автори акцентували увагу на тому, що у фахівців, які належать до типу професій «людина – людина», комунікативна компетентність є обов'язковою якістю особистості, що забезпечує ефективність їх професійної діяльності.

Мета статті – здійснити аналіз психологічних особливостей комунікативної діяльності провізорів і характеристик особистості, що формують комунікативну компетентність фармацевтичного працівника.

© Nataliia Honcharenko

Завдання статті

З'ясувати психологічні особливості комунікативної діяльності фармацевтичних працівників.

Методи та методики дослідження

У дослідженні використано теоретичний аналіз наукової літератури, що дало змогу з'ясувати підходи сучасних науковців до осмислення змісту комунікативної діяльності фармацевтичних працівників та її психологічних особливостей.

Результати та дискусії

У вітчизняних і зарубіжних працях із прикладними аспектами психології, педагогіки, лінгвістики та фармації розкрито теоретико-методичні основи підготовки майбутніх фахівців до комунікативно-професійної діяльності. Науковці емпірично досліджували комунікативний потенціал у контексті комунікативних якостей і здібностей, комунікативної компетентності, психологічних особливостей професійного ділового спілкування, формування культури ділового спілкування через розвиток мовлення (Альохіна, 2013; Пляка, 2011; Magola, 2018).

Успішність професійної комунікативної діяльності провізорів багато в чому залежить від рівня розвитку їх професійних комунікативних здібностей і психологічних характеристик, що формують уміння фахівця легко і швидко встановлювати контакти із суб'єктами професійного спілкування. До професійних комунікативних здібностей майбутніх провізорів, на думку науковців, можна віднести міжособистісні, перцептивні, психотехнічні, предметно-пізнавальні й інтерактивні здібності. Кожна комунікативна здібність передбачає наявність у фахівців професійних комунікативних якостей та індивідуально-психологічних характеристик. Професійні комунікативні якості майбутніх провізорів характеризують психологічну й індивідуальну спрямованість, становлять психологічний

© Наталія Гончаренко

портрет майбутніх провізорів, що включає комплекс професійно-спрямованих, індивідуально-психологічних і моральних якостей (Пляка, 2010).

Компетентність – це рівень психічного розвитку майбутнього фахівця, його загальна здатність, що базується на відповідних професійних знаннях, уміннях і навичках, здібностях особистості й здійснюється у процесі професійної діяльності. Компетентність є тим індикатором, який дає змогу визначити рівень готовності майбутнього провізора до професійної діяльності (Альохіна, 2013; Пляка, 2011; Magola, 2018).

Професійна комунікативна компетентність необхідна для успішної роботи за фахом не лише провізора, а й будь-якого фахівця, який працює в системі «людина – людина». Її низький рівень вимагає розробки дієвих методів адаптації майбутніх фахівців до комунікативної професійної діяльності. З цією метою науковці ввели в медичні та фармацевтичні програми активне навчання комунікаціям із застосуванням дидактичних методів: рольові ігри за участю студентів-колег для надання медичної та фармацевтичної допомоги пацієнтам і медичного консультування, деонтологічний аналіз відеозаписів, проведення дискусій. Такі дидактичні методи сприяють формуванню комунікативних навичок, розвивають самостійність, критичне мислення, здатність до емпатії та «орієнтовані на конкретні комунікаційні компетенції, а не на загальні навички спілкування» (Wloszczak-Szubzda, 2013: 193–194).

Як зазначають науковці, складниками професійної комунікативної компетентності майбутніх провізорів є мотиваційний, когнітивний і професійно-комунікативний компоненти, що відіграють роль критеріїв її розвитку (Альохіна, 2013; Кайдалова & Пляка, 2011).

Уміння спілкуватися, або комунікативна компетентність, забезпечує взаєморозуміння, довіру в стосунках, ефективність у вирішенні поставлених завдань. Відвідувач аптеки орієнтується у виборі аптеки не лише на професіо-

© Nataliia Honcharenko

налізм, але й на суто людські, особистісні якості провізора (фармацевта): наскільки він викликає довіру і повагу, уважний і чуйний, приваблює до себе, викликає бажання спілкуватися. В окремих випадках психологічні якості провізора (фармацевта) для хворого важливіші, ніж професійні знання, уміння, навики. Хворі виокремлюють такі якості провізора (фармацевта), що асоціюються у них з цією професією: повага, увага до відвідувачів аптеки, любов до професії, доброта, ввічливість, душевність, тобто переважно комунікативно значущі риси. Якості особистості провізора (фармацевта) оцінюються надзвичайно високо.

Адекватна комунікація передбачає правильне розуміння відвідувача аптеки і відповідне реагування на його поведінку. Незалежно від того, у якому душевному стані знаходиться відвідувач аптеки, відчуває він гнів чи сум, неспокій, тривогу чи відчай, провізор (фармацевт) повинен уміти з ним взаємодіяти.

У зв'язку з цим можна виокремити професійно значущі психологічні характеристики особистості фармацевтичного працівника, які формують його комунікативну компетентність. Серед них *комунікативна толерантність* (як один з аспектів комунікативної компетентності) – терпимість, поблажливість тощо. Комунікативна толерантність показує, у якій мірі провізор (фармацевт) переносить суб'єктивно небажані, неприйнятні для нього індивідуальні особливості відвідувачів аптеки, негативні якості, вчинки, які засуджують, звички, чужі стилі поведінки і стереотипи мислення. Хворий може викликати різні почуття, подобатися чи не подобатися, може бути приємним або неприємним для провізора (фармацевта), але в будь-якому випадку психологічна підготовка останнього повинна допомогти попередити виникнення конфліктної ситуації.

В основі формування комунікативної компетентності лежить така психологічна характеристика особистості, як прагнення перебувати разом з іншими людьми, належати до якої-небудь соціальної групи, встановлювати емоційні

© Наталія Гончаренко

взаємовідносини з оточуючими, бути в системі міжособистісних відносин. Ця психологічна риса, потреба в інших людях, прагнення до взаємодії з ними, в літературі позначається терміном «афіліація» – потреба людини бути в суспільстві інших людей, прагнення до «приєднання». Внутрішньо (психологічно) *афіліація* виступає у вигляді почуття прихильності й вірності, а ззовні – у товариськості, бажанні співпрацювати з іншими людьми, постійно перебувати разом із ними, в особливостях невербальної поведінки (Москаленко, 2008).

Інша психологічна характеристика, що забезпечує комунікативну компетентність провізора (фармацевта), – це емоційна стабільність, урівноваженість за відсутності імпульсивності, надмірної емоційної експресивності, зі збереженням контролю над емоційними реакціями і поведінкою загалом. Емоційна стабільність допомагає провізору (фармацевту) уникати у взаємовідносинах із хворими «психологічних зривів», конфліктів. Інтенсивні емоційні реакції не тільки руйнують довіру хворого, лякають і насторожують його, але й астенізують, утомлюють. Навпаки, душевна рівновага провізора (фармацевта), його спокійна доброзичливість, емоційна стабільність викликають у відвідувача аптеки почуття надійності, що сприяє встановленню довірливих стосунків. Хворі, з їх нестабільною психікою, тривожністю, невпевненістю, неспокоєм, лабільністю емоційних реакцій, потребують стабілізуючої впевненості провізора (фармацевта) (Шматенко & Гончаренко, 2014).

Психологічною якістю, яка забезпечує адекватну комунікацію в системі взаємовідносин «провізор (фармацевт) – хворий», є також *емпатія* – здатність до співчуття, співпереживання, своєрідна психологічна «включеність» у світ переживань хворого. Емоційна співучасть допомагає встановити психологічний контакт із хворим, отримати більш точну і повну інформацію про нього і його стан, навіяти впевненість у компетентності провізора (фармацевта), вселити віру в одужання.

© Nataliia Honcharenko

За результатами зарубіжних досліджень, емпатійний провізор успішно рефлексує очікування відвідувачів аптеки, їхні емоційні стани й ефективно застосовує індивідуальний підхід і співпрацю у взаємодії з ними, орієнтуючись у своїй професійній комунікативній діяльності на етичні цінності (Koda-Kimble, 2013; Singer, 2005; A. Robert, 2002; M. Robert, 2008; Evans, 2008).

Зарубіжні науковці часто виявляють інтерес до дослідження умов формування такого рівня професійної відповідності фармацевтичних працівників, за якого вони здатні проявити комунікативну толерантність, милосердя, високий рівень комунікативно-професійної культури та забезпечити безпеку відвідувачу аптеки. Суттєвими умовами успішного засвоєння провізорами-інтернами деонтологічної професійно-комунікативної культури фармацевтичного працівника є вивчення ними кодексів етики та науково-фармацевтичної літератури з етичних питань (Singer, 2005; Robert, 2008; Evans, 2008).

Психологічною характеристикою, яка впливає на комунікативну компетентність провізора (фармацевта), є і *сенситивність до відхилення (знехтування)*. Здатність індиферентно сприймати негативне відношення оточуючих, зокрема відвідувачів аптеки, сприяє підвищенню рівня стресостійкості фармацевтичного працівника та збереженню його психічного здоров'я.

Однією з умов формування комунікативної компетентності є вміння «читати» *невербальну мову комунікації*. До засобів невербальної комунікації належать пози, міміка, жести, погляд.

Важливе значення в оцінці готовності до доброзичливого спілкування партнера по спілкуванню має *поза*. Пози поділяються на природні й неприродні. Природня поза – вільна, невимушена – характеризує психологічний комфорт, відсутність напруги і схиляє до спілкування. Навпаки, поза неприродна – незвичайна, дивна, безглузда – до

© Наталія Гончаренко

спілкування не схиляє, вона свідчить про напругу, психологічний дискомфорт.

Пози бувають симетричні й асиметричні. Симетрична поза нівелює індивідуальні відмінності, роблячи людей дещо схожими один на одного, вона передбачає офіційну, регламентовану взаємодію. Їй надають перевагу люди закриті, інтровертовані, стримані, з високим контролем, які відрізняються обережністю у взаємовідносинах, недовірою, підозрілістю, які не схиляють до близькості й співробітництва, а тому довіри не викликають. Поза асиметрична, навпаки, свідчить про індивідуальні особливості, відкритість для спілкування, готовність до співробітництва.

Пози бувають також відкриті й закриті. Закрита поза вказує на небажання спілкуватися, уникнення взаємостосунків з оточуючими. Закрита поза характеризується такими ознаками: схрещені на грудях руки, схрещені ноги (нога на ногу); кисті рук у кишенях, сховані за спину; корпус тіла і голова повернуті в сторону від партнера; погляд спрямований у підлогу, в вікно. Закрита поза не схиляє до спілкування. Відкрита поза характеризується протилежними специфічними ознаками: корпус тіла і голова повернуті в сторону співрозмовника, прямий погляд в обличчя тощо. Відкрита поза свідчить про готовність до контактів, до міжособистісної взаємодії. Провізору краще використовувати в ситуації професійного спілкування з відвідувачем аптеки природні, асиметричні, відкриті пози, що схиляють до спілкування, не викликають напруги чи недовіри, створюють кращі умови для взаємодії. Особливо важливо це на початку спілкування, при встановленні психологічного контакту з хворим (Пляка, 2009).

Жести також відіграють важливу роль у спілкуванні. Усі різноманітні жести умовно поділяються на дві групи: комунікативні й експресивні. Комунікативні жести мають свій зміст, зрозумілий оточуючим. Вони використовуються в мові разом зі словами, а іноді замість слів, що допомагає спілкуванню. Існують жести, прийняті у деяких професій-

© Nataliia Honcharenko

них групах, наприклад, у спортсменів чи автомобілістів. До експресивних належать жести, які не мають визначеного, зрозумілого для всіх змісту. Вони виражають стан людини, досить індивідуальні, рано формуються в онтогенезі й відносно незмінні впродовж усього життя. Яскравість, вираженість експресивної жестикуляції визначається особливостями темпераменту, актуальним станом, а також рівнем освіти. Освічені люди з багатим словниковим запасом, точно знаючи значення слів, не мають потреби підкріплювати мову жестами. Особам із невисоким рівнем освіти, обмеженим словниковим запасом важко підібрати потрібні слова. Вони часто допомагають собі в цьому, супроводжуючи мову жестами (Шматенко & Гончаренко, 2014).

Міміка – це скоординовані рухи м'язів обличчя, які відображають емоції, настрій, почуття. Найбільш інформативною є міміка нижньої частини обличчя: лінія рота, крила носа, носо-губна складка від крил носа до куточків губ, підборіддя. Найінформативніша деталь обличчя людини – лінія рота. У разі гарного самопочуття і високого життєвого тонусу лінія рота – пряма. Опущені вниз куточки губ – ознака, що характеризує стан печалі, депресії чи втоми. Надмірна усміхненість із постійно піднятими куточками губ, як правило, означає підвищену залежність від оточуючих із прагненням отримати їх схвалення і підтримку, в основі якої лежить невпевненість у собі.

Мімічний комплекс емоції гніву загалом включає в себе вертикальні зморшки на лобі, насуплені брови, примружені очі зі зморшками в їх куточках, стиснену лінію губ.

Погляд – важливий елемент невербального спілкування, саме погляд в очі допомагає відчути психологічний контакт зі співрозмовником. «Бігаючий» погляд, як правило, є ознакою дискомфорту в ситуації спілкування і свідчить про амбівалентну установку стосовно оточуючих. Оптимальна тривалість погляду – 3 с. Зазвичай, цього буває достатньо, щоб відчути психологічний контакт із партнером, не викликаючи у нього роздратування. Погляд, який про-

© Наталія Гончаренко

довжується від 3 до 10 с, називається пильним і викликає у співрозмовника напруження й дискомфорт. Погляд, який триває понад 10 с, виражає або конфронтацію, або агресивний виклик.

Люди спокійні, з високою самооцінкою, задоволені собою та своєю життєвою ситуацією при міжособистісній взаємодії дивляться в очі співбесіднику частіше, ніж невпевнені в собі, емоційно нестійкі, незадоволені. У процесі вербального контакту той, хто говорить, частіше дивиться на того, хто слухає.

Серед параметрів *паралінгвістичної комунікації* виокремлюють чотири значущі ознаки мови: гучність, її темп, ритм, пауза. Поєднання гучності й частоти мови сприймається як ознака конфліктних взаємовідносин і викликає відповідну агресивну реакцію. Сказане на тлі гучної мови ще гучнішим голосом також викликає у відповідь агресію. Те, що на тлі гучної мови сказане тихішим голосом, викликає у відповідь реакцію уваги. Як зазначає низка авторів, чим більше в мові запинок, подібних слів, тим менший ступінь довіри до отриманої інформації і менш компетентним здається співрозмовник (Кайдалова & Пляка, 2011).

До *психологічних особливостей, які знижують комунікативну компетентність провізора (фармацевта)*, належать такі.

Тривога – це емоція, спрямована в майбутнє, яка пов'язана з прогнозуванням, передбаченням, очікуванням можливих невдач, із формуванням відповідних відношень і установок (Карвасарський, 2006). Інтенсивна тривога заважає адекватно оцінити ситуацію, визначити можливі варіанти її розвитку і вибрати найправильніше за даних обставин рішення. Страх, паніка у провізора (фармацевта) розривають його комунікацію з пацієнтом, руйнують психологічний контакт між ними. Тривога провізора (фармацевта) «передається» відвідувачу аптеки і додатково дезорганізує його. Провізори (фармацевти) з високою особистісною тривожністю, схильні реагувати на будь-які змі-

© Nataliia Honcharenko

ни підвищенням тривоги, зазвичай малопривабливі для відвідувачів аптеки, які надають перевагу більш стабільним і емоційно врівноваженим провізорам (фармацевтам).

Другою характеристикою провізора (фармацевта), що руйнує його комунікацію з пацієнтом, може бути *депресивність*. Провізор (фармацевт), схильний до депресивних реакцій, не викликає довіри у хворого. Спостерігаючи, як провізор на будь-яку, навіть найнезначнішу, невдачу, неточність, помилку реагує почуттям вини, хворий починає підозрювати його в некомпетентності, перестає йому довіряти.

Третьою психологічною характеристикою, що утруднює встановлення довірливих відносин «провізор – хворий», є глибока *інтровертованість* провізора (фармацевта). Інтровертована особистість, занурена у свій психологічний світ, зайнята собою, своїми почуттями, ідеями, враженнями, мало цікавиться іншими людьми, виявляючи безпорадність у ситуації, що вимагає взаємодії та співробітництва з оточуючими. Як правило, інтровертованість супроводжується недостатністю інтуїції, чутливості, тактовності в міжособистісних стосунках, низьким рівнем емпатії з недостатньою здатністю відкликатися на біль і страждання іншого, його неспокій і тривогу (Б. Братусь, 1988).

Четвертою психологічною характеристикою, що знижує комунікативну компетентність провізора (фармацевта), є *конфліктність*.

«Конфліктність особистості» – це риса характеру, що сприяє частоті виникнення конфлікту і конфліктної взаємодії. Конфліктність особистості визначається дією таких психологічних чинників, як особливість темпераменту, рівень агресивності, компетентність у спілкуванні, емоційний стан. А також низкою соціальних чинників – умовами життя і діяльності, середовища і соціального оточення, загального рівня культури. Отже, конфліктність – це комплексний показник, пов'язаний з особистісними пере-

© Наталія Гончаренко

думовами. Конфліктність диференціюється на ситуативну й особистісну. *Ситуативна конфліктність* – почуття невизначеності, невпевненості, стомлення, нестійкість настрою, підвищена збудливість, стан навіюваності. Особистісна конфліктність: знижена самокритичність, невихованість, нестриманість у почуттях, схильність до агресивної поведінки, егоїзм. Вирішення проблеми конфліктних особистостей є одним із найскладніших завдань, що виникають перед керівником і працівником аптеки. Провізор (фармацевт) у процесі трудової діяльності взаємодіє з різними типами конфліктних особистостей. Особистісна конфліктність провізора (фармацевта) унеможливлює ефективну комунікацію з відвідувачами аптеки, особливо з конфліктними особистостями (Филлипова, 2007).

Отже, щоб запобігти виникненню конфліктної ситуації в спілкуванні з відвідувачами аптеки, фармацевтичному працівникові слід знати типи конфліктних особистостей і деонтологічну тактику взаємодії з ними та стилі конфліктної взаємодії. Так, зарубіжні дослідники активно досліджували особливості спілкування майбутніх медиків у конфліктах і дійшли висновку, що лише невелика кількість досліджуваних (усього 9,8%) застосовує стиль співробітництва – він вимагає багато часу і спеціальної підготовки до продуктивного виходу з конфлікту із взаємним задоволенням потреб та інтересів усіх учасників конфлікту. Найбільша кількість аспірантів і студентів-провізорів (50,2%) вдавалася саме до компромісу як стилю врегулювання суперечностей через взаємні поступки. В уникненні брало участь 40% учасників дослідження. Цей стиль передбачає повну відмову від стосунків, є втечею від проблем і відповідальності. Натомість конструктивну комунікативну діяльність фармацевта в конфліктній взаємодії може забезпечити лише стиль співпраці (Sportsman, 2002: 159–165).

Розглянуті вище компоненти комунікативної компетентності (мотиваційний, когнітивний і професійно-кому-

© Nataliia Honcharenko

нікативний) є вагомими для успішної професійної діяльності фармацевта. Вони тісно взаємопов'язані в робочих ситуаціях провізора. Проте діяльність фармацевтичного працівника є певною мірою стресовою. Тому важливо досліджувати ще й емоційний компонент. Із результатів зарубіжних досліджень слідує, що позитивні емоційні ставлення фармацевтичного працівника до своєї роботи, зокрема його загальне задоволення професійною діяльністю, пов'язані з професійною відповідальністю, наявністю достатніх комунікативних навичок для виконання професійних обов'язків, стресостійкістю (Yip & Martin, 2006).

Психологічне забезпечення комунікативно-професійної діяльності майбутніх фармацевтів здійснюється ще на початкових етапах їх професіоналізації на основі детального вивчення психологічних аспектів комунікації (Candlin, 2004; Engestrom, 2005; Laurence, 2006; Umurzakhova, 2016; Zubin, 2009). Завдяки цьому комунікативна професійна діяльність провізорів (фармацевтів) є конкурентоспроможною в умовах динамічних соціальних змін. До того ж, формується деонтологічна культура майбутніх фахівців, комунікативний потенціал для їхньої професійної самореалізації й співпраці з соціальними партнерами не лише в Україні, а й за її межами.

Перспективним для подальших наукових пошуків у цьому напрямку є емпіричне дослідження психологічних особливостей, які формують комунікативну компетентність у фахівців фармацевтичної галузі, з метою їх розвитку та вдосконалення.

Висновки

Діяльність фармацевтичного працівника супроводжується тривалим спілкуванням і великим психологічним навантаженням, пов'язаним із вимогами щодо професійної та комунікативної компетентності фахівця, відповідальністю за результати діяльності, важкими психологічно напруженими умовами праці. Провізор (фармацевт) спіл-

© Наталія Гончаренко

кується з різними людьми, часто хворими, стурбованими своїм станом здоров'я чи станом здоров'я своїх близьких, що впливає на стан їх психологічного благополуччя та поведінку. Тому фармацевтичний працівник повинен володіти знаннями з психології, знати: психологічні особливості хворої людини, особи похилого віку, конфліктної особистості та деонтологічну тактику в роботі з ними. Провізор (фармацевт) повинен бути комунікативно компетентним, володіти вербальною та невербальною мовами комунікації.

Теоретичне дослідження психологічних особливостей професійної комунікативної діяльності фармацевтичного працівника, зокрема комунікативної компетентності, ми здійснювали в межах інформаційного, лінгвістичного та діяльнісного наукових підходів. Інформаційний підхід націлений на вивчення засобів спілкування, характеристик комунікаторів і вивчення особливостей прийому та передачі інформації. Лінгвістичний підхід передбачає вивчення сфери мовної діяльності людини, розглядаючи мовний акт як основу комунікації. Діяльнісний підхід передбачає спроможність сприйняття й опрацювання отриманої інформації.

Теоретичний аналіз дав нам підстави виокремити основні психологічні якості особистості, які формують комунікативну компетентність фармацевтичного працівника. До них належать:

– уміння спілкуватися, встановлювати і розвивати взаємостосунки з іншими людьми;

– прагнення знаходитися разом з іншими людьми, належати до якої-небудь соціальної групи, встановлювати емоційні взаємовідносини з оточуючими, бути в системі міжособистісних відносин (афіліація);

– емоційна стабільність, урівноваженість за відсутності імпульсивності, надмірної емоційної експресивності, зі збереженням контролю над емоційними реакціями і поведінкою загалом;

© Nataliia Honcharenko

– уміння «читати» і використовувати в професійній діяльності невербальну мову комунікації (пози, міміка, жести, погляд);

– комунікативна толерантність (як один з аспектів комунікативної компетентності) – терпимість, поблажливість тощо;

– сенситивність до відхилення (знехтування) – здатність сприймати негативне ставлення оточуючих, зокрема відвідувачів аптеки.

До психологічних особливостей особистості, які знижують комунікативну компетентність провізора (фармацевта), за даними наукових досліджень, відносять тривогу, депресивність, інтровертованість, конфліктність.

Результати аналізу наукових досліджень дали підстави виокремити інформаційний, лінгвістичний і діяльнісний наукові підходи до визначення сутності комунікативної компетентності фармацевтичних працівників. Інформаційний підхід націлений на вивчення засобів спілкування, характеристик комунікаторів і вивчення особливостей прийому та передачі інформації. Лінгвістичний підхід передбачає вивчення сфери мовної діяльності людини, розглядаючи мовний акт як основу комунікації.

Література

Альохіна Н. В. Формування комунікативної компетентності майбутніх фахівців. *Проблеми сучасної педагогічної освіти*. Ялта : РВВ КГУ, 2013. Вип. 40. Ч. 2. С. 51–56.

Зимняя И. А. Компетентность и проблемы ее формирования в системе непрерывного образования (школа – вуз – послевузовское образование). *Актуальные проблемы качества образования и пути их решения: материалы XVI научно-методической конференции* / Отв. ред. И. А. Зимняя. Москва : Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2006. 130 с.

Кайдалова Л. Г. Професійна підготовка майбутніх фахівців фармацевтичного профілю у вищих навчальних закладах: монографія. Харків : НФаУ, 2010. 364 с.

Кайдалова Л. Г., Пляка Л. В. Психологія спілкування: навч. посіб. Харків : НФаУ, 2011. 132 с.

© Наталія Гончаренко

Клиническая психология : учебник для студентов медицинских вузов и факультетов клинической психологии / В. А. Абабков и др.; под ред. Б. Д. Карвасарского. Санкт-Петербург : Питер. 2006. 959 с.

Максименко С. Д., Заброцький М. М. Технологія спілкування (комунікативна компетентність учителя: сутність і шляхи формування). Київ : Главник, 2005. 112 с.

Москаленко В. В. Соціальна психологія: підручник. 2-ге вид., доповн. і переробл. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 688 с.

Пляка Л. В., Тюріна В. О. Психологічні аспекти професійної комунікативної компетентності майбутнього провізора. *Проблеми загальної та педагогічної психології*. Київ, 2009. Т. XI. Ч. 4. С. 438–446.

Пляка Л. В. Психологічні аспекти професійного спілкування провізора. *Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія*. Харків : ХУПС, 2009. Вип. 2 (33). С. 204–208.

Филлипова А. Е Как избежать конфликтов в аптеке? *Фармацевт-практик*. 2007. № 1. С. 47–49.

Шматенко О. П., Гончаренко Н. В., Гончаренко І. Ф. Психологія і деонтологія у фармації: навч. посіб. Київ : «МП Леся», 2014. 132 с.

Alldredge, Brian K., Corelli, Robin L., Ernst, Michael E., et al. (Eds.). (2013). Koda-Kimble and Young's applied therapeutics: the clinical use of drugs. 10th ed. New York : Lippincott Williams & Wilkins.

American Medical Association (2000). *Code of Medical Ethics*. Chicago : AMA Press.

Ashley, B. (Ed.). (2000). Ethics of Health Care: an introductory textbook. Chicago : Georgetown University Press.

Attribution, communication behaviour, and close relationship. 2001. Cambridge: Cambridge University Press. Retrieved from https://www.cambridge.org/vi/academic/subjects/psychology/social-psychology/attribution-communication-behavior-and-close-relationships?format=PB.

Austin, Z., Gregory, P. A., & Martin, C. (2009). A conflict management scale for pharmacy. *American journal of pharmaceutical education*, *73* (7), 42–45.

Austin Z., Gregory P. A. M., & Martin, J. C. Pharmacists' management of conflict in community practice. *Res Soc Admin Pharm.*, *49* (1), 16–29.

Bernstein, B. (1979). Social class, language and socialization. *Language and social context: selected readings*. Harmondsworth : Penguin. P. 157–178.

Bratishko, Y. S., Posylkina, O. V., & Kubasova, A. V. (2014). Modern state of personnel management in pharmaceutical enterprises. Nürnberg. P. 148–151.

© Nataliia Honcharenko

Brown, G., & Yul, G. (1983). Discourse Analysis. Cambridge : Cambridge University Press.

Brown, P., & Levinson, S. (1978). Universale in Language Usage: Politeness Phenomena. Questions and Politeness: Strategies in Social Interaction. Cambridge : Cambridge University Press.

Buerki, R. A., & Vottero, L. D. (2002). Ethical responsibility in pharmacy practice. Madison, Wisconsin : Amer. Inst. History of Pharmacy. 253 p.

Candlin, S. (2002). Taking risks: An indicator of expertise? *Research on language and social interaction*, *35* (2), 173–193.

Candlin, S. (2003). Issues arising when the professional workplace is the site of applied linguistic research. *Applied Linguistics*, *24* (3), 386–394.

Cicourel, A. V. (1985). Doctor-patient discourse. *Handbook of discourse analysis*, *4*, 193–201.

Cicourel, A. V. (2004). Language and medicine. *Language in the USA*. Cambridge : Cambridge University. P. 407–429.

Datkhayev, U., Shopabayeva, A., Zhakipbekov, K., Shertaeva, C., Umurzakhova, G., Sultanbekov, A., & Tulegenova, A. (2016). Determination of Seasonal Demand for Pharmaceutical Staff. *International Journal of Pharmaceutical Sciences Review and Research*, *36* (2), 105–111.

Deveugele, M., Derese, A., De Maesschalck, S., Willems, S., Van Driel, M., & De Maeseneer, J. (2005). Teaching communication skills to medical students, a challenge in the curriculum? *Patient education and counseling*, *58* (3), 265–270.

Donald, G. (1992). Ellis Language and Discourse Processes from language to communication. *Lawrence Erlbaum Associates publishers Hillsdale*. New Jersey : University of Hartford.

Engeström, Y., Engeström, R., & Kerosuo, H. (2003). The discursive construction of collaborative care. *Applied linguistics*, *24* (3), 286–315.

Ethics of Health Care: an introductory textbook (2000). Chicago : Georgetown University Press. 272 p.

Evans, S. (2009). Providing maximal patient care, improving patient safety: Being good isn't always good enough. *Journal of the American Pharmacists Association, 49,* 489–491. Retrieved from http://www.japha.org/article/S1544-3191(15)31022-0/pdf.

Faerch, S., & Kasper, G. (1987). Strategies in Interlanguage Communication. London : Longman Pub Group.

Fremon, B., Negrete, V. F., Davis, M., & Korsch, B. M. (1971). Gaps in doctor-patient communication: Doctor-patient interaction analysis. *Pediatric Research*, *5* (7), 298–312.

Kunzmann, C., & Schmidt, A. (2006). Ontology-based competence management for healthcare training planning: a case study. *Proceedings*

© Наталія Гончаренко

of I-KNOW International conference on knowledge management, 6, 143–150. Graz.

Latif, D. A. (2000). Cognitive moral development and pharmacy education. *American Journal of Pharmaceutical Education*, *64* (4), 451–454.

Laurence, L. (2006). The Pharmacological Basis of Therapeutics. New York : McGraw, Hill Medical. 2021 p.

Magola, E. (2018). Identifying the challenges faced by novice independent ice community pharmacist and developing a peer support invention to ease their transitions practitioners. Retrieved from https://www.research.manchester.ac.uk/portal/files/68670486/FULL_TEXT.PDF.

Maio, V., Goldfarb, N. I., & Hartmann, C. W. (2004). Pharmacists' job satisfaction: variation by practice setting. *P&T*, *20* (3), 184–190.

Onufriieva, L. A. (2017). Psychological principles of foreign-language communicative competence formation belonging to future specialists in socionomic professions. *Problems of Modern Psychology. Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, G. S. Kostiuk Institute pf Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, 38*, 301–314. Kamianets-Podilskyi : Aksioma.

Onufriieva, L. A. (2017). The Psychology of Professional Realization of a Future Specialist's Personality: Theoretical and Methodological Aspect. Rzesz w : BonusLiber. ISBN 978-83-65441-83-6.

Pandya, H. (2011). Professionalism and Communication in Medical Practice. *Medicine Update*, 545–548.

Singer, P. (2005). Practical ethics. Cambridge : Cambridge University press. 395 p.

Sportsman, S., & Hamilton, P. (2002). Conflict management styles in the health professions. *Journal of professional nursing*, *23* (3), 157–166.

Strand, L. M., Cipolle, R. J., Morley, P. C., & Frakes, M. J. (2004). The impact of pharmaceutical care practice on the practitioner and the patient in the ambulatory practice setting: twenty-five years of experience. *Current pharmaceutical design*, *10* (31), 3987–4001.

Veatch, R. M., Haddad, A. M., & Last, E. J. (2008). Case studies in pharmacy ethics. Oxford University Press. 311 p.

Wloszczak-Szubzda, A., & Jarosz, M. J. (2013). Professional communication competences of physiotherapists-practice and educational perspectives. *Annals of Agricultural and Environmental Medicine*, *20* (1), 189–194.

Yip, J. A., & Martin, R. A. (2006). Sense of humor, emotional intelligence, and social competence. *Journal of Research in Personality, 40* (6), 1202–1208.

© Nataliia Honcharenko

References

Alokhina, N. V. (2013). Formuvannia komunikatyvnoi kompetentnosti maibutnikh fakhivtsiv [Formation of communicative competence of future specialists]. *Problemy suchasnoi pedahohichnoi osvity – Problems of modern pedagogical education*, *40* (2), 51–56. Yalta : RBB KHU [in Ukrainian].

Zimnjaja, A. (2006). Kompetentnost' i problemy eje formirovanija v sisteme nepreryvnogo obrazovanija (shkola – vuz – poslevuzovskoe obrazovanie) [Competence and problems of its formation in the system of continuous education (school – higher educational establishment – postgraduate education]. *Aktual'nye problemy kachestva obrazovanija i puti ih reshenija – Actual problems of quality of education and ways of their solution:* Proceedings of XVI scientific and methodical conference. (pp. 120–130). Moskva : Issledovatel'skij tsentr problem kachestva podgotovki spetsialistov [in Russian].

Kaidalova, L. H. (2010). *Profesiina pidhotovka maibutnikh fakhitsiv farmatsevtychnoho profiliu u vyshchykh navchalnykh zakladakh [Professional training of future specialists in the pharmaceutical industry in higher education institutions*]. Kharkiv : NFau [in Ukrainian].

Kaidalova, L. H., & Pliaka, L. V. (2011). *Psykholohiia spilkuvannia [Psychology of communication]*. Kharkiv : NFau [in Ukrainian].

Karvasarskij, B. D. (Ed.) (2006). *Klinicheskaja psihologija [Clinical psychology]*. Sankt-Peterburg : Piter [in Russian].

Maksymenko, S. D., Zabrotskyi, M. M. (2005). *Tekhnolohiia spilkuvannia (komunikatyvna kompetentnist vchytelia: sutnist i shliakhy formuvannia) [Communication technology (the communicative competence of the teacher:the essence and ways of formation]*. Kyiv : Hlavnyk [in Ukrainian].

Moskalenko, V. V. (2008). *Sotsialna psykholohiia [Social Psychology]*. Kyiv : Tsentr uchbovoi literatury [in Ukrainian].

Pliaka, L. V., & Tiurina, V. O. (2009). Psykholohichni aspekty profesiinoi komunikatyvnoi kompetentnosti maibutnoho provizora [Psychological aspects of professional communicative competence of the future pharmacist]. *Problemy zahalnoi ta pedahohichnoi psykholohii – Problems of general and pedagogical psychology, 4, XI*, 438–446 [in Ukrainian].

Pliaka, L. V. (2009). Psykholohichni aspekty profesiynoho spilkuvannia provizora [Psychological aspects of professional communication of pharmacist]. *Naukovi zapysky Kharkivskoho universytetu Povitrianykh Syl. Sotsialna filosofiia, psykholohiia – Scientific notes of the Kharkiv University of Air Forces. Social philosophy, psychology*, *2* (33), 204–208 [in Ukrainian].

© Наталія Гончаренко

Fillipova, A. (2007). Kak izbezhat' konfliktov v apteke [How to avoid conflicts in pharmacies]. *Farmatsevt-praktyk – Pharmacist-practitioner*, *1*, 47–49 [in Russian].

Shmatenko, O. P., Honcharenko, N. V., & Honcharenko, I. F. (2014). *Psykholohiia i deontolohiia u farmatsii [Psychology and deontology in pharmacy]*. Kyiv : «MP Lesia» [in Ukrainian].

Alldredge, Brian K., Corelli, Robin L., Ernst, Michael E., et al. (Eds.). (2013). *Koda-Kimble and Young's applied therapeutics: the clinical use of drugs*. 10th ed. New York : Lippincott Williams & Wilkins.

American Medical Association (2000). *Code of Medical Ethics*. Chicago : AMA Press.

Attribution, communication behaviour, and close relationship (2001). Cambridge: Cambridge University Press. Retrieved from https://www.cambridge.org/vi/academic/subjects/psychology/social-psychology/attribution-communication-behavior-and-close-relationships?format=PB.

Ashley, B. (Ed.). (2000). *Ethics of Health Care: an introductory textbook*. Chicago : Georgetown University Press.

Austin, Z., Gregory, P. A., & Martin, C. (2009). A conflict management scale for pharmacy. *American journal of pharmaceutical education*, *73* (7), 42–45.

Austin Z., Gregory P. A. M., & Martin, J. C. Pharmacists' management of conflict in community practice. *Res Soc Admin Pharm.*, *49* (1), 16–29.

Bernstein, B. (1979). Social class, language and socialization. *Language and social context: selected readings*. Harmondsworth : Penguin.

Bratishko, Y. S., Posylkina, O. V., & Kubasova, A. V. (2014). *Modern state of personnel management in pharmaceutical enterprises*. Nürnberg.

Brown, G., & Yul, G. (1983). *Discourse Analysis*. Cambridge : Cambridge University Press.

Brown, P., & Levinson, S. (1978). *Universale in Language Usage: Politeness Phenomena. Questions and Politeness: Strategies in Social Interaction*. Cambridge : Cambridge University Press.

Buerki, R. A., & Vottero, L. D. (2002). *Ethical responsibility in pharmacy practice*. Madison, Wisconsin : Amer. Inst. History of Pharmacy.

Candlin, S. (2002). Taking risks: An indicator of expertise? *Research on language and social interaction*, *35* (2), 173–193.

Candlin, S. (2003). Issues arising when the professional workplace is the site of applied linguistic research. *Applied Linguistics*, *24* (3), 386–394.

Cicourel, A. V. (1985). Doctor-patient discourse. *Handbook of discourse analysis*, *4*, 193–201.

Cicourel, A. V. (2004). Language and medicine. *Language in the USA*. Cambridge : Cambridge University.

© Nataliia Honcharenko

Datkhayev, U., Shopabayeva, A., Zhakipbekov, K., Shertaeva, C., Umurzakhova, G., Sultanbekov, A., & Tulegenova, A. (2016). Determination of Seasonal Demand for Pharmaceutical Staff. *International Journal of Pharmaceutical Sciences Review and Research*, *36* (2), 105–111.

Deveugele, M., Derese, A., De Maesschalck, S., Willems, S., Van Driel, M., & De Maeseneer, J. (2005). Teaching communication skills to medical students, a challenge in the curriculum? *Patient education and counseling*, *58* (3), 265–270.

Donald, G. (1992). *Ellis Language and Discourse Processes from language to communication. Lawrence Erlbaum Associates publishers Hillsdale*. New Jersey : University of Hartford.

Engeström, Y., Engeström, R., & Kerosuo, H. (2003). The discursive construction of collaborative care. *Applied linguistics*, *24* (3), 286–315.

Ethics of Health Care: an introductory textbook (2000). Chicago : Georgetown University Press.

Evans, S. (2009). Providing maximal patient care, improving patient safety: Being good isn't always good enough. *Journal of the American Pharmacists Association, 49,* 489–491. Retrieved from http://www.japha.org/article/S1544-3191(15)31022-0/pdf.

Faerch, S., & Kasper, G. (1987). *Strategies in Interlanguage Communication*. London : Longman Pub Group.

Fremon, B., Negrete, V. F., Davis, M., & Korsch, B. M. (1971). Gaps in doctor-patient communication: Doctor-patient interaction analysis. *Pediatric Research*, *5* (7), 298–312.

Kunzmann, C., & Schmidt, A. (2006). Ontology-based competence management for healthcare training planning: a case study. *Proceedings of I-KNOW International conference on knowledge management, 6*, 143–150. Graz.

Latif, D. A. (2000). Cognitive moral development and pharmacy education. *American Journal of Pharmaceutical Education*, *64* (4), 451–454.

Laurence, L. (2006). *The Pharmacological Basis of Therapeutics*. New York : McGraw, Hill Medical.

Magola, E. (2018). *Identifying the challenges faced by novice independent ice community pharmacist and developing a peer support invention to ease their transitions practitioners.* Retrieved from https://www.research.manchester.ac.uk/portal/files/68670486/FULL_TEXT.PDF.

Maio, V., Goldfarb, N. I., & Hartmann, C. W. (2004). Pharmacists' job satisfaction: variation by practice setting. *P&T*, *20* (3), 184–190.

Onufriieva, L. A. (2017). Psychological principles of foreign-language communicative competence formation belonging to future specialists in socionomic professions. *Problems of Modern Psychology. Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, G. S. Kostiuk Institute pf Psychology of the National*

Academy of Educational Sciences of Ukraine, *38*, 301–314. Kamianets-Podilskyi : Aksioma.

Onufriieva, L. A. (2017). *The Psychology of Professional Realization of a Future Specialist's Personality: Theoretical and Methodological Aspect*. Rzesz w : BonusLiber. ISBN 978-83-65441-83-6.

Pandya, H. (2011). Professionalism and Communication in Medical Practice. *Medicine Update*, 545–548.

Singer, P. (2005). *Practical ethics*. Cambridge : Cambridge University press.

Sportsman, S., & Hamilton, P. (2002). Conflict management styles in the health professions. *Journal of professional nursing*, *23* (3), 157–166.

Strand, L. M., Cipolle, R. J., Morley, P. C., & Frakes, M. J. (2004). The impact of pharmaceutical care practice on the practitioner and the patient in the ambulatory practice setting: twenty-five years of experience. *Current pharmaceutical design*, *10* (31), 3987–4001.

Veatch, R. M., Haddad, A. M., & Last, E. J. (2008). *Case studies in pharmacy ethics*. Oxford University Press.

Wloszczak-Szubzda, A., & Jarosz, M. J. (2013). Professional communication competences of physiotherapists-practice and educational perspectives. *Annals of Agricultural and Environmental Medicine*, *20* (1), 189–194.

Yip, J. A., & Martin, R. A. (2006). Sense of humor, emotional intelligence, and social competence. *Journal of Research in Personality*, *40* (6), 1202–1208.

Гончаренко Наталія. Психологічні особливості професійної комунікативної діяльності фармацевтичного працівника

АНОТАЦІЯ

У статті викладено результати аналізу наукових джерел із теоретико-методологічних і прикладних аспектів проблематики. Визначено сутність і специфіку професійної комунікативної діяльності майбутніх провізорів, охарактеризовано їх професійні комунікативні якості та здібності, психологічні характеристики особистості, що формують комунікативну компетентність майбутнього провізора (фармацевта). Підкреслено, що комунікативна компетентність провізора (фармацевта) – професійно значуща якість, оскільки його професійна діяльність передбачає спілкування: з хворими, їх родичами, лікарями. Зазначено, що професійні комунікативні якості провізорів становлять психологічний портрет майбутніх провізорів. Наголошено, що складниками професійної комунікативної компетентності майбутніх провізорів є мотиваційний, когнітивний і професійно-комунікативний

© Nataliia Honcharenko

компоненти, які відіграють роль критеріїв її розвитку. Визначено основні умови формування комунікативної компетентності майбутнього фармацевтичного працівника. Констатовано, що серед професійно значущих психологічних характеристик особистості фармацевтичного працівника можна виокремити уміння спілкуватися, встановлювати і розвивати взаємостосунки з іншими людьми, емоційну стабільність, урівноваженість за відсутності імпульсивності, надмірної емоційної експресивності, вміння «читати» і використовувати в професійній діяльності невербальну мову комунікації, комунікативну толерантність, сенситивність до відхилення (знехтування). Окреслено професійно важливі для фармацевтичного працівника параметри паралінгвістичної комунікації й особливості використання засобів невербальної мовної комунікації у їх професійній діяльності.

Ключові слова: *комунікація, комунікативна діяльність майбутніх провізорів, компетентність, професійна компетентність, професійна комунікативна компетентність, комунікативна толерантність, афіліація, невербальна мова комунікації.*

Гончаренко Наталия. Психологические особенности профессиональной коммуникативной деятельности фармацевтического работника

АННОТАЦИЯ

В статье изложены результаты анализа научных источников с теоретико-методологических и прикладных аспектов проблематики. Определены сущность и специфика профессиональной коммуникативной деятельности будущих провизоров, охарактеризовано их профессиональные коммуникативные качества и способности, психологические характеристики личности, которые формируют коммуникативную компетентность будущего провизора (фармацевта). Подчеркнуто, что коммуникативная компетентность провизора (фармацевта) – профессионально значимое качество, так как его профессиональная деятельность предполагает общение: с больными, их родственниками, врачами. Подчеркнуто, что профессиональные коммуникативные качества провизоров составляют психологический портрет будущих провизоров. Отмечено, что составляющими профессиональной коммуникативной компетентности будущих провизоров являются мотивационный, когнитивный и профессионально-коммуникативный компоненты, которые играют роль критериев ее развития. Определены основные условия формирования коммуникативной компетентности

© Наталія Гончаренко

будущего фармацевтического работника. Констатировано, что среди профессионально значимых психологических характеристик личности фармацевтического работника можно выделить умение общаться, устанавливать и развивать взаимоотношения с другими людьми, эмоциональную стабильность, уравновешенность при отсутствии импульсивности, чрезмерной эмоциональной экспрессивности, умение «читать» и использовать в профессиональной деятельности невербальный язык коммуникации, коммуникативную толерантность, сенситивность к отклонению (пренебрежению). Очерчено профессионально важные для фармацевтического работника параметры паралингвистической коммуникации и особенности использования средств невербальной речевой коммуникации в их профессиональной деятельности.

Ключевые слова: *коммуникация, коммуникативная деятельность будущих провизоров, компетентность, профессиональная компетентность, профессиональная коммуникативная компетентность, коммуникативная толерантность, аффилиация, невербальный язык коммуникации.*

© Nataliia Honcharenko

Problems of modern psychology (2019), 45, 104–127
DOI 10.32626/2227-6246.2019-45.104-127 **УДК 929.156:036.01-567**

Psychological Justification of Using Authentic Fund of English Language by the Teachers at Secondary Schools

Психологічне обґрунтування використання автентичного фонду англійської мови вчителями в середніх школах

Oleksandr Hudyma
Ph.D. in Psychology,
Assistant Professor

Олександр Гудима
кандидат психологічних наук,
доцент

E-mail: *hyduma1979@ukr.net*
orcid.org/0000-0001-8244-7284
Researcher ID: F-8900-2019

Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, Kamianets-Podilskyi, Ukraine
61, Ohiienka street,
Kamianets-Podilskyi,
Khmelnytskyi region, 32300

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, м. Кам'янець-Подільський, Україна
вул. Огієнка, 61,
м. Кам'янець-Подільський,
Хмельницька обл., 32300

Alla Yatsiuryk
Ph.D. in Psychology,
Assistant Professor

Алла Яцюрик
кандидат психологічних наук,
доцент

E-mail: *yatsiuryk.a@gmail.com*
orcid.org/0000-0003-3933-8503
Researcher ID: F-3174-2019

International University of Economics and Humanities named after Academician Stepan Demianchuk
4, Stepan Demianchuk Str.,
Rivne, Ukraine, 33000

Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука
вул. Степана Дем'янчука, 4,
м. Рівне, Україна, 33000

ISSN 2227-6246 (Print) / ISSN 2663-6956 (Online)

The article is licensed under **CC BY-NC 4.0 International (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)**

Original manuscript received April 27, 2019
Revised manuscript accepted May 18, 2019

The author's contribution: O. Hudyma – 50%, A. Yatsiuryk – 50%.
Авторський внесок: О. Гудима – 50%, А. Яцюрик – 50%.

ABSTRACT

The psycholinguistic analysis of English proverbs and sayings with the component of «human activities» is made in the article. It is determined that existential phenomenology corresponds to a functional-communicative, cognitive and anthropogenic paradigm of the research of these lexical units of the English language. The latter one generates a series of psycho-linguistically predetermined processes.

The first process is actualization of the reader's intuition as a kind of «presence» of the essence of the object having been studied in a mind of a subject, «without ideological», «self-serving» presentation, due to intentional contemplation and understanding of its eidos. It was indicated that that moment, in turn, was largely due to the authenticity of the materials having been studied. The second process is a peculiar «subjectivization» of lexical material having been studied, when the reader seems to «reduce» himself / herself implicitly, his / her essence, his / her personal meaning in the language. The latter one allows the reader to «stay» in a paradigm of a language, «passing through brackets» only priori judgments about a particular object of the research. It was indicated that it contributed to reduce the «distance» between the image of the reader's world and the meaning that was embodied in a particular proverb or saying. It was shown that the latter, in turn, greatly facilitated the reproduction of the subject-object unity between the image of the reader's world according to absorbed material that deepened the mental picture of the subject's world.

The third process is authentic intersubjectivity, which can be interpreted as a peculiar basis of the personality, the basis of human existence in the world, the existence of the society, etc. It was shown that the authentic material created positive conditions for the existence of so-called «egocentric particles», which each person, after mastering, applied in his / her own language. It was indicated that such «egocentric particles» included discursive words, the research of which was maximally productive in the study of proverbs and sayings. Consequently, authentic intersubjectivity greatly stimulates the study of a real process of functioning of a language from the point of view of the subject of communication.

© Oleksandr Hudyma, Alla Yatsiuryk

The fourth process is the authentic intentionality as the essence of consciousness, its orientation to a particular object of the research. It was substantiated that the authentic intentionality is the property of the consciousness of the person, by means of which its states are characterized as some structures which are containing content, authentic information that is beyond the consciousness of a man, in the paradigm of a mental space of the Universe.

Key words: *psycholinguistic analysis, authenticity of the material, proverbs, sayings, intuition, «subjectivization» of studied material, authentic intersubjectivity, authentic intentionality.*

Introduction

Authentic fund of the language is a treasury of folk wisdom, which includes the most apt, capacious, artistically expressive words-observations that touch upon all the most essential spheres of life and human activity. This fund is an open system, because it is constantly replenished at the expense of well-known aphorisms of public figures, artists, writers and scholars who so often use these figures of speech in the media and everyday communication, which eventually lose their authorship and become a national heritage. Acquiring aphorism for the proverb's status is not only, and not in a large degree, due to its direct meaning. In such a way the teacher has to take into account the way of expression of thoughts, the form that serves as a mean of embodying new semantic meanings. The latter breeds the language of folklore with poetic speech, which, according to classical expressions, represents «the best words in the best order». Each proverb is, in essence, a miniature artistic product, the content and aphoristic force of which are generated by its condensed imagery and peculiarities of the rhythm-molecule structure.

Recently in psychological science interest to authentic fund has increased, because the researchers contain reflections of deep myths and archetypes of human consciousness that can be manifested both in ancient folk structures and in modern stamps of mass consciousness (advertising, ideological texts, PR-technologies, etc.). Also authentic fund reflects

© Олександр Гудима, Алла Яцюрик

the totality of thoughts made by the people as a linguistic and cultural community, and makes it possible to identify significant mental values of an ethnic group.

A large number of studies of authentic fund show the constant interest of scientists to this phenomenon. As an integral part of the spiritual culture, proverbs and sayings, with all their versatility, manifest in a number of languages a certain specificity of verbalization, due to the subjectivity inherent to the speakers of the interpretation of the surrounding reality, which continues to cause interest.

So, **the purpose** of our research is: to provide psycholinguistic analysis of English proverbs and sayings with the component «human activity», to assert that existential phenomenology corresponds to a functional-communicative, cognitive and anthropogenic paradigm of the research of these lexical units of the English language, to generate a series of psycho-linguistically predetermined processes.

The tasks of our research

1. To distinguish psychological content of such lexical units as proverbs and sayings.

2. To make psychological justification of using authentic fund of the language by the teachers of English at secondary schools.

Research methods

The following methods were used in this article: theoretical analysis, generalization and systematization of researches of authors according to the problem of psychological justification of using authentic fund of the language by the teachers of English at secondary schools.

Results and discussions

Capacity and informativeness are the essential qualities of a linguistic sign, which underlies its most important functions along with communicative and cumulative functions.

© Oleksandr Hudyma, Alla Yatsiuryk

The language is as a link between generations, is a so called «repository» and a means of transferring extra-language collective experience.

First of all, the vocabulary reflects fragments of social experience, due to the main activities of people. The existence of these ones or other lexical units is explained by practical needs. The connection of the history and culture of the people with the language is particularly pronounced at a phraseological level. A large number of proverbs and sayings reflect specific national traits, their roots go deep into the history of people, their life, customs and traditions.

In psycho-linguistics, the development of the theory of asymmetrical dualism of a linguistic sign is seen in a promising direction, according to which a plan of expression and a plan of contents sometimes violate the principle of a one-to-one correspondence between denotatum and syndicate (Mykhalchuk, 2017).

Carefully selected vocabulary and the structure of the statement form not only the content but also the perception of the event. So, well-used vocabulary of feelings allows us to look into the inner psychic world not only of the depicted person with his / her feelings and emotions, but also shows the personality of the author. An empirical reality is infinitely diverse, and, therefore, the structure of proverbs and sayings is equally mobile and unpredictable. That's why proverbs and sayings was the material of our research as authentic material and authentic tasks for pupils at the English lessons at a contemporary secondary school.

In this part of our research we'd like to present the analysis of pupils' authentic materials. Such kind of material was for us the paradigm of English proverbs and sayings with the component of «human activity». Such kind of material is psychologically investigated, that's why it was a subject of our research.

Also it is well-known that each novel is the act of speech, and therefore represents a certain sequence of sounds, a se-

© Олександр Гудима, Алла Яцюрик

quence of words, phrases or sentences. The effect of the text on the listener is achieved through the sound side of a proverb, which is one unit with the rhythm and its meaning, and separately subdivided parts of proverbs can not affect the listener.

Proverbs and sayings are miniature artistic works of oral folk art. Various stylistic means are found in their structure, and euphonic means are not exceptions. When we tell about euphonic means we mean rhymed consonants, alliterations and assonances, which are more important expressive means contributing to the stability of structure of proverbs and closely interacting with their sense and value.

Psychological content of these lexical units in a large degree is reached by rhyme of proverbs and sayings. Rhyme, the consonance of endings, is an extremely important character of proverbs, which reflects, at the same time, the musical sense of people, their subconscious desire for attitude of fullness and beauty of sounds. Rhyme gives so called completed form of a proverb, conquers the structure, makes proverb (of course, relatively) immobile and at the same time this lexical unit can easily fall into our memory.

Rhymed consonance is also widespread in proverbs and sayings. In proverbs there are rhymes of different types, such as: full male, exact or identical male rhyme, full female rhyme. Let's consider these types of rhymes in more details.

In a case of full man's rhyme the repetition is created by a monosyllable token with the coincidence of loud rhymes of all subsequent sounds. This type of rhymes is predominant in English rhymed proverbs. As examples we can show the following proverbs:

One always learns at his own expense.
(Власний досвід – найкращий учитель).
No living man all the things can.
(Мудрим ніхто не вродився, а навчився).
Man of words and not of deeds is like a garden full of weeds.

© Oleksandr Hudyma, Alla Yatsiuryk

(Любитель слів і ворог діл схожий на грушу без плодів).

(The dictionary «Multitran», 2018).

Accurate or identical male rhyme differs from the previous one by the fact that consonant, a loud one, and all other sounds are presented in a coincide paradigm. In English rhymed proverbs repeating sounds are parts of a sound complex with one person is talked. These sounds make up a whole sound complex of a listener, for example:

There's many a slip twixt cup and lips.

(Не говори «гоп», доки не перескочиш).

It is better to be spited than pitied.

(Краще викликати заздрість, ніж жалість).

(The dictionary «Multitran», 2018).

A female rhyme is observed in proverbs more rarely than a male one, but there are some examples in the English language. In a full feminine rhyme one accentuated and one undeclared composition are repeated in the concurrence of a vowel of accentuated composition and all other subsequent sounds, for example:

No bees, no honey; no work, no money.

(Без труда нема плода).

(The dictionary «Multitran», 2018).

Also schoolchildren said that rhyme was the second most frequent use of a phonetic stylistic device. Psychological content of proverbs and sayings in a great degree is made by alliteration. The phenomenon of alliteration is very common in the structure of proverbs. Alliteration in a broad, general sense is a repetition of vowel and consonant sounds in the beginning of closely located accented syllables. By its nature, there are different types of alliteration, but the most common is the alliteration with the repetition of one sound. For example:

Where there is a will there is a way.

(Де охота – там і робота).

He that will eat the kernel must crack the nut.

(Треба нахилитися, щоб із криниці води напитися).

© Олександр Гудима, Алла Яцюрик

What we do willingly is easy.
(Де руки і охота, там спора робота).
No sweet without some sweat.
(Пороби до поту, то й поїси в охоту).
(The dictionary «Multitran», 2018).

In a compositional structure of proverbs and sayings we can distinguish the following subtypes of this type of alliteration:

1) repetition of the consonants in the first and the last words:
Live and learn.
Look before you leap.
(Не знаючи броду, не сунься у воду).
Practice makes perfect.
(Робота вчить).
Let the cobbler go beyond his last.
(Швець, знай своє шевство, а в кравецтво не лізь).
(The dictionary «Multitran», 2018);

2) repetition of the consonants in the second and the last words:
One swallow doesn't make a summer.
(Одна ластівка весни не робить).
(The dictionary «Multitran», 2018);

3) repetition of two or three consonants in different structures:
Fast bind, fast find.
(Як дбаєш, так і маєш).
Better never begin than never make an end.
Cut your coat according to your cloth.
Good master makes good servant.
(Краще не починати, ніж не закінчити).
(The dictionary «Multitran», 2018).

Repetition of two sounds in the structure of proverbs and sayings.

In the structure of proverbs and sayings there is another type of repetitions. It is a repetition of two sounds. This type is found in proverbs rarely, for example:

© Oleksandr Hudyma, Alla Yatsiuryk

No sweet without some sweat.

(Без труда нема плода).

(The dictionary «Multitran», 2018).

Also there is a combination of alliteration with rhymes in the structure of proverbs and sayings, for example:

A stitch in time saves nine.

(Один стібок, зроблений вчасно, коштує дев'яти).

(The dictionary «Multitran», 2018).

Rhyme is based on the repetition of the diphthong [ai] and the proximity of closed sonants [m] and [n].

Another stylistic device which in a great degree makes psychological content of proverbs and sayings is the assonance. One word is repetition of the accented headlines in a line or a phrase, or at its end in a form of incomplete rhymes. We'll give the examples:

Haste makes waste.

(Поспішиш – людей насмішиш).

(The dictionary «Multitran», 2018).

In the first proverb, the assonance is achieved by the repetition of the diphthong [ei].

Another example of the assonance may be such a proverb:

Make hay while the sun shines.

(Коваль клепле, доки тепле).

(The dictionary «Multitran», 2018).

In the second example the assonance is achieved by repeating the accentuated diphthong [ai], in words «while», «shine», and diphthong [ei] in the words «make», «hay». After analyzing the cases of using the assonance as a part of proverbs we found that it is not common, assonance is used less than alliteration.

In proverbs and tales there are different types of phonetic stylistic devices, but we've to pay special attention to the rhyme, because, as a rule, all proverbs and sayings are rhythmically organized and rhyme expressed. Also psychological emphasis of proverbs and sayings is made by syntactic features of lexical units. Syntactic features of proverbs

© Олександр Гудима, Алла Яцюрик

are supported by lexical and euphonic expressive means. The artistic form of proverbs has evolved for centuries. For example, R.Langacker very aptly said according to this subject that the proverb was created by mutual forces of our sounds and thoughts (Langacker, 1991).

Also N.Mykhalchuk (Михальчук, 2012) thinks, that proverbs are the formulas of natural observation and reflection, which are settled as they are. With all these differences in the conditions of their changes, for proverbs in the most cases they are characterized by a persons' conciseness, which is expressed in the most accurate and concise form, thanks to which the words are tight, and thoughts are spacious.

The main lexical-syntactical pictorial means can be considered by repetitions and comparisons. Also repetitions perform the main psycho-linguistic function in the structures of proverbs and sayings. Letters that are repeated are certainly not worth close. There are various types of repetitions.

1. Repetition of tokens standing in the first place. Significant, as well as legendary tokens, can be enlisted: *First come, first served – Першого першим і обслуговують* – reduction of outdated lexical unit *(He who is first come is first served)*.

Handsome is as handsome does.
(По-справжньому красивий лише той, хто гарно вчиняє).
Nothing venture, nothing have.
(Без ризику немає перемоги).
Such carpenters, such chips.
(Який Сава, така й слава).

(The dictionary «Multitran», 2018).

Proverbs with a ring repetition are used only in some cases.

Money makes money.
(Гроші роблять гроші).

(The dictionary «Multitran», 2018).

2. Repetition of lexemes which stands at the second place:

As you brew, so must you drink.
(Як постелиш, так і виспишся).

(The dictionary «Multitran», 2018).

© Oleksandr Hudyma, Alla Yatsiuryk

3. Repetition of lexemes which are standing at third place. In this type of repetition, which is used rarely, usually are repeated immaterial parts of lexical units:

He that never climbed, never fell.
(Хто не літав, той не падав).
Where there is a will there is a way.
(Де хотіння, там і вміння).

(The dictionary «Multitran», 2018).

4. Repetition of the lexical units which stand at the fourth place. This type of repetition takes a place extremely rare:

If two men ride on a horse, one must ride behind.
(Коли двоє їдуть на одному коні,
то одному завжди доводиться сидіти ззаду).

(The dictionary «Multitran», 2018).

Repetition of two equal parts of lexical units. This type of repetition is also rare:

So many men, so many minds.
(Скільки голів, стільки і думок).

(The dictionary «Multitran», 2018).

It is possible to repeat two initial insignificant parts of lexical units:

Out of sight, out of mind.
(Геть з очей, геть із серця).

(The dictionary «Multitran», 2018).

In a proverb *In for a penny, in for a pound – Узявся за гуж, не кажи, що не дужий* (The dictionary «Multitran», 2018) three indescribable parts of lexical units are repeated. A great psychological role plays a comparison in the structure of proverbs and sayings. Comparison can be divided into two groups. The first one is antonymic comparisons, the second one is comparison as a combinations of lexical units that are not antonyms according to the meaning of this or that proverb.

1) Antonymic comparisons, that is, the comparison of lexemes, which are antonyms beyond the structure of given proverb:

 © Олександр Гудима, Алла Яцюрик

He that is full of himself is very empty.

(Той порожній, хто повний самим собою).

Who has never tasted bitter, knows not what is sweet.

(Не покуштувавши гіркого, не взнати і солодкого).

(The dictionary «Multitran», 2018).

Antonymic comparison is widely used in comparative proverbs:

Better to reign in hell than serve in heaven.

(Краще керувати в пеклі, ніж прислуговувати в раю).

(The dictionary «Multitran», 2018).

In the last proverb, a combination of antonymic comparison of structural parts is used in «reign in hell and serve in heaven». In proverbs it is possible to combine repetition with antonymic comparison:

He that never climbed, never fell.

(Не пізнавши зльотів, не взнаєш і падінь).

(The dictionary «Multitran», 2018).

2) Comparison as a combinations of lexical units that are not antonyms according to the meaning of this or that proverb:

A bird in hand is worth two in bush.

(Краще синиця в руках, ніж журавель у небі).

(The dictionary «Multitran», 2018).

Similar types of comparisons are found in comparative proverbs:

Better an egg today than a hen tomorrow.

(Краще яйце сьогодні, ніж курка завтра).

Half a loaf is better than no bread.

(Півкоровая краще, ніж зовсім нічого).

(The dictionary «Multitran», 2018).

The desire to understand the meaning of proverbs is very difficult when we have a deal with elliptical proverbs. The widespread use of lexical and euphonic means in proverbs is according to the expression of people's nationality, which, in turn, facilitates proverbs and sayings to be more clearly transmitted.

© Oleksandr Hudyma, Alla Yatsiuryk

To analyze psychological aspect of proverbs and sayings we'd like to distinguish their lexical-semantic aspect. Proverbs and sayings for many centuries reflected the religious and mythological imagination of people, worldview and rules of behavior, the role of other cultures and their value in the past. Due to the fact that proverbs and sayings have a profound universal meaning that goes beyond the historical epoch in which they were created, they acquired aesthetic and didactic value. The theme of proverbs depends on a certain extent on all social phenomena and factors. Man seeks to express with the help of folklore all the imagination contained in his mind. This collection of ideas is contained in the vocabulary of each language, and it must be noted that each nation has its circle of vision, inherent only to representatives of this language group. The last in a great degree differs from others and has its individual characteristics. These differences are particularly noticeable in relation to the aesthetic and moral assessment of the world. It is impossible to reduce to only one indisputable concept, because it is clear that all people understand beauty, disaster, kindness, love, charity, squatting, generosity, and these characteristics have deep psychological meaning and sense. All these concepts are reflected in the paremiological fund of people.

We must remember that proverbs and sayings have both direct and figurative significance. These characteristics of lexical units are an important sign, because a wrong interpretation of each proverb changes its meaning. For example: *As you sow, so shall you reap – Як посієш, так і пожнеш* (The dictionary «Multitran», 2018) – has both direct and figurative significance. If a person is lazy and has not done anything in spring, then in autumn he / she will have nothing; if you behave badly with other people, then they will treat you in a same way.

Figurative meaning is metaphorical and metonymic. Analyzing English proverbs you can identify groups of words, with which the English language reflects the person's atti-

© Олександр Гудима, Алла Яцюрик

tude to a certain phenomena. The figurative basis of proverbs in English is represented by such words, as: eyes (очі), head (голова), heart (серце), arm (рука), foot or leg (нога). There are a lot of proverbs which show the definition of parts of body, which are obviously due to the presence of certain elements in the environment, the sense of unity of a man with nature, have anthropological imaginations, which led to the analogy of human actions, but with similar in nature, and that helps to provide the typization of such phenomena.

In proverbial units, when the word «head» (голова) appears, it refers to a human mind, the man himself. Therefore, often the words with supporting words «head» and «mind» mutually reciprocate. The intelligent head metonymically represents a wise man, it is opposed to a stupid head – a limited man:

1. Two heads are better than one.

(Одна голова добре, а дві краще).

(The dictionary «Multitran», 2018).

In figurative meaning, this reference word can also be used to determine leadership, seniority:

Fish begins to stink at the head.

(Риба починає смердіти від голови).

(The dictionary «Multitran», 2018).

Proverbs with a word «hand» (рука) have the mostly portable value. The «hand» in proverbs symbolizes human labor, mutual respect, reveals the relationship between people.

One hand washes the other.

(Одна рука другу миє).

(The dictionary «Multitran», 2018).

In a separate thematic group there are proverbs with supporting words «experience» (уміння), «learn» (навчання). They are used in direct and figurative meanings, for example.

Experience keeps no schools, she teaches her pupils singly.

(У досвіду немає загальної школи, він навчає своїх учнів окремо).

It is never too late to learn.

© Oleksandr Hudyma, Alla Yatsiuryk

(Учитися ніколи не пізно).

Live and learn.

(Жити та вчися).

Learn to creep before you leap.

(Навчися повзати раніш, ніж стрибати).

Learn to say before you sing.

(Спочатку навчися говорити, а потім співати будеш).

Learn wisdom by the follies of others.

(Учися мудрості на чужих помилках).

(The dictionary «Multitran», 2018).

As it has already been noted, the proverbs are often used in their figurative meaning. Relative stability of portable value of proverbs makes it possible to use them in relation to constant changing social, economic and living conditions. Proverbs' shaped basis and poetic form is transmitted from generation to generation and expresses national specificity. For example:

Who keeps company with wolf, will learn to howl.

(Хто водиться з вовками, навчиться вити).

(The dictionary «Multitran», 2018).

With the help of a figurative basis of this proverb, a person gives some experience to his / her descendants. The proverb teaches that if a person finds himself / herself in a bad company and he / she is surrounded by bad people, he / she also becomes the same as they are.

One swallow does not make a summer.

(Одна ластівка не робить літа).

(The dictionary «Multitran», 2018).

The proverb says that one can not achieve something alone, but we have to do everything together, calls everybody for unity. Such English proverbs as:

Strike while the iron is hot.

(Куй залізо, поки гаряче).

Make hay while the sun shines.

(Коси сіно, поки сонце світить).

(The dictionary «Multitran», 2018).

© Олександр Гудима, Алла Яцюрик

have the same meaning. It means that a person must do everything on time. But we see that they have a difference in the figurative basis of these proverbs and sayings.

Literal translation gives us the opportunity to imagine something, which lies at the basis of the proverb, to understand its internal form, and with the help of a figurative basis, to know a national specificity which has been expressed. Also we'll consider the above named trails in more details.

We've to underline that the word, which is used figuratively, is called a metaphor. Metaphor is a lexical pictorial-expressive stylistic mean in which a word or a phrase is used in figurative meaning. In Stylistics under the metaphor is understood the principle of unusual use of a name of the «subject», «essence», «object», which can be affixed to it forever. O.Potebnia understood under the metaphor the process of transference of the third word (that is, words with a different meaning in relation to the value we seek): a) either from genus to species; b) either from species to species; c) or from species to species; d) or by correspondence (similarity).

A need to use the metaphor in the statement is particularly evident in those cases where it expresses complex and indistinct series of thoughts, excited by an indefinite set of actions, words, events. Since proverbs and sayings express the diversity of events and phenomena of a society, the use of metaphors in their structure is appropriate and necessary. For example:

a) A drowning man will catch at a straw.
(Хто потопає, той за косу хапає).
(The dictionary «Multitran», 2018).

As a part of this proverb there is a metaphor represented by a phraseological unit: *«To catch at a straw»*.

b) If you run after two hares, you will catch neither.
(Хто два зайці гонить, жодного не впіймає).
Between two stools one falls to the ground.
(Двом господарям не прислуговують).
(The dictionary «Multitran», 2018).

© Oleksandr Hudyma, Alla Yatsiuryk

In this example, there are metaphors: *«to run after two hares», «between two stools»*. The first proverb is quite metaphorical. With the aid of metaphors, the view is expressed that a person who is hesitant in choosing loses all the possibilities to achieve something.

An old broom knows the corners of a house.
(Старий віник знає усі закутки у домі).
Old foxes want no tutors.
(Не вчи кота ученого їсти хліба печеного).
Don't teach fishes to swim.
(Не вчи вченого).

(The dictionary «Multitran», 2018).

A person who has lived for a long time or understood his / her business well does not need any advice from someone else's hand, because he / she so well understood at all. It is precisely that this meaning laid in the metaphors of given proverbs.

We think, that depending on the features of semantics, as a rule, there are two types of metaphors – linguistic and psycho-linguistic. However, although this distinction is generally accepted, it is hardly possible to establish clear boundaries between them. The linguistic metaphors originate from a specific text and they are always associated with it, since the connotative features that serve as a motive for rethinking the verbal meaning are formed within the given lexical set (sentences or entire text). Such connotations reflect, in the most cases, not the collective, but the individual vision of the world, in such a way they are subjective and random relative to a general meaning. Since proverbs and sayings are a process of reflection of collective (but not individual experience), such kind of metaphor in their structure was almost not found by us (we mean the proverbs with lexical units which show individual experience of people).

The analysis of proverbs and sayings at the English lessons facilitates us to make a conclusion that a metaphor is in the structure of these lexical units more often than other stylistic means. The second most frequent use of proverbs is

© Олександр Гудима, Алла Яцюрик

their stylistic meaning, it is metonymy. Metonymy is based on a real connection of the object of the nomination to the object whose name is transferred to the other object. This connection may be between the subject and the material from which it was made; between the place and the people who are in it; between the process and its result, between the action and the tool, and so on.

In proverbs and sayings it was shown the metonymic connection between feeling and the implementing body, between the body and the person in a definite place. For example:

One hand washes another.
(Рука руку миє).
Many hands make quick work.
(Де згода, там і вигода).

(The dictionary «Multitran», 2018).

The epithet, which also takes place in a structure of proverbs, is lexico-syntactic mean, because it serves a function of circumstance, definition or appeal. It does not necessarily have a figurative meaning, but we have to emphasize expressive and emotional connotations, which expresse the relations of a man to this or that subject.

The meaning of the epithet arises in a word only in a case of conjunction with a name of an object or the phenomenon it defines. Very often the function of epithets is the same as of adjectives and adverbs. Here are some examples:

Nothing venture, nothing have.
(Де відвага, там щастя).
Fortune favours the brave.
(Думка п'є воду, а відвага мед).

(The dictionary «Multitran», 2018).

It should be noted that epithets are not often in the structure of proverbs and sayings.

Thus, doing our research, we found that stylistic means in the structure of proverbs and sayings by their nature are diverse and numerous, and the vast majority of them are based on a principle on which all mechanisms of the English lan-

© Oleksandr Hudyma, Alla Yatsiuryk

guage are constructed: the comparison of phenomena and the establishment of similarity (equivalence) or difference (contrast) between them.

At the same time it should be noted that against the backdrop of the widespread use of stylistic means and tropes in proverbs and sayings, the specifics of using of pictorial and expressive means are determined, for the most part, on the basis of frequently used indexes of their use in the structure of British proverbs: a) *at a phonetic level:* alliterations (14%); rhyme (6%); assonance (3%); b) *at a lexical-syntactic level:* comparisons (10%); repetitions (8%); c) *at a lexical-semantic level:* metaphors (32%); metonymies (9%); epithets (7%).

It also becomes clear that the most important role in creating expressiveness and in enhancing the image of proverbs and sayings is played by a connotation that gives a word or a phrase emotional, expressive and evaluative content, and the latter, in its turn, can be as negative so positive.

Thus, we found that the use of tropes and stylistic means in the structure of proverbs and sayings creates a figurative basis in their meaning, making proverbs and sayings so called «frozen» linguistic unit, and a connotation enhances expressiveness, giving to these lexical units a necessary expressive shade.

Conclusions

Consequently, our psycholinguistic analysis of English proverbs and sayings with the component of «human activity» allows us to assert that existential phenomenology (Бацевич, 2010) corresponds to a functional-communicative, cognitive and anthropogenic paradigm of the research of these lexical units of the English language. The latter generates a series of psycho-linguistically predetermined processes, they are:

1) ***actualization of the reader's intuition*** as a kind of «presence» of the essence of the object having been studied in a mind of a subject, «without ideological», «self-serving» presentation, due to intentional contemplation and understan-

© Олександр Гудима, Алла Яцюрик

ding of its eidos. This moment, in turn, is largely due to the authenticity of the materials having been studied;

2) ***a peculiar «subjectivization» of lexical material*** having been studied, when the reader seems to «reduce» himself / herself implicitly, his / her essence, his / her personal meaning in the language. The latter allows the reader to «stay» in a paradigm of a language, «passing through brackets» only priori judgments about a particular object of the research. This contributes to reduce the «distance» between the image of the reader's world and the meaning that is embodied in a particular proverb or saying. The latter, in turn, greatly facilitates the reproduction of the subject-object unity between the images of the reader's world according to absorbed material that deepens the mental picture of the subject's world. In the process of the phenomenological development of subject-object unity, the language appears as a psycholinguistic factor in reduction of priori components of thinking and consciousness, as E. Husserl (Гуссерль, 2001), the founder of phenomenology, considered language as some ideal objectivity;

3) ***authentic intersubjectivity***, which can be interpreted as a peculiar basis of the person, the basis of human existence in the world, the existence of the society, etc. According to the definition proposed by Yu. Stepanov (Степанов, 1981) the authentic material creates positive conditions for the existence of so-called «egocentric particles», which each person, after mastering, applies in his / her own language. Such «egocentric particles» include discursive words, the research of which is maximally productive in the study of proverbs and sayings. Consequently, authentic intersubjectivity greatly stimulates the study of a real process of functioning of a language from the point of view of the subject of communication;

4) ***the authentic intentionality*** as the essence of consciousness, its orientation to a particular object of the research. Thus, the authentic intentionality is the property of the consciousness of the person, by means of which its states are characterized as some structures which are containing

© Oleksandr Hudyma, Alla Yatsiuryk

content, authentic information that is beyond the consciousness of a man, in the paradigm of a mental space of the Universe. The latter allows us to speak about the authenticity of the Universe, which combines the subjective states of the person with the rest of the world, and his / her own and other people's psychic activity will be interpreted in purely intentional terms.

Literature

Бацевич Ф. Нариси з лінгвістичної прагматики. Львів : ПАІС, 2010. 336 с.

Гуссерль Э. Картезианские размышления. Санкт-Петербург : Наука, 2001. С. 69–70.

Михальчук Н. О. Пареміологічні одиниці з компонентом «діяльність людини» як об'єкт когнітивної лінгвістики. *Мова і культура.* Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. Вип. 15. Т. 6 (160). С. 105–112.

Mykhalchuk N. O. Psychological context of the idea of understanding. *Психолінгвістика. Психолингвистика. Psicholinguistics. Зб. наук. пр. ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»*. Переяслав-Хмельницький : ФОП Домбровська Я. М., 2017. Вип. 22 (1). С. 163–175.

Степанов Ю. С. В поисках прагматики (проблема субъекта). *Известия АН СССР. Серия «Литература и язык»*. 1981. Т. 40. № 4. С. 325–332.

Langacker, R. (1991). Concept, Image and Symbol: The Cognitive Basis of Grammar. Berlin : Mouton de Gruyter. 395 p.

The dictionary «Multitran» (2018). Retrieved from http://www.multitran.com.

References

Batsevych, F. (2010). *Narysy z linhvistychnoi prahmatyky [Essays on linguistic pragmatics]*. Lviv : PAIS [in Ukrainian].

Husserl, E. (2001). *Kartezianskie razmyshlenija [Cartesian Reflections]*. Sankt-Peterburg : Nauka [in Russian].

Mykhalchuk, N. O. (2012). Paremiolohichni odynytsi z komponentom «diialnist liudyny» yak obiekt kohnityvnoi linhvistyky [Paremiological units with the component of «human activities» as the object of cognitive linguistics]. *Mova i kultura – Language and culture, 15*, 6 (160), 105–112. Kyiv : Vydavnychyi dim Dmytra Buraho [in Ukrainian].

© Олександр Гудима, Алла Яцюрик

Mykhalchuk, N. O. (2017). Psychological context of the idea of understanding. *Psykholinhvistyka. Psiholingvistika. Psycholinguistics. Zb. nauk. pr. DVNZ «Pereiaslav-Khmelnytskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni Hryhoriia Skovorody» – Psycholinguistics. Collection of scientific articles of Pereyaslav-Khmelnytskyi State Pedagogical University named after Hryhoryi Skovoroda]*, *22* (1), 163–175. Pereiaslav-Khmelnytskyi : FOP Dombrovska Ya. M. [in English].

Stepanov, Ju. S. (1981). V poiskax pragmatiki (problema subjekta) [In search of pragmatics (the problem of a subject)]. *Izvestija AN SSSR. Serija «Literatura i jazyk» – Newsletter of the USSR Academy of Sciences. Series «Literature and Language»*, *40*, 4, 325–332 [in Russian].

Langacker, R. (1991). *Concept, Image and Symbol: The Cognitive Basis of Grammar*. Berlin : Mouton de Gruyter.

The dictionary «Multitran» (2018). Retrieved from http://www.multitran.com.

Гудима Олександр, Яцюрик Алла. Психологічне обґрунтування використання автентичного фонду англійської мови вчителями в середніх школах

АНОТАЦІЯ

У статті здійснено психолінгвістичний аналіз англійських прислів'їв і приказок із компонентом «діяльність людини». Визначено, що функціонально-комунікативній, когнітивно- і антропозорієнтованій парадигмі досліджень парамеологічних одиниць мови відповідає екзистенційна феноменологія. Остання породжує низку виокремлених авторами статті психолінгвістично зумовлених процесів.

Перший процес – актуалізація інтуїції читача як своєрідна «наявність» сутності досліджуваного об'єкта в свідомості суб'єкта, «безідеологічна», «самочинна» її презентація у силу глибокого інтенційного споглядання та розуміння її ейдосів. Зазначено, що цей момент великою мірою пояснюється автентичністю матеріалів, що вивчаються.

Другий процес пов'язаний зі своєрідною «суб'єктивізацією» вивченого лексичного матеріалу, коли читач ніби імпліцитно «редукує» себе, свою сутність, свій особистісний зміст у мові. Останнє дає змогу читачеві ніби «перебувати» в мові, «виносячи за дужки» лише апріорні судження щодо певного об'єкта дослідження. Зазначено, що це сприяє зменшенню «відстані» між образом світу читача й тим змістом і сенсом, який закладений у певному прислів'ї чи приказці. Визначено, що останнє, в свою чергу, значною мірою уможливлює відтворення

© Oleksandr Hudyma, Alla Yatsiuryk

суб'єкт-об'єктної єдності між образом світу читача та прочитаним й опанованим матеріалом, що поглиблює ментальну картину світу суб'єкта.

Третій процес визначено як автентичну інтерсуб'єктивність, що може тлумачитися як своєрідна основа особистості, основа буття людини в світі, існування суспільства тощо. Зазначено, що автентичний матеріал створює позитивні передумови для існування так званих «егоцентричних часток», які кожна людина, після їхнього опанування, застосовує у своїй мові. Визначено, що до таких «егоцентричних часток» належать і дискурсивні слова, дослідження яких є максимально продуктивним у межах вивчення прислів'їв і приказок. Наголошено, що автентична інтерсуб'єктивність великою мірою стимулює вивчення реального функціонування мови з точки зору суб'єкта.

Четвертий процес визначено як автентичну інтенціональність як саму по собі сутність свідомості, її скерованість на певний об'єкт вивчення. Обґрунтовано, що автентична інтенціональність є властивістю свідомості особистості, за допомогою якої її стани характеризуються як такі, що містять зміст, автентичну інформацію, яка є поза свідомістю людини, в парадигмі ментального простору Всесвіту.

Ключові слова: *психолінгвістичний аналіз, автентичність матеріалу, прислів'я, приказки, інтуїція, «суб'єктивізація» вивченого, автентична інтерсуб'єктивність, автентична інтенціональність.*

Гудыма Александр, Яцюрик Алла. Психологическое обоснование использования аутентичного фонда английского языка учителями в средних школах

АННОТАЦИЯ

В статье осуществлен психолингвистический анализ английских пословиц и поговорок с компонентом «деятельность человека». Определено, что функционально-коммуникативной, когнитивно- и антропоориентованной парадигмам исследований парамеологических единиц языка соответствует экзистенциальная феноменология. Последняя порождает ряд выделенных авторами статьи психолингвистически обусловленных процессов.

Первый процесс – актуализация интуиции читателя как своеобразное «наличие» сущности исследуемого объекта в сознании субъекта, «безидеологическая», «самовольная» его презентация в силу глубокого интенционального созерцания и понимания её эйдосов. Отмечено,

© Олександр Гудима, Алла Яцюрик

что именно этим во многом объясняется аутентичность материалов изучаемого языка.

Второй процесс связан со своеобразной «субъективизацией» изученного лексического материала, когда читатель как бы имплицитно «редуцирует» себя, свою сущность, свой личностный смысл в языке. Последнее позволяет читателю как бы «находиться» в языке, «вынося за скобки» только априорные суждения относительно определенного объекта исследования. Указано, что это способствует уменьшению «расстояния» между образом мира читателя и тем содержанием и смыслом, которые заложены в определенной пословице или поговорке. Определено, что последнее, в свою очередь, во многом соответствует воспроизведению субъект-объектного единства между образом мира читателя и прочитанным и освоенным материалом, углубляет ментальную картину мира субъекта.

Третий процесс определен как аутентичная интерсубъективность, которая может быть истолкована как своеобразная основа личности, основа бытия человека в мире, а также как существование общества. Отмечено, что аутентичный материал создает положительные предпосылки для существования так называемых «эгоцентричных частиц», которые каждый человек, после их освоения, применяет в своей речи. Определено, что к таким «эгоцентричным частицам» относятся и дискурсивные слова, исследование которых в максимальной степени является продуктивным в рамках изучения пословиц и поговорок. Отмечено, что аутентичная интерсубъективность во многом стимулирует изучение реального функционирования языка с точки зрения субъекта.

Четвертый процесс определен как аутентичная интенциональность как сама по себе сущность сознания, его направленность на определенный объект изучения. Обосновано, что аутентичная интенциональность является свойством сознания личности, с помощью которой её состояние характеризуется как содержание, аутентичная информация, существующая вне сознания человека, в парадигме ментального пространства Вселенной.

Ключевые слова: *психолингвистический анализ, аутентичность материала, пословицы, поговорки, интуиция, «субъективизация» изученного, аутентичная интерсубъективность, аутентичная интенциональность.*

© Oleksandr Hudyma, Alla Yatsiuryk

Problems of modern psychology (2019), 45, 128–151
DOI 10.32626/2227-6246.2019-45.128-151 **УДК 159.92.27-053.6**

Self-Attitude as a Psychological Component of the Personal Development of a Modern Teenager

Самоставлення як психологічний компонент особистісного розвитку сучасного підлітка

Nataliia Dmytriiuk
Ph.D. in Psychology,
Assistant Professor

Наталія Дмитріюк
кандидат психологічних наук,
доцент

E-mail: *dm.ns@ukr.net*
orcid.org/0000-0002-8739-7965
Researcher ID: D-8671-2019

Lesia Ukrainka Eastern European National University, Lutsk, Ukraine
9, Potapova str.,
Lutsk, 43025

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, м. Луцьк, Україна
вул. Потапова, 9,
м. Луцьк, 43025

Nataliia Kordunova
Ph.D. in Psychology,
Assistant Professor

Наталія Кордунова
кандидат психологічних наук,
доцент

E-mail: *dm.ns@ukr.net*
orcid.org/0000-0002-8739-7965
Researcher ID: D-8671-2019

Lesia Ukrainka Eastern European National University, Lutsk, Ukraine
9, Potapova str., Lutsk, 43025

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, м. Луцьк, Україна
вул. Потапова, 9,
м. Луцьк, 43025

The article is licensed under **CC BY-NC 4.0 International (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)**

Original manuscript received April 23, 2019
Revised manuscript accepted May 14, 2019

The author's contribution: N. Dmytriiuk – 50%, N. Kordunova – 50%.
Авторський внесок: Н. Дмитріюк – 50%, Н. Кордунова – 50%.

ABSTRACT

The article presents the results of an empirical study of the problem of self-attitude as a psychological component of the personal development of a modern teenager. The main features and preconditions of the development of self-attitude are described. It is found out that the internal experience of a person is filled by the internal picture of the person's representations about himself and is necessary for its qualitative existence in the environment, in fact, it fills its external experience. It is proved that the problem of adolescent self-attitude deserves a special attention, since inadequate perception of own personality, in this age period, can negatively affect the personal development of a young person. It is found that the majority of studied adolescents has the prevailed adequate level in the development of self-attitude. It is proved that significant changes take place in the development of self-attitude in the adolescence. It is substantiated that the peculiarity of adolescence is the formation of independent representations about oneself and others. It is empirically confirmed that teenagers in general take their own personality and adequately treat themselves. They have a considerable interest in themselves, a desire to know and improve themselves. It is shown that self-development in adolescence takes place against the background of accepting oneself and a holistic positive attitude toward oneself. Teenagers who tend to attribute responsibility for all events to external factors have been identified. It is shown that this leads to the development of a sense of misunderstanding of oneself, a rejection that violates the processes of balance of mental development, provokes internal conflicts of personality. It is empirically discovered that teenagers' self-attitude depends on the attitude of adults to them, and above all – parents.

It is revealed that a teenager learns the values, the parameters of assessments and self-esteem that his parents value and on which he begins to evaluate himself, as well as the image of himself who owns or does not possess those or other qualities and features.

It is shown that the weak manifestations of the positive attitude of adults, reduce the need of adolescents in the positive adoption of their own personality. The importance of adults in understanding and accepting adolescents as they are, with their achievements and mistakes, is proved. The manifestations

© Nataliia Dmytriiuk, Nataliia Kordunova

of undervalued self-esteem and inadequate reasoning about their own traits are diagnosed. All this creates a situation of misunderstanding of oneself and determines the need for personal changes. The formation of a positive attitude of teenagers to themselves involves the ability to feel personal comfort, a sense of pride, self-esteem, respect. The formation of personal «Me», self-development takes place against the background of self-acceptance and a holistic positive attitude towards oneself.

Key words: *personality, self-attitude, personal development, teenager, self-esteem, self-development, positive attitude, balance of mental development.*

Вступ

Суспільні трансформації, що відбуваються в нашій країні, сприяють підвищенню уваги до проблеми особистості та її становлення. Водночас одним із найважливіших чинників формування різнобічно розвиненої особистості є ставлення до себе. Проблема ставлення особистості до себе, або самоставлення, в психології є актуальною і до цього часу викликає інтерес у дослідників. Самоставлення є необхідним компонентом розкриття потенційних можливостей особистості, створення умов для повного її включення у життя. Адекватне ставлення людини до самої себе є запорукою благополучного функціонування людини як суб'єкта суспільних відносин.

Психологічна природа ставлення достатньо складна і різноманітна. У сучасній психології відсутній єдиний підхід щодо визначення такого феномену, як «самоставлення». Аналіз робіт, присвячених вивченню ставлення людини до самої себе, дає змогу віднайти велике розмаїття психологічних категорій. У цьому контексті можна виокремити такі поняття, як: «узагальнена самооцінка», «самоповага», «самосприйняття», «емоційно-ціннісне ставлення», «власне самоставлення», «почуття власної гідності», «самовпевненість», «самозадоволення», «аутосимпатія», «самоцінність» тощо. Окрім того, більшість дослідників значення наведених термінів не розмежовують, а вживають як синоніми.

© Наталія Дмитріюк, Наталія Кордунова

Теоретичні та різні прикладні аспекти категорії «ставлення до себе» певною мірою розкривають у своїх працях зарубіжні та вітчизняні дослідники. Однак найбільш глибокий і багатосторонній аналіз проблем ставлення здійснено у працях В. М. М'ясищева, який розглядає це поняття як базову категорію психології і як вихідну одиницю психологічного аналізу (М'ясищев, 1998). М. І. Сарджвеладзе ж у своїх дослідженнях підкреслює, що модус існування особистості визначається включенням у соціальні стосунки та здібністю самої людини визначати ставлення до зовнішнього світу та до себе. На думку автора, «Я» існує саме тому, що воно є одночасно і суб'єктом, і об'єктом ставлення, а самість – це засіб відношення до себе (Райгородський, 2000).

Дослідження багатьох учених продемонстрували, що самоставлення слід розуміти: як одне з основних складників ядра особистості; як складову самоусвідомлення; як характеристику самоцінності; як механізм керування поведінкою; як стійке почуття особистості; як своєрідну особистісну рису, що слабо змінюється від ситуації до ситуації та навіть від віку до віку (Титаренко, 2001).

Загалом переважна більшість досліджень проблеми самоставлення особистості спирається на базове положення Б. Г. Ананьєва щодо ролі ставлення індивіда до себе як найважливішого чинника виникнення і стабілізації єдності в особистісному розвитку (Ананьєв, 1980).

Підсумовуючи сказане вище, можна констатувати, що самоставлення посідає особливе місце в системі розвитку та функціонування особистості. Воно є «одним зі складників суб'єктного ядра особистості та структури її самосвідомості, виражає особливості ставлення людини до самої себе і забезпечує центрування її внутрішнього простору й формування смислового вектора її життєвого шляху» (Мацевко, 2010: 210).

Водночас сучасний етап розвитку суспільства є доволі складним. Результати науково-теоретичного вивчен-

© Nataliia Dmytriiuk, Nataliia Kordunova

ня проблематики формування та розвитку особистості у підлітковому віці визначають його особливу вразливість. Підлітковий вік – це вік між дитинством і дорослістю (від 11–12 до 14–15 років), який характеризується якісними змінами.

На етапі підліткового розвитку відбувається формування якісних новоутворень, що виникають унаслідок перебудови організму, його фізіологічних змін, ламання старих психологічних структур, утворення нових і більш прогресивних, трансформації взаємостосунків із дорослими й однолітками, зміни інтересів, мотивів, морально-ціннісних орієнтацій, засвоєння способів соціальної взаємодії, характерних для світу дорослих.

Отож, підлітковий вік характеризується розвитком самосвідомості, вольової сфери, мотивації, а також саме в цьому віці відбувається становлення та розвиток такого важливого компонента особистості, як самоставлення (Божович, 1968). Позитивне прийняття й адекватне ставлення до себе дозволяє чинити опір негативним впливам соціального середовища, підвищує самооцінку та дає змогу гармонійно розвиватися і прогнозувати бажане майбутнє (Гольдштейн, 2003). Але процес самоставлення часто супроводжується негативним самоприйняттям у підлітковому віці, що породжує певні негативні тенденції у розвитку, а саме занижену самооцінку, невпевненість у собі, тривожність, емоційну вразливість, загострену чутливість до критики (Горбатих, 2010).

Підлітки є надзвичайно сенситивними щодо дії різноманітних негативних впливів. Тому актуальною постає проблема вивчення самоставлення як інтегративного компонента розвитку особистості саме в підлітковому віці (Чамата, 1965).

Отже, проблема підліткового самоставлення заслуговує особливої уваги науковців, оскільки неадекватне прийняття власної особистості, саме в цей віковий період,

© Наталія Дмитріюк, Наталія Кордунова

може негативно позначитися на особистісному розвитку молодої людини.

Мета статті – здійснити аналіз впливу самоставлення на особистісний розвиток сучасного підлітка.

Завдання статті

1. Здійснити теоретичний аналіз ролі самоставлення в особистісному зростанні сучасних підлітків.

2. З'ясувати психологічні особливості впливу самоставлення на психічний розвиток особистості у підлітковому віці.

3. Розкрити емпіричні показники явища самоставлення у сучасних підлітків і специфіку різних аспектів неприйняття в особистісному розвитку.

Методи та методики дослідження

В емпіричному дослідженні проблеми самоставлення взяли участь 80 підлітків (41 хлопець і 39 дівчат) віком від 14 до 15 років. Вибірка може бути охарактеризована як зручна, оскільки в неї були включені учні підліткового віку, які погодилися взяти участь в експерименті. Дослідження проводилось серед учнів загальноосвітніх шкіл м. Луцька. Для досягнення поставлених задач ми використовували метод бесіди, що застосовувався з метою встановлення контакту з досліджуваними. За допомогою цього методу була зібрана первинна інформація про досліджуваних. Також ми використали метод спостереження, що дав нам змогу отримати додаткові дані про особливості поведінки підлітків у різних життєвих ситуаціях, їх мотивацію та особливості відносин у колективі однолітків.

Для дослідження особливостей самоставлення підлітків, виявлення різних аспектів прийняття-неприйняття ми провели емпіричне дослідження. Відповідно до його завдань підібрано психодіагностичний інструментарій. Нами було обрано методику діагностики (тест-опитувальник, розроблений Е. Ф. Бажиним на основі шкали локусу конт-

© Nataliia Dmytriiuk, Nataliia Kordunova

ролю Дж. Роттера), що використовувалася нами з метою виявлення рівня сформованості суб'єктивного контролю (РСК).

Поняття локусу контролю було визначено американським психологом Джуліаном Роттером. Говорячи про локус контролю особистості, мають на увазі схильність людини бачити джерело керування своїм життям або в зовнішньому середовищі, або в собі. За Дж. Роттером, існує два типи локусу контролю: інтернальний та екстернальний. Інтернальний локус контролю визначається тоді, коли людина здебільшого приймає відповідальність за події, що відбуваються у її житті, на себе, пояснюючи їх своєю поведінкою, тоді як інтернали – характером. Екстернальний локус контролю свідчить про те, що людина схильна приписувати відповідальність за все, що відбувається, зовнішнім чинникам: іншим людям, долі або випадковості, навколишньому середовищу. Отож, РСК пояснює та відображає особистісне самоставлення як відчуття власної сили, достоїнства, відповідальності за те, що відбувається, самоповагою, соціальною зрілістю та самостійністю особистості.

У ході дослідження нам було важливо виявити особливості самоставлення підлітків у близьких, значущих взаєминах. З огляду на це, кожен із нас постійно впливає на інших людей, оскільки й інші впливають на нас. У цьому сенсі будь-яка комунікація є взаємозалежною. Базуючись на оцінках і ставленнях інших, цей аспект визначає успішність соціалізації особистості, самоставлення набуває тут важливого значення, оскільки процес формування особистості підліткового віку досить складний і суперечливий. Для дослідження самоставлення в міжособистісній залежності у підлітків нами була використана психодіагностична методика «Опитувальник міжособистісної залежності» Р. Гіршфільда (Макушина, 2006).

Проблема залежних стосунків постає тоді, коли такий взаємний вплив робить людину нещасною, соціально па-

© Наталія Дмитріюк, Наталія Кордунова

сивною, тобто нівелює позитивне ставлення особистості до себе. Лише у діалозі з найближчим оточенням особистість має можливість якнайповніше реалізувати себе та завдяки зворотному зв'язку структурувати себе в комунікативному процесі як особистість з адекватним самоставленням.

Опитувальник міжособистісної залежності може бути використаний як в індивідуальній, так і в груповій формі діагностики. Виконання опитувальника не вимагає обмеження в часі. У груповій формі воно займає, як правило, 15–20 хвилин. Опитувальник складається із 48 тверджень, які розподіляються за трьома шкалами: емоційна опора на інших (ЕО) (Emotional Reliance on Others, 18 запитань); невпевненість у собі (Н) (Lack of Self-Confidence, 16 запитань); прагнення до автономії (А) (Assertion of Autonomy, 14 запитань). Підсумкове значення залежності (З) підраховується шляхом додавання отриманих балів за першими двома шкалами і вираховування з цієї суми балів, отриманих за третьою шкалою: З = ЕО + Н – А.

Дані, отримані за допомогою вказаних методів і методик, підлягали кількісному та якісному аналізу.

Результати та дискусії

Перейдемо до розгляду дослідження самоставлення як чинника розвитку особистості підліткового віку. За методикою діагностики рівня суб'єктивного контролю Дж. Роттера до уваги брали показники, що свідчили про наявність того чи іншого виду інтернальності у структурі поведінки підлітка. Отримані кількісні результати наведено у вигляді діаграми (рис. 1).

Шкала 1. Інтернальність у сфері досягнень. Високі показники за цією шкалою відповідають високому рівню суб'єктивного контролю над емоційно позитивними подіями та ситуаціями. Такі підлітки вбачають у собі основний «осередок» керування власним життям. Так, у 62,5% підлітків переважаючим є інтернальний локус контролю, що засвідчує високу міру відповідальності за події, які відбу-

© Nataliia Dmytriiuk, Nataliia Kordunova

ваються в їхньому житті, можливість самостійно досягати поставленої мети. Досліджувані підлітки з інтернальним локусом контролю краще працюють наодинці, ніж під наглядом. Інтернали менш схильні підкорятися тиску інших, чинити опір, якщо відчувають, що ними маніпулюють, вони реагують сильніше, ніж екстернали, на втрату особистісної свободи. Інтернали активніше шукають інформацію і, зазвичай, більш обізнані про ситуацію.

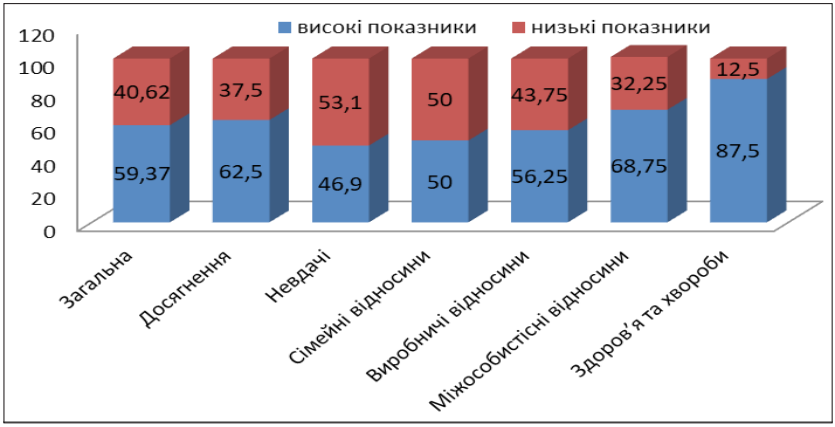

Рис. 1. Динаміка розподілу результатів рівня суб'єктивного контролю підлітків

Також у 37,5% підлітків виявлено низькі показники, що свідчить про те, що в особистісному розвитку сучасного підлітка простежується здатність приписувати власні успіхи та досягнення зовнішнім обставинам – везінню, щасливій долі або допомозі інших людей.

Шкала 2. Інтернальність у сфері невдач. Високі показники за цією шкалою свідчать про розвинуте почуття суб'єктивного контролю відносно негативних подій і ситуацій, що проявляється у схильності звинувачувати самого себе в різноманітних невдачах і неприємностях. За шкалою інтернальності у сфері невдач виявлено високі показники (46,9%), що характеризує більшість опитаних як осо-

© Наталія Дмитріюк, Наталія Кордунова

бистостей із високим рівнем суб'єктивного контролю. Це свідчить про їх відповідальність за результати діяльності навіть у негативних ситуаціях.

Низькі показники за цією шкалою виявлено у 53,1% підлітків, що свідчить про їх схильність приписувати відповідальність за негативні події іншим людям або вважати їх наслідком невезіння.

Шкала 3. Інтернальність у сфері сім'ї і стосунків із батьками. Високі показники свідчать про те, що особистість вважає свої дії важливим чинником формування сімейних стосунків, почувається здатною суттєво впливати на сімейну ситуацію та визначати власний особистісний розвиток в умовах сімейного виховання. Низькі показники вказують на те, що особистість не схильна брати на себе відповідальність за сімейну атмосферу, за те, як складаються стосунки з батьками.

Показники за шкалою сімейних відносин як інтернальності, так і екстернальності розділились порівну (50%). Це вказує на незначний досвід підлітків у подружніх сімейних стосунках, а також свідчить про відчуття власної відповідальності за події, які відбуваються у сфері сімейних стосунків і взаємин із батьками.

Шкала 4. Інтернальність у сфері виробничих відносин. Високий показник свідчить про те, що особистість почувається здатною контролювати ситуацію власної успішності у навчанні та спілкуванні з викладачами. Для виробничих відносин характерні високі показники інтернальності (68,75%) –підлітки є досить комунікабельними. Усі прагнуть і вміють спілкуватися, налагоджувати міжособистісні відносини один з одним.

Низький показник (43,75%) характеризує особистостей, які схильні перекладати відповідальність за результати власної навчальної діяльності та спілкування з викладачами на зовнішні обставини і самих викладачів. що може свідчити про ще не достатньо сформований рівень розвитку відповідальності за власні учбові та професійні успіхи

© Nataliia Dmytriiuk, Nataliia Kordunova

або невдачі, у цьому випадку необхідно використовувати здатність до саморегуляції у навчальному процесі.

Шкала 5. Інтернальність у сфері міжособистісних відносин. Високий показник виявлено у 68,75% досліджуваних підлітків, що свідчить про те, що підлітки спроможні контролювати власні неформальні стосунки з оточуючими, викликати до себе повагу і симпатію, заводити друзів.

На противагу цьому 32,25% підлітків мають низький показник за шкалою інтернальності у сфері міжособистісних відносин. Підлітки не почувають себе здатними активно формувати власне коло спілкування, свої стосунки, а вважають їх результатом дій і впливу на них оточуючих.

Шкала 6. Інтернальність у галузі здоров'я та хвороб. Високий показник притаманний 87,5% підлітків. 12,5% досліджуваних мають низький показник. Отже, більшість досліджуваних постійно схильні брати на себе відповідальність за стан власного здоров'я і захворювання, власні здорові та шкідливі звички і спосіб життя. У сучасному світі популяризується здоровий спосіб життя, при цьому кожен розуміє, що покращення свого здоров'я залежить від особистісних старань і зусиль. Багато сучасних підлітків займаються фітнесом, відвідують тренажерні зали. В учнів-інтерналів виявлена більш активна позиція стосовно власного здоров'я: вони краще інформовані про свій фізичний стан, більше піклуються про себе і частіше звертаються за профілактичною комплексною медичною допомогою.

З іншого боку, низькі показники свідчать про нездатність до свідомого контролю стану власного здоров'я, власної поведінки відносно здоров'я, схильність не брати на себе відповідальність за хвороби й одужання. Низькі показники свідчать про те, що такі підлітки вважають хворобу випадковістю та сподіваються, що одужання можливе лише за допомогою оточуючих.

Шкала загальної інтернальності. Високий показник за цією шкалою свідчить про високий рівень суб'єктивного контролю над ситуаціями (самоставлення). Особистість із

© Наталія Дмитріюк, Наталія Кордунова

високим показником вважає, що більшість важливих подій у її житті – це результат її власних дій, що вона спроможна до управління своїм життям, відчуває власну відповідальність за події і за те, як складається життя загалом. Низький показник за цією шкалою свідчить про низький рівень суб'єктивного контролю. Особистість із низьким показником не виявляє зв'язку між власними діями і значущими подіями свого життя, не вважає себе здатною контролювати їх розвиток і вважає, що результати діяльності отримано завдяки випадку або діям із боку інших людей.

Аналізуючи загальний результат за методикою, можна стверджувати, що 59,37% підлітків відповідальні за події свого життя. А показники екстернальності виявлено у 40,62% підлітків, які схильні приписувати відповідальність за всі події зовнішнім чинникам (іншим людям, нагоді, долі тощо).

Аналізуючи загальний результат за методикою, можна стверджувати, що в першому випадку підлітки відчувають себе активним суб'єктом самоставлення, долають негативні хвилювання за рахунок зниження їх значущості й емоційного реагування на них за допомогою інтелектуальних прийомів. У другому випадку досліджувані підлітки відчувають себе пасивним суб'єктом самоставлення.

Наступним етапом нашого дослідження був аналіз даних за методикою «Опитувальник міжособистісної залежності» Р. Гіршфільда. Міжособистісна залежність – це сфера, що перебуває у фокусі уваги психологів. Саме через усвідомлення відношень та оцінок оточуючих людина пізнає й оцінює саму себе, а також засвоює певні вимоги суспільства (Гнєзділова, 2002).

Провівши емпіричне дослідження характеристик міжособистісних відносин, особистісних чинників успішності або труднощів у спілкуванні сучасних підлітків, можемо констатувати, що серед досліджуваних підлітків поширена проблема міжособистісних стосунків. Ця проблема включає різноманітні залежності у досліджуваних, наприклад,

© Nataliia Dmytriiuk, Nataliia Kordunova

емоційну залежність та опору на інших людей. Залежність від інших – це природне явище в будь-яких відносинах. Усі ми тією чи іншою мірою виявляємо залежність один від одного. Залежність стає проблемою тоді, коли стає надмірною.

Розглянемо детальніше отримані результати опитувальника міжособистісної залежності за такими чотирма шкалами, як: емоційна опора на інших, невпевненість у собі, прагнення до автономії та залежність (рис. 2).

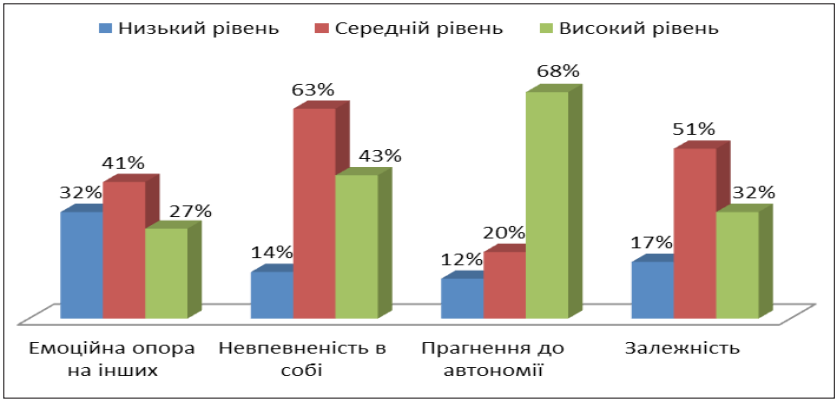

Рис. 2. Результати відсоткового розподілу міжособистісної залежності у підлітків

Нами були отримані такі дані. За шкалою «Емоційна опора на інших» визначено перевагу середнього рівня, тобто адекватне самоставлення, і це є найвищий показник, притаманний для 41% підлітків. Отож, сучасні підлітки розраховують на емоційну підтримку від інших людей, виявляють спрямованість на отримання схвальної оцінки дорослих, покладають великі очікування на дорослих. Середній рівень отриманих показників свідчить про чутливість до несхвалення і критики з боку оточуючих, потребу в близьких людях, тривогу з приводу їх можливої втрати.

Шкала «Невпевненість у собі» також визначила, що у досліджуваних осіб домінуючим є середній рівень вираже-

© Наталія Дмитріюк, Наталія Кордунова

ності. Підлітки, у яких виражена невпевненість у собі, тобто неприйняття власної особистості, не можуть себе розвивати у повній мірі: для них украй важко пристосовуватися до інших, розбиратися у собі, своїх почуттях і проблемах, вони здійснюють необґрунтовані та поспішні висновки і припущення щодо людей і так само поводять себе у дискусіях. Упевненість у собі надає підлітку можливість сміливо долати всі проблеми й невизначеності життя, а також стійко сприймати всі розчарування, злети й падіння. Позитивна самооцінка і, як наслідок, адекватне самоприйняття допоможуть сучасному підлітку домогтися своїх прагнень і здійснити задумане в житті. Крім того, почуття власної гідності, адекватного ставлення до власної особистості допомагає підлітку налагодити взаємозв'язок і взаємини, успішно розвиватися й стати внутрішньо сильною особистістю.

За шкалою «Прагнення до автономії» високий рівень розвитку було виявлено у 68% досліджуваних підлітків. Такі показники свідчать, що головним стає прагнення підлітка до особистісної автономії у колі ровесників і пошук визнання цінності власної особистості в очах однолітків. У багатьох підлітків виявляється фрустрованою потреба «бути значущими в очах ровесників», що призводить до переживань. Важливість для сучасного підлітка його спілкування з ровесниками нерідко відсуває на задній план його стосунки з дорослими, передусім із батьками та вчителями. Чим старшими стають сучасні підлітки, тим менше розуміння та підтримки вони знаходять у дорослих. Іншими словами, батьки припиняють бачити своїх дітей, а вчителі – своїх учнів, а місце цих конкретних і різних молодих сучасних людей починає посідати абстрактна і спотворена їхня версія, взята із соціальних мереж Інтернету. Перше джерело цих проблем – нерозуміння дорослими внутрішнього світу сучасного підлітка, їхні хибні або примітивні уявлення про його переживання, мотиви тих чи інших учинків, прагнень, цінностей.

© Nataliia Dmytriiuk, Nataliia Kordunova

Аналізуючи результати спостереження, бесіди й анкетування, ми зробили певні висновки: сучасні підлітки вважають, що батьки і вчителі, здебільшого, не вміють побачити і враховувати у практиці виховання того швидкого, інтенсивного процесу дорослішання сучасного підлітка, зберігаючи «дитячі» форми контролю, спілкування з дітьми. Саме цей момент підлітки, починаючи з 6-го класу, називають головним чинником своїх прикростей у спілкуванні з батьками. Особливо гостро це виявляється у старших класах, учні яких мають велику потребу в спілкуванні з дорослими «на рівних» і рідко мають можливість її задовольнити. Наслідком цього, як правило, стає протиставлення себе, свого «Я» дорослим, тобто потреба в особистісному прийнятті.

Потреба сучасних підлітків у тому, щоб дорослі, особливо батьки, визнали їх рівноправними партнерами у спілкуванні, породжує конфлікти. Цікаво, що винним у конфлікті завжди визнається підліток – так вважають, до речі, й самі підлітки. Подібну самозвинувачувальну позицію сучасних підлітків деякі психологи називають «психологічним примиренням», пов'язуючи її з прийняттям формальних відносин «слухняності», що нав'язуються їм, ламання позиції «психологічного примирення» найчастіше призводить до «психологічного бунту» (Гнєзділова, 2002: 44). Коли виникає такий «психологічний бунт», дорослі починають бити на сполох, ідуть до психолога, шукають вихід, а «психологічне примирення» всіх влаштовує. Водночас подібне ставлення до конфліктів, за якого дорослі стійко посідають зовнішню звинувачувальну позицію, а сучасні підлітки – самозвинувачувальну, є неконструктивним і не формує адекватного емоційно-ціннісного ставлення до себе.

Відзначимо ще один момент, на який варто звернути увагу. Батьки, які спостерігають дорослішання своїх дітей, найчастіше помічають у такому процесі тільки негативні сторони: підліток стає «неслухняним», «потайливим»

© Наталія Дмитріюк, Наталія Кордунова

тощо – і зовсім не помічають позитивного, нового. Одним із таких напрямків є розвиток у підлітковому віці прагнення допомогти дорослим, підтримати, розділити їхнє горе або радість. Дорослі готові, у кращому випадку, виявити співчуття до підлітка, але зовсім не здатні прийняти подібне ставлення з його боку. Зрозуміло, чому саме так виходить: для того, щоб прийняти таке ставлення підлітка, якраз і необхідно бути з ним «на рівних». На нашу думку, багато актуальних проблем, пов'язаних із розвитком і вихованням сучасних підлітків, виникають тому, що дорослі прагнуть тільки щось дати підлітку, не бажаючи, та й не вміючи, нічого взяти. Але тільки через реальні вияви доброти і співчуття ці важливі й дуже дефіцитні особистісні якості можуть розвиватися.

У досліджуваних підлітків є виражена потреба в емоційній близькості, любові й прийнятті з боку значущих інших, прагнення до отримання допомоги і підтримки на тлі постійного відчуття себе як безпорадного і слабкого незалежно від ситуації. Невпевненість у собі, як ми бачимо з отриманих результатів за попередньою шкалою, свідчить про неприйняття себе, виникнення почуття безпорадності, тривоги з приводу можливого відторгнення і самотності. Саме ці чинники гальмують поштовх для розвитку і ствердження власного адекватного самоставлення у сучасних підлітків.

Висновки

Феномен самоставлення особистості має безліч особливостей, оскільки існує багато його тлумачень, а отже, і підходів до його визначення, вивчення. Внутрішній досвід людини наповнює власна особистісна картина уявлень про себе, що необхідно для якісного існування у середовищі, власне, це і забезпечує її становлення та розвиток.

Отримані результати емпіричного дослідження показують, що підлітки загалом приймають власну особистість (інтернальність 59,37%), досить адекватно ставляться до

© Nataliia Dmytriiuk, Nataliia Kordunova

себе. У них спостерігається неабиякий інтерес до власної особистості, бажання пізнати себе і вдосконалитися. Саморозвиток у підлітковому віці відбувається на тлі прийняття себе і цілісного позитивного ставлення до себе.

Проте, присутні показники екстернальності, які виявлено у 40,62% підлітків, схильних приписувати відповідальність за всі події зовнішнім чинникам у ставленні до себе. У таких підлітків переважає негативне самоставлення. Це призводить до розвитку почуття нерозуміння себе, неприйняття, що порушує процеси збалансованості психічного розвитку, провокує конфлікти особистості.

Результати емпіричного дослідження показують, що самоставлення підлітків залежить від ставлення до них дорослих і перш за все – батьків. Підліток засвоює цінності, параметри оцінок і самооцінок, норм, за якими його оцінюють батьки та за якими він починає оцінювати себе сам, а також образ себе, який володіє або не володіє тими чи іншими якостями і рисами.

Водночас спостерігаються прояви заниженої самооцінки та недостатньо обґрунтованого уявлення про власні риси. Усе це створює ситуацію нерозуміння себе та детермінує потребу в особистісних самозмінах, і важливість формування позитивного ставлення підлітків до себе передбачає можливість відчувати особистісний комфорт, почуття гордості, власної гідності, поваги.

Із метою формування позитивного ставлення старших підлітків до самих себе, гармонізації їх особистості, бажання пізнати себе краще та вдосконалитися, варто організувати тренінг, який, на нашу думку, дасть змогу якісно підвищити рівень їх самоприйняття та самооцінки, сприятиме особистісному зростанню, що є перспективою подальших наукових розробок.

Література

Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды. Москва : Педагогика, 1980. Т. 1. 230 с.

© Наталія Дмитріюк, Наталія Кордунова

Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. Москва : Просвещение, 1968. 235 с.

Гнєздилова М. У. Спілкування та поведінка підлітків. *Психолог*. 2002. № 38–39. С. 42–45.

Гольдштейн А. Тренінг умінь спілкування: як допомогти проблемним підліткам. Київ : Либідь, 2003. 520 с.

Горбатих В. В. Самоставлення особистості як емоційний компонент самосвідомості. *Вісник Запорізького національного університету. Серія «Педагогічні науки»*. 2010. № 2 (13). С. 48–52.

Дригус М. Т. Проблема особистісної ефективності у контексті наукової спадщини Г. С. Костюка. *Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2016. Вип. 33. С. 148–161.

Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. Москва : Прогресс, 1996. 344 с.

Козуб Я. В. Специфіка ставлення до навчання у встигаючих та невстигаючих студентів з домінуванням різних видів мотивації досягнення. *Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2016. Вип. 32. С. 218–234.

Колодяжна А. В. Взаємозв'язок компонентів самоставлення з емоційними властивостями особистості залежно від її творчих проявів: автореферат дисертації. Київ, 2012. 17 с.

Колышко А. М. Психология самоотношения. Гродно, 2004. 102 с.

Кон И. С. Родители и дети. Москва : Просвещение, 1989. С. 16–19.

Максименко С. Д. Ґенеза розвитку особистості. Київ : ТОВ «КММ», 2006. 240 с.

Макушина О. П. Методы психологического изучения девиантного поведения. Воронеж : Юнити-дана, 2006. 80 с.

Мацевко Н. Феномен самоставлення в психології. *Психологія особистості*. 2010. № *1*. С. *202–210*.

Москаленко В. В. Соціалізація особистості: монографія. Київ : Фенікс, 2013. 540 с.

Мясищев В. Н. Психология отношений: избр. психол. труды. Воронеж : Ин-т практ. психологии, 1998. 362 с.

Павелків Р. В. Вікова психологія: підручник. Київ : Кондор, 2015. 469 с.

Петровский А. В., Ярошевский М. Г. Теоретическая психология. Москва : Академия, 2003. 496 с.

Прахова С. А. Роль індивідуально-типологічних та соціально-психологічних чинників у детермінації фрустраційних станів учнів різ-

© Nataliia Dmytriiuk, Nataliia Kordunova

них вікових груп. *Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України.* Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2016. Вип. 32. С. 454–464.

Психологічні закономірності розвитку громадянської спрямованості особистості: монографія / За ред. М. Й. Боришевського; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Київ : Міленіум, 2006. 297 с.

Райгородский Д. Я. Психология самосознания. Хрестоматия. Самара : Изд. дом «Бахрах-М», 2000. 672 с.

Титаренко Т. М. Самоотношение. Психология личности: Словарь-справочник. Київ : Рута, 2001. С. 110.

Фрейд А. Введение в детский психоанализ. Норма и патология детского развития. «Я» и механизмы защит. Минск : ООО «Попурри», 2004. 448 с.

Чамата П. Р. Самосвідомість та її розвиток у дітей. Київ : Наука, 1965. 48 с.

Чудновский В. Э. Становление личности и проблема смысла жизни: избранные труды. Воронеж, 2006. 768 с.

Cohen, A. K., & Chaffee, B. W. (2013). The relationship between adolescents' civic knowledge, civic attitude, and civic behavior and their self-reported future likelihood of voting. *Education, Citizenship and Social Justice*, *8* (1), 43–57.

Hart, D., Richardson, C., & Wilkenfeld, B. (2011). Civic Identity. Handbook of Identity. Theory and Research. P. 771–787.

Marcia, J. E. (1966). Development and validation of ego-identity status. *Journal of personality and social psychology*, *3* (5), 551–558.

Taljunaite, M. (2013). From ethnic and civil identity towards state identity. *Philosophy-Sociology*, *24* (4), 187–192.

References

Anan'ev, B. G. (1980). *Izbrannye psihologicheskie trudy [Selected psychological works]*. (Vol. 1). Moskva : Pedagogika [in Russian].

Bozhovich, L. I. (1968). *Lichnost' i eje formirovanie v detskom vozraste [Personality and its formation in childhood]*. Moskva : Prosveshchenie [in Russian].

Hniezdylova, M. U. (2002). Spilkuvannia ta povedinka pidlitkiv [Communication and behavior of adolescents]. *Psykholoh – Psychologist*, *38–39*, 42–45 [in Ukrainian].

Holdshtein, A. (2003). *Treninh umin spilkuvannia: yak dopomohty problemnym pidlitkam [Training of communication skills: how to help problem teens]*. Kyiv : Lybid [in Ukrainian].

© Наталія Дмитріюк, Наталія Кордунова

Horbatykh, V. V. (2010). Samostavlennia osobystosti yak emotsiinyi komponent samosvidomosti [Self-attitude as an emotional component of self-consciousness]. *Visnik Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. Seriia «Pedahohichni nauky» – Newsletter of Zaporizhzhia National University. «Pedagogical Sciences», 2* (13), 48–52 [in Ukrainian].

Dryhus, M. T. (2016). Problema osobystisnoi efektyvnosti u konteksti naukovoi spadshchyny H. S. Kostiuka [The issue of personal efficiency in the context of scientific heritage of G. S. Kostiuk]. S. D. Maksymenko, L. A. Onufriieva (Eds.). *Problemy suchasnoi psykholohii – Problems of Modern Psychology*: *Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G. S. Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, 33,* 148–161. Kamianets-Podilskyi : Aksioma [in Ukrainian].

Jerikson, Je. (1996). *Identichnost': junost' i krizis [Identity: youth and crisis]*. Moskva : Progress [in Russian].

Kozub, Ya. V. (2016). Spetsyfika stavlennia do navchannia u vstyhaiuchykh ta nevstyhaiuchykh studentiv z dominuvanniam riznykh vydiv motyvatsii dosiahnennia [Specifics of the high and low level academic progress students' attitude to the learning with domination of different types of achievement motivation]. S. D. Maksymenko, L. A. Onufriieva (Eds.). *Problemy suchasnoi psykholohii – Problems of Modern Psychology*: *Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G. S. Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, 32,* 218–234. Kamianets-Podilskyi : Aksioma [in Ukrainian].

Kon, I. S. (1989). *Roditeli i deti [Parents and children]*. Moskva : Prosveshchenie [in Russian].

Kolyshko, A. M. (2004). *Psihologija samootnoshenija [Psychology of self-relationship]*. Grodno [in Russian].

Kolodiazhna, A. V. (2012). Vzaiemozviazok komponentiv samostavlennia z emotsiinymy vlastyvostiamy osobystosti zalezhno vid yii tvorchykh proiaviv [Interconnection of components of self-attitude with emotional properties of a personality depending on its creative manifestations]. *Extended abstract of candidate's thesis.* Kyiv [in Ukrainian].

Maksymenko, S. D. (2006). *Geneza rozvytku osobystosti [Genesis of personality development]*. Kyiv : TOV «KMM» [in Ukrainian].

Makushina, O. P. (2006). *Metody psihologicheskogo izuchenija deviantnogo povedenija [Methods of psychological study of deviant behavior]*. Voronezh : Juniti-dana [in Russian].

Matsevko, N. (2010). Fenomen samostavlennia v psykholohii [The phenomenon of self-attitude in psychology]. *Psykholohiia osobystosti – Psychology of personality*, *1*, 202–210 [in Ukrainian].

© Nataliia Dmytriiuk, Nataliia Kordunova

Moskalenko, V. V. (2013). *Sotsializatsiia osobystosti [Socialization of personality]*. Kyiv : Feniks [in Ukrainian].

Mjasishchev, V. N. (1998). *Psihologija otnoshenij: izbr. psihol. trudy [Psychology of Relationships: Selected Psychological Works]*. Voronezh : In-t prakt. psihologii [in Russian].

Pavelkiv, R. V. (2015). *Vikova psykholohiia [Age-related psychology]*. Kyiv : Kondor [in Ukrainian].

Petrovskij, A. V., & Jaroshevskij, M. G. (2003). *Teoreticheskaja psihologija [Theoretical psychology]*. Moskva : Akademija [in Russian].

Prakhova, S. A. (2016). Rol indyvidualno-typolohichnykh ta sotsialno-psykholohichnykh chynnykiv u determinatsii frustratsiinykh staniv uchniv riznykh vikovykh hrup [The role of individual typological and socio-psychological factors in determining the frustration of students of different age groups]. *Problemy suchasnoi psykholohii – Problems of modern psychology: Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G. S. Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, 32,* 454–464. Kamianets-Podilskyi : Aksioma [in Ukrainian].

Boryshevskyi, M. Y. (Ed.). (2006). *Psykholohichni zakonomirnosti rozvytku hromadianskoi spriamovanosti osobystosti [Psychological regularities of the development of the civic orientation of the personality]*. Kyiv : Milenium [in Ukrainian].

Rajgorodskij, D. Ja. (2000). *Psihologija samosoznanija [Psychology of self-consciousness]*. Samara : Izd. dom «Bahrah-M» [in Russian].

Titarenko, T. M. (2001). *Samootnoshenie. Psihologija lichnosti [Self-relationship. Psychology of Personality]*. Kyiv : Ruta [in Ukrainian].

Frejd, A. (2004). *Vvedenie v detskij psihoanaliz. Norma i patologija detskogo razvitija. «Ja» i mehanizmy zashchit [Introduction to child psychoanalysis. Norm and pathology of child development. «I» and defense mechanisms]*. Minsk : OOO «Popurri» [in Russian].

Chamata, P. R. (1965). *Samosvidomist ta yii rozvytok u ditei [Self-consciousness and its development in children]*. Kyiv : Nauka [in Ukrainian].

Chudnovskij, V. E. (2006). *Stanovlenie lichnosti i problema smysla zhizni [The formation of the personality and the problem of the meaning of life]*. Voronezh [in Russian].

Cohen, A. K, & Chaffee, B. W. (2013). The relationship between adolescents' civic knowledge, civic attitude, and civic behavior and their self-reported future likelihood of voting. *Education, Citizenship and Social Justice*, *8* (1), 43–57.

Hart, D., Richardson, C., & Wilkenfeld, B. (2011). *Civic Identity. Handbook of Identity. Theory and Research*.

© Наталія Дмитріюк, Наталія Кордунова

Marcia, J. E. (1966). Development and validation of ego-identity status. *Journal of personality and social psychology*, *3* (5), 551–558.

Taljunaite, M. (2013). From ethnic and civil identity towards state identity. *Philosophy-Sociology*, *24* (4), 187–192.

Дмитріюк Наталія, Кордунова Наталія. Самоставлення як психологічний компонент особистісного розвитку сучасного підлітка

АНОТАЦІЯ

У статті представлено результати емпіричного дослідження проблеми самоставлення як психологічного компонента особистісного розвитку сучасного підлітка. Охарактеризовано основні особливості та передумови розвитку самоставлення. З'ясовано, що внутрішній досвід людини наповнює внутрішня картина уявлень особистості про себе, що необхідно для якісного її існування у середовищі, власне, це і наповнює її зовнішній досвід. Доведено, що проблема підліткового самоставлення заслуговує особливої уваги, оскільки неадекватне прийняття власної особистості, саме у цей віковий період, може негативно позначитися на особистісному розвитку молодої людини. Виявлено, що у більшості досліджуваних підлітків переважає адекватний рівень розвитку самоставлення. Доведено, що у підлітковому віці у розвитку самоставлення відбуваються суттєві зміни. Обґрунтовано, що особливістю підліткового віку є формування самостійних уявлень про самого себе і про навколишніх. Емпірично підтверджено, що підлітки загалом приймають власну особистість і досить адекватно ставляться до себе. У них спостерігається неабиякий інтерес до себе, бажання пізнати себе та вдосконалитися. Показано, що саморозвиток у підлітковому віці відбувається на тлі прийняття себе і цілісного позитивного ставлення до себе. Виявлено підлітків, які схильні приписувати відповідальність за всі події зовнішнім чинникам. Показано, що це призводить до розвитку почуття нерозуміння себе, неприйняття, що порушує процеси збалансованості психічного розвитку, провокує внутрішні конфлікти особистості. Емпірично виявлено, що самоставлення підлітків залежить від ставлення до них дорослих, перш за все, батьків. З'ясовано, що підліток засвоює цінності, параметри оцінок і самооцінок, за якими його оцінюють батьки та за якими він починає оцінювати себе сам, а також образ себе, який володіє або не володіє тими чи іншими якостями і рисами. Показано, що слабкі прояви позитивного ставлення дорослих зменшують потребу підлітків у позитивному прийнятті власної особистості. Доведено важливість дорослих у розумінні та прийнятті

© Nataliia Dmytriiuk, Nataliia Kordunova

підлітків такими, якими вони є, враховуючи їх досягнення та помилки. Діагностовано прояви заниженої самооцінки та недостатньо обґрунтованого уявлення про власні риси. Усе це створює ситуацію нерозуміння себе та детермінує потребу в особистісних самозмінах. Формування позитивного ставлення підлітків до себе передбачає можливість відчувати особистісний комфорт, почуття гордості, власної гідності, поваги. Становлення власного «Я», саморозвиток відбуваються на тлі прийняття себе і цілісного позитивного ставлення до себе.

Ключові слова: *особистість, самоставлення, особистісний розвиток, підліток, самооцінка, саморозвиток, позитивне ставлення, збалансованість психічного розвитку.*

Дмитриюк Наталия, Кордунова Наталия. Самоотношение как психологический компонент личностного развития современного подростка

АННОТАЦИЯ

В статье представлены результаты эмпирического исследования проблемы самоотношения как психологического компонента личностного развития современного подростка. Охарактеризованы основные особенности и предпосылки развития самоотношения. Выяснено, что внутренний опыт человека наполняет внутренняя картина представлений личности о себе, что является необходимым для качественного ее существования в среде, собственно, это и наполняет ее внешний опыт. Доказано, что проблема подросткового самоотношения заслуживает особого внимания, поскольку адекватное принятие собственной личности, именно в этот возрастной период, может негативно отразиться на личностном развитии молодого человека. Выявлено, что в большинства исследуемых подростков преобладает адекватный уровень развития самоотношения. Доказано, что в подростковом возрасте в развитии самоотношения происходят существенные изменения. Обосновано, что особенностью подросткового возраста является формирование самостоятельных представлений о самом себе и об окружающих. Эмпирически подтверждено, что подростки в целом принимают собственную личность и достаточно адекватно относятся к себе. У них наблюдается большой интерес к себе, желание познать себя и усовершенствоваться. Показано, что саморазвитие в подростковом возрасте происходит на фоне принятия себя и целостного положительного отношения к себе. Выявлено подростков, склон-

© Наталія Дмитріюк, Наталія Кордунова

ных приписывать ответственность за все события внешним факторам. Показано, что это приводит к развитию чувства непонимания себя, неприятия, нарушает процессы сбалансированности психического развития, провоцирует внутренние конфликты личности. Эмпирически установлено, что самоотношение подростков зависит от отношения к ним взрослых, прежде всего, родителей. Установлено, что подросток усваивает ценности, параметры оценок и самооценок, по которым его оценивают родители и по которым он начинает оценивать себя сам, а также образ себя, который владеет или не владеет теми или иными качествами и чертами. Показано, что слабые проявления позитивного отношения взрослых уменьшают потребность подростков в положительном принятии собственной личности. Доказана важность взрослых в понимании и принятии подростков такими, какие они есть, учитывая их достижения и ошибки. Диагностированы проявления заниженной самооценки и недостаточно обоснованного представления о собственных чертах. Все это создает ситуацию непонимания себя и детерминирует потребность в личных самоизменениях. Формирование позитивного отношения подростков к себе предполагает возможность чувствовать личностный комфорт, чувство гордости, собственного достоинства, уважения. Становление собственного «Я», саморазвитие происходит на фоне принятия себя и целостного положительного отношения к себе.

Ключевые слова: *личность, самоотношение, личностное развитие, подросток, самооценка, саморазвитие, позитивное отношение, сбалансированность психического развития.*

© Nataliia Dmytriiuk, Nataliia Kordunova

Problems of modern psychology (2019), 45, 152–177
DOI 10.32626/2227-6246.2019-45.152-177 **УДК 159.923.2**

Characteristics of Self-efficacy in the Space of an Individual's Self-determination

Характеристика самоефективності у просторі самодетермінації особистості

Mariia Dryhus
Ph.D. in Psychology,
Senior Researcher of
the Chamata Laboratory of
Psychology of Personality

Марія Дригус
кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник
лабораторії психології
особистості імені П. Р. Чамати

E-mail: *mariatrd33@gmail.com*
orcid.org/0000-0003-0648-0183
Researcher ID: G-4671-2018

G. S. Kostiuk Institute
of Psychology of NAES
of Ukraine, Kyiv, Ukraine
2, Pankivska street,
Kyiv, 01033

Інститут психології імені
Г. С. Костюка НАПН України,
м. Київ, Україна
вул. Паньківська, 2,
м. Київ, 01033

Original manuscript received April 04, 2019
Revised manuscript accepted April 26, 2019

ABSTRACT

The results of the theoretical and experimental research on self-efficacy in the space of an individual's self-determination are presented in the article. The concept of self-efficacy is analyzed theoretically and methodologically from the point of view of different conceptual approaches of national and foreign psychology. A. Bandura's conceptual paradigm of self-efficiency is discussed in the context of reciprocal determinism of self-efficacy within the social learning theory. G. S. Kostiuk's conceptual paradigm concerning formation of an individual's efficacy is revealed within the concept of mental development.

The article is licensed under **CC BY-NC 4.0 International**
(https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)

The fact is emphasized that G. S. Kostiuk initially and originally put forward the problem of personal self-efficacy within the systemic approach in the 40ies of the 20th century. The conceptual foundations for development of the «self-efficacy» issue in the national psychology are presented, as well as experimental studies on an individual's self-determination in the contemporary national psychological space. The experimental research on interconnections in the «self-efficiency – self-determination» system is analyzed. Self-efficacy in the field of life-meaningful orientations is characterized and relations of self-efficacy with the plane of an individual's self-determination are observed; interrelations in the «self-efficacy – hardiness» opposition are determined; interconnections of self-efficacy and self-determination are established. The tendencies of interconnections in the dichotomous «self-efficacy – self-determination» system are determined. The model of productive self-efficacy on the plane of an individual's self-determination is outlined. The dominant features that are the most important for the formation of interconnections in the «self-efficacy – self-determination» system are identified.

Key words: *personality, self-efficacy, self-determination, development, psychological hardiness, life-meaningful orientations, self-attitude.*

Вступ

Сучасні трансформаційні суспільні процеси ставлять у ранг пріоритетної проблему становлення особистості, здатної бути ефективною у різноманітних спектрах її включення у системи «Я – світ», «Я – Я», а також «Я – суб'єкт навчальної та професійної діяльності». Саме становлення продуктивної самоефективності є однією з ключових проблем екологічного розвитку особистості у цих системах. Значущість цієї проблеми зростає у контексті «нової концепції студентоцентрованого навчання». Відомий вітчизняний учений, національний експерт у галузі освітньої політики та реформування вищої освіти в Україні Т. В. Фініков, розкриваючи сенсотвірні спектри «студентоцентрованої моделі освіти», наголошує на необхідності «отримання кожним випускником закладу вищої освіти: широких знань, які забезпечують можливість швидкої адаптації до змін у суспільстві й економіці; добрих базових умінь і компетентностей, що стимулюють прагнення до постійного

© Mariia Dryhus

навчання; належних умінь учитися, розвиненого організаційного мислення, які дають змогу з успіхом діяти в умовах невизначеності, поліваріативності рішень, відсутності повної інформації; достатнього досвіду у використанні знань і компетентностей для вирішення незнайомих проблем і завдань» (Фініков, 2018: 51).

Досягнення цих цілей вимагає домінантної уваги до проблеми розвитку особистісної ефективності у студентської молоді. Тому онто- й актуалґенеза самоефективності у концептуальному полі самодетермінації особистості набувають особливого статусу як у теоретико-методологічній, так і експериментально-технологічній площинах.

У сучасному вітчизняному науковому просторі аналіз проблеми самодетермінації особистості висвітлено у таких спектрах: здійснено теоретико-методологічний аналіз самодетермінації особистості, а також її психологічних чинників (Сердюк, 2018); установлено можливості впливу життєвих перспектив на активізацію самодетермінації розвитку особистості у кризових ситуаціях (Володарська, 2018); з'ясовано ціннісні аспекти самореалізації особистості у контексті самодетермінації (Пенькова, 2018); розкрито проблему самодетермінації особистості в часі (Турбан, 2018); здійснено аналіз особистісної автономії як ключової ознаки самодетермінації особистості (Чайка, 2017); висвітлено особливості прояву компонентів життєстійкості особистості (Чиханцова, 2018); охарактеризовано проблему самоставлення та смисложиттєвих орієнтацій студентської молоді у процесі самодетермінації особистісного розвитку (Яворська-Вєтрова, 2018).

Зауважимо, що проблема самоефективності особистості є предметом підвищеної уваги вітчизняних науковців у різних галузях психологічного знання. Зокрема, у новітніх теоретико-експериментальних дослідженнях здійснено системний аналіз проблеми самоефективності керівників освітніх організацій: з'ясовано організаційно-професійні та гендерні її особливості; розкрито роль самоефективнос-

© Марія Дригус

ті менеджерів організацій як внутрішньої детермінанти розвитку організаційної культури освітніх організацій (Бондарчук, 2015); експериментально досліджено детермінацію та особливості самоефективності педагогічних працівників загальноосвітніх навчальних закладів (Мушегов, 2016); проведено аналіз проблеми розвитку творчої самоефективності особистості студентської молоді (Фалькова, 2017); здійснено теоретико-методологічний аналіз образу «Я-професіонал» як складової «Я-концепції» особистості, а також емоційно-ціннісного ставлення до себе як до ефективного суб'єкта майбутньої професійної діяльності (Онуфрієва, 2018). Уперше здійснено теоретико-методологічний аналіз концепції психічного розвитку Г. С. Костюка у парадигмі особистісної ефективності (Дригус, 2016).

Прикметно, що у теорії самодетермінації Е. Десі та Р. Райана, яка розроблена у середині 80-х років XX ст., самоефективність розглядається у контексті базальних потреб, що складають підґрунтя внутрішньої мотивації. Вирізняються такі три потреби: потреба у самодетермінації, потреба у компетентності та потреба у зв'язках з іншими. Самоефективність складає сенсове поле потреби у компетентності. За Е. Десі та Р. Райаном, потреба у компетентності – це потреба відчувати власну ефективність, за якою людина діє і при цьому розуміє, що вона правильно діє. Причому, серед трьох базальних потреб у часовому континуумі першою має задовольнятися потреба у компетентності, за якої людина переживає почуття компетентності (Deci & Ryan, 2000).

Зазначимо, що самоефективність є одним із ключових чинників у системі самодетермінації особистості, її здатності бути ефективним суб'єктом власного життєвого простору, професійної та учіннєвої діяльності, а також самопроектування й творення власного «Я», здатного до успішного саморозвитку та самореалізації (Максименко & Сердюк, 2016).

© Mariia Dryhus

Мета статті – здійснити аналіз теоретико-експериментального дослідження проблеми самоефективності у просторі самодетермінації особистості.

Завдання статті

1. Здійснити теоретико-методологічний аналіз проблеми самоефективності у різних концептуальних парадигмах.

2. Дати характеристику взаємозв'язків у системі «самоефективність – самодетермінація» особистості.

Методи та методики дослідження

У процесі дослідження було застосовано: теоретико-методологічний аналіз проблеми самоефективності та самодетермінації; методики дослідження: тест «Смисложиттєві орієнтації» Дж. Крамбо та Л. Махоліка (Леонтьєв, 2000), тест «Шкала самодетермінації» К. Шелтона (Осін, 2007), тест «Шкала самоефективності» Р. Шварцера та М. Єрусалема (Ромек, 1996), тест життєстійкості С. Мадді (Леонтьєв & Розсказова, 2006), тест-опитувальник «Самоставлення особистості» В. В. Століна та С. Р. Пантілєєва (Столін & Пантілєєв, 1988).

У дослідженні взяли участь 235 студентів закладів вищої освіти. Статистична обробка даних здійснена за допомогою комп'ютерної програми SPSS Statistics 21.0.

Результати та дискусії

Перший спектр нашого розгляду включає аналіз концептуальної парадигми самоефективності особистості Альберта Бандури, який увів цей концепт у психологічний простір. «Самоефективність – термін Альберта Бандури для визначення відчуття індивідом своїх здібностей, своїх можливостей оволодіти певним набором ситуацій, які виникають у його житті» – таке визначення має концепт «самоефективність» у Великому тлумачному психологічному словнику Артура Ребера, який є «одним із найавторитетні-

© Марія Дригус

ших і широко використовуваних словників» (Ребер, 2000: 221).

Ефективність поведінки людини описана Бандурою у концептуальному баченні самоефективності (особистісної ефективності), її джерел, витоків та особливостей перебігу залежно від реципрокної інтерактивності (Bandura, 1978). Прикметно, що джерела самоефективності учений розкриває у концепції реципрокного детермінізму як складової його теорії соціального научіння (Bandura, 1977). Основоположною є теза, що людська поведінка зумовлюється складною безперервною взаємодією зовнішніх і внутрішніх чинників, які є взаємозалежними детермінантами.

«Теорія соціального научіння, – наголошує А. Бандура, – підходить до пояснення людської поведінки у термінах неперервної реципрокної інтерактивності між когнітивними, поведінковими і зовнішніми детермінантами. Можливості людей здійснювати вплив на свою долю, а також їх самоуправління обмежені рамками процесу реципрокного детермінізму. Така концепція людського функціонування, з одного боку, не робить людину безсилою істотою, яка кинута напризволяще зовнішніх сил; з іншого боку, не уявляє її і абсолютно вільним фізичним агентом, здатним стати ким завгодно. Людина та її оточення є взаємовпливовими детермінантами» (Бандура, 2000: 9–10). Учений аналізує детермінантну роль середовища, вирізняючи в ній «потенційне зовнішнє середовище» і «актуальне зовнішнє середовище». Він розкриває методологію процесу реципрокної взаємодії між особистісним, персональним впливом і впливом оточуючого середовища.

Розкриваючи питання взаємозалежності особистісних чинників і впливу оточення, А. Бандура дає таке визначення особистісної детермінації: «Вплив, викликаний індивідуумом, а також його чи її поведінкою, визначатимемо як особистісну детермінанту» (Бандура, 2000: 266). Він звертає увагу на те, що «особистісні детермінанти лише потен-

© Mariia Dryhus

ційні, які не виявляють себе, якщо не будуть реалізовані» (Бандура, 2000: 266).

Концептуально важливим у розумінні самоефективності є розмежування таких спектрів, як «очікування ефективності» й «очікування результату» в континуумі «особистість – поведінка – результат». Очікування результату визначається «як особистісна оцінка того, що та чи інша поведінка повинна призвести до тих або інших результатів» (Бандура, 2000: 115). Очікування ефективності є «переконанням у тому, що індивід здатний успішно здійснити поведінку, необхідну для досягнення очікуваних результатів» (Бандура, 2000: 115–116). Концепт «власної ефективності» Бандура розглядає в оцінковій проекції, причому це повинна бути «висока оцінка особистісної ефективності» (Бандура, 2000: 116). Роль цієї високої оцінки має двоїстий зміст. З одного боку, вона «знижує прогностичні страхи і гальмування», а з іншого – здійснює вплив на ті зусилля і спроби особистості, які вона здійснює завдяки «передбаченню майбутнього успіху» (Бандура, 2000: 116).

Учений чітко описує континуум того змісту, що окреслює розуміння концепту «очікування ефективності» у детермінантній проекції. «Очікування ефективності, – зазначає А. Бандура, – визначає, скільки зусиль докладе індивід, як довго він зможе протистояти перешкодам, витримувати ворожі обставини і неприємні переживання» (Бандура, 2000: 116).

Тобто, очікування ефективності детермінує спектр зусиль – моно- чи полі- – їх множинність, часову тривалість власної стійкості. А. Бандура вказує на лінійність зв'язку між ступенем очікування й особистісною активністю: «чим вище очікування ефективності чи майстерності, тим активнішими стають зусилля» (Бандура, 2000: 116). При цьому важлива роль саморегуляції (якій учений приділяє значну увагу в своїй теорії), наявності її певних якостей, а саме – наполегливості у подоланні перешкод, яка не лише «зміцнює почуття власної ефективності» (ще один кон-

© Марія Дригус

цепт, уведений А. Бандурою), але й благотворно впливає на «зняття» деструкції як емоційної сфери, так і поведінкової.

У теорії соціального научіння А. Бандура системно розглядає широку палітру «само-»: самоповагу, самоуправління, самооцінкові системи, самосприйняття, самомотивацію, самоініціативу, почуття самозадоволення тощо. Прикметно, що має місце аналіз у дихотомічній проекції, наприклад, негативне самосприйняття – позитивне самосприйняття, самозадоволення – самонезадоволення. Така осяжність розгляду проблеми дає змогу чітко окреслити стратегії становлення і розвитку самоефективної особистості. Зауважимо, що концепт «самоефективність», уведений А. Бандурою і широко вживаний і нині, у розгорнутій теорії соціального научіння має дещо іншу модифікацію. Так, учений вживає такі поняття, як «особистісна ефективність», «сила впевненості людини у власній ефективності», «почуття ефективності», «почуття особистісної ефективності».

Концепція самоефективності А. Бандури є продуктивною й у XXI ст. (Бандура, 2018, 2012). Зважаючи на масштабність і багатогранність спектрів експериментальних досліджень проблеми самоефективності, їх аналіз вимагає окремого розгляду.

Наступний спектр – характеристика концептуальних ідей Г. С. Костюка щодо проблеми становлення ефективної особистості. Зазначимо, що проблема особистісної ефективності у концептуальному підході А. Бандури розкрита у контексті загальної та соціальної психології. Але акцентуємо увагу на тому, що проблему ефективності особистості у системному вимірі Г. С. Костюк уперше самобутньо ініціював у педагогічній та віковій психології (як у вітчизняній, так і зарубіжній) (Костюк, 1941, 1989). Саме він створив концепцію ефективності в різних системах життєдіяльності дитини в освітньому просторі. Учений актуалізував проблему ефективного особистісного становлення школя-

© Mariia Dryhus

ра, означивши її у сенсовому полі як створення умов для особистості «зростати власними силами».

Окреслимо загальну архітектоніку концептуальних ідей Г. С. Костюка. Проблему становлення ефективної особистості Г. С. Костюк розкрив у контексті концепції психічного розвитку індивіда зі стрижневою ідеєю саморозвитку та саморуху особистості. У ній висвітлено стрижневі проблеми детермінації психічного розвитку, в яких проектуються засадничі ідеї становлення особистісної ефективності; розкрито роль середовища – природного, предметного та суспільного, а також внутрішніх умов психічного розвитку в становленні ефективної особистості; з'ясовано статус ідеї саморозвитку та саморуху особистості, ідеї керування особистістю власним психічним розвитком у парадигмі особистісної ефективності; охарактеризовано індивіда як активного діяльнісного суб'єкта власного саморозвитку, що є підґрунтям становлення особистісної ефективності (Костюк, 1941, 1989). Висунута ідея «прогресивного психічного саморуху» як вектор змін «внутрішнього, особистого» – це унікальна антиципація Г. С. Костюком сенсу особистісної ефективності.

Концептуальний аналіз проблеми детермінації психічного розвитку, самобутня характеристика сутності розвитку і його конституційних ознак, плідна ідея саморуху та розкриття ученим виникнення і перебігу «саморуху особистості, що розвивається», а також висунута ідея керування особистістю власним психічним розвитком – це непересічне бачення Г. С. Костюком психологічного змісту розвитку – імпліцитно містить архітектоніку становлення ефективної особистості. Розуміння вченим глибинних процесів психічного розвитку і здатність до розкриття сутнісних змістовних ознак становлення ефективної та успішної особистості є унікальним надбанням вітчизняної психологічної думки.

Принципово важливим для розуміння становлення ефективної особистості є висунута Г. С. Костюком ідея

© Марія Дригус

стадійності розвитку, що розкриває перебіг і динаміку особистісного становлення в онтогенетичному просторі. Кожна стадія є констеляцією в єдності ознак таких площин, як «Я – фізичне», «Я – психічна діяльність», «Я – особистість» і «Я – середовище». Прикметно, що учений вирізняє також і особливості зв'язків, а саме – «внутрішні зв'язки» і «взаємозв'язки». Генералізованою ознакою стадійності розвитку є незворотний характер послідовності стадій, підґрунтям яких є безперервний ланцюжок органічного зв'язку попередньої стадії з наступною. Водночас важливою є думка про те, що кожна з них має особливості мотиваційної, операційної та змістової сторін психічної діяльності, що утворюють структурну організацію кожної стадії. Виходячи з цих теоретико-методологічних засад, необхідно припустити, що розвиток ефективної особистості має теж чітко стадіальний характер, властивий кожному етапу онтогенезу як зі своєрідною констеляцією змістовних ознак, так і з особливою структурно-динамічною їх організацією на тому чи іншому етапі онтогенетичного становлення ефективної особистості.

Важливим внеском Г. С. Костюка у проблему становлення ефективної особистості є аналіз рушійних сил психічного розвитку. Рушійною силою переходів особистості з одного ступеня розвитку до іншого, з нижчого до вищого є, на його думку, внутрішні суперечності: «Особистість розвивається у зв'язку з внутрішніми протиріччями, які виникають у її житті» (Костюк, 1989: 123). Учений дає психологічний аналіз різноманітної палітри основних внутрішніх суперечностей, що притаманні різним етапам індивідуального розвитку особистості та є джерелом її ефективності / неефективності.

Концептуально важливою для розуміння особистісної ефективності є ключова площина розгляду Г. С. Костюком сутності психічного розвитку в проекції його детермінації. Учений значну увагу приділяє розкриттю ролі середовища

© Mariia Dryhus

детермінації психічного розвитку індивіда, аналізуючи природне, предметне та суспільне середовище.

Співставний аналіз поглядів Г. С. Костюка у його теорії психічного розвитку індивіда на детермінацію, на роль зовнішніх і внутрішніх умов його розвитку показує, наскільки була вагомою антиципація ученим ідей, висловлених через десятиліття А. Бандурою.

Аналіз наукової спадщини Г. С. Костюка переконливо свідчить про інноваційність наукового бачення проблеми особистісної ефективності, яку він уперше репрезентував у розгорнутій доповіді «Про роль спадковості, середовища і виховання у психічному розвитку дитини» на республіканській науковій конференції з педагогіки і психології (29 січня – 4 лютого 1940 р. в м. Києві) (Костюк, 1941). Розробку цієї проблеми Г. С. Костюк не полишав упродовж усього творчого життя, розкриваючи її у концептуальному полі не лише педагогічної та вікової психології, але й загальної психології (Костюк, 1989). Означення сенсотвірних точок перетину концептуальних парадигм А. Бандури і Г. С. Костюка має стати предметом спеціального аналізу.

Перейдемо до розгляду результатів експериментального дослідження становлення самоефективності у просторі самодетермінації особистості. Завдання дослідження полягало у розкритті взаємозв'язків, що лежать у підґрунті становлення особистості як самодетермінованого суб'єкта у дихотомічній системі «самоефективність – самодетермінація».

У результаті проведеного експериментального дослідження були встановлені взаємозв'язки в опозиції самоефективності як моно-різновиду, що входить як органічна складова до сукупності полі-детермінант системи самодетермінації у таких площинах. Перша – передбачала аналіз самоефективності у полі смисложиттєвих орієнтацій особистості, що складають підґрунтя образу «Я» (тест «Смисложиттєві орієнтації» Дж. Крамбо та Л. Махоліка) (Леонтьєв, 2000) (табл. 1).

© Марія Дригус

Таблиця 1

Взаємозв'язок самоефективності та смисложиттєвих орієнтацій особистості

Показники	Результативність життя	Осмисленість життя	Цілі життя	Процес життя	Локус контролю – Я	Локус контролю – життя
Самоефективність	0,402**	0,320*	0,211	0,207	0,252	0,233

Примітка. ** – кореляція значуща на рівні 0,01;
* – кореляція значуща на рівні 0,05.

Отримані експериментальні дані показали, що самоефективність входить до сенсового життєвого простору особистості, про що свідчить щільність зв'язку на рівні 0,005 із загальним показником осмисленості життя. Найбільш детермінантну роль відіграє така смислова орієнтація – результативність життя індивіда як задоволеність його самореалізацією, причому зв'язок між ними є на рівні 0,001. Дві наступні смислові орієнтації, що характеризують наявність чи відсутність цілей у житті, а також процес життя – інтерес і емоційну його насиченість, хоч мають наявні зв'язки в системі самодетермінації, але не здійснюють значущого впливу в детермінантних взаємозв'язках із самоефективністю.

Наголосимо, що і регулятивна сфера, репрезентована двома сферами локусу контролю – «локус контролю – Я» (Я – господар життя) і «локус контролю – життя» (керованість життям), має наявні зв'язки в системі самодетермінації; водночас вони теж не здійснюють статистично значущого детермінантного впливу у взаємозв'язках із самоефективністю. Цьому можна знайти пояснення в тому, що смисложиттєві орієнтації в регулятивній сфері, можливо, більшою мірою віддзеркалюють систему «Я – Я», а не систему «Я – діяльність», у якій сконцентрована діяльнісна самоефективність.

© Mariia Dryhus

Наступна площина аналізу – простеження взаємозв'язків самоефективності зі сферою самодетермінації особистості. З цією метою у дослідженні було застосовано тест «Шкала самодетермінації» К. Шелтона (Осін, 2007).

Аналіз кореляційних зв'язків свідчить про взаємозалежність самоефективності й такої шкали самодетермінації, як автономія, що має статистичну значущість на рівні 0,005. Отримані експериментальні дані показали, що психологічний зміст автономії як здатності особистості до відповідальності за перебіг власного життя й ступінь упевненості у його ефективному здійсненні має у своєму підґрунті взаємозалежні, статистично значущі зв'язки із самоефективністю. Водночас аналіз результатів за шкалою самовираження свідчить лише про наявність зв'язків (що не мають статистичної значущості) між самоефективністю і переживанням особистістю самототожності, переживанням нею самовираження (табл. 2).

Таблиця 2

Взаємозв'язок самоефективності та самодетермінації особистості

Показники	Автономія	Самовираження
Самоефективність	0,356**	0,180

Примітка. ** – кореляція значуща на рівні 0,01.

Третя площина аналізу передбачала з'ясування взаємозв'язків самоефективності з такою особистісною сферою, як життєстійкість. Ця особистісна змінна характеризує міру здатності людини до продуктивної, успішної діяльності всупереч впливу стресогенних чинників, зберігаючи при цьому внутрішню збалансованість. Із цією метою було застосовано тест життєстійкості С. Мадді (Леонтьєв & Розсказова, 2006).

Зазначимо, що опозиція «самоефективність – життєстійкість» має високий ступінь взаємозалежності та є

© Марія Дригус

свідченням органічного зв'язку між цими особистісними сферами у системі детермінації. Так, із чотирьох шкал життєстійкості три з них мають взаємозалежні зв'язки на рівні значущості 0,001. Це – такі сенсові шкали, як включеність, контроль і загальна життєстійкість (табл. 3).

Таблиця 3

Взаємозв'язок самоефективності та життєстійкості

Показники	Контроль	Включеність	Прийняття ризику	Загальна життєстійкість
Самоефективність	0,411**	0,396**	0,240	0,398**

Примітка. ** – кореляція значуща на рівні 0,01.

Тобто, такі показники, як включеність у діяльність, отримання задоволення від неї, контроль, що «знімає» в особистості відчуття власної безпорадності, а також загальна життєстійкість як синтез цих змінних, забезпечують наявність стійких і значущих взаємозв'язків із самоефективністю особистості. Така змінна життєстійкості, як прийняття ризику, хоча й має наявні взаємозв'язки із самоефективністю, однак без статистично значущої кореляції.

Четверта площина аналізу передбачала з'ясування взаємозв'язків самоефективності з такою особистісною сферою, як самоставлення. З цією метою було застосовано тест-опитувальник «Самоставлення особистості» В. В. Століна та С. Р. Пантілєєва (Столін & Пантілєєв, 1988).

Отримані експериментальні дані дозволили з'ясувати особливості взаємозв'язку показників самоефективності та самоставлення особистості (табл. 4). В ієрархічній структурі самоставлення зафіксовано значущий взаємозв'язок самоефективності та першого рівня самоставлення особистості – глобального самоставлення. Це свідчить про те, що у просторі самодетермінації самоставлення є органічно включеним базальним чинником, який має взаємообумов-

© Mariia Dryhus

лений вектор впливу в дихотомічній системі «самоефективність – самоставлення».

Таблиця 4

Взаємозв'язок самоефективності та самоставлення особистості

Показники	Глобальне самоставлення	Диференційоване самоставлення										
		самоповага	аутосимпатія	очікуване ставлення інших щодо себе	самоінтерес	самовпевненість	ставлення інших	самоприйняття	самокерівництво, самопослідовність	самозвинувачення	інтерес до себе	саморозуміння
Самоефективність	0,337*	0,224	0,311*	0,191	0,140	0,260	0,088	0,396**	0,149	0,192	0,223	0,142

Примітка. ** – кореляція значуща на рівні 0,01;
* – кореляція значуща на рівні 0,05.

Водночас на другому рівні – у макроструктурі диференційованого самоставлення значущий зв'язок простежується лише з аутосимпатією. У цьому віддзеркалюється беззаперечний домінантний статус емоційного самоприйняття особистості у взаємовпливі з її самоефективністю. Довіра до себе, позитивна самооцінка, схвалення себе загалом як суб'єкта життєдіяльності є важливими предикторами самодетермінації особистості.

Стійкість цієї тенденції у дихотомічній системі «самоефективність – самоставлення» підтверджується даними щодо репрезентації третього рівня самоставлення – рівня конкретних (чи очікуваних) дій у ставленні до свого «Я». Прикметно, що серед семи шкал цього рівня самоставлення лише третя шкала – самоприйняття – є високо значущою (на рівні 0,001) у взаємозв'язках із самоефективніс-

© Марія Дригус

тю. Ці дані переконливо свідчать про наявність тенденції, яка вже має характер закономірності у самодетермінації особистості. Тобто, ідентичність у ставленні до свого «Я» такої ознаки самоставлення, як самоприйняття, не лише на другому, а й на третьому рівнях свідчить про включеність самоакцептації особистості в усе поле взаємозв'язків системи «самоефективність – самоставлення».

У контексті технологічного аспекту досліджуваної проблеми аналіз взаємозв'язків дихотомічної системи «самоефективність – самодетермінація» дав змогу окреслити модель продуктивного перебігу взаємовпливу самоефективності у просторі самодетермінації особистості (рис. 1).

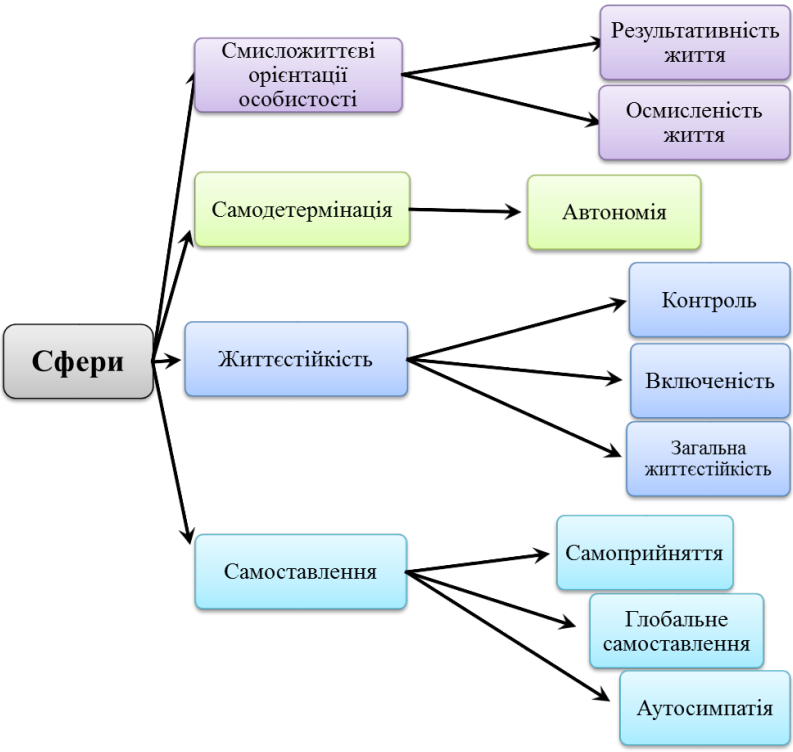

Рис. 1. Модель продуктивної самоефективності у просторі самодетермінації

© Mariia Dryhus

У концептуальному полі серед чинників продуктивного становлення взаємозв'язків у системі «самоефективність – самодетермінація» чітко виокремлюються такі чотири сфери: смисложиттєві орієнтації особистості, самодетермінація, життєстійкість і самоставлення особистості. У кожній із цих сфер зафіксовані домінуючі ознаки, що є стрижневими в ефективному перебігу взаємозв'язків. Найвагомішими за впливом є такі ознаки (рівень значущості 0,001): у сфері смисложиттєвих орієнтацій особистості – результативність життя особистості; у сфері життєстійкості – контроль, включеність і загальна життєстійкість особистості; у сфері самоставлення – самоприйняття особистістю самої себе.

Важливу роль у самодетермінантному просторі відіграють (на рівні значущості 0,005) взаємозв'язки між самоефективністю і самодетермінацією у зазначених чотирьох сферах за такими ознаками: у сфері смисложиттєвих орієнтацій – осмисленість життя, у сфері самодетермінації – автономія; у сфері життєстійкості – включеність, у сфері самоставлення – аутосимпатія. Урахування особливостей включення самоефективності у самодетермінантний простір відкриває нові горизонти бачення шляхів продуктивного особистісного розвитку та саморозвитку.

Висновки

Проблема особистісної ефективності, значущість її теоретико-експериментального вивчення має статус магістральної для наукових розвідок XXI ст. Концептуальна парадигма самоефективності / особистісної ефективності А. Бандури у контексті загальної та соціальної психології вимагає синергійного бачення з урахуванням непересічних наукових надбань Г. С. Костюка, його концептуального розуміння проблеми ефективності й особистісної ефективності у загальній, педагогічній і віковій психології. Зроблено висновок, що вчений уперше самобутньо ініціював у педагогічній і віковій психології (як у вітчизняній, так

© Марія Дригус

і зарубіжній) проблему ефективності особистості у системному вимірі.

Здійснене теоретико-експериментальне дослідження дало змогу простежити включення самоефективності до системи самодетермінації особистості. Установлено, що самоефективність як детермінанта має дихотомічний характер впливу на перебіг процесу самодетермінації особистості, стрижневою ознакою якого є дивергентна / конвергентна проекція включення цієї детермінанти в особистісний простір. Результати проведеного експерименту дали змогу охарактеризувати самоефективність у полі смисложиттєвих орієнтацій особистості; простежити взаємозв'язки самоефективності зі сферою самодетермінації особистості; з'ясувати взаємозв'язки в опозиції «самоефективність – життєстійкість»; установити взаємозв'язки самоефективності та самоставлення; розкрити тенденції взаємозв'язків у дихотомічній системі «самоефективність – самодетермінація»; виокремити домінантні ознаки, що є стрижневими в ефективному становленні взаємозв'язків системи «самоефективність – самодетермінація», а також окреслити модель продуктивного перебігу самоефективності у просторі самодетермінації особистості.

Перспективи подальшого дослідження полягають у з'ясуванні характеру взаємозв'язків у системі «самоефективність – самодетермінація» на різних етапах онто- й актуалґенези становлення ефективної особистості.

Література

Бандура А. Теория социального научения. Санкт-Петербург : Евразия, 2000. 320 с.

Бондарчук О. І. Організаційно-професійні особливості самоефективності керівників освітніх організацій. *Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України.* Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2015. Вип. 27. С. 57–69.

Володарська Н. Д. Можливості впливу життєвих перспектив на активізацію самодетермінації розвитку особистості у кризових ситу-

© Mariia Dryhus

аціях. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. Херсон, 2018. Вип. 4. С. 80–88.

Дригус М. Т. Концепція психічного розвитку Г. С. Костюка у парадигмі особистісної ефективності. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Том IX: Загальна психологія. Історична психологія. Етнічна психологія. Київ : Талком, 2016. Вип. 9. С. 187–194.

Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. Київ : Радянська школа, 1989. 608 с.

Костюк Г. С. Про роль спадковості, середовища і виховання в психічному розвитку дитини. *Праці респ. наук. конф. з педагогіки і психології*. Т. II. Психологія. Київ : Радянська школа, 1941. С. 3–45.

Леонтьев Д. А. Тест смысложизненных ориентаций (СЖО). 2-е изд. Москва : Смысл, 2000. 18 с.

Леонтьев Д. А., Рассказова Е. И. Тест жизнестойкости. Москва : Смысл, 2006. 63 с.

Мушегов О. М. Особливості самоефективності педагогічних працівників загальноосвітніх навчальних закладів. *Організаційна психологія. Економічна психологія. Науковий журнал*. Київ : Логос, 2016. № 2–3 (5–6). С. 97–103.

Локальні системи управління якістю: світовий досвід та українські практики побудови / В. І. Терещук, Т. В. Фініков та ін.; за ред. Т. В. Фінікова, В. І. Терещук. Київ : Таксон, 2018. 316 с.

Максименко С. Д., Сердюк Л. З. Психологічна основа самореалізації особистості: структура і функція. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Том IX: Загальна психологія. Історична психологія. Етнічна психологія. Київ : Талком, 2016. Вип. 9. С. 6–13.

Осин Е. Н. Чувство связности как показатель психологического здоровья и его диагностика. *Психологическая диагностика*. 2007. № 3. С. 22–40.

Пенькова О. І. Ціннісні аспекти самореалізації особистості. *Актуальні проблеми психології*: *Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Том VI. Психологія обдарованості. Київ – Житомир : Видавництво ЖДУ імені І. Франка, 2018. Вип. 14. С. 201–207.

Ребер А. Большой толковый психологический словарь. Москва : Вече, АСТ, 2000. Т. 2 (П–Я). 559 с.

Сердюк Л. З. Психологічні фактори самодетермінації особистості. *Актуальні проблеми психології*: *Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Т. V. Психофізіологія. Психологія праці. Експериментальна психологія. 2018. Вип. 18. С. 311–317.

© Марія Дригус

Столин В. В., Пантилеев С. Р. Опросник самоотношения. *Практикум по психодиагностике: психодиагностические материалы*. Москва : Издательство Московского университета, 1988. С. 123–130.

Турбан В. В. Проблема самодетермінації особистості в часі. *Вісник Національного університету оборони України*. 2018. № 2 (50). С. 164–171.

Фалькова І. М. До проблеми розвитку творчої самоефективності особистості студентської молоді у контексті ідей Г. С. Костюка. *Психологічні координати розвитку особистості: реалії та перспективи: Збірник наукових матеріалів II Всеукр. наук.-практ. конф.* (17 травня 2017 р., м. Полтава). Полтава : Видавець Шевченко Р. В., 2017. С. 192–194.

Чайка Г. В. Методологія дослідження особистісної автономії як ключової ознаки самодетермінації особистості. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Том V: Психофізіологія. Психологія праці. Експериментальна психологія. 2017. Вип. 17. С. 133–141.

Чиханцова О. А. Особливості прояву компонентів життєстійкості особистості. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Т. VI. Психологія обдарованості. Київ – Житомир : Видавництво ЖДУ імені І. Франка, 2018. Вип. 14. С. 267–273.

Шварцер Р., Ерусалем М., Ромек В. Русская версия шкалы общей самоэффективности Р. Шварцера и М. Ерусалема. *Иностранная психология*. 1996. № 7. С. 71–76.

Яворська-Вєтрова І. В. Самоставлення та смислові життєві орієнтації студентської молоді: аналіз емпіричного дослідження. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Том IX. Загальна психологія. Історія психології. Етнічна психологія. 2018. Вип. 11. С. 243–252.

Bandura, A. (1977). Self-efficacy: toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological review, 84* (2), 191–215. Retrieved from http://dx.doi.org/10.1037/0033-295X.84.2.191.

Bandura, A. (1978). The self system in reciprocal determinism. *American Psychologist, 33* (4), 344-358. Retrieved from http://dx.doi.org/10.1037/0003-066X.33.4.344.

Bandura, A. (1994). Self-efficacy. In V. S. Ramachaudran (Ed.). *Encyclopedia of human behavior, 4,* 71–81. New York : Academic Press.

Bandura, A. (2012). On the Functional Properties of Perceived Self-Efficacy Revisited. *Journal of Management*, *38* (1), 9–44. Retrieved from https://doi.org/10.1177/0149206311410606.

© Mariia Dryhus

Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). The «what» and «why» of goal pursuits Human needs and the self-determination of behavior. *Psychological Inquiry, 11*, 227–268.

Onufriieva, L. A. The theoretical and methodological analysis of «Me-professional» image as a component of future professionals «Me-concept». S. D. Maksymenko, L. A. Onufriieva (Eds.). *Problems of Modern Psychology*: *Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, G.S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, 39*, 195–205. Retrieved from https://doi:10.32626/2227-6246.2018-39.195-205.

Stajkovic, A. D., Bandura, A., Locke, L. A., & Lee, D. (2018). Test of three conceptual models of influence of the big five traits and self-efficacy on academic performance: A meta-analytic path-analysis. *Personality and individual differences*, *120*, 238–245. Retrieved from https:// doi: 10.1016/j.paid.2017.08.014.

References

Bandura, A. (2000). *Teorija sotsial'nogo nauchenija [Social Learning Theory]*. Sankt-Peterburg : Evrazija [in Russian].

Bondarchuk, O. I. (2015). Orhanizatsiino-profesiini osoblyvosti samoefektyvnosti kerivnykiv osvitnikh orhanizatsii [The organizational and professional features of self-efficacy of managers of educational organizations]. S. D. Maksymenko, L. A. Onufriieva (Eds.). *Problemy suchasnoi psykholohii – Problems of Modern Psychology: Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G. S. Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, 27,* 57–69. Kamianets-Podilskyi : Aksioma [in Ukrainian].

Volodarska, N. D. (2018). Mozhlyvosti vplyvu zhyttievykh perspektyv na aktyvizatsiiu samodeterminatsii rozvytku osobystosti u kryzovykh sytuatsiiakh [Possibilities of life perspectives impact on activation of personality self-development in crisis situations]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriia «Psykholohichni nauky» – Scientific Newsletter of Kherson State University. Series «Psychological Sciences»*, *4,* 80–88). Kherson [in Ukrainian].

Dryhus, M. T. (2016). Kontseptsiia psykhichnoho rozvytku H. S. Kostiuka u paradyhmi osobystisnoi efektyvnosti [The concept of psychic development proposed by G.S. Kostiuk within the personal efficiency paradigm]. *Aktualni problemy psykholohii – Actual Problems of Psychology: Collection of scientific works of G.S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine.*

© Марія Дригус

Vol. IX: General Psychology. History of psychology. Ethnic psychology, 9, 187–194. Kyiv : Talkom [in Ukrainian].

Kostiuk, H. S. (1989). *Navchalno-vykhovnyi protses i psykhichnyi rozvytok osobystosti [Educational process and mental development*]. L. M. Prokoliienko (Ed.). Kyiv : Radianska shkola [in Ukrainian].

Kostiuk, H. S. (1941). Pro rol spadkovosti, seredovyshcha i vykhovannia v psykhichnomu rozvytku dytyny [On the role of heredity, environment and education in a child's mental development]. *Pratsi resp. nauk. konf. z pedahohiky i psykholohii – Proceedings of the republic scientific conference on pedagogy and psychology.* (Vol. II. Psychology), (pp. 3–45). Kyiv : Radianska shkola [in Ukrainian].

Leont'ev, D. A. (2000). *Test smyslozhiznennyh orientatsij (SZhO) [Life-meaningful orientation test]*. Moskva : Smysl [in Russian].

Leont'ev, D. A., & Rasskazova, E. I. (2006). *Test zhiznestojkosti [Life-hardiness test]*. Moskva : Smysl [in Russian].

Mushehov, O. M. (2016). Osoblyvosti samoefektyvnosti pedahohichnykh pratsivnykiv zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv [The Peculiarities of Self-Efficiency of Teachers of General Education Institutions]. S. D. Maksymenko, L. M. Karamushka (Eds.). *Orhanizatsiina psykholohiia. Ekonomichna psykholohiia. Naukovyi zhurnal – Organizational psychology. Economic psychology. Scientific journal, 2–3 (5–6),* 97–103 [in Ukrainian].

Finikov, T. V., & Tereshchuk, V. I. (Eds.) (2018). *Lokalni systemy upravlinnia yakistiu: svitovyi dosvid ta ukrainski praktyky pobudovy [Local Quality Management Systems: Worldwide Experience and Ukrainian Practices for their Construction]*. Kyiv : Takson [in Ukrainian].

Maksymenko, S. D., & Serdiuk, L. Z. (2016). Psykholohichna osnova samorealizatsii osobystosti: struktura i funktsiia [Psychological basis of personality's self-realization: structure and function]. *Aktualni problemy psykholohii – Actual Problems of Psychology: Collection of scientific works of G.S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine. Vol. IX: General Psychology. History of psychology. Ethnic psychology, 9,* 6–13. Kyiv : Talkom [in Ukrainian].

Osin, E. N. (2007). Chuvstvo svyaznosti kak pokazatel' psihologicheskogo zdorov'ja i ego diagnostika [Relatedness as an indicator of psychological health and its diagnosis]. *Psihologicheskaja diagnostika – Psychological diagnosis, 3,* 22–40 [in Russian].

Penkova, O. I. (2018). Tsinnisni aspekty samorealizatsii osobystosti [Valuable aspects of self-realization]. *Aktualni problemy psykholohii – Actual Problems of Psychology: Collection of scientific works of G.S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine. Vol. VI. Psychology of giftedness, 14,* 201–207.

© Mariia Dryhus

Kyiv – Zhytomyr : Vydavnytstvo ZhDU imeni I. Franka [in Ukrainian].

Reber, A. (2000). *Bol'shoj tolkovyj psihologicheskij slovar' [Large explanatory psychological dictionary]*. Moskva : Veche, AST [in Russian].

Serdiuk, L. Z. (2018). Psykholohichni faktory samodeterminatsii osobystosti [Psychological factors of self-determination]. *Aktualni problemy psykholohii – Actual Problems of Psychology: Collection of Scientific Works of G.S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine. Vol. V. Psychophysiology. Psychology of labor. Experimental psychology, 18,* 311–317 [in Ukrainian].

Stolin, V. V., & Pantileev, S. R. (1988). Oprosnik samootnoshenija [Self-attitude questionnaire]. *Praktikum po psihodiagnostike: psihodiagnosticheskie materialy – Practice on psychodiagnostics: psychodiagnostic materials*, (pp. 123–130). Moskva : Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta [in Russian].

Turban, V. V. (2018). Problema samodeterminatsii osobystosti v chasi [The problem of personal self-determination in time]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy – Bulletin of the National Defence University of Ukraine, 2* (50), 164– 171. Kyiv : NUOU [in Ukrainian].

Falkova, I. M. (2017). Do problemy rozvytku tvorchoi samoefektyvnosti osobystosti studentskoi molodi u konteksti idei H. S. Kostiuka [To the problem of the development of the creative self-efficiency of a student's youth in the context of the ideas of G. S. Kostiuk]. *Psykholohichni koordynaty rozvytku osobystosti: realii ta perspektyvy – Psychological Coordinates of Personality Development: Realities and Prospects*: Collection of Scientific Materials of the 2nd All-Ukrainian Scientific and Practical Conference, (pp. 192–194). Poltava : Vydavets Shevchenko R. V. [in Ukrainian].

Chaika, H. V. (2017). Metodolohiia doslidzhennia osobystisnoi avtonomii yak kliuchovoi oznaky samodeterminatsii osobystosti [Methodology of research on personal autonomy as a key feature of self-determination]. *Aktualni problemy psykholohii – Actual Problems of Psychology: Collection of Scientific Works of G. S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine. Vol. V. Psychophysiology. Psychology of labor. Experimental psychology, 17,* 133–141 [in Ukrainian].

Chykhantsova, O. A. (2018). Osoblyvosti proiavu komponentiv zhyttiestiikosti osobystosti [Features of manifestations of the psychological hardiness components]. *Aktualni problemy psykholohii – Actual Problems of Psychology: Collection of Scientific Works of G.S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine. Vol. VI. Psychology of giftedness, 14,* 267–273. Kyiv – Zhytomyr : Vydavnytstvo ZhDU imeni I. Franka [in Ukrainian].

© Марія Дригус

Shvartser, R., Erusalem, M., & Romek, V. (1996). Russkaja versija shkaly obshchej samojeffektivnosti R. Shvartsera i M. Erusalema [Russian version of the general self-efficacy scale of R. Schwarzer and M. Jerusalem]. *Inostrannaja psihologija – Foreign psychology, 7*, 71–76 [in Russian].

Yavorska-Vietrova, I. V. (2018). Samostavlennia ta smyslovi zhyttievi oriientatsii studentskoi molodi: analiz empirychnoho doslidzhennia [Self-attitude and meaningful life orientations of students: analysis of the empirical research]. *Aktualni problemy psykholohii – Actual Problems of Psychology: Collection of Scientific Works of G. S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine. Vol. IX: General Psychology. History of psychology. Ethnic psychology, 11,* 243–252 [in Ukrainian].

Bandura, A. (1977). Self-efficacy: toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological review, 84* (2), 191–215. Retrieved from http://dx.doi.org/10.1037/0033-295X.84.2.191.

Bandura, A. (1978). The self system in reciprocal determinism. *American Psychologist, 33* (4), 344-358. Retrieved from http://dx.doi.org/10.1037/0003-066X.33.4.344.

Bandura, A. (1994). Self-efficacy. In V. S. Ramachaudran (Ed.). *Encyclopedia of human behavior, 4,* 71–81. New York : Academic Press.

Bandura, A. (2012). On the Functional Properties of Perceived Self-Efficacy Revisited. *Journal of Management*, *38* (1), 9–44. Retrieved from https://doi.org/10.1177/0149206311410606.

Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). The «what» and «why» of goal pursuits Human needs and the self-determination of behavior. *Psychological Inquiry, 11*, 227–268.

Onufriieva, L. A. The theoretical and methodological analysis of «Me-professional» image as a component of future professionals «Me-concept». S. D. Maksymenko, L. A. Onufriieva (Eds.). *Problems of Modern Psychology*: *Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, G.S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, 39*, 195–205. Retrieved from https://doi:10.32626/2227-6246.2018-39.195-205.

Stajkovic, A. D., Bandura, A., Locke, L. A., & Lee, D. (2018). Test of three conceptual models of influence of the big five traits and self-efficacy on academic performance: A meta-analytic path-analysis. *Personality and individual differences*, *120*, 238–245. Retrieved from https://doi: 10.1016/j.paid.2017.08.014.

© Mariia Dryhus

Дригус Марія. Характеристика самоефективності у просторі самодетермінації особистості

АНОТАЦІЯ

У статті представлено результати теоретико-експериментального дослідження проблеми самоефективності у просторі самодетермінації особистості. Здійснено теоретико-методологічний аналіз проблеми самоефективності у різних концептуальних підходах вітчизняної та зарубіжної психології. Розкрито концептуальну парадигму самоефективності А. Бандури у контексті реципрокного детермінізму теорії соціального научіння. Розкрито концептуальну парадигму Г. С. Костюка щодо проблеми становлення ефективності особистості у контексті концепції психічного розвитку індивіда. Акцентовано на тому, що Г. С. Костюк уперше самобутньо ініціював, ще у 40-х рр. XX ст., проблему особистісної самоефективності у системному вимірі. Окреслено концептуальне підґрунтя розробки проблеми самоефективності у вітчизняній психології, а також висвітлено спектри експериментального дослідження проблеми самодетермінації особистості у сучасному вітчизняному психологічному просторі. Здійснено аналіз експериментального дослідження взаємозв'язків у системі «самоефективність – самодетермінація» особистості. Виокремлено сфери – смисложиттєві орієнтації, самодетермінація, життєстійкість і самоставлення особистості в концептуальному просторі самодетермінації особистості. Подано характеристику самоефективності у полі смисложиттєвих орієнтацій особистості й простежено взаємозв'язки самоефективності зі сферою самодетермінації особистості; з'ясовано взаємозв'язки в опозиції «самоефективність – життєстійкість»; установлено взаємозв'язки самоефективності та самоставлення. Установлено тенденції взаємозв'язків у дихотомічній системі «самоефективність – самодетермінація». Виокремлено домінантні ознаки, що є стрижневими в ефективному становленні взаємозв'язків системи «самоефективність – самодетермінація». Окреслено модель продуктивного перебігу самоефективності у просторі самодетермінації особистості.

Ключові слова: *особистість, самоефективність, самодетермінація, розвиток, життєстійкість, смисложиттєві орієнтації, самоставлення.*

© Марія Дригус

Дригус Мария. Характеристика самоэффективности в пространстве самодетерминации личности

АННОТАЦИЯ

В статье представлены результаты теоретико-экспериментального исследования проблемы самоэффективности в пространстве самодетерминации личности. Осуществлен теоретико-методологический анализ проблемы самоэффективности в разных концептуальных подходах отечественной и зарубежной психологии. Раскрыта концептуальная парадигма самоэффективности А. Бандуры в контексте реципрокного детерминизма теории социального научения. Раскрыта концептуальная парадигма Г. С. Костюка проблемы становления эффективности личности в контексте концепции психического развития индивида. Акцентировано на том, что Г. С. Костюк впервые самобытно инициировал еще в 40-х гг. XX в. проблему личностной самоэффективности в системном измерении. Очерчено концептуальное основание разработки проблемы самоэффективности в отечественной психологии, а также освещены спектры экспериментального исследования проблемы самодетерминации личности в современном отечественном психологическом пространстве. Осуществлен анализ экспериментального исследования взаимосвязей в системе «самоэффективность – самодетерминация» личности. Выделены сферы – смысложизненные ориентации, самодетерминация, жизнестойкость и самоотношение в концептуальном пространстве самодетерминации личности. Представлена характеристика самоэффективности в поле смысложизненных ориентаций личности; прослежена взаимосвязь самоэффективности и сферы самодетерминации личности; выяснена взаимосвязь в оппозиции «самоэффективность – жизнестойкость», а также взаимосвязь самоэффективности и самоотношения. Установлены тенденции взаимосвязи в дихотомической системе «самоэффективность – самодетерминация». Выделены доминантные признаки, которые являются стержневыми в эффективном становлении взаимосвязи системы «самоэффективность – самодетерминация». Создана модель продуктивной самоэффективности в пространстве самодетерминации личности.

Ключевые слова: *личность, самоэффективность, самодетерминация, развитие, жизнестойкость, смысложизненные ориентации, самоотношение.*

© Mariia Dryhus

Problems of modern psychology (2019), 45, 178–202
DOI 10.32626/2227-6246.2019-45.178-202 **УДК 159.938**

Objective Approach to the Interpretation of Consciousness: Neurophysiological, Physical and Mathematical Discourses

Об'єктивний підхід до трактування свідомості: нейрофізіологічний, фізичний і математичний дискурси

Svitlana Kalishchuk
Ph.D. in Psychology,
Assistant Professor

Світлана Каліщук
кандидат психологічних наук,
доцент

E-mail: *klana_@ukr.net*
orcid.org/0000-0002-1749-7856
Researcher ID: F-4321-2019

Kryvyi Rih Economic Institute of Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kryvyi Rih, Ukraine
64, Post avenue, Krivyi Rih, Ukraine, Dniprovskyi region, 50000

Криворізький економічний інститут ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», м. Кривий Ріг, Україна
пр. Поштовий, 64, м. Кривий Ріг, Дніпровська обл., 50000

Original manuscript received March 18, 2019
Revised manuscript accepted April 16, 2019

ABSTRACT
In the article basic researches of objective cognition of consciousness revealing various aspects of formation of skill of distinction and radiation of consciousness are described. The complementary approaches of the natural scientific discourse of consciousness research are analyzed, namely neuro-

ISSN 2227-6246 (Print) / ISSN 2663-6956 (Online)
The article is licensed under **CC BY-NC 4.0 International (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)**

physiological ones, which raise the question of biological fundamentals of the interlevel phenomenon of consciousness and determine the physiological basis structural-functional building of consciousness; quantum-mechanical, based on the practice of experimental research of quantum reality and explaining the phenomenon of «consciousness»; and the system-wide, which holistically and logically-conceptually allows to simulate the system space of consciousness and acts as the operating paradigm of research. Meaningful and structural formal-logical and functional features of consciousness are investigated by methods of theoretical modeling and reconstruction. The essence of classical and modern neurophysiological theories of consciousness is revealed. Neuropsychological theories can be considered as a structural-functional paradigm, which is the function of specific neural networks, cognitive processes, synchronization of neural circuits and creation of new neural pathways in the background preserving the function of old ones, collapsing and deploying multiple forms of information, merging experiences of the whole experience. The principles of quantum mechanics act as an explanatory paradigm, which interprets the phenomenon of altered states of consciousness and the content structure of consciousness, the units of which are the meanings that intention aspire correlate the conscious quality with the integral picture of the world due to the existence of a semantic field. The general theory of systems provides creation of system «semantic territory» of consciousness of the personality; the finding of bifurcation points in which the fullest possible set of potential growth possibilities of the system is shown; definition of reinforcing and balancing feedback loops; desired state of the system; type of attractors; the potential of self-manifestation and self-liberation in personal activity and building a unique own reality through continuous exchange with the outside world.

Key words: *consciousness, neurophysiology of consciousness, quantum mechanics, general theory of systems, structural-functional paradigm, explanatory paradigm, operating paradigm.*

Вступ

Питання про природу свідомості («Що являє собою свідомість?») і про її характерні особливості («Як здійснюється випромінювання свідомості?», «Яким чином відбувається внутрішнє дистанціювання від наявної дійсності?», «Як саме виникає досвід розрізнення?») мають велику кількість відповідей у різних підходах і парадигмальних

© Svitlana Kalishchuk

рамках. Це проявляє актуальність дослідницького пошуку, який спрямовується науковцями як у побудову онтологічних філософських і психологічних моделей свідомості (Kalishchuk, 2018; Роменец, 2003; Фурман, 2017), так і в широкий простір міждисциплінарних спроб (Иванов, 2008; Менский 2011). Кількість теорій свідомості – як індуктивних, так і дедуктивних – зростає, але це не унеможливлює розуміння й знаходження способів вирішення проблеми, якщо знайти засади, які на певному рівні порядку концептуально оформлюють досліджуваний феномен.

Зауважимо, що між суб'єктивною (гуманітарні науки про внутрішній світ людини) й об'єктивною (природничі науки про матеріальний світ) галузями наукового пізнання існує важливий зв'язок. Тому кожна з цих галузей знання виявляється логічно незамкненою, якщо інша виключена з наукового розгляду. Загально-теоретичні філософські погляди та спроби концептуалізації свідомості в межах психологічних теорій неможливо розглядати окремо від пояснення свідомості у природничо-науковому дискурсі.

Мета статті – проаналізувати базові підходи об'єктивного трактування свідомості, що розкривають різні аспекти формування досвіду розрізнення та випромінювання свідомості.

Завдання статті

1) Розглянути базові теорії природничо-наукового дискурсу дослідження свідомості, а саме:

- нейрофізіологічні, які порушують питання про біологічні засади міжрівневого феномену свідомості та визначають фізіологічні основи структурно-функціональної будови свідомості;
- квантово-механічні, що спираються на практику експериментального дослідження квантової реальності та пояснюють феномен «квантова свідомість»;
- загально-системні, які дають змогу цілісно та логіко-концептуально змоделювати системний простір

© Світлана Каліщук

свідомості й виступають операційною парадигмою її дослідження.

2) Простежити загальний вплив дослідження свідомості в природничо-науковому дискурсі на пошук відповіді на питання про природу та зміст свідомості.

Методи та методики дослідження

Процедура теоретико-методологічного дослідження забезпечує досягнення змістового і структурно-організаційного результатів аналізу феномену свідомості та складається з методу моделювання – відтворення сутнісних ознак свідомості й методу реконструювання – змістовного та структурного визначення внутрішніх, формально-логічних і функціональних ознак свідомості.

Результати та дискусії

Вихідним кроком об'єктивного трактування свідомості виступають нейрофізіологічні засади, що розглядають свідомість як механізм контролю і довільної регуляції поведінки й діяльності. Згідно Л. М. Веккера, парадоксальність психічного полягає у тому, що його основні характеристики формулюються в термінах якостей зовнішньої реальності, яку психічне відображає (Веккер, 1998), а саме: «адекватне відображення змін зовнішнього і внутрішнього середовища» та «забезпечення адаптації організму до них». А відповідь на питання: «Що являють собою виконавчі структури та нейрофізіологічні механізми свідомості?» міститься в численних структурних теоріях нейронних мереж і функціональних теоріях дослідження когнітивних функцій та ієрархічно організованих мозкових систем. До впливових теорій нейрофізіологічного пояснення свідомості відносять:

1. Теорію «світлої плями» І. П. Павлова, згідно якої свідомість розглядається як діяльність збудженої зони – «творчої ділянки», що переміщується на темному тлі по корі великих півкуль. Це зона локальної активації мозко-

© Svitlana Kalishchuk

вих структур, у якій легко створюються умовні рефлекси та диференціювання. На відміну від «світлої плями», інші зони належать до несвідомої діяльності та відповідають за підтримання вже створених рефлексів (Данилова, 1999).

2. «Прожекторну теорію свідомості» Ф. Кріка, згідно якої умовою виникнення потоку виступає збудження одного з таламічних центрів, що забезпечує створення в корі зони підвищеної збудливості тривалістю близько 100 мс. Зона найсильнішої імпульсації створює певний центр уваги, а постійне переміщення потоку збудження забезпечує об'єднання імпульсів збудження у єдину систему з частотою гамма-діапазону (35–70 Гц). У системі в сумісній діяльності об'єднуються нейронні ансамблі в різних зонах кори великих півкуль. На думку Ф. Кріка, така інтеграція забезпечує виконання вищих психічних функцій, а нейронні процеси, що перебувають у зоні уваги «прожектора», визначають зміст свідомості у певний момент часу (Данилова, 1999).

3. Теорію «повторного входу збудження» Д. Едельмана. Автор запропонував схему й описав складові первинного і вторинного потоків інформації, що акумулюють один цикл, або повторювану фазу активності свідомості. Сенсорна інформація від зовнішнього і внутрішнього середовища після її попередньої обробки в первинній нейрональній групі повторно входить до неї, повертаючись після додаткової обробки, здійсненої в інших групах клітин. Отже, за Д. Едельманом, головною умовою усвідомлення виступає зв'язок груп нейронів кори великих півкуль із мультимодальними асоціативними структурами, що накопичують минулий досвід. Це дає змогу зіставляти існуючі в пам'яті відомості зі змінами, що відбулися впродовж одного циклу обробки інформації. Проходження одного циклу збудження здійснюється впродовж 100–150 мс. Такі повторювані цикли створюють нейрофізіологічну «канву» свідомості (Эдельман, 1981).

© Світлана Каліщук

4. Теорію «інформаційного синтезу» О. М. Іваницького, у якій розкривається роль об'єднання двошарової інформації (сенсорні властивості стимулу та семантичні властивості стимулу), яка приходить із пам'яті. Синтез двох видів інформації забезпечує виникнення усвідомлення. Цей процес здійснюється з періодом квантування у 100–150 мс. Послідовність процесу оцінки й усвідомлення сприйняття стимулу має такий вигляд: сенсорний стимул → збудження нейронів проекційної кори → асоціативна кора → структури лімбіко-гіпокампального комплексу → підкіркові центри емоцій і мотивацій → проекційні відділи кори → лобна кора. Провідною ланкою виступає синтез інформації на нейронах проекційних відділів кори великих півкуль. Головне положення теорії «інформаційного синтезу» полягає у зв'язку сенсорного відчуття із суб'єктивними показниками сприйняття стимулу (Іваницький, 2005).

5. Теорію свідомості Д. Еклза, що базується на особливій функції дендритів пірамідальних клітин кори великих півкуль збиратися в дендритний пучок («дендрон») на рівні IV шару кори і досягати I шару. Дендрон із великою кількістю синапсів і терміналів аксонів, згідно Д. Еклза, є носієм свідомості в силу притаманної йому функції генерувати «психони». «Психон» – це суб'єктивний феномен, що відповідає окремому дендрону і виступає одиницею локального відчуття та виявляється за допомогою інтроспективних методів. Зв'язки між «психонами» та дендронами є, за думкою автора, нейрофізіологічним проявом свідомості. Велика кількість усіх можливих «психонів» забезпечує неймовірну різноманітність суб'єктивних явищ особистості. Крім того, Д. Еклз описує процес «викиду квадра медіатора», розуміючи цю дію як існуюче нематеріальне джерело свідомості, що впливає на дендрони. Авторові вдається пояснити механізм здійснення поведінкових актів і прояв людиною «свободи волі» через керування імовірністю вивільнення квантів медіатора (Хант, 2004).

© Svitlana Kalishchuk

6. Голографічну теорію К. Прибрама, що базується на холономних принципах і пояснює механізми та процес згортання множинних форм інформації в різних зонах кори великих півкуль та її розгортання вже як свідомості. Згідно К. Прибрама, зовнішня інформація розподіляється по нейронній системі та створює стійкі «візерунки» синаптичних мікроструктур у тих ділянках мозку, де сприймаються та згруповуються вхідні впливи. Тобто, процес згортання сенсорних сигналів породжує множинні та просторово розповсюджені вузли взаємного підсилення й ослаблення (Прибрам, 1975). Тому кожен момент усвідомлення зливається у досвід пережитого цілого, у якому важко диференціювати різні модальності сприйняття, особливості почуття, спрямованість і константність думок, ознаки дихання, симптоми та реакції тіла. Підкреслюючи вірність холономного підходу, Г. Глобас указує на наявність у нервовій системі кожного біологічного виду всіх можливих «перцептуальних конфігурацій» оточуючого середовища. Така інформація має латентну форму (Хант, 2004). Спираючись на дослідження О'Кіфа, К. Прибрам наголошує, що зовнішнє середовище багато разів представлено в гіпокампі подібно голограмі. Крім того, один і той самий нейрон гіпокампа може брати участь у створенні різних картин світу, а репрезентація будь-якої ділянки середовища залежить від активності великої групи нейронів і повторюється одночасно на різних нейронах гіпокампа. Гіпокампальний тета-ритм розглядається К. Прибрамом як механізм сканування інформації. Акумуляція різних інформаційних аспектів, кодування та декодування інформації в гіпокампі, де актуалізується з довгострокової пам'яті надлишкова інформація, забезпечує побудову суб'єктивної картини світу, що прагне до точності й адекватності.

7. Ієрархічну модель гештальту Є. М. Соколова, у якій сенсорний стимул збуджує високочастотні коливання певної частоти, що позначаються як пейсмекерна активність таламуса (Соколов, 2006). Нейронне розрізнення сенсор-

© Світлана Каліщук

них стимулів здійснюється в ієрархічній піраміді, вершиною якої виступає гностична одиниця. Гностичні одиниці спеціалізуються і реагують у кожній ієрархічній піраміді винятково на специфічний комплекс сенсорних подразників. Є. М. Соколов припускає, що активація такої піраміди неспецифічними високочастотними ритмами таламічних нейронів одночасно зі специфічним сенсорним сигналом веде до усвідомлення. Отже, активована гештальт-піраміда ієрархічно організованих нейронів становить основу будь-якого свідомого акту. Сам свідомий акт включає, на думку Є. М. Соколова, три рівні суб'єктивного відображення: перцептивний, мнемічний і семантичний. Перцептивний виникає за умови активації гештальт-піраміди і призводить до формування перцептивного образу. Мнемічний забезпечує порівняння сенсорного образу з образами довготривалої пам'яті. Семантичний починається з дії нейронів пам'яті, що здійснюють категоризацію сигналів. Свідомість розглядається автором як результат дії паралельно діючих незалежних нейронних модулів, що створюють дві когнітивні системи: вентральну, яка відповідає за зміст сигналу, та дорзальну, що складає просторове уявлення.

8. Теорію функціональних систем як виконавчих структур свідомості, що сприяють отриманню життєво важливих для організму пристосувальних результатів (Анохин, 1975). П. К. Анохіним виокремлено такі основні принципи існування функціональних систем: взаємоспівдії для отримання сфокусованого корисного результату; динамічності як досягнення запрограмованого корисного результату; ієрархічності, що відображає багаторівневість і наявність системи вищого порядку; саморегуляції за допомогою механізму зворотної аферентації й апарату акцептора результатів дії для досягнення запрограмованого результату; мінімізації – введення до структури функціональної системи лише тих елементів, що необхідні для отримання кінцевого результату. Отже, теорія функціональних систем П. К. Анохіна дає змогу пояснити психіч-

© Svitlana Kalishchuk

ний феномен свідомості, спираючись на корисний пристосувальний ефект, як антиципацію майбутнього.

9. Системно-еволюційну теорію В. Б. Швиркова, згідно якої мозок несе в собі велику кількість «мовчазних» клітин, а кількість активних клітин збільшується за умови научування. Научування призводить до залучення нових нейронів, а не переучування старих. В. Б Швирков розглядає поведінковий акт як компоненту послідовних поведінкових актів, заданих процесом досягнення та можливістю оцінки результату попереднього поведінкового акту (Швырков, 2006). Це положення являє собою психофізіологічну відповідь на питання про можливість трансформації та переходу з одного рівня функціонування особистості на інший.

10. Теорію глобальних нейронних інформаційних просторів Ж.-П. Шанже, що виступає розвитком теорії глобального робочого простору Б. Баарса. Згідно авторів, те, що індивід відчуває як свідомий доступ до інформації – є відбір, посилення і трансляція певної кількості інформації в зонах кори великих півкуль. Нейронна мережа включає в себе: пірамідальні нейрони лобної та префронтальної часток кори, скроневих часток, премоторну кору (Шанже, 1999). Автор підкреслює, що зв'язки між елементами мозку в силу явищ конвергенції та дивергенції організовані у деревоподібне розгалуження нервових клітин, яке являє собою чималу мережу і вказує, що координації нейронів сприяє научування, тобто відбір миттєвих «попередніх» образів із тих, що генеруються нейронною мережею. Аналізуючи поняття «свідомість», Ж.-П. Шанже визначає, що «усвідомлююче середовище» являє собою нейронний інформаційний простір мозку, який просторово знаходиться між організмом і зовнішнім світом з усіма соціальними та фізичними зв'язками і слугує полем для оцінки намірів, цілей, програм дій, які постійно співвідносяться з поточною взаємодією зі сприйняттям зовнішнього світу, з «образом-Я», з подіями особистісної історії, зі спогадами

© Світлана Каліщук

про минулі відчуття, з емоційними характеристиками, із соматичними маркерами, з інтерналізованими соціальними нормами. Згідно Ж.-П. Шанже, лобні долі кори великих півкуль разом із лімбічною системою беруть участь в «усвідомленому» прийнятті рішення, активуючи почуття емпатії та симпатії і знижуючи агресію; нейрони ретикулярної формації відповідають за увагу і пильність, їх перезбудження може викликати роздратування. Процедурно процес усвідомлення Ж.-П. Шанже описує за допомогою таких процесів:

- переміщення психічних структур між тими зонами мозку, що відповідають за довгострокову та короткострокову пам'ять;
- вплив критеріїв новизни інформації;
- прояв реакції на виниклі когнітивні антиципації;
- організаційні функції та роль «оператора» при сприйнятті інформації;
- інтерналізація нових структур у церебральній мережі;
- гнучкість зв'язків, яка забезпечує можливість випадкових дій.

Отже, згідно Ж.-П. Шанже, нейронний інформаційний простір дає змогу здійснювати внутрішній розвиток психічних структур і складати змістовну будову свідомості.

Іншою гранню призми об'єктивного пізнання свідомості виступає квантова механіка як спроба дати відповідь на питання про особливості суб'єктивної побудови реального виміру дійсності. Концептуальні положення теорії вимірів спираються на правило, згідно якого спостереження порушує суперпозицію об'єкта і змушує його прийняти один зі своїх станів у хвильовій функції. Наслідком виступають такі часткові узагальнення:

1. Квантовий об'єкт у кожного дослідника проявляє свої специфічні стани відповідно до принципу невизначеності В. Гейзенберга. Автор стверджує, що спостереження за квантовою речовиною впливає на траєкторію цієї речо-

© Svitlana Kalishchuk

вини. А тому знання дійсної природи квантового об'єкта, зокрема, його швидкісних і просторових властивостей, є неможливим (Гейзенберг, 2015).

2. Результатом взаємодії квантової системи, обладнання та спостерігача виступає суперпозиційний стан. Згідно багатосвітової інтерпретації, стани світу можуть існувати як співіснуючі стани. Для будь-якого класичного стану квантової системи її майбутній стан представляється як набір співіснуючих станів у суперпозиції, як суми можливого набору векторів станів. Цей посил базується на понятті «логічні структури» теорії Х. Еверетта про об'єктивно співіснуючі всі можливі альтернативні сценарії світів та індивідуального життя в них (Everett, 2007).

3. Спроможність свідомості будувати реальний і альтернативний сценарії у послідовні моменти часу. М. Б. Менський визначає свідомість як розрізнення та вибір класичних альтернативних реальностей, які у своїй сукупності формують квантову реальність (Менский, 2011). Механізм здійснення розрізнення полягає у тому, що свідомість кожен певний момент часу розрізнює альтернативні світи таким чином, що суб'єктивно виникає ілюзія існування тільки одного сприйнятого світу. Отже, з плином часу виникає альтернативний сценарій як прояв певної можливості з ланцюга альтернативних світів у послідовні моменти часу.

Отже, багатосвітова інтерпретація Х. Еверетта та пояснення реальності як «мультиверса», виступають теоретичною засадою поєднання свідомості та квантової механіки. Д. Бом побудував на цій засаді повну модель фізичної реальності та центральної нервової системи (Бом, 1967). Змістовно модель Д. Бома ґрунтується на існуванні сукупного «латентного порядку», який уміщує одночасно згорнуті окремі події світу. Кожна частина такого сукупного «латентного порядку» може бути розгорнутою на основі організуючих принципів цілого. Крім того, якщо базуватися на визначенні, що свідомість – це розрізнення альтер-

© Світлана Каліщук

натив, то логічно вважати, що за умови виключення свідомості, розподіл альтернатив зникає, а залишається існувати одночасний прояв багатоваріативності реальності. Це означає, що відбиття («сприймання») всіх альтернативних світів одночасно стає доступним. Прикладами виступають різноманітні змінені стани свідомості, а саме: сон, транс, гіпноз, регресивний гіпноз, медитація, холотропний стан тощо. М. Б. Менський робить висновок, що мозок не створює свідомість, а виступає її інструментом.

Індивідуальну селекцію альтернатив, що безпосередньо пов'язана з чуттєвим сприйняттям, виокремлює як головне положення пояснення квантової реальності Є. М. Іванов (Иванов, 2008). Свідомість, згідно автора, вибирає саме те, що ми чуттєво сприймаємо, а тому вибір альтернативи та чуттєве сприйняття збігаються. Несприйняті альтернативні реальності залишаються у складі суперпозиції як потенціальна можливість. Абсолютний за часом вектор станів світу являє собою, за Є. М. Івановим, «квантовий кристал», структуру, в якій первісно записані всі можливі актуалізації світу. Автор доводить, що свідомість вибирає і сприймає одну з альтернатив, не здійснюючи ніякого впливу на фізичну реальність. Мозок, згідно Є. М. Іванова, виступає для свідомості об'єктом сприйняття, через який свідомість сприймає і весь світ. Якщо мозок знаходиться у стані суперпозиції, компоненти якої відповідають різним сприйняттям, то свідомість сприймає лише одну з цих компонент, ігноруючи інші. Саме це забезпечує одиничність та однозначність сприйняття й цілісність суб'єкта. Процес актуалізації реальності Є. М. Іванов описує як «хвилю збудження», що розповсюджується всередині «квантового кристала» упродовж часової осі. Рух по часовій осі являє собою сукупність точок, кожна з яких – це окрема індивідуальна свідомість. «Точки» переміщуються за певними взаємоузгодженими траєкторіями та не мають зворотного впливу на «квантовий кристал». Спостерігач має можливість відрізняти лише одну компоненту суперпозиції. Але

© Svitlana Kalishchuk

інші компоненти теж пізнавані, ними виступають думки та смисли. Отже, Є. М. Іванов уводить поняття смислу як потенційного змісту свідомості, який не має просторових і часових характеристик, але несе в собі інтенцію співвіднесення з інтегральною картиною світу того предмета, який усвідомлюється. Автор розглядає три компоненти функції свідомості: функцію усвідомлення почуттєвого сприйняття, функцію розуміння-осмислення і функцію усвідомлення прийнятого рішення. Головними з цих функцій виступають: усвідомлення сприйнятого (F_1) та усвідомлення прийнятого рішення (F_2). Усвідомлення сприйнятого здійснює селекцію квантових станів «сенсоріуму», а усвідомлення прийнятого рішення здійснює селекцію квантових станів «командного центру». Схематично функція свідомості, згідно автора, може бути описана формулою, в силу того, що взаємодія «сенсоріуму» і «командного центру» породжує суперпозицію, яка містить в собі всі можливі комбінації результатів сприйняття станів зовнішнього світу і сприйняття рішень, що приймаються «командним центром»:

$$c_1 |\Phi_1> |S_1> |R_1> + c_2 |\Phi_1> |S_1> |R_2> + c_3 |\Phi_2> |S_2> |R_1> + \\ + c_4 |\Phi_2> |S_2> |R_2>, \quad (1)$$

де: Φ_1 і Φ_2 – альтернативні стани світу до взаємодії з мозком;

S_1 і S_2 – альтернативні стани «сенсоріуму»;

R_1 і R_2 – альтернативні стани «командного центру».

Функція усвідомлення сприйнятого F_1 – маркує, з урахуванням значень коефіцієнтів c_1 і c_2, одну з компонент суперпозиції. Функція усвідомлення прийнятого рішення F_2 – актуалізує одну з чотирьох компонент c_1, c_2, c_3 і c_4, роблячи її почуттєво сприйманою. Є. М. Іванов підкреслює, що F_2 здійснює вибір актуалізованої компоненти раціонально, враховуючи можливі наслідки вибору, співвідносить суперпозицію зі станом смислового поля, виходячи при цьому за межі можливостей фізичного мозку. Саме тому автор визначає F_2 функцією свідомості. Отже, на думку

© Світлана Каліщук

Є. М. Іванова, свідомість, сприймаючи фізичну реальність, створює ілюзію психофізичної взаємодії, тоді як дія свідомості зводиться лише до вибору й актуалізації тих компонент «квантового кристала», у яких ця дія вже здійснена. Свідомість керує кожним процесом селекції альтернатив за умови, що ці альтернативи проявляються на макрорівні у вигляді альтернативних дій складної системи, здатної сприймати оточуючий світ і діяти доцільно. Свідомість не може впливати на світ, але за допомогою селекції альтернатив цілеспрямовано впливає на індивідуальне сприйняття світу. Процес усвідомлення, за Є. М. Івановим, можна уявити у вигляді «блукання» точки усвідомлення всередині «квантового кристала» у пошуках тієї частини, у якій це сприйняття буде реалізоване, в силу того, що ця частина містить в собі потенції для трансцендентного.

Загальна теорія систем розглядається нами як третя необхідна грань пізнання свідомості в об'єктивному дискурсі. Первісно, у теорії систем знаходить своє обґрунтування ідея Р. Сперрі про якості свідомості, що виникають винятково як системні «організаційні процеси більш високого порядку» (Хант, 204: 96). Аналіз феномену «свідомості» у дослідницькому просторі системної парадигми дає змогу визначити такі основні атрибути свідомості як системи:

1. Свідомість – це відкрита система, яка має, за висловом Л. фон Берталанфі, «плинну рівновагу», в силу того, що поєднує стійкість структури з гнучкістю змін. У точках біфуркації стани вищого порядку виникають спонтанно, але базуються на інтенційних можливостях системи. Це момент перетворення хаосу в порядок, енергії кризи у відкриття смислу. Ф. Капра визначає такі ключові ознаки системи: патерн (конфігурація взаємовідносин, що встановлює суттєві характеристики системи); структура (фізичне втілення патерну) та життєвий процес (діяльність, спрямована на безперервне втілення патерну) (Капра, 2002). Взаємозв'язок між розумом і мозком являє собою

© Svitlana Kalishchuk

взаємозв'язок між процесом і структурою. Свідомість як когнітивна система, що постійно навчається, передбачає наявність патернів взаємовідносин як «автопоезної мережі» (Varela, 1995).

2. Свідомість як система дозволяє «усвідомлювати, що ми усвідомлюємо» (Капра, 2002). Свідомість є проявом емерджентних властивостей системи, що вперше виникають у роботі системи як первинної цілісності та включають у себе зовнішній і внутрішній світ, усі форми психічної діяльності й тілесну форму і не зводяться до якостей її складових елементів, а також зумовлюють головні її характеристики. Тобто, свідомість має свої власні холістичні властивості, ознаки та функції, які не тільки не зводяться до певної нервової підструктури, але й управляють своїми нервовими складовими нижчого порядку (Хант, 2004). Нові системні властивості з'являються з організуючих відносин між елементами, тобто з конфігурації впорядкованих взаємовідносин між первинними елементами, а саме: між увагою, сприйняттям, мисленням, мовою, рефлексією, емоційними станами, пам'яттю тощо. Емерджентними ознаками свідомості виступають: цілісність суб'єкта, збагнення глибинної суті у «переживанні-проживанні», «випромінювання та проникаюча активність суб'єкта» (Бескова, 2001), формування ментального досвіду «Я», «перцептуальне з'єднання» «тут» і «там» (Гибсон, 1988), стан «Я є» (Almaas, 1996) та інші.

3. Аналіз системи, який з'ясовує її окремі складові, знищує емерджентні властивості системи та позбавляє можливості зрозуміти зміст, функції та особливості системи. Тому визначення свідомості як функції мозку хоча й спирається на закони руху матерії, з якої складається мозок, і на опис функцій виконання обчислювальних операцій за допомогою блоків уведення і виводу інформації, петель зворотного зв'язку, але не допомагає зрозуміти сутність свідомості. Нервові мережі збирають, фокусують й організовують чутливість і сприйняття, але не створюють

© Світлана Каліщук

їх. Тому різноманітні структурні концептуалізації площинної будови свідомості не дають змоги визначити загальноутворюючу засаду для пояснення функціонального та сутнісного прояву природи свідомості.

4. Розуміння свідомості як «динамічної якості певних патернів нервової організації більш високого порядку» можливе тільки за умови її спостереження в дії. Об'єкти, що сприймаються свідомістю, створюються через дію. Ф. Варела підкреслює, що дія свідомості полягає у безперервному «патерні пошуку» зовнішніх і внутрішніх підстав незалежного та заздалегідь визначеного світу за допомогою безперервного створення мовної мережі, відкриття значення як патерну взаємовідносин між мовними розрізненнями та побудови «семантичної території» особистості (Капра, 2002).

5. За І. Пригожиним, основними механізмами, що забезпечують динаміку системи свідомості, виступають регуляція та саморегуляція «дисипативних (розсіювальних) структур», які не тільки підтримують себе в сталому стані нерівноваги, але й розвиваються, використовуючи зовнішню або внутрішню енергію (наприклад, при переживанні кризи, відкритті смислу як семантичного інваріанту, з якого складається будова «картини світу», або при переживанні парадоксальності смислу) для власної трансформації та спіральної динаміки, а саме: збільшення своєї складності та переходу на вищу форму організації й порядку. Наявність «дисипативних структур» пояснює парадоксальне сполучення змін і стабільності свідомості як системи. Дисипативні структури підтримують себе у сталому стані, який потенційно готовий до зрушення, а тому вже не виступає постійною рівновагою. За І. Пригожиним, дисипативні структури – це «острівці порядку в морі безпорядку», які підтримують і навіть підвищують свій порядок за рахунок збільшення безладу оточуючого середовища (Капра, 2002). Велика мережа процесів метаболізму підтримує систему в далекому від рівноваги стані й, через

© Svitlana Kalishchuk

петлі зворотного зв'язку, викликає біфуркації, забезпечуючи тим самим розвиток і еволюцію. Завдяки дисипативним структурам підтримується єдина загальна структура, незважаючи на неперервний потік і зміну компонентів системи. Це задає напрямок еволюціонування особистості.

6. Згідно теорії «автопоезу», свідомість взаємодіє з оточуючим середовищем через структурне сполучення, а саме через повторювальні взаємодії, кожна з яких запускає структурні зміни в системі (Varela, 1995). Автопоезна система переживає неперервні структурні зміни, зберігаючи одночасно свій патерн. Свідомість не тільки визначає структурні зміни, вона здатна визначати, які саме зовнішні сигнали ініціюють їх. Структурні зміни в свідомості – це акти пізнання. Пізнання трактується як «втілена дія», за думкою Ф. Варела, в силу того, що в усіх когнітивних процесах сприймання і дія не відокремлені (Varela, 1995). Система свідомості протистоїть змінам, завжди прагне до сталого стану з мінімальною ентропією та інтенційно спрямована до сталої рівноваги. Разом із тим, абсолютний стан рівноваги означає смерть, тому система одночасно мінімізує, але не виключає свій плин до нового стану. Прикладом повторювальних феноменів первісно адаптивної фіксації свідомості можуть виступати система психологічних захистів особистості, «улюблені емоції», переконання «супер-Его», автоматизм сприйняття та розуміння тощо.

7. Поводження системи залежить від того, як пов'язані між собою її елементи, тобто від модальності, якості й іманентно заданих властивостей існуючих зв'язків між ними, а не від самих елементів. Тому формування образу «картини світу» особистості як проекції свідомості та її розвиток залежить не від окремих елементів «картини світу», які є відносно сталими по суті своєї власної феноменології. Зміни, як перехід на вищий рівень порядку, є проявом динаміки або кризової зміни зв'язків між об'єктами. Здійснюється це в точці біфуркації, в потенціальному наборі всіх можливих спрямувань системи. Тому динамічна склад-

© Світлана Каліщук

ність системи підсилюється існуванням потенційно великої кількості зв'язків між її елементами в силу того, що кожен елемент може перебувати в декількох різноманітних станах. Прикладом може слугувати альтернативність емоційних і поведінкових патернів особистості як множинності реакцій на сукупність зв'язків усередині системи, різноманітність пізнавальних контурів, мультимодальність простору особистості та пошук амодального смислу як розширення поля усвідомлення. А також, наприклад, взаємна зміна та чергування процесів «злиття – сепарації» на кожному потенційно необхідному етапі реконструкції викривленої «картини світу» особистості й усвідомлення необхідності її динаміки.

8. У системах існує «принцип важеля», згідно якого найменший вплив може стати причиною значних змін. У точці біфуркації «дисипативна структура» може або зруйнуватися, або прорватися до одного з декілька нових станів порядку. Спрямованість змін залежить від того, яким шляхом система досягла точки нестійкості. У точці біфуркації структура проявляє виняткову чуттєвість до мінімальних флуктуацій в оточуючому середовищі. Це, за словами І. Пригожина, є проявом «порядку через флуктуацію» (Капра, 2002: 209). Смислова будова свідомості забезпечує прояв «принципу важеля» через відкриття парадоксального смислу. Ефект змін потребує часу, в силу того, що у змінах задіяний увесь контур зворотного зв'язку. Зв'язки між елементами системи формують петлі зворотного зв'язку. Стрибок на новий рівень організації є наслідком флуктуацій, посилених петлями додатного зворотного зв'язку. Такий підсилюючий зворотний зв'язок виступає джерелом нового порядку і складності в системі. Прикладом може слугувати траєкторія виходу з панічних атак або рівні пробудження за К. Грейвзом, які різняться залежно від: сприймання зовнішнього світу; характерних методів реагування на проблеми; ступеня усвідомлення власного прагнення.

© Svitlana Kalishchuk

9. Система має схильність повертати частину вихідної інформації на вхід і тим самим впливає на її функціонування. Контур зворотного зв'язку між елементами системи може бути підсилюючим, що призводить до експоненціального зростання, й урівноважуючим, що протидіє змінам системи. Це проявляється в силу того, що система завжди має мету, а саме: бажаний стан, у якому система перебуває в рівновазі. Визначення меж системи та якісної характеристики атракторів, її точок тяжіння, тих стабільних станів, до яких тяжіє система – виступають критеріями зростання системи. Причина дестабілізації системи знаходиться в унікальних атрибутах елементів системи, її структурі та взаємовідношеннях внутрішніх чинників або станів, що зумовлюють постійно відтворюваний патерн явища. Тому свідомість має як властивість прагнути до гомеостазу і захищати звичну, напрацьовану «картину світу», так і властивість до експоненціального зростання й ускладнення сталої картини.

Висновки

Описані концептуальні підходи дають змогу побудувати пошуковий простір феномену «свідомість», ґрунтуючись на постулатах нейрофізіології, квантової механіки та загальної теорії систем. Проведений розбір з опорою на об'єктивний рівень аналізу складного суб'єктивного феномену дає відповіді на питання, як здійснюється досвід розрізнення альтернатив реальності, як співвідноситься старий і новий досвід, як забезпечується унікальність індивідуальної картини світу та різноманітність суб'єктивних явищ особистості. Так, нейропсихологічні теорії можна розглядати як структурно-функціональну парадигму, що характеризує функції та рамки специфічних нейронних мереж як складну структуру інформаційного поля та як прояв конкретного когнітивного процесу і синхронізації різноманітних нейронних ланцюгів, залучення нових нейронних шляхів на тлі збереження функції старих, згор-

© Світлана Каліщук

тання та розгортання множинних форм інформації й як прояв злиття досвіду пережитого цілого. Положення квантової механіки можуть виступати як пояснювальна парадигма, в рамках якої накопичується об'єктивна аргументація в пошуку відповідей на питання: «Як з'являється у процесі спостереження суб'єктивна картина світу?» і «Як здійснюється перетворення об'єктивно існуючого стану світу в суб'єктивно сприйняту картину світу?», пояснюється феномен змінених станів свідомості та змістова будова свідомості, одиницями якої виступають смисли, що не мають просторових і часових характеристик, але інтенційно прагнуть співвідносити усвідомлену якість з інтегральною картиною світу завдяки існуванню смислового поля. Основні атрибути свідомості як системи дають можливість розглядати загальну теорію систем як операційну парадигму дослідження свідомості, що забезпечує побудову унікальної власної реальності шляхом безперервного обміну із зовнішнім світом.

Отже, огляд досліджуваних конструктів пізнання свідомості в об'єктивному дискурсі дав змогу розкрити фізіологічні основи структурно-функціональної будови, змісту і дії свідомості й «усвідомлюючого середовища» як нейронного інформаційного простору мозку; пояснити інтенційну властивість картини світу до змін і розкласти на операційні дії процес побудови архітектоніки смислів особистості; відповісти на питання, як здійснюється зростання особистості та що може утруднювати психотерапевтичну дію напрацювання нового досвіду усвідомлення себе й оточуючого світу.

Література

Бескова И. А. Эволюция и сознание: когнитивно-символический анализ. Москва : ИФ РАН, 2001.179 с.

Бом Д. Специальная теория относительности. Москва : Мир, 1967. 256 с.

Веккер Л. М. Психика и реальность: Единая теория психических процессов. Москва : Смысл, 1998. 605 с.

© Svitlana Kalishchuk

Гейзенберг В. Принцип неопределенности. Москва : Агостини, 2015. 234 с.

Гибсон Дж. Экологический подход к зрительному восприятию. Москва : Прогресс, 1988. 464 с.

Данилова Н. Н. Психофизиология. Москва : Аспект Пресс, 1999. 373 с.

Іваницький О. М. Свідомість і мозок. *У світі науки*. 2005. № 11. С. 9–14.

Иванов А. В. Мир сознания. Барнаул : Алтайский дом печати, 2008. 432 с.

Капра Ф. Паутина жизни. София : Гелиос, 2002. 335 с.

Менский М. Б. Сознание и квантовая механика: Жизнь в параллельных мирах. Фрязино : Век 2, 2011. 320 с.

Прибрам К. Языки мозга: Экспериментальные парадоксы и принципы нейропсихологии. Москва : Прогресс, 1975. 301 с.

Роменец В. А. Жизнь и смерть: Постижение разумом и верой. Киев : Лыбидь, 2003. 230 с.

Соколов Е. Н. Векторная психофизиология. Санкт-Петербург : Питер, 2006. С. 458–455.

Фурман А. В. Свідомість як передумова психологічного пізнання і професійного методологування. *Наука і освіта*. 2017. № 3. С. 5–10.

Хант Г. О природе сознания. С когнитивной, феноменологической и трансперсональной точек зрения. Москва : АСТ, Институт трансперсональной психологии, 2004. 555 с.

Шанже Ж.-П. Нейрофизиологические основы этического поведения. *Человек*. № 5. 1999. С 54–84.

Швырков В. Б. Введение в объективную психологию. Нейрональные основы психики. Москва : Институт психологии РАН, 2006. 592 с.

Эдельман Дж. Разумный мозг. Москва : Наука, 1981. 165 с.

Almaas, A. H. (1996). Essence – the diamond approach to inner realization. York Beach : Samuel Weiser. 67 p.

Everett, Hugh (2007). Relative State Formulation of Quantum Mechanics. *Reviews of Modern Physics*. Cambridge University Press. 214 p.

Kalishchuk, S. (2018). Construction of ontological models of consciousness of personality. *PNAP Sientific Journal of Polonia*, *1* (26), 95–100, Czestochowa.

Varela, F. (1995). Resonant Cell Fssemblies. *Biological Research, 5* (24), 81–95.

References

Beskova, I. A. (2001). *Evoljutsija i soznanie: kognitivno-simvolicheskij analiz [Evolution and Consciousness: cognitive-symbolic analysis]*. Moskva : IF RAN [in Russian].

Bom, D. (1967). *Spetsial'naja teorija otnositel'nosti [Special theory of relativity]*. Moskva : Mir [in Russian].

© Світлана Каліщук

Vekker, L. M.(1998). *Psihika i real'nost': Jedinaja teorija psihicheskih protsessov [Psyche and Reality: A Unified Theory of Mental Processes]*. Moskva : Smysl [in Russian].

Gejzenberg, V. (2015). *Printsip neopredelennosti [Uncertainty principle]*. Moskva : De Agostini [in Russian].

Gibson, D. (1988). *Ekologicheskij podhod k zritel'nomu vosprijatiju [Ecological approach to visual perception]*. Moskva : Progress [in Russian].

Danilova, N. N. (1999). *Psihofiziologija [Psychophysiology]*. Moskva : Aspekt Press [in Russian].

Ivanytskyi, O. M. (2005). Svidomist i mozok [Consciousness and the brain]. *U sviti nauki – In the world of science, 11*, 9–14 [in Ukrainian].

Ivanov, A. V. (2008). *Mir soznanija [World of consciousness]*. Barnaul : Altajskij dom pechati [in Russian].

Kapra, F. (2002). *Pautina zhizni [Web of life]*. Sofija : Gelios [in Russian].

Menskij, M. B. (2011). *Soznanie i kvantovaja mehanika: Zhizn' v parallel'nyh mirah [Consciousness and Quantum Mechanics: Life in Parallel Worlds]*. Frjazino : Vek 2 [in Russian].

Pribram, K. (1975). *Jazyki mozga: Jeksperimental'nye paradoksy i printsipy nejropsihologii [Languages of the brain: Experimental paradoxes and principles of neuropsychology]*. Moskva : Progress [in Russian].

Romenets, V. A. (2003). *Zhizn' i smert': Postizhenie razumom i veroj [Life and death: Comprehension through reason and faith]*. Kiev: Lybid', 2003 [in Russian].

Sokolov, E. N. (2006). *Vektornaja psihofiziologija [Vector psychophysiology]*. Sankt-Peterburg : Piter [in Russian].

Furman, A. V. (2017). Svidomist yak peredumova psykholohichnoho piznannia i profesiinoho metodolohuvannia [Consciousness as a prerequisite for psychological knowledge and professional methodology]. *Nauka i osvita – Science and education, 3*, 5–10 [in Ukrainian].

Hant, G. (2004). *O prirode soznanija. S kognitivnoj, fenomenologicheskoj i transpersonal'noj tochek zrenija [About the nature of consciousness. From cognitive, phenomenological and transpersonal points of view]*. Moskva : AST, Institut transpersonal'noj psihologii [in Russian].

Shanzhe, Zh.-P. (1999). Nejrofiziologicheskie osnovy jeticheskogo povedenija [Neurophysiological bases of ethical behavior]. *Chelovek – Human, 5*, 54–84 [in Russian].

Shvyrkov, V. B. (2006). *Vvedenie v ob'ektivnuju psihologiju. Nejronaljnye osnovy psihiki [Introduction to objective psychology. Neural fundamentals of the psyche]*. Moskva : Institut psihologii RAN [in Russian].

Jedel'man, D. (1981). *Razumnyj mozg [Reasonable brain]*. Moskva : Nauka [in Russian].

© Svitlana Kalishchuk

Almaas, A. H. (1996). *Essence – the diamond approach to inner realization*. York Beach : Samuel Weiser.

Everett, Hugh (2007). Relative State Formulation of Quantum Mechanics. *Reviews of Modern Physics*. Cambridge University Press.

Kalishchuk, S. (2018). Construction of ontological models of consciousness of personality. *PNAP Sientific Journal of Polonia*, *1* (26), 95–100, Czestochowa.

Varela, F. (1995). Resonant Cell Fssemblies. *Biological Research, 5* (24), 81–95.

Каліщук Світлана. Об'єктивний підхід до трактування свідомості: нейрофізіологічний, фізичний і математичний дискурси

АНОТАЦІЯ

У статті описано базові дослідження об'єктивного пізнання свідомості, що розкривають різні аспекти формування досвіду розрізнення та випромінювання свідомості. Проаналізовано взаємодоповнюючі підходи природничо-наукового дискурсу дослідження свідомості, а саме: нейрофізіологічний, який порушує питання про біологічні засади міжрівневого феномену свідомості та визначає фізіологічні основи структурно-функціональної будови свідомості; квантово-механічний, що спирається на практику експериментального дослідження квантової реальності та пояснює феномен «свідомості»; загально-системний, який цілісно і логіко-концептуально дозволяє змоделювати системний простір свідомості та виступає операційною парадигмою її дослідження. Методами моделювання та реконструкції досліджено склад змістовних і структурних внутрішніх, формально-логічних і функціональних ознак свідомості та відтворено її сутнісні ознаки. Розкрито сутність впливових класичних і сучасних нейрофізіологічних теорій свідомості. Нейропсихологічні теорії можна розглядати як структурно-функціональну парадигму, що характеризує функції та рамки специфічних нейронних мереж як прояв конкретного когнітивного процесу, синхронізації різноманітних нейронних ланцюгів і залучення нових нейронних шляхів на тлі збереження функції старих, згортання й розгортання множинних форм інформації та як прояв злиття досвіду пережитого цілого. Положення квантової механіки виступають як пояснювальна парадигма, в рамках якої пояснюється феномен змінених станів свідомості та змістова будова свідомості, одиницями якої виступають смисли. Загальна теорія систем забезпечує: побудову системної «семантичної території» свідомості особистості; знаходжен-

© Світлана Каліщук

ня точок біфуркації, у яких проявлено максимально повний набір потенційних можливостей зростання системи; визначення підсилюючого та врівноважуючого контурів зворотного зв'язку; бажаного стану системи; виду атракторів; потенціалу самопрояву і самозвільнення у персональній активності та побудові щоразу унікальної власної реальності шляхом безперервного обміну із зовнішнім світом.

Ключові слова: *свідомість, нейрофізіологія свідомості, квантова механіка, загальна теорія систем, структурно-функціональна парадигма, пояснювальна парадигма, операційна парадигма.*

Калищук Светлана. Объективный подход к трактовке сознания: нейрофизиологический, физический и математический дискурсы

АННОТАЦИЯ

В статье описаны базовые исследования объективного познания сознания, раскрывающие различные аспекты формирования навыка различения и излучения сознания. Проанализированы взаимодополняющие подходы естественно-научного дискурса исследования сознания, а именно: нейрофизиологические, которые ставят вопрос о биологических основах межуровневого феномена сознания и определяют физиологические основы структурно-функционального строения сознания; квантово-механический, опирающийся на практику экспериментального исследования квантовой реальности и объясняющий феномен «сознания», и общесистемный, который целостно и логико-концептуально позволяет смоделировать системное пространство сознания и выступает операционной парадигмой его исследования. Методами теоретического моделирования и реконструкции исследованы содержательные и структурные формально-логические и функциональные признаки сознания. Раскрыта сущность классических и современных нейрофизиологических теорий сознания. Нейропсихологические теории можно рассматривать в качестве структурно-функциональной парадигмы, исследующей функции специфических нейронных сетей, когнитивных процессов, синхронизации нейронных цепей и создания новых нейронных путей на фоне сохранения функции старых, свертывания и развертывания множественных форм информации, слияния опыта пережитого целого. Положения квантовой механики выступают в качестве объяснительной парадигмы, в рамках которой истолковывается феномен измененных состояний сознания и содержательное строение сознания, единицами которого выступают смыслы, стремящиеся со-

© Svitlana Kalishchuk

отнести осознанное качество с интегральной картиной мира благодаря существованию смыслового поля. Общая теория систем обеспечивает: построение системной «семантической территории» сознания личности; нахождение точек бифуркации, в которых проявлен максимально полный набор потенциальных возможностей роста системы; определение усиливающего и уравновешивающего контуров обратной связи; желаемого состояния системы; вида аттракторов; потенциала самопроявления и самоосвобождения в персональной активности и построении уникальной собственной реальности через непрерывный обмен с внешним миром.

Ключевые слова: *сознание, нейрофизиология сознания, квантовая механика, общая теория систем, структурно-функциональная парадигма, объяснительная парадигма, операционная парадигма.*

© Світлана Каліщук

Problems of modern psychology (2019), 45, 203–222
DOI 10.32626/2227-6246.2019-45.203-222
УДК 159.942:613.86-057.87(043.3)

Certain Theoretical and Methodological Guidance on the Conceptualization of Psychological Health of Contemporary Students

Деякі теоретико-методологічні орієнтири щодо концептуалізації психологічного здоров'я сучасного студентства

Antonina Kichuk
Ph.D. in Psychology,
Assistant Professor

Антоніна Кічук
кандидат психологічних наук,
доцент

E-mail: *tonya82kichuk@gmail.com*
orcid.org/0000-0002-2657-661X

Izmail State University of Humanities, Ukraine
12, Repina str., Izmail,
Odessa region, 68600

Ізмаїльський державний гуманітарний університет, м. Ізмаїл, Україна
вул. Репіна, 12, м. Ізмаїл,
Одеська обл., 68600

Original manuscript received April 13, 2019
Revised manuscript accepted May 11, 2019

ABSTRACT

The expanded scientific knowledge about the essence of any psychological phenomenon is a significant background for enhancing of practically-orientated capacity of the process of modern education directing; the latter one being a generally accepted factor of constructive livelihoods of a personality. If the undeniable meaning of psychological health of a personality lies in his success, the role of solution of problematic issues, connected with psychological health, that is an important integrative feature of a personality throughout his life, becomes clear.

ISSN 2227-6246 (Print) / ISSN 2663-6956 (Online)

The article is licensed under **CC BY-NC 4.0 International (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)**

As a result of conducted analytical work it is stated that so far in psychological science there has not been clear understanding of the essence of psychological health, the uniqueness of this attribute, particularly in adolescence. As opposed exactly in this period of life of a person the influence of education on his psychological health is the most notable, as it regards to personal career development during student's life.

It is concluded that in psychological science the outlines of the theory of psychological health of students have already been drawn up in the context of the following idea: «a personality is integral, and an integral individual is personal». Due to the methodological analysis of prediction conducted by the scientists, established inner lines of psychological development of a personality and interpretation of intentional sphere through recognition of the necessity by «energetic carrier» (S. Maksymenko), justification of core aspects of integral-personal approach (N. Nepoleniashcha), proving that any psychological phenomenon is possible to be reflected from different points of view in the context of typological approach, that provides «growth of theoretical knowledge» (T. Dancheva) – the basis for establishing the theory of psychological health of a personality was created. In this regard the fundamental value of philosophical-psychological teaching of an act is proved, in the aspect of which the psychology of youth is taken into consideration (V. Romenets).

The background of the constructive development of psychological health of students, received as a result of empirical research, particularly abroad, that aimed to define practically-orientated approaches to the improvement of educational process at high schools, is also taken into consideration.

Key words: *psychic health, psychological health, personality, adolescence.*

Вступ

У науковому просторі психологічної науки помітною є актуалізація уваги до різноманітних аспектів проблеми життєдіяльності студентської молоді. Це зумовлено визнанням виняткового значення цього вікового періоду особистості в освоєнні життєвого простору, наповненні його «особистісним смислом» (О. Леонтьєв, 1975), віднайденні та задіянні освітніх ресурсів щодо особистісної життєвої перспективи. Існує думка, що студентство може з «повним правом називатися соціальним нервом суспільства». У цьому контексті загострюється проблематика вироблення

© Антоніна Кічук

цілісних наукових уявлень про ті властивості особистості в означений віковий період її життєвого шляху, які мають системний характер, віддзеркалюючи ієрархічну взаємодію різнорівневого відображення єдності внутрішнього і зовнішнього у детермінації психічного. До того ж, актуальним сегментом постають саме ті «зміни, що характерні для конкретної вікової когорти, включаючи пов'язані з розвитком тенденцій, спільні для цієї групи людей» (Бех, 2019: 36). Відтак, природний інтерес становлять ті особистісні властивості, що є визначальними для повноцінного функціонування в окреслений віковий період, задіюючи суб'єктне в ній. Такою властивістю визначено психологічне здоров'я особистості (Роменець, 2004: 8; Царькова, 2014: 129; Максименко, 2019).

Фундатори психологічної науки (Л. Виготський, 1983; О. Леонтьєв, 1975; С. Рубінштейн, 1976 та ін.), враховуючи погляди мислителів і філософів давнини, довели принципову важливість наукового осмислення будь-якого психологічного явища як цілісного; саме цілісне наукове уявлення, розуміння і вивчення психологічного здоров'я особистості дає змогу створити як чітке, так і однозначне визначення його психологічної сутності.

Аналіз наукового фонду, який віддзеркалює дослідницькі розвідки щодо осмислення окресленого психологічного явища і тлумачення конструкту «психологічне здоров'я особистості», доводить зростаючий інтерес до його пізнання з огляду на встановлені тенденції (Максименко, 2019: 44). Ідеться про інтенсивне формування, передусім у молоді, квазіцінностей; домінування соціального запиту на екологічно орієнтовний спосіб життя за наявного стрімкого падіння духовності; підвищення ролі здатності особистості приймати відповідальні рішення за змінних умов життєдіяльності у кризових соціально-економічних ситуаціях буття. Зазначене фокусується саме на інтегральній властивості особистості, що репрезентує суто психологічний маркер, з одного боку, здоров'я – як ресур-

© Antonina Kichuk

су активного довголіття за умов природних змін у довкіллі, а з іншого – особистості як системної соціальної якості сучасної людини з атрибутивними характеристиками активності та спрямованості, свідомості та самосвідомості. Лаконічне тлумачення означеного, зокрема у контексті цілісно-особистісного підходу до вивчення людини, відтворено у такий спосіб: «особистість цілісна, а цілісна людина – особистісна» (Непомняща, 2005: 117).

Вивчення й узагальнення наукової літератури, де безпосередньо або опосередковано віддзеркалено феноменологію здоров'я особистості у психологічній сфері, дає підстави зауважити, що системні дослідження психологічного здоров'я студентської молоді поки є ще поодинокими. У цій площині чи не найбільшою системністю вирізняються наукові пошуки зарубіжних учених, але за параметром саме практико-орієнтовної складової. Так, у ракурсі занепокоєння академічними стресами серед студентства в університеті Путра Малайзія Прес дослідники (Dhanapal, 2018; Ramachandiran, 2018; Pitt, Oprescu, Tapia & Ciray, 2018) осмислюють феноменологію психологічного здоров'я особистості з метою розробки психологічних програм підтримки студентів, зважаючи на характер впливовості курсу їхнього навчання на рівень академічного стресу. За набутими результатами проведених емпіричних досліджень установлено, що початок і кінець першого навчального семестру є найризикованішими періодами для негативних наслідків щодо психологічного здоров'я; відтак, командам менеджерів університетів пропонуються розроблені варіанти стратегій, спрямовані на системний підхід до практичного розв'язання проблеми переведення наявного стану загострення академічного стресу студентів на помірний рівень.

Ще й досі у психологічній науці не розроблено теоретико-методологічне обґрунтування концепції психологічного здоров'я особистості, що позначилося на наявній розлогій дискусії відносно наукового статусу ключового поняття –

© Антоніна Кічук

«психологічне здоров'я» – з-поміж близьких, відсутності загальноприйнятої наукової позиції щодо структурно-компонентного складу означеної інтегративної властивості особистості у студентському віковому періоді її освітньо-професійного зростання, домінуванні поодиноких досліджень, спрямованих на вивчення особливостей (у тому числі й емоційного складника) психологічного здоров'я сучасного студентства й характеру залежностей як індивідуально-психологічної специфіки особистості, так і трендових явищ соціуму. Зазначене обумовило необхідність систематизації дослідницьких підходів, що склались у науковій психології, сукупність конструктивних ідей яких сприятиме концептуалізації цілісного психологічного уявлення про сутність психологічного здоров'я, теоретичних основ його структурно-функціональної моделі та програми психологічного супроводу життєдіяльності особистості у студентський віковий період.

Мета статті – висвітлити наукові підходи до осмислення феномену «психологічне здоров'я особистості», аналіз конструктивності яких сприятиме виробленню концепції, спроможної поглибити наукові уявлення про психологічне здоров'я особистості юнацького віку.

Завдання статті

На основі набутих результатів проведеної аналітичної роботи обґрунтувати змістове наповнення теоретико-методологічного концепту дослідження проблеми психологічного здоров'я особистості, окреслити особливості психологічного здоров'я особистості в юнацькому віці, що є визначальним у досягненні нею рівня суб'єкта життєвого шляху та здатності до самоідентифікації у процесі визначення траєкторії перспективної життєвої активності.

Методи та методики дослідження

Репрезентовано системою теоретико-методологічних процедур отримання даних, яка включала: аналіз, синтез

© Antonina Kichuk

та узагальнення науково-теоретичних джерел задля окреслення проблемного поля психологічного здоров'я особистості в онтогенезі; порівняння, абстрагування й інтерпретацію наукових даних, що надало змогу визначити базові концепти дослідження.

Результати та дискусії

Із метою досягнення об'єктивності психологічного знання про феноменологію психологічного здоров'я особистості, доцільним є звернення до методологічних засад наукової психології – орієнтира у набутті науково виважених результатів. Особливо якщо визнавати, що ще й досі змістовне наповнення поняття «психологічне здоров'я» та його науковий статус складають предмет дискусії серед дослідників.

Установлено, що термін «психологічне здоров'я» введений наприкінці XX ст., тобто значно пізніше, ніж науковці дійшли згоди щодо змісту поняття «психічне здоров'я», його наближеності до стану психічної рівноваги особистості й навіть до тотожності поняттю «душевне здоров'я». Існує й точка зору про доречність розрізняти психічне і психологічне здоров'я людини залежно від причетності або до сфери медицини, або психології (Гаценко, 2004: 33).

У результаті здійсненої, наприклад, В. Войтенком (Войтенко, 1991: 74–75) аналітичної роботи зроблено такі узагальнення: у психічно здорової людини проявляється більш високий рівень здоров'я у психологічній сфері; психологічне здоров'я виступає як динамічна сукупність тих психологічних властивостей, що забезпечують гармонію, з одного боку, між складниками самої особистості та між нею і соціумом, а з іншого – створюють можливість повноцінного функціонування впродовж життя. Схожою є дослідницька позиція, за якою для опису психологічного здоров'я варто не просто спиратися на поняття «гармонія» як статичний стан, а доречніше виходити з розуміння певного балансу як процесу (Царькова, 2014: 129). Дослідни-

© Антоніна Кічук

ця має рацію, наполягаючи ще й на такому зауваженні: послуговуючись терміном «психологічне здоров'я», ми тим самим підкреслюємо неподільність тілесного і психічного в людині та «необхідність і того, й іншого для її повноцінного функціонування».

Аналіз наукового фонду з проблематики здоров'я особистості у психологічній сфері засвідчує й про таке: численні дослідження віддзеркалюють позиції, за яких дослідники послуговуються одночасно поняттями «психічне здоров'я» і «психологічне здоров'я», трактуючи їх наближено або як тотожні. Така точка зору обумовлена існуючою розмитістю між психічним станом, психічним процесом, рисами характеру та властивостями особистості. До того ж, як зауважує А. Прохоров (Прохоров, 2000), якщо мати на увазі психічний стан як системне утворення, то його характеризують і багаторівневість, і багатокомпонентність, і поліфункціональність вияву, що в умовах реальної цілісної психічної діяльності через широкий діапазон віддзеркалення «приховує» відмінності між різними станами.

У контексті вищезазначеного нам видається цікавою ідея Т. Данчевої (Данчева, 2012: 50–51) про доречність (з огляду на ієрархізовані психічні властивості та процеси) виокремлювати типи психологічного здоров'я особистості у розрізі ментального, суб'єктного й індивідуального рівнів. А саме: на ментальному рівні системоутворюючим є сенс розглядати самоактуалізацію (як компонент психологічного здоров'я); на суб'єктному – життєстійкість; на індивідуальному рівні йдеться про адаптивність як компонент психологічного здоров'я. Отож, уможливлюється й типологія окресленої інтегративної властивості особистості: 1) психологічно здорова; 2) психологічно нездорова; 3) самоактуалізуюча особистість; 4) адаптивна; 5) тип життєстійкості особистості.

Попри наявні наукові дискусії, вочевидь бракує обґрунтованих теоретико-методологічних орієнтирів, спроможних визначити науково вмотивований вектор дослід-

© Antonina Kichuk

ницького пошуку, що має на меті визначення статусу поняття «психологічне здоров'я», де контекстним виступає саме цілісний погляд на особистість. Адже ж, з одного боку, психологічне здоров'я людини відноситься до «найбільш гострих і актуальних для сучасної світової психології»; важливо розглядати цей феномен як «змістове відгалуження особистості» (Максименко, 2019: 48–50). З іншого боку – ідея цілісного погляду на особистість детермінована розумінням своєрідності суб'єкта в психології: психіка розглядається «не як щось, що «висить» у повітрі», а дотично суб'єкта (Непомняща, 2005: 118). До того ж, за О. Брушлинським (Брушлинський, 1994), людина як суб'єкт є вищою системною цілісністю насамперед психічних процесів, станів, властивостей та її свідомого і несвідомого.

У контексті вищезазначеного актуальною є, здебільшого, єдина позиція науковців (Бодальов, 1988; Виготський, 1983; Непомняща, 2005; Рубінштейн, 1976) у розумінні «психіки особистісною» та визнанні конструктивною гуманістичної психології (на противагу природничо-науковій). Погляди вчених на природу пізнання й активність психіки деталізовано М. Ярошевським (Петровський & Ярошевський, 1999: 184–185): «Прийняте нами трактування категоріальної структури психологічного знання спонукає зарахувати поняття про установку до категорії дії (підкреслюємо ще раз, що дія не повинна бути ототожнена з реакцією...). Субстратом, автором дії, згідно з Д. Узнадзе, є цілісний суб'єкт. Дія – це не реакція організму, а акція особистості. Відповідно, категорія дії першопочатково пов'язана з категорією особистості». Отже, на перший план виведено такі домінанти, як самоактуалізація та самореалізація особистості (Маслоу, 1997), сенс її буття (Франкл, 1990). А це додає нових якісних ознак самоцінності психологічного здоров'я особистості.

Науковці, предметом дослідницької уваги яких виступає психологічна спадщина З. Фрейда (Фрейд, 1989), стверджують, що витоки наукового трактування поняття

© Антоніна Кічук

«психологічне здоров'я» пов'язані саме з напрацюваннями «видатного дослідника психічного життя людини». Це ілюструє твердження вченого, що здорову людину можуть турбувати внутрішньоконфліктні наслідки, адже ж ідеться про суб'єктну сторону конфлікту. До того ж вважається, що з виходом у світ праці А. Фрейд «Психологія Я і захисні механізми» утверджується ідея про психологічний захист особистості, спрямований на зменшення тривожності через реакції «блокування» та «відвернення в сторону». Таке розуміння прийнято й сучасними дослідниками. Наприклад, уважається (Гаценко, 2004), що психологічний захист виконує й позитивні, й негативні функції, оскільки «неусвідомлено охороняє» особистість від емоційно-негативного перевантаження; усі ж захисні механізми, діючи на неусвідомленому рівні, виступають засобом самообману, «викривляють, заперечують, трансформують, фальсифікують реальність задля того, щоб зменшити тривожність індивіда».

Суттєво збагачують сучасні уявлення про психологічні механізми захисту особистості й інші дослідники. Попри те, що ці механізми й називають по-різному («реакція свідомості на психічну травму» за Ф. Бассином, «природне протистояння людини оточуючому середовищу» за О. Гаценко та ін.), все ж домінує серед дослідників спільна позиція відносно того, що йдеться про один із механізмів, який гальмує особистісні зміни.

Нами розумілося, що вихідними положеннями наукової теорії є наукові передбачення, а для вибудовування внутрішньо несуперечливої системи знань про певну психологічну реальність однаково важливі й теоретичні, й емпіричні узагальнення. З огляду на предмет дослідницької уваги, вважаємо цінним максимальний масив добутої інформації щодо феноменології психологічного здоров'я особистості. Зокрема, навіть інформації уточнюючого змісту (ідеться про об'єкт чи процес; яким є структурно-компонентний склад окресленого психологічного явища;

© Antonina Kichuk

що є характерним для зв'язків, відносин, залежностей із тими явищами, які постають як родові й видові по відношенню до психологічного здоров'я особистості, тощо). Так, можна припустити, що існуюче нині серед дослідників максимально наближене використання понять «психічне здоров'я» і «психологічне здоров'я» (Войтенко, 2012; Карпенко, 2012; Мединська, 2012; Миколайчук, 2012) обумовлено співіснуванням біологічного і соціального в людині. У цьому зв'язку принципово важливими видаються такі міркування С. Максименка (Максименко, 2019): суто біологічних потреб у людини немає і не може бути; початковою інтенціональною силою є «потреба як енергетичний носій»; прагнення жити й існувати є біосоціальним, оскільки йдеться про прагнення людини – біосоціальної істоти, що й передано їй соціальними істотами (а не біологічними); «вся еволюція живого на планеті спрямована у бік ускладнення і розвитку нервової системи»; інтенціональна сфера («прагнення», «намір») викликає розвиток, існуючий у людині завжди. Науковець, трактуючи інтенцію у контексті змінності форми представлення і особистості, й біологічного, й свідомого, й несвідомого, полемізує не лише із З. Фрейдом (Фрейд, 1989) – стосовно того, що початковим, «інтенціональним елементом людини є чисто біологічні потреби», а й з А. Маслоу (Маслоу, 1997) – відносно значущості поєднання біологічного і соціального у набутті людиною нових інтенцій, Г. Олпортом (Олпорт, 1982) – стосовно витоків «інтенціональної сили» – потреби як енергетичного носія, Л. Виготським (Виготський, 1983) – щодо вибудовування інтенціональної сфери та її існування у людини «завжди», викликаючи її розвиток. Відтак, С. Максименко (Максименко, 2019: 11) доходить методологічно вартісного узагальнення: «питання про виникнення свідомості не повинно ставитися в коректному психологічному дослідженні».

На основі аналізу довідкових джерел щодо трактування поняття «властивість» важливою вважаємо й заувагу, по-перше, відносно розуміння цього поняття як характе-

© Антоніна Кічук

ристики (ознаки) певного психологічного явища (у нашому ракурсі – психологічне здоров'я особистості). А, по-друге, стосовно встановленої (Виготський, 1983) розбіжності між формально-динамічними (тобто ознаками, що не мають безпосереднього зв'язку зі специфічним соціально значущим змістом ситуації, визначаючи при цьому «енергійність» психологічної діяльності) та змістовими психічними властивостями.

Отож, узагальнюючи сучасні наукові уявлення, що склалися у дослідників за певними вимірами такого психологічного явища, яким постає психологічне здоров'я особистості, та спираючись на довідкові джерела, видається за можливе припустити доречність осмислювати психологічне здоров'я як інтегративну властивість особистості.

Підкреслимо, що наша дослідницька увага сфокусована на особливостях психологічного здоров'я особистості саме юнацького віку. В цій площині неабияке зацікавлення становить фундаментальне дослідження О. Гриньової (Гриньова, 2018), присвячене психології проектування життєвого шляху особистістю у пізній юності з урахуванням просторово-часового і ціннісно-смислового континууму. Спираючись на екзистенційно-суб'єктний підхід і відповідні принципи (смисложиттєвої мотивації студентством образу майбутнього; інтеграції життєвих ліній в особистісному й соціальних світах; смислового переживання особистісної свободи й відповідальності у процесі трансформації життєвих рішень у готовність до реалізації життєвого проекту), вчена, в результаті проведеного комплексного дослідження, доходить висновку, що процес життєдіяльності більшості студентства детермінований не лише альтруїстичними, а й «соціально стереотипними смисловими когніціями й егоцентричними смисложиттєвими орієнтаціями». Означене набуває суттєвого значення у розширенні наукового знання про особливості психологічного здоров'я особистості саме юнацького віку. Отже, навіть представлений огляд установлених психологічних фактів дає підстави припус-

© Antonina Kichuk

тити, що вже наявний теоретичний фонд задля створення теорії психологічного здоров'я особистості.

Так, з огляду на сучасне наукове уявлення про психологічне здоров'я особистості молодої людини, особистісно-професійне зростання якої відбувається в умовах освітнього середовища вищої школи, припускаємо можливість окреслення деяких абрисів вибудовування академічною наукою теорії психологічного здоров'я. У цьому ракурсі природний інтерес становить прорублений С. Максименком (Максименко, 2019) методологічний аналіз процесу прогнозування та встановлені внутрішні лінії розвитку психічного здоров'я особистості. Учений стверджує про важливість урахування при цьому психологічної теорії онтогенезу, аргументуючи свою позицію тим, що еволюція усього живого не є випадковою, а направленою, де форми співіснування біологічного і соціального існують завжди, починаючи із зародження живої істоти, хоча і ці форми зв'язку впродовж життя людини змінюються. До того ж, ученим (у логіці міркувань щодо основ особистості та базових аспектів цілісно-особистісного підходу) по- новому оцінюються, з одного боку, думка Антонія Сурожського про те, що «людина не може бути сама собою, якщо вона не переросте саму себе», з іншого – ідеї П. Флоренського про «потенційну універсальність» і Б. Братуся про «потенційну нескінченність» (Непомняща, 2005). Ідеться, по-перше, про рівневий аспект (адже ж «вищі, духовні, особистісні рівні людини створюють фундамент її цілісності»); конструктивний аспект (тобто, осмислення людини з точки зору того, якою вона може бути); напівпрожективний аспект (який вимагає від дослідника інтуїції); універсальний аспект, пов'язаний із тим, що базові основи особистості та їх системи визначають різновид психологічних властивостей, якості особистості, особливості різних сфер функціонування людини, її взаємодії з оточуючим тощо; по-друге, про те, що означене підґрунтя характеризується стійкими рисами – детермінантами індивідуально-типологічної сво-

© Антоніна Кічук

єрідності особистості на різних етапах життєвого шляху. Відтак, домінантами цілісно-особистісного підходу визнано такі: 1) «ключем» до розуміння психологічних механізмів є проекція зовнішнього взаємозв'язку на внутрішню цілісність (особистісний аспект); 2) визначальною властивістю є здатність «бути собою й Іншим», природа якої лежить у площині переходу від ігрової діяльності в дитинстві до творчої форми життєдіяльності впродовж життя, тобто репрезентовано суб'єктний аспект.

Принагідно слід підкреслити, що в контексті філософсько-психологічної теорії В. Роменця (Роменець, 2004: 8) суб'єктне (дійове суб'єктивне) постає «у своїй найрозвинутішій формі як внутрішній вчинок». Водночас останнє виявляє себе у формі «зовнішнього вчинку» й творить, формує і розвиває себе найпродуктивніше саме через вчинки. Отже, психологічне знання про вчинок значно розширює межі наукових уявлень про життєтворчість людини впродовж життя, важливим маркером якої виступає її психологічне здоров'я.

Значним пояснювальним значенням характеризується й саме трактування С. Максименком (Максименко, 2019: 8–10) інтенціальної сфери, котру вчений розуміє як «деяку тягу», що існує «відразу» і «завжди», «викликає розвиток», натомість «ніколи не опредмечується вся». До того ж, учений стверджує, що початковою інтенціальною силою виступає потреба «як енергетичний носій». Аргументуючи свою наукову позицію, він спирається на культурно-історичну концепцію розвитку вищих психічних функцій Л. Виготського, стверджуючи про таке: «потреба завжди має ... зіткнення із соціальною системою, знаковою системою, коли відбувається фактично подвоєння психічного світу особистості».

Відтак, інтерпретуючи вищеокреслене та спираючись на довідкові джерела щодо тлумачення феномену «психологічне здоров'я», уможливлюється констатація наявності складного співвідношення психічного, фізіологічного і

© Antonina Kichuk

психологічного у здоров'ї людини. Ідеться про стан, який забезпечує необхідну її активність у взаємодії з навколишнім; психічні явища виникають у якості функцій мозку, що, в свою чергу, забезпечує якісне новоутворення, яке проявляється винятково у діяльності людини; психічне здоров'я у змістовому плані віддзеркалює й медичні, й психологічні критерії, охоплюючи і ті соціальні норми, які, по суті, визначають «порядок організації» її життя. Джерелом активності, рушійних сил, розвитку є інтенції, мотиваційно-потребова сфера особистості; отож, інтенції виступають складником її внутрішнього світу (Максименко, 2019: 7).

До вищезазначених абрисів внутрішньо несуперечливої системи знань про психологічне здоров'я особистості саме в юнацькому віці варто додати конкретизовану в філософсько-психологічній теорії вчинку В. Роменця (Роменець, 2004: 83) психологію юнацтва. Учений зауважує на схильності особистості у цей віковий період до максималістичних умонастроїв і виступів проти буденності, домінуванні ілюзії винятковості, ухиленні від компромісів; особистість юнацького віку характеризують «дух заперечення» і «дух творчості». Отже, конструктивність окресленого концептуального підходу в контексті наукового знання про психологічне здоров'я можна простежити, зокрема, в ракурсі розуміння вчинку – осередку суб'єктного в особистості, де суб'єктне є уточненням суб'єктивного, а суб'єктивне виступає осередком психічного.

Не менш суттєвою потужністю у зазначеній площині вирізняється й ще один визнаний у науковій психології підхід – типологічний. Головним параметром його конструктивності можна вважати спроможність осмислювати певне психологічне явище з різних точок зору. Так, дбаючи про поглиблення наукових уявлень про психологічне здоров'я особистості в юнацькому віці, видається за можливе забезпечити «приріст теоретичних знань» щодо психологічної сутності досліджуваного феномену. Річ у тому, що змістове

© Антоніна Кічук

наповнення типологічного підходу дає змогу забезпечити, як вважають дослідники, вдале узгодження класифікації та опису аналізу і синтезу із систематизацією, а все це є підґрунтям установлення найсуттєвіших ознак, зокрема психологічного здоров'я особистості. Оптимальне встановлення релятивної ознаки виступає основою класифікації певного психологічного явища (Данчева, 2012: 50). Отже, йдеться про «економний спосіб пізнання». До того ж, результативність типологічного підходу вбачається ще й у спроможності досягти головного – стійкості перебігу певних ознак того психологічного явища, яке виступає предметом дослідницької уваги.

Висновки

У результаті проведеної аналітичної роботи уможливлюється вважати, що теоретико-методологічний концепт дослідження проблеми психологічного здоров'я особистості в юнацькому віці лежить у площині: конструктивності цілісно-особистісного підходу; сучасного розуміння домінантою інтенціальної сфери особистості потреби, що виступає в якості своєрідного «енергетичного носія» філософсько-психологічної теорії вчинку, де контентом є психологія юнацтва; ресурсності типологічного підходу в аспекті спроможності як у ракурсі «поглиблення теоретичних знань і її «економності», так і всебічного осмислення психологічного здоров'я – інтегративної властивості особистості у студентський віковий період її життєвого шляху.

Подальшими перспективами дослідження є вивчення особливостей емоційного складника психологічного здоров'я особистості у період пізньої юності, котрий значною мірою детермінує її психологічну здатність у подальшому проектувати власний життєвий простір.

Література

Бех І. Д. Особистість у віковому онтогенезі. *Педагогіка і психологія.* 2019. № 1. С. 36–43.

© Antonina Kichuk

Брушлинский А. В. Проблемы психологии субъекта. Москва : Изд-во Ин-та психологии РАН, 1994. 109 с.

Войтенко В. П. Здоровье здоровых: Введение в санологию. Киев : Здоровье, 1991. 248 с.

Выготский Л. С. Проблема возраста: Собр. соч. в 6-ти т. Москва : Педагогика, 1983. Т. 4. 332 с.

Гаценко О. Я. Психологическое здоровье и защитные механизмы личности. *Наука і освіта.* 2004. № 3. С. 33–35.

Гріньова О. М. Психологія проектування особистістю життєвого шляху: юнацький вік. Вінниця : Нілан – ЛТД, 2018. 461 с.

Данчева Т. Д. Типология психологического здоровья личности. *Наука і освіта.* 2012. № 3. С. 50–54.

Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва : Политиздат, 1975. 304 с.

Максименко С. Д. Горизонти психологічної науки XXI століття. *Педагогіка і психологія.* 2019. № 1. С. 44–54.

Максименко С. Д. Джерела активності особистості. *Актуальні проблеми психології особистості на Європейському просторі*: Матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. (Кам'янець-Подільський, 15 лютого 2019) / Відп. ред. С. Д. Максименко, Л. А. Онуфрієва; Кам'янець-Подільський національний ун-т імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2019. С. 7–11.

Маслоу А. Дальние пределы человеческой психики. Санкт-Петербург : Евроазия, 1997. 430 с.

Непомнящая Н. И. Ценностно-личностный подход к изучению человека. *Вопросы психологии.* 2005. № 1. С. 116–125.

Олпорт Г. Личность в психологии. Санкт-Петербург : Ювента, 1982. 325 с.

Петровский А. В., Ярошевский М. Г. Основы теоретической психологии. Москва : ИНФРА, 1999. 528 с.

Прохоров А. О. Методики диагностики и измерения психических состояний личности. Москва : ПЕРСЭ, 2004. 176 с.

Роменець В. А. Психологія творчості: навч. посіб. Київ : Либідь, 2004. 288 с.

Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. Москва : Педагогика, 1976. 423 с.

Франкл В. Человек в поисках смысла / Под ред. Л. Я. Гозмана, Д. А. Леонтьева. Москва : Прогресс, 1990. 368 с.

Фрейд З. Психология бессознательного: Сб. произв. / Сост., научн. ред., автор вступ. ст. М. Г. Ярошевский. Москва : Просвещение, 1989. 448 с.

Царькова О. В. Психологічні аспекти збереження психологічного здоров'я студентської молоді. *Наука і освіта.* 2014. № 6. С. 128–132.

© Антоніна Кічук

Pitt, A., Oprescu, F., Tapia, G., & Gray, M. (2018). An exploratory Study of Students' weekly Stress Levels and Sources of Stress during the Semester. *Active Learning in Higher Education, 19,* 1, 61–75.

Ramachandiran, M, & Dhanapal, S. (2018). Academic Stress among University Students: A Quantitative Study of Generation Y and Z's Perception. *Pertanika Journal of Social Science and Humanities, 26,* 3, 1115–1128.

References

Bekh, I. D. (2019). Osobystist u vikovomu ontohenezi [Personality in age-related ontogenesis]. *Pedahohika i psykholohiia – Pedagogy and Psychology, 1*, 36–43 [in Ukrainian].

Brushlinskij, A. V. (1994). *Problemy psihologii subjekta [Problems on psychology of a subject]*. Moskva : Izd-vo In-ta psihologii RAN [in Russian].

Vojtenko, V. P. (1991). *Zdorov'e zdorovyh: Vvedenie v sanologiju [Health of Healthy People: An Introduction to Sanology]*. Kiev : Zdorov'e [in Russian].

Vygotskij, L. S. (1983). *Problema vozrasta [The problem of age]*. (Vol. 4). Moskva : Pedagogika [in Russian].

Gatsenko, O. Ja. (2004). Psihologicheskoe zdorov'e i zashchitnye mehanizmy lichnosti [Psychological Health and Protective Mechanisms of Personality]. *Nauka i osvita – Science and Education*, *3*, 33–35 [in Russian].

Hrinova, O. M. (2018). *Psykholohiia proektuvannia osobystistiu zhyttievoho shliakhu: yunatskyi vik [Psychology of Designing the Personality's Life Path: Youth Age]*. Vinnytsia : Nilan – LTD [in Ukrainian].

Dancheva, T. D. (2012). Tipologija psihologicheskogo zdorov'ja lichnosti [Typology of Psychological Health of the Individual]. *Nauka i osvita – Science and Education, 3*, 50–54 [in Russian].

Leont'ev, A. N. (1975). *Dejatel'nost'. Soznanie. Lichnost' [Activities. Consciousness. Personality]*. Moskva : Politizdat [in Russian].

Maksymenko, S. D. (2019). Horyzonty psykholohichnoi nauky XXI stolittia [Horizons of Psychological Science of XXI Century]. *Pedahohika i psykholohiia – Pedagogy and Psychology, 1*, 44–54 [in Ukrainian].

Maksymenko, S. D. (2019). Dzherela actyvnosti osobystosti [Sources of personality's activity]. S. D. Maksymenko, L. A. Onufriieva (Eds.). *Aktualni problemy psykholohii osobystosti na Yevropeiskomu prostori – Actual Problems of Psychology of Personality in the European Space: Proceedings of IV International scientific practical conference.* (pp. 7–11). Kamianets-Podilskyi : Medobory-2006 [in Ukrainian].

Maslow, A. (1997). *Dal'nie predely chelovecheskoj psihiki [The Far Limits of the Human Psyche]*. Sankt-Peterburg : Evroazija [in Russian].

© Antonina Kichuk

Nepomnjashchaja, N. I. (2005). Tsennostno-lichnostnyj podhod k izucheniju cheloveka [Value and personality-oriented approach to the study of human]. *Voprosy psihologii – Questions on Psychology, 1*, 116–125 [in Russian].

Olport, G. (1982). *Lichnost v psihologii [Personality in psychology]*. Sankt-Peterburg : Juventa [in Russian].

Petrovskij, A. V., & Jaroshevskij, M. G. (1999). *Osnovy teoreticheskoj psihologii [Fundamentals of theoretical psychology]*. Moskva : INFRA [in Russian].

Prohorov, A. O. (2004). *Metodiki diagnostiki i izmerenija psihicheskih sostojanij lichnosti [Methods of Diagnosis and Measurement of Mental States of the Individual]*. Moskva : PERSJe [in Russian].

Romenets, V. A. (2004). *Psykholohiia tvorchosti [The Psychology of Creativity]*. Kyiv : Lybid [in Ukrainian].

Rubinshtejn, S. L. (1976). *Problemy obshchej psihologii [Problems of general psychology]*. Moskva : Pedagogika [in Russian].

Frankl, V. (1990). *Chelovek v poiskah smysla [Man in Search of Meaning]*. L. Ja. Gozman, D. A. Leont'ev (Eds.). Moskva : Progress [in Russian].

Freud, Z. (1989). *Psihologija bessoznatel'nogo [The Psychology of the Unconscious]*. Moskva : Prosveshchenie [in Russian].

Tsarkova, O. V. (2014). Psykholohichni aspekty zberezhennia psykholohichnoho zdorovia studentskoi molodi [Psychological aspects of preservation of psychological health of student youth]. *Nauka i osvita – Science and Education, 6*, 128–132 [in Ukrainian].

Pitt, A., Oprescu, F., Tapia, G., & Gray, M. (2018). An exploratory Study of Students' weekly Stress Levels and Sources of Stress during the Semester. *Active Learning in Higher Education, 19*, 1, 61–75.

Ramachandiran, M, & Dhanapal, S. (2018). Academic Stress among University Students: A Quantitative Study of Generation Y and Z's Perception. *Pertanika Journal of Social Science and Humanities, 26*, 3, 1115–1128.

Кічук Антоніна. Деякі теоретико-методологічні орієнтири щодо концептуалізації психологічного здоров'я сучасного студентства

АНОТАЦІЯ

Розширення наукового знання про сутність будь-якого психологічного явища є суттєвою передумовою посилення практико-орієнтованої потужності процесу спрямування сучасної освіти; остання виступає загальновизнаним дослідниками чинником конструктивної життєдіяльності особистості. Якщо ж виходити з безсумнівного значення психологічного здоров'я особистості в її успішності упродовж життя, то зрозумілою стає вага своєчасного розв'язання проблемних питань,

© Антоніна Кічук

пов'язаних із психологічним здоров'ям – важливої інтегральної властивості особистості упродовж її життєвого шляху.

У результаті проведеної аналітичної роботи констатовано, що ще й досі у психологічній науці не склалося повне уявлення про сутність психологічного здоров'я, своєрідність цього атрибута особистості, зокрема в юнацькому віці. Натомість саме у цей період життєдіяльності людини найвідчутнішим є вплив освіти на її психологічне здоров'я, адже ж ідеться про особистісно-професійне зростання в умовах студентського буття.

Установлено, що в психологічній науці вже склалися абриси теорії психологічного здоров'я студентства в контексті такої ідеї: «особистість цілісна, а цілісна людина – особистісна». Завдячуючи проробленому науковцями методологічному аналізу прогнозування та встановленим внутрішнім лініям розвитку психологічного здоров'я особистості, трактуванню інтенціальної сфери через визнання саме потреби «енергетичним носієм» (С. Максименко), обґрунтуванню базових аспектів цілісно-особистісного підходу (Н. Непомняща), доведенню, що будь-яке психологічне явище видається за можливе осмислювати з різних точок зору саме в контексті типологічного підходу, який забезпечує «приріст теоретичних знань» (Т. Данчева) – створено основи для розробки теорії психологічного здоров'я особистості. У цьому зв'язку доведено й фундаментальне значення філософсько-психологічного учіння вчинку, в ракурсі якого враховано психологію юнацтва (В. А. Роменець).

Враховано й досвід, накопичений унаслідок проведених емпіричних досліджень, зокрема, в зарубіжжі, що спрямовані на визначення практико-орієнтованих підходів до вдосконалення освітнього процесу сучасних вищих шкіл – передумови конструктивного розвитку психологічного здоров'я студентської молоді.

Ключові слова: *психічне здоров'я, психологічне здоров'я, особистість, юнацький вік.*

Кичук Антонина. Некоторые теоретико-методологические ориентиры концептуализации психологического здоровья современного студенчества

АННОТАЦИЯ

Расширение научных представлений о сущности любого психологического явления является существенной предпосылкой усиления практико-ориентированных возможностей современного образования; имен-

© Antonina Kichuk

но последнее и общепризнано исследователями как фактор успешной жизнедеятельности личности. Если исходить из несомненной ценности психологического здоровья личности в конструктивном определении траектории жизненного пути, то вполне очевидным представляется значение своевременного разрешения проблемных вопросов, связанных с психологическим здоровьем – важнейшей интегративной особенностью личности в процессе всей её жизни. В результате проведенной аналитической работы констатируется, что до сих пор в психологической науке не сложилось единопризнанное и полное представление о психологическом здоровье, специфике этого атрибута личности, в частности, в период её зрелой юности. Между тем, именно в этом возрастном периоде жизнедеятельности человека наиболее весомым является формирующее влияние образования на процесс личностно-профессионального взросления в условиях студенческой среды.

Установлено, что в психологической науке уже сложились очертания теории психологического здоровья студенчества в контексте такой идеи: «личность целостна, а целостный человек – личностный». Благодаря фундаментальности выполненного учеными методологического анализа прогнозирования как процесса, обоснованию внутренних линий развития психического здоровья личности, трактовке интенциональной сферы через определение именно потребности в качестве «энергетического носителя» (С. Д. Максименко), очерченности базовых аспектов целостно-личностного подхода (Н. И. Непомнящая), установлению факта, что любое психологическое явление целесообразно изучить с разных точек зрения именно в контексте типологического подхода, который обеспечивает «прирост теоретических знаний» (Т. Данчева) – созданы основы для разработки теории психологического здоровья личности. В этой связи по-новому оценена актуальность и конструктивность философско-психологического учения о действии (поведении), его контекстность для изучения психологии юношеского периода (В. Роменец).

Учтен и накопленный в результате проведенных исследований (в частности, зарубежными учеными) опыт, направленный на апробацию практико-ориентированных подходов, связанных с совершенствованием образовательного процесса в учреждениях высшего образования – предпосылки конструктивного развития психологического здоровья студенческой молодежи.

Ключевые слова: *психическое здоровье, психологическое здоровье, личность, юношеский возрастной период.*

© Антоніна Кічук

Problems of modern psychology (2019), 45, 223–241
DOI 10.32626/2227-6246.2019-45.223-241 **УДК 37.062.617.753.2**

The Goal-Setting Features of Individuals with Myopia Diagnosis

Особливості цілепокладання осіб із діагнозом міопія

Lyudmyla Kolisnyk
Ph.D. in Psychology,
Counselling Psychologist

Людмила Колісник
кандидат психологічних наук,
практичний психолог

E-mail: *Kolisnyk24lyu@gmail.com*
orcid.org/0000-0003-2872-1611

Sumy State University,
Sumy, Ukraine
2, Rymskogo-Korsakova str.,
Sumy, Ukraine, 40007

Сумський державний
університет, м. Суми, Україна
вул. Римського-Корсакова, 2,
м. Суми, Україна, 40007

Darya Freidlina
3rd-Year Student of the
Department of Psychology,
Political Sciences and Social
Cultural Technologies

Дар'я Фрейдліна
студентка 3-го курсу кафедри
психології, політології та
соціокультурних технологій

E-mail: *dfreidlina@gmail.com*
orcid.org/0000-0002-4560-1462

Sumy State University,
Sumy, Ukraine
2, Rymskogo-Korsakova str.,
Sumy, Ukraine, 40007

Сумський державний
університет, м. Суми, Україна
вул. Римського-Корсакова, 2,
м. Суми, Україна, 40007

Original manuscript received April 20, 2019
Revised manuscript accepted May 15, 2019

The author's contribution: L. Kolisnyk – 60%, D. Freidlina– 40%.
Авторський внесок: Л. Колісник– 60%, Д. Фрейдліна– 40%.

ISSN 2227-6246 (Print) / ISSN 2663-6956 (Online)

The article is licensed under **CC BY-NC 4.0 International (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)**

ABSTRACT

The article is devoted to the analysis of the empirical study of the goal-setting peculiarities of the patients with myopia, which is one of the most widespread diagnoses in the world today. The authors carried out an analysis of works emphasizing the relationship between the state of a person's physical health and his/her psychological peculiarities. The work is based on the assumption that from the one hand, social factors play an important role in the formation of widespread visual impairments, from the other hand, visual impairment influences personality's features and as a consequence, his/her social behavior. The authors consider that character features of the patients with myopia are connected in particular with their goal-setting peculiarities.

To solve the set tasks, the following psychodiagnostic tools were used: A. Karmanov's questionnaire «Aim-Means-Result» and J. Buck's projective personality test «The house-tree-person test» (the main attention was paid to the interpretation of the position of the picture on the sheet). The reliability of the differences between the results of the selected respondents groups (control and experimental groups) was verified using the t-Student distribution.

The article reveals the features of the psychological portrait of people with myopia diagnosis. It has been proved that people with visual impairment have specific psychological characteristics, in particular, they differ in the specifics of goals setting and future planning. It has been found that such people are often characterized by uncertainty in the future, greater trust in past experience and small expectations for results. They have difficulties in goals setting, «vision» of the future, and are characterized by somewhat lower activity effectiveness compared with healthy respondents. It is more complicated for patients with myopia to set long-term goals.

Perspectives for further research are seen in the study of the influence of myopia diagnosis genesis features on the goals-setting specifics of such patients.

Key words: *health, myopia, goals-setting, social factors, character.*

Вступ

Сьогодні у світі однією з найпоширеніших хвороб вважають міопію, або короткозорість, яка є фактично вже епідемією XXI століття. У 2014 р. Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) опублікувала статистику, згідно з якою близько 285 млн жителів планети страждають від порушень зору, з них 246 млн мають знижений зір. На короткозорість хворіє 35% жителів Африки, 41% населення

© Людмила Колісник, Дар'я Фрейдліна

США, 50% європейців і понад 90% азіатів. За прогнозами ВООЗ до 2050 року половина населення Землі носитиме окуляри (Савіна, 2017). Отже, проблема міопії у столітті технологій постала як ніколи гостро.

Із медичної точки зору на стан здоров'я очей негативно впливають генетична схильність, ненормоване проведення часу за комп'ютерами і смартфонами, погане освітлення приміщень, дефіцит сонячного світла тощо (Савіна, 2017). Проте зустрічаються випадки, коли шкідлива дія зовнішніх впливів відсутня, генетичний чинник не доведений, а людина має порушення зору. Пояснення такого феномену, на нашу думку, варто шукати у тісному зв'язку психічного стану та фізичного здоров'я людини. Доведено, що вплив психіки на фізичне здоров'я людини може бути набагато більшим за зовнішні чинники. Наприклад, якщо людина перебуває у постійному хвилюванні та напрузі, вона може скинути вагу, набути тремор тощо. Тож, можемо припустити існування взаємозв'язку між психологічними особливостями і зором людини.

Існує припущення, що особи, хворі на міопію, не бачать майбутнього та не можуть ставити перед собою довгострокові цілі. Вони фізично й абстрактно не бачать далечі. Але в науці бракує переконливих емпіричних досліджень, що підтверджують чи спростовують цю тезу.

Про взаємозв'язок властивостей характеру й особливостей здоров'я очей людини існує низка публікацій. Проте їх автори, не завжди висуваючи певні припущення, доводять свої твердження даними проведених ними наукових досліджень. Не зважаючи на це, маємо у літературі достатньо фактів залежності порушення зору від психологічних чинників, і навпаки (Малкіна-Пих, 2008; Сидоров, 2017; Фрейд, 2005; Фрейд, 1910; Norton, 2005).

Одним із перших науковців, який почав поглиблено вивчати взаємозв'язок фізичного та психологічного станів, був засновник психоаналізу Зигмунд Фрейд. Згідно з концепцією З. Фрейда, у тих випадках, коли емоції ви-

© Lyudmyla Kolisnyk, Darya Freidlina

микаються з поля свідомості, тим самим втрачаючи адекватну розрядку, вони стають джерелом хронічної напруги і можуть породжувати істеричні симптоми. Енергія недозволеного емоційного конфлікту «перекладається» у тілесну сферу і викликає розвиток конверсійних симптомів, що виражають пригнічені, витіснені у несвідоме неприємні почуття. Однак викликана афектом енергетична напруга нікуди не зникає й обертається на хворобливий симптом. Витіснений емоційний (внутрішньо особистісний) конфлікт стає енергетичним резервуаром, який підживлює хворобу. Небажання прийняти вимоги суспільного життя або нездатність впоратися з труднощами змушує людей несвідомо шукати прихистку в хворобі. «Відхід у хворобу» є компромісом, на який іде людина, намагаючись зберегти баланс між шкалами цінностей і небезпек. Хвороба при цьому стає способом адаптації, що дозволяє людині зберігати рівновагу у взаємодії зі світом (Фрейд, 2005).

У своїй статті «Психогенне порушення зору з позиції психоаналізу» З. Фрейд розглядав взаємозв'язок зору та психологічних чинників (Фрейд, 1910). Він вважав, що істерична сліпота є різновидом психогенного порушення зору. Його досліди показали, що істеричні сліпі у такому випадку бачать, хоча і не у повному сенсі. Збудження сліпого можуть мати відомі психічні наслідки, наприклад, викликати афекти, хоча вони і не усвідомлюються. Фрейд вважав, що істеричні сліпі – сліпі лише для свідомості, у несвідомому вони зрячі. Саме такий досвід змусив психоаналітика провести розмежування між свідомими і несвідомими психічними процесами.

Подальші досліди З. Фрейда пояснюють, що у схильних до істерії хворих із самого початку існує схильність до дисоціації – усунення взаємозв'язку з психічною подією, через що деякі несвідомі процеси не тривають у свідомому. Він залишив без уваги цінність пояснювальної спроби для розуміння розглянутих явищ і звернувся до іншої точки зору. З. Фрейд підкреслив тотожність істеричної сліпоти зі

© Людмила Колісник, Дар'я Фрейдліна

сліпотою, викликаною навіюванням. Істеричні хворі – сліпі не внаслідок викликаного собі уявлення, що вони не бачать, а внаслідок дисоціації між несвідомими і свідомими процесами в зоровому акті; їх уявлення про те, що вони не бачать, є правомірним вираженням психічного стану речей, а не його причиною (Фрейд, 1910).

Вплив стресів на діяльність внутрішніх органів, зокрема, на імунні процеси, підтверджено даними численних клінічних і експериментальних досліджень. Однак, травмуючі події – лише одна зі складових патогенезу психосоматичних розладів. Значна роль у формуванні психосоматичних захворювань належить особистісним властивостям (Пацирова, 2010).

Вільгельм Райх, австрійський і американський психолог-неофрейдист, виокремлював сім сегментів тіла, які у разі виникнення у них відповідних «м'язових затискачів» блокують природний рух «вегетативної енергії», перетворюючись у кільця «м'язового панцира». Це такі сегменти, як очі, рот, шия, груди, діафрагма, живіт, таз (Сандомирський, 2005). Так, у випадку очей (включаючи мімічні м'язи навколо очей і лобовий м'яз) блокується багато емоції, пов'язаних зі стресом («порожні очі», «мертвий лоб»), відображаючи загальний стан напруженості, бажання відгородитися від навколишнього світу, «не бачити», не помічати проблем. Тут також часто локалізуються головні болі, пов'язані з тривалою перевтомою, астенізацією нервової системи («шолом неврастеніка»). Нерідко це інтелектуальне перевантаження, викликане надмірністю інформаційного потоку – інформаційний стрес.

В. Оклендер, узагальнюючи досвід своєї психотерапевтичної роботи у гештальт-підході, однією з перешкод на шляху здатності бачити вважає схильність передбачити майбутнє замість того, щоб бачити сьогодення (Дорошева, 2014).

П. Вацлавік, представник школи системної психотерапії, розглядає порушення зору в контексті соціалізації. Він

© Lyudmyla Kolisnyk, Darya Freidlina

описує їх як спробу обмежити комунікацію (наприклад, із метою зниження впливу іншої людини – не зважати на її повідомлення або приховати власну реакцію) або знехтувати частиною інформації, щоб уникнути протиріч при прийнятті рішень (у парадигмі перцептивних захистів). Порушення зору, за П. Вацлавіком, є неспецифічними для вирішення цього завдання, стаючи у ряд із такими проявами, як розлади уваги або шизофренія. Вибір конкретного способу реагування на комунікативні порушення у середовищі, що вимагають включення захисних механізмів, він вважає обумовленим спадковими схильностями, індивідуальним досвідом (Сандомирський, 2005).

Отже, можна припускати, що соціальні чинники можуть відігравати значну роль у формуванні «масових» порушень зору, які можна розглядати, з одного боку, як безпосередню форму адаптації (можливо, дають змогу здійснювати несуперечливу селекцію інформації, пов'язану із соціальними взаємодіями), а з іншого боку – як наслідок фізіологічних змін, пов'язаних з іншими стратегіями адаптації у соціумі (наприклад, наполеглива робота над складними завданнями, які ставлять інші люди, що призводить до перенапруги і зменшення або виключення часу для релаксації).

З особливостями стратегії поведінки людини у соціумі пов'язаний механізм її цілепокладання. Життєве цілепокладання – це складне динамічне утворення, що перебуває у стані постійного оновлення під дією все нових смислів. Воно є найбільш усвідомленою і суб'єктною формою структурування майбутнього, найдієвішим механізмом самореалізації. Постановка життєвих цілей обумовлюється комплексом соціально-психологічних чинників, серед яких і чинник саморозвитку, самоактуалізації (Манукян, 2018).

Ефективне життєве цілепокладання визначається високим рівнем усвідомлення цілей, розгорнутістю у просторі, яка втілюється у кількості задіяних сфер, поєднанням

© Людмила Колісник, Дар'я Фрейдліна

глобальної, віддаленої і короткочасної часових перспектив, узгодженістю, логічністю та реалістичністю цілей, позитивним ставленням до майбутнього, достатнім усвідомленням чинників, що впливають на постановку життєвих цілей, а також їх переважно інтернальною спрямованістю й активною, дієвою життєвою позицією.

Механізм цілепокладання – основний елемент процесу прийняття рішень. Згідно первинної моделі процесу постановки цілей, людина усвідомлює й оцінює події, що відбуваються в її оточенні, з урахуванням емоційної реакції. На ґрунті такої оцінки визначаються цілі та реалізуються певні дії для їх досягнення, отримується результат і задоволення від нього. Діяльність суб'єкта, який не здатен самостійно ставити цілі, спрямовується лише зовні. У процесі самостійних дій діяльність такого суб'єкта має випадковий характер, наслідки її можуть бути негативними – від втрати ресурсів до втрати сенсу життя (Воронов, 2017).

На основі вивчення літератури та пілотного спостереження ми припускаємо, що особи з порушенням зору мають специфічні психологічні особливості, зокрема, вирізняються специфікою постановки цілей і планування майбутнього. Через свою хворобу вони не можуть бачити не лише фізично. Таким людям складно ставити перед собою цілі та досягати їх. Вони не бачать чітко свого майбутнього і не можуть реалізувати себе. З метою перевірки сформульованого припущення нами було проведено дослідження.

Мета статті – висвітлити особливості психологічного портрета, а саме специфіки цілепокладання, осіб із діагнозом міопія.

Завдання статті

1. Розкрити характер зв'язку фізіологічних і психологічних особливостей особистості.

2. Описати специфіку цілепокладання осіб із діагнозом міопія; порівняти результати з контрольною групою досліджуваних (особи, що не мають порушень зору).

© Lyudmyla Kolisnyk, Darya Freidlina

Методи та методики дослідження

Для вивчення особливостей цілепокладання осіб із діагнозом міопія нами було використано теоретичні (теоретико-методологічний аналіз, класифікація та систематизація наукових джерел, порівняння й узагальнення даних теоретичних і експериментальних досліджень) та емпіричні (анкетування, психологічне тестування) методи дослідження, а також методи обробки даних (узагальнення та систематизація якісних і кількісних даних емпіричного дослідження; методи математичної статистики).

З'ясування особливостей структури діяльності та вміння визначати мету відбувалося за допомогою методики «Мета-Засіб-Результат» А. А. Карманова. Основні риси будь-якої діяльності розглядаються через три компоненти: 1) на початку будь-якої діяльності людина, синтезуючи велику кількість інформації, ставить мету діяльності, тобто починає представляти більш або менш ясну картину бажаного майбутнього, той кінцевий стан, який особа хоче бачити; 2) обирається ресурс, який людина готова витратити на досягнення мети; 3) актуалізація результату як підсумок будь-якої діяльності.

Також для дослідження особливостей цілепокладання та відчуття себе у часі була використана одна з найвідоміших проективних методик дослідження особистості «Будинок-Дерево-Людина» Дж. Бука. Кожен малюнок – це своєрідний автопортрет, деталі якого мають особистісне значення (Лебедева, Никонорова & Тараканова, 2010). Інтерпретація малюнків досліджуваних відбувалася з урахуванням закономірностей, описаних автором і його колегами. Основну увагу було приділено інтерпретації положення малюнка на аркуші. Для зручності аналізу було виокремлено сім позицій малюнка на аркуші: рівномірний розподіл (зображення займає фактично весь аркуш); орієнтація на минуле (зображення зосереджене на лівій стороні аркуша); орієнтація на майбутнє (зображення зосередже-

© Людмила Колісник, Дар'я Фрейдліна

не на правій стороні аркуша); сфера фантазій (зображення зосереджене переважно у верхній частині аркуша); заземлення у реальності (зображення зосереджене переважно у нижній частині аркуша); брак орієнтацій на майбутнє (зображення зосереджене переважно на лівій стороні аркуша); брак минулого досвіду (зображення зосереджене переважно на правій стороні аркуша).

Дослідницько-експериментальна робота переважно виконувалася на базі Сумського державного університету. В дослідженні брали участь студенти першого та другого курсу спеціальності «Психологія», а також інші молоді люди у віці від 18 до 20 років загальною кількістю 37 осіб. Із них 17 – особи, хворі на міопію (експериментальна група), 20 – молодь без офтальмологічних діагнозів (контрольна група). Під час діагностики стан досліджуваних був спокійним, молоді люди були мотивовані на роботу.

Результати та дискусії

Аналіз отриманих даних за методикою «Мета-Засіб-Результат» А. А. Карманова виявив, що середні значення показників здорових і хворих респондентів за всіма шкалами мають лише невеликі відмінності (табл. 1).

Таблиця 1

Особливості цілепокладання здорових та осіб із діагнозом міопія (за методикою «Мета-Засіб-Результат» А. А. Карманова)

	Короткозорі			Здорові		
	Мета	Засіб	Результат	Мета	Засіб	Результат
Середнє	9,17947	9,88235	6,23529	8,95	10,10	7,40
Дисперсія	4,26298	5,86851	11,23880	6,60	10,99	12,04
Стандартне відхилення	2,12824	2,49706	3,45560	2,635786	3,401238	3,560012
Коефіцієнт варіації	23,18000	25,2700	55,42000	29,45	33,68	48,11

© Lyudmyla Kolisnyk, Darya Freidlina

Помітно, що в обох групах досліджуваних найвищі показники за шкалою «Засіб». Це означає, що спочатку респонденти починають діяти, а лише потім замислюються над метою своєї діяльності. За шкалою «Результат» спостерігаються відмінності практично на 2 пункти. Це може вказувати на те, що здорові люди «бачать» свій результат ще на початку діяльності. Також, можливо, це свідчить про те, що здорові респонденти більше націлені на досягнення своєї мети, ніж респонденти з хворобою. Поясненням може бути й те, що здорова людина впевненіша в собі та своїх силах, оскільки має позитивний фізичний стан, що додає їй психологічної впевненості. На противагу цьому, хворобливий стан завжди має негативний вплив на людину, який у випадку хронічної хвороби ще більш значний. Людина може зневіритися у своїх силах, проявляти низьку активність, сподіваючись на піклування про неї інших.

Достовірність відмінностей між результатами виокремлених груп досліджуваних було перевірено за допомогою t-критерію Стьюдента (табл. 2).

Таблиця 2

Значущість відмінностей між отриманими результатами здорових та осіб із міопією
(за методикою А. А. Карманова «Мета-Засіб-Результат»)

Значущість відмінностей					
Мета		**Засіб**		**Результат**	
Короткозорі	**Здорові**	**Короткозорі**	**Здорові**	**Короткозорі**	**Здорові**
$p \le 0,05$	$p \le 0,01$	$p \le 0,05$	$p \le 0,01$	$p \le 0,05$	$p \le 0,01$
2,03	2,72	2,03	2,72	2,03	2,72
темп = 0,3		темп = 0,2		темп = 1	
У зоні значущості		У зоні значущості		У зоні значущості	

Отримані дані показують, що всі результати знаходяться у зоні значущості. Це свідчить про різні психологічні особливості респондентів обох груп. Ці особливості стосуються структури діяльності та конкретно цілепокладання.

© Людмила Колісник, Дар'я Фрейдліна

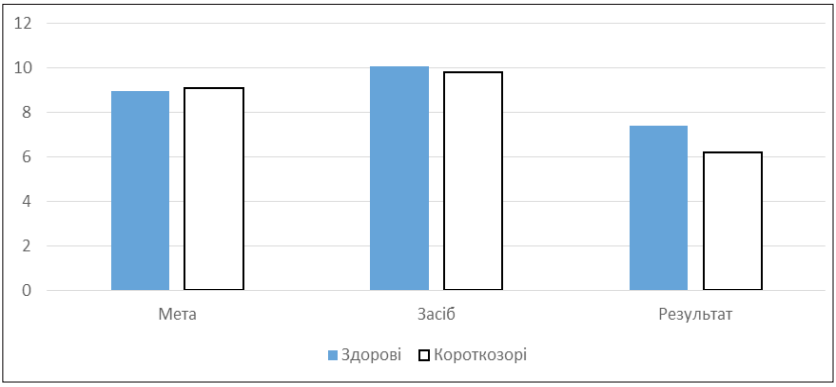

Рис. 1. Середні значення показників здорових та осіб із діагнозом міопія (за методикою А. А. Карманова «Мета-Засіб-Результат»)

Для інтерпретації результатів методики «Будинок-Дерево-Людина» всі малюнки було згруповано відповідно до особливостей їх розташування на аркуші. Для зручності інтерпретації нами виокремлено сім позицій малюнка, вказаних у табл. 3. Інтерпретація була здійснена на основі описаних Дж. Буком особистісних особливостей (Лебедева, Никонорова & Тараканова, 2010).

Таблиця 3

Показники розподілу позицій малюнка, %
(за методикою Дж. Бука «Будинок-Дерево-Людина»)

Позиції	Здорові	Короткозорі
Рівномірний розподіл	25	19
Орієнтація на минуле	0	7
Орієнтація на майбутнє	11	0
Сфера фантазій	19	11
Заземлення в реальності	8	22
Брак орієнтацій на майбутнє	22	22
Брак минулого досвіду	14	11

© Lyudmyla Kolisnyk, Darya Freidlina

Отримані результати свідчать, що більше впевненості у собі та гармонії у власному житті мають здорові респонденти. Також здорові досліджувані мають більше орієнтацій на майбутнє (11% здорових досліджуваних порівняно з 0% хворих) і високий, порівняно з короткозорими особами, відхід у сферу фантазій (здорові – 19%, короткозорі – 11%). Це може вказувати на те, що здорові люди живуть майбутнім і мріють про нього. Ознака «Орієнтація на минуле» у здорових відсутня взагалі – жоден досліджуваний не відзначив це у своїй роботі. Можливо, це свідчить, що здорові особи живуть майбутнім.

У респондентів із короткозорістю протилежні результати. У таких осіб відсутня ознака «Орієнтація на майбутнє» (0%). Це може свідчити про відсутність цілей і планів на майбутнє. Респонденти з міопією, можливо, надають перевагу теперішнім і минулим подіям. Але результати за ознакою «Орієнтація на минуле» невисокі. Її демонструє лише 7% досліджуваних із короткозорістю. Отримані дані за ознакою «Заземлення у реальність» набагато перевищують результат здорових (здорові – 8%, короткозорі – 22%). Це може означати, що особи з короткозорістю живуть, переважно, у теперішньому, але дещо дивляться у минуле. Тому ознака «Брак минулого досвіду» в короткозорих респондентів менш виражена, ніж у здорових (здорові – 14%, короткозорі – 11%).

Результати за ознакою «Брак орієнтацій на майбутнє» виявилися однаково високими як у здорових досліджуваних, так і в осіб із міопією (22%), що може бути пов'язано з віком опитуваних. Молодим людям властиво ставити перед собою абстрактні та недосяжні цілі.

За загальними результатами методики «Будинок-Дерево-Людина» можна стверджувати, що така риса характеру, як цілепокладання, більш розвинута у здорової групи опитуваних. Здорові респонденти частіше дивляться у майбутнє, мріють і ставлять цілі. Серед хворих на міопію

© Людмила Колісник, Дар'я Фрейдліна

багато тих, хто надто заземлений у теперішній реальності й, навіть, може тяжіти до минулого.

Як бачимо, результати, отримані за двома методиками, дещо різняться. Так, за методикою А. А. Карманова «Мета-Засіб-Результат» відмінності між досліджуваними групами не є різко вираженими. На відміну від даних опитувальника, результати методики Дж. Бука «Будинок-Дерево-Людина» демонструють чіткі тенденції у вираженні особистісних особливостей груп досліджуваних. На нашу думку, це пов'язано зі специфікою запропонованого діагностичного інструментарію. Застосування проективної методики надає змогу проведення глибшого дослідження. По-перше, у такому випадку можливо з'ясувати не лише особливості, усвідомлені досліджуваними, а й ті, які ними не відрефлексовані. По-друге, використання проективного методу мінімізує можливість досліджуваного надавати про себе інформацію у соціально привабливій формі. Поясненням виявленої тенденції може бути те, що у зв'язку з появою діагнозу міопія відбувається певна зміна життєдіяльності таких хворих, і це позначається на їх психологічних особливостях. Проте, цілком можливо, що саме психологічні особливості, визначаючи життєвий стиль особистості, сприяють виникненню специфічних зорових розладів.

Отже, результати проведеного емпіричного дослідження певною мірою підтверджують факт наявності взаємозв'язку між порушенням зору та психологічними особливостями особистості, описаним у роботах низки вчених (Малкина-Пых, 2008; Пацырова, 2010; Сидоров, 2017; Фрейд, 2005; Фрейд, 1910; Norton, 2005). Проте виявлені нами особливості цілепокладання осіб із діагнозом міопія суперечать, наприклад, даним В. Оклендера, який стверджує, що однією з перешкод на шляху здатності бачити є схильність передбачити майбутнє замість того, щоб бачити сьогодення (Дорошева, 2014). Тож, питання потребує подальшого вивчення.

© Lyudmyla Kolisnyk, Darya Freidlina

Висновки

За результатами проведеного дослідження виявлено особливості цілепокладання осіб із діагнозом міопія, зокрема у постановці цілей і плануванні майбутнього. Констатовано, що людям із діагнозом міопія характерна невпевненість у майбутньому, більша довіра до досвіду минулого та невеликі сподівання на результат. Вони мають труднощі з постановкою цілей, «баченням» майбутнього, характеризуються дещо нижчою результативністю діяльності порівняно зі здоровими респондентами. Хворим на міопію складніше ставити перед собою довгострокові цілі.

Перспективи подальших досліджень вбачаються нами у продовженні вивчення окресленої проблеми із застосуванням додаткового психодіагностичного інструментарію, а також у з'ясуванні впливу особливостей ґенези діагнозу міопія на специфіку цілепокладання таких хворих.

Література

Волженцева І. В. Дослідження самопочуття, активності та настрою студентів із міопією в умовах психофізичної корекції. *Aktualne problemy verejnej spravy:* Jnovatne vyskum v oblasti sociologie, psychologie a politologie (10–11 marca). 2017. С. 61–65.

Воронов О. Цілепокладання в управлінській сфері. *Державне управління.* 2017. № 1 (57). С. 34–35, 37.

Гулий Ю., Научитель О., Долгополова О. Особливості взаємозв'язку самооцінки і поведінкової складової «Я-концепції» особистості з аномалією рефракції (на прикладі короткозорості). *Психологічне консультування і психотерапія.* 2018. № 9. С. 63–69.

Дорошева Е. А. Эволюционный подход к вопросам формирования близорукости: перестройка зрительного анализатора как адаптация к социокультурным условиям. *Экспериментальная психология.* 2014. Том 7. № 3. С. 83–96.

Лебедева Л. Д., Никонорова Ю. В., Тараканова Н. А. Энциклопедия признаков и интерпретаций в проективном рисовании и арт-терапии. Санкт-Петербург : Речь, 2010. 336 с.

Малкина-Пых И. Г. Психосоматика. Москва : Эксмо, 2008. 1230 с.

Манукян В. Р. Опыт исследования индивидуально-психологических особенностей целеполагания и жизненного планирования. *Психологические исследования.* 2018. Т. 11. № 57. С. 9.

© Людмила Колісник, Дар'я Фрейдліна

Пацырова Л. А., Мельник Е. В., Латюшин Я. В. Психологические предпосылки психосоматических заболеваний у работников образования. *Научно-теоретический журнал.* 2010. Вып. 1 (3). С. 53–54.

Райгородский Д. Я. Энциклопедия психодиагностики. Психодиагностика взрослых. Самара : Бахрах-М, 2009. 704 с.

Рева М. Специфіка життєвого цілепокладання молоді у контексті прагнення до самореалізації. *Наука і освіта.* 2015. № 10. С. 107.

Савіна О. М. Клініко-епідеміологічне обґрунтування заходів ранньої діагностики, лікування та профілактики вродженої і спадкової патології органу зору в дітей в Україні: автореф. дис. ... канд. мед. наук: 14.01.18. Київ, 2017. 23 с.

Сандомирский М. Е. Психосоматика и телесная психотерапия. Москва : Класс, 2005. 592с.

Сидоров И. Ю., Решетова П. С., Соболева Е. В. Психосоматический аспект патологии рефракции. *Вестник совета молодых ученых и специалистов Челябинской области*. 2017. Вып. 4 (19). С. 99–100.

Субботіна Г. С. Результати дослідження особистісного розвитку хворих на міопію підлітків після танцювально-рухової терапії. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені І. Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України.* Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2014. Вип. 25. С. 468–483.

Фрейд З. Исследование истерии. Собрание сочинений в 26 томах. Т. 1. Восточно-Европейский Институт Психоанализа, 2005. 466 с.

Фрейд З. Психогенное нарушение зрения с позиции психоанализа. Собрание сочинений в 10 томах. Том 6. Истерия и страх. 1910. 205 с.

Edwards, M. H., & Lam, C. S. Y. (2004). The epidemiology of myopia in Hong Kong. *Annals academy of medicine Singapore*, *33* (1), 34–38.

Norton, T. T., Manny, R., & O'Leary, D. J. (2005). Myopia-Global Problem, Global Research. *Optometry & Vision Science, 82,* 4, 223–225.

References

Volzhentseva, I. V. (2017). Doslidzhennia samopochuttia, aktyvnosti ta nastroiu studentiv iz miopiieiu v umovakh psykhofizychnoi korektsii [Investigation of the state of health, activity and mood of students with myopia in conditions of psychophysical correction]. *Aktualne problemy verejnej spravy: Jnovatne vyskum v oblasti sociologie, psychologie a politologie,* (pp. 61–65) [in Ukrainian].

Voronov, O. (2017). Tsilepokladannia v upravlinskii sferi [Goal setting in the managerial field]. *Derzhavne upravlinnia – Public administration, 1* (57), 34–35, 37 [in Ukrainian].

Gulyi, Yu., Nauchytel, O., & Dolgopolova, O. (2018). Osoblyvosti vzaiemozviazku samootsinky i povedinkovoi skladovoi «Ya-kontseptsii»

© Lyudmyla Kolisnyk, Darya Freidlina

osobystosti z anomaliieiu refraktsii (na prykladi korotkozorosti) [Features of the relationship between self-esteem and the behavioral component of the «Me-concept» of the personality with refractive anomaly (on the example of myopia)]. *Psykholohichne konsultuvannia i psykhoterapiia – Psychological counseling and psychotherapy, 9,* 63–69 [in Ukrainian].

Dorosheva, E. A. (2014). Jevoljutsionnyj podhod k voprosam formirovanija blizorukosti: perestrojka zritel'nogo analizatora kak adaptatsija k sotsiokul'turnym uslovijam [Evolutionary approach to the problems of the formation of myopia: adjustment of the visual analyser as an adaptation to socio-cultural conditions]. *Jeksperimental'naja psihologija – Experimental psychology, 7,* 3, 83–96 [in Russian].

Lebedeva, L. D., Nikonorova, Ju. V., & Tarakanova, N. A. (2006). *Jentsiklopedija priznakov i interpretatsij v proektivnom risovanii i art-terapii [Encyclopedia of signs and interpretations in projective drawing and art therapy].* Sankt-Peterburg : Rech' [in Russian].

Malkina-Pyh, I. G. (2008). *Psihosomatika [Psychosomatics].* Moskva : Jeksmo [in Russian].

Manukjan, V. R. (2018). Opyt issledovanija individual'no-psihologicheskih osobennostej tselepolaganija i zhiznennogo planirovanija [Experience in the study of individual psychological characteristics of goal setting and life planning]. *Psihologicheskie issledovanija – Psychological research*, *11,* 57, 9 [in Russian].

Patsyrova, L. A., Mel'nik, E. V., & Latjushin, Ja. V. (2010). Psihologicheskie predposylki psihosomaticheskih zabolevanij u rabotnikov obrazovanija [Psychological causes of psychosomatic diseases of education workers]. *Nauchno-teoreticheskij zhurnal – Scientific and theoretical journal, 1* (3), 53–54 [in Russian].

Rajgorodskij, D. Ja. (2009). *Jentsiklopedija psihodiagnostiki. Psihodiagnostika vzroslyh [Encyclopedia of psychodiagnostics. Adult Psychodiagnosis].* Samara : Bahrah-M [in Russian].

Reva, M. (2015). Spetsyfika zhyttievoho tsilepokladannia molodi u konteksti prahnennia do samorealizatsii [The specificity of the goal of life for young people in the context of the desire to self-fulfillment]. *Nauka i osvita – Science and education, 10*, 107 [in Ukrainian].

Savina, O. M. (2017). Kliniko-epidemiolohichne obgruntuvannia zakhodiv rannoi diahnostyky, likuvannia ta profilaktyky vrodzhenoi i spadkovoi patolohii orhanu zoru u ditei v Ukraini [Clinical and epidemiological substantiation of early diagnostics, treatment and prevention of congenital and hereditary pathology of the body of vision in children in Ukraine]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

© Людмила Колісник, Дар'я Фрейдліна

Sandomirskij, M. E. (2005). *Psihosomatika i telesnaja psihoterapija [Psychosomatics and corporal psychotherapy]*. Moskva : Klass [in Russian].

Sidorov, I. Ju., Reshetova, P. S., & Soboleva, E. V. (2017). Psihosomaticheskij aspekt patologii refraktsii [Psychosomatic Aspect of Refraction Pathology]. *Vestnik soveta molodyh uchenyh i spetsialistov Cheljabinskoj oblasti – Bulletin of the council of young scientists and specialists of the Cheliabinsk region, 4* (19), 99–100 [in Russian].

Subbotina, H. S. (2014). Rezultaty doslidzhennia osobystisnoho rozvytku khvorykh na miopiiu pidlitkiv pislia tantsiuvalno-rukhovoi terapii [Results of the study of the personal development of teens with myopia after dance-motor therapy]. *Problemy suchasnoi psykholohii – Problems of Modern Psychology: Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, G. S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, 25*, 468–483. Kamianets-Podilskyi : Aksioma [in Ukrainian].

Freud, Z. (2005). *Issledovanie isterii. Sobranie sochinenij v 26 tomah [Hysteria research. Collected works in 26 volumes]*. Sankt-Peterburg : Vostochno-Evropejskij Institut Psihoanaliza [in Russian].

Freud, Z. (1910). *Psihogennoe narushenie zrenija s pozitsii psihoanaliza [Psychogenic vision impairment from the perspective of psychoanalysis]*. (Vols. 1–10). Sankt-Peterburg [in Russian].

Edwards, M. H., & Lam, C. S. Y. (2004). The epidemiology of myopia in Hong Kong. *Annals academy of medicine Singapore*, *33* (1), 34–38.

Norton, T. T., Manny, R., & O'Leary, D. J. (2005). Myopia-Global Problem, Global Research. *Optometry & Vision Science*, *82*, 4, 223–225.

Колісник Людмила, Фрейдліна Дар'я. Особливості цілепокладання осіб із діагнозом міопія

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено аналізу емпіричного вивчення особливостей цілепокладання хворих із діагнозом міопія, який сьогодні у світі є одним із найпоширеніших. Авторами здійснено аналіз робіт, які підкреслюють взаємозв'язок між станом фізичного здоров'я людини та її психологічними особливостями. Робота базується на припущенні, що, з одного боку, соціальні чинники відіграють важливу роль у формуванні поширених порушень зору, з іншого боку, порушення зору впливає на особливості особистості та, як наслідок, на її соціальну поведінку. Автори вважають, що характерні риси хворих на короткозорість пов'язані, зокрема, з особливостями постановки ними цілей.

© Lyudmyla Kolisnyk, Darya Freidlina

Для вирішення поставлених завдань використовувалися такі психодіагностичні методики: анкета А. А. Карманова «Мета-Засіб-Результат» і проекційний тест особистості Дж. Бука «Будинок-Дерево-Людина» (основна увага приділялася інтерпретації положення зображення на аркуші). Достовірність відмінностей між результатами відібраних груп респондентів (контрольної та експериментальної) перевірялася за допомогою t-критерію Стьюдента.

У статті розкрито особливості психологічного портрета людей із діагнозом короткозорості. Доведено, що особи з порушенням зору мають специфічні психологічні особливості, зокрема, вирізняються специфікою постановки цілей і планування майбутнього. Виявлено, що такі люди часто характеризуються невпевненістю у майбутньому, більшою довірою до досвіду минулого та невеликими сподіваннями на результат. Вони мають труднощі з постановкою цілей, «баченням» майбутнього, характеризуються дещо нижчою результативністю діяльності порівняно зі здоровими респондентами. Хворим на міопію складніше ставити перед собою довгострокові цілі.

Перспективи подальших досліджень вбачаються у вивченні впливу особливостей ґенези діагнозу міопія на специфіку цілепокладання хворих із таким діагнозом.

Ключові слова: *здоров'я, міопія, цілепокладання, соціальні чинники, характер.*

Колиснык Людмила, Фрейдлина Дарья. Особенности целеполагания людей с диагнозом миопия

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена изучению особенностей целеполагания больных с диагнозом миопия, который сегодня в мире является одним из самых распространенных. Авторами проведен анализ работ, которые подчеркивают взаимосвязь между состоянием физического здоровья человека и его психологическими особенностями. Работа базируется на предположении, что, с одной стороны, социальные факторы играют важную роль в формировании распространенных нарушений зрения, с другой стороны, нарушение зрения влияет на особенности личности и, как следствие, на её социальное поведение. Авторы считают, что характерные черты больных близорукостью связаны, в частности, с особенностями постановки ими целей.

© Людмила Колісник, Дар'я Фрейдліна

Для решения поставленных задач использовались такие психодиагностические методики: анкета А. А. Карманова «Цель-Средство-Результат» и проективный тест личности Дж. Бука «Дом-Дерево-Человек» (основное внимание уделялось интерпретации положения изображения на листе). Достоверность различий между результатами отобранных групп респондентов (контрольной и экспериментальной) проверялась с помощью t-критерия Стьюдента.

В статье раскрыты особенности психологического портрета людей с диагнозом близорукости. Доказано, что лица с нарушением зрения имеют специфические психологические особенности, в частности, отличаются спецификой постановки целей и планирования будущего. Выявлено, что такие люди часто характеризуются неопределенностью в будущем, большей уверенностью в опыте прошлого и небольшими надеждами на результат. Они испытывают трудности с постановкой целей, «видением» будущего, характеризуются более низкой результативностью деятельности по сравнению со здоровыми респондентами. Больным миопией сложнее ставить перед собой долгосрочные цели.

Перспективы дальнейших исследований авторы видят в изучении влияния особенностей генезиса диагноза миопия на специфику целеполагания больных с таким диагнозом.

Ключевые слова: *здоровье, миопия, целеполагание, социальные факторы, характер.*

© Lyudmyla Kolisnyk, Darya Freidlina

Problems of modern psychology (2019), 45, 242–260
DOI 10.32626/2227-6246.2019-45.242-260 **УДК 159.9:61**

Beliefs about Various Forms of Psychological Support and Parental Attitudes in Parents of Children with Dyslexia

Переконання щодо різних видів психологічної допомоги та батьківське ставлення у батьків дітей із дислексією

Ewa Łodygowska
Dr. of Social Sciences
(in the field of Psychology)
Assistant Professor, Department
of Clinical Psychology
and Psychoprophylaxis

Ева Лодиговська
доктор соціальних наук
(у галузі психології),
доцент кафедри
клінічної психології та
психопрофілактик

E-mail: *ewalodygowska@gmail.com*
orcid.org/0000-0002-5649-3890
Resercher ID: S-4645-2017

University of Szczecin, Poland
69, Krakowska street,
Szczecin, 71-017

Щецинський університет,
Польща
вул. Краківська, 69,
м. Щецин, 71-017

Vitaliia Shebanova
Dr. in Psychology,
Assistant Professor,
Professor of the Department
of Practical Psychology

Віталія Шебанова
доктор психологічних наук,
доцент, професор кафедри
практичної психології

E-mail: *vitaliashebanova@gmail.com*
orcid.org/0000-0002-1658-4691
Researcher ID: D-2740-2019

Kherson State University,
Ukraine
27, University street,
Kherson, 73000

Херсонський державний
університет, Україна
вул. Університетська, 27,
м. Херсон, 73000

ISSN 2227-6246 (Print) / ISSN 2663-6956 (Online)

The article is licensed under **CC BY-NC 4.0 International**
(https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)

Original manuscript received April 17, 2019
Revised manuscript accepted May 13, 2019

The author's contribution: E. Łodygowska – 70%, V. Shebanova – 30%.
Авторський внесок: Е. Лодиговська – 70%, В. Шебанова – 30%.

ABSTRACT

The article is devoted to the problems of contemporary psychology – beliefs, various forms of psychological support and the specificity of parental attitudes of parents of children with dyslexia. The aim of this article is to analyze the parents' beliefs about typical forms of psychological support in the context of the developmental dyslexia in their children and in terms of parental attitudes manifested by parents. The article shows that the parents' beliefs about the validity, effectiveness and necessity of psychological support are of great importance, because they determine the level of the child's commitment in the offered help.

The study was carried out on 50 adults aged 25–45 (25 parents of children with dyslexia, 25 parents of nondyslexic children), with the use a self-designed survey which examined the beliefs concerning typical forms of psychological support and the Parental Attitudes Scale by M. Plopa.

The study did not show any differences between the parents of dyslexic and non-dyslexic children in terms of the validity and effectiveness of the diagnosis, consultations and psychotherapy, regardless of their own experience with regard to the child's use of help. It was found that the parents' experience regarding to the frequency of using psychological, logopedic and pedagogical care by their children is not a decisive factor in parents' convictions relating to various types of professional support.

There are single links between some parental attitudes and parents' beliefs about various aspects of psychological support; there are no differences in intensity of these links in parents of dyslexic and non-dyslexic children. It was found that parents' beliefs regarding psychological support may be due to the other factors that we have not taken into consideration and will be investigated in our further research.

Key words: *parents, beliefs, psychological support, dyslexia, parental attitudes.*

Вступ

Психологічна допомога, яка застосовується щодо дітей і молоді, має чимале значення, оскільки спрямована не

© Ewa Łodygowska, Vitaliia Shebanova

тільки на роботу з поточними проблемами, а й пов'язана з довгостроковими наслідками розвитку особистості. У випадку роботи з неповнолітніми важливим чинником є співпраця з батьками, адже саме вони відіграють значну роль в організації різноманітних заходів, спрямованих на допомогу дитині щодо можливості отримання допомоги від спеціалістів, а також – мотивування дитини до співпраці з психологом (Bogdanowicz, Adryjanek & Rożyńska, 2007; Maurer, 2005; Reid, 2004, 2018; Shebanova, 2016). Переконання батьків щодо правильності, ефективності та доцільності запропонованих видів психологічної допомоги мають ключове значення – адже саме переконання визначають рівень залучення дитини до запропонованої допомоги (Costelloe, Davis & Cavenagh, 2015).

На сьогодні у науковій літературі існує чимало визначень поняття «батьківське ставлення». Зокрема, під ним розуміється «цілісна форма ставлення батьків (окремо батька, окремо матері) до дітей, до питань виховання тощо, що формуються впродовж виконання батьківських обов'язків» (Rembowski, 1972: 55), або ж «набута пізнавально-афективна структура, що загалом визначає особливості поведінки батьків із дитиною» (Ziemska, 1973: 33), а також «відносно постійний спосіб ставлення до дітей» (Braun-Gałkowska, 1986: 56).

Батьківське ставлення складається з трьох компонентів: 1) пізнавального (оцінка і переконання щодо дітей), 2) поведінкового (поведінка батьків стосовно дитини, покарання та винагороди), 3) емоційно-мотиваційного (виявлення емоцій, спосіб спілкування з дітьми). Батьківське відношення може проявлятися з різною силою та відбуватися у декількох напрямах. Окрім того, може мати різну динаміку й тривалість.

У фаховій літературі виокремлюється значна кількість типологій батьківського ставлення (Ziemska, 1973; Przetacznik-Gierowska & Włodarski, 1998; Plopa, 2008a). Однією з найвідоміших типологій батьківського ставлення

© Ева Лодиговська, Віталія Шебанова

в Польщі є класифікація М. Плопа, котрий на основі досліджень і спостережень отримав дані, за допомогою яких можна виокремити п'ять батьківських ставлень (Plopa, 1987, 2008b, 2011):

1) *ставлення прийняття* – батьки толерують і приймають дитину такою, якою вона є, поважають її індивідуальність, висловлюють і виявляють любов до дитини;

2) *занадто вимогливе ставлення* – проявляється в межах вимог, які батьки ставлять перед дитиною, очікуючи, що вони будуть виконані беззаперечно;

3) *автономічне ставлення* – виявляється у практично абсолютній свободі (вибору та дій), яку батьки надають дитині;

4) *непослідовне ставлення*, пов'язане з непередбачуваною та / або перебільшено емоційною поведінкою батьків, що обумовлено впливом ситуаційних стрес-чинників;

5) *надмірно дбайливе ставлення*, що проявляється в надмірній турботі та піклуванні про дитину, що не відповідає рівню її розвитку та заважає формуванню її самостійності. Окрім того, часом спостерігається тривожно-фобічне реагування батьків на прояви самостійності та незалежності дитини.

Як показують численні дослідження (Plopa, 2008b, 2001), батьківське ставлення впливає на поведінку батьків щодо дитини й обумовлює ступінь самостійності й захисту, які батьки надають дитині. Окрім того, автор зауважує, що батьківське ставлення позначається на сприйнятті прав і потреб дитини.

Отже, батьківське ставлення може опосередковано визначати очікування батьків стосовно оточення та задоволення потреб дитини. Відповідно, можна припустити, що батьківське ставлення може впливати на переконання батьків щодо допомоги (включаючи психологічну), на яку, з їхньої точки зору, має право їх дитина. Особливою групою серед них є батьки дітей із дислексією. Діти з дислексією від початку шкільного навчання зіштовхуються не тільки

© Ewa Łodygowska, Vitaliia Shebanova

з труднощами у набутті базових шкільних навичок, таких як читання та письмо, але також виявляють низку емоційних проблем, пов'язаних із достатньо частими невдачами (Alexander-Passe, 2008, 2016; Gindrich, 2004; Łodygowska, 2017; Ridscale, 2005).

Саме тому батьки дітей із дислексією частіше, ніж батьки дітей без такого розладу, змушені звертатися до фахівців щодо отримання різних видів психолого-педагогічної допомоги, зокрема, психодіагностичної та / або психологічних консультацій (Bogdanowicz, 2003, 2006; Maurer, 2005). Вони також частіше співпрацюють зі спеціалістами – наприклад, у ситуаціях, коли їхня дитина бере участь у корекційних, компенсаторних заходах або у педагогічній терапії. Отже, переконання батьків щодо правильності та необхідності різних видів фахової допомоги можуть бути обумовлені повторюваним досвідом отримання цієї допомоги, а також результатом перевірки на практиці власних очікувань дієвості цієї допомоги їх дітям. Водночас залишаються відкритими питання: «Чи обумовлені переконання батьків дітей із дислексією, щодо співпраці зі спеціалістами, досвідом у цій сфері? Або ж їх переконання зумовлені їхньою роллю батьків, тобто їх батьківським ставленням до дитини?».

Презентована стаття зосереджує увагу на переконаннях батьків щодо трьох видів психологічної допомоги, що найчастіше пропонуються в Польщі: 1) психологічна діагностика, 2) психологічне консультування, 3) психологічна терапія. Зазначені види взаємодій у Польщі надаються безкоштовно як частина психологічно-педагогічної допомоги, яку надають регіональні освітні заклади та психологічно-педагогічні порадні[1].

[1] Психологічно-педагогічні порадні – це постійно діючі державні заклади Польщі, що надають безкоштовну психолого-педагогічну допомогу населенню. Основні спеціалісти, які працюють у цих закладах, – психологи, педагоги та логопеди.

© Ева Лодиговська, Віталія Шебанова

Мета статті – проаналізувати переконання батьків щодо типових видів психологічної допомоги в контексті порушення (дислексії розвитку), яке виявляється у їхніх дітей та їх батьківське ставлення.

Завдання статті

1) Перевірити наявність розбіжностей між батьками дітей із дислексією та батьками дітей без таких розладів у переконаннях щодо обґрунтованості й ефективності таких видів психологічної допомоги, як психологічна діагностика, консультування та психологічна терапія;

2) перевірити, чи батьківське ставлення пов'язане з переконаннями батьків щодо різних видів психологічної допомоги;

3) з'ясувати, чи батьки дітей із дислексією відрізняються від батьків дітей без дислексії в аспекті цього взаємозв'язку.

У дослідженні припускається, що оскільки батьки дітей із дислексією значно частіше звертаються за психологічно-педагогічною допомогою (Bogdanowicz, 2003, 2006), то їх переконання щодо різних видів допомоги будуть більш позитивними, ніж переконання батьків дітей без розладів, котрі через відсутність проблем розвитку дитини не звертаються за наданням допомоги до фахівців соціально-психологічного профілю.

Методи та методики дослідження

У дослідженні використовується авторська анкета з 6 питань відносно правильності й ефективності різних видів психологічної допомоги: *1) у разі виникнення деяких проблем у дитини необхідна психологічна діагностика; 2) психологічна діагностика є ефективним методом виявлення проблем у дитини; 3) деякі проблеми дитини необхідно обговорити під час психологічного консультування; 4) психологічне консультування є ефективним методом розв'язання проблем дитини; 5) у разі виникнення дея-*

© Ewa Łodygowska, Vitaliia Shebanova

ких проблем у дитини необхідна психологічна терапія; 6) ефект психологічної терапії – це позитивна зміна у функціонуванні дитини.

Суб'єктам дослідження необхідно було вибрати один із трьох варіантів: так, ні або не знаю. Окрім того, для збору демографічних даних і відповідної інформації про дитину та її розлади (поставлений діагноз) була створена окрема анкета.

Також у дослідженні була застосована «Шкала Батьківського Ставлення» М. Плопа («Ponadto w badaniu zastosowano Skalę Postaw Rodzicielskich M. Plopy»). Опитувальник складається з двох версій – призначений для оцінки батьківської поведінки матері та призначений для оцінки батьківської поведінки батька. Кожен із цих тестів складається з 50 діагностичних тверджень, що групуються у п'ять варіантів і відповідають п'ятьом видам батьківського ставлення: ставлення прийняття-відторгнення (I), занадто вимогливе ставлення (II), автономічне ставлення (III), непослідовне ставлення (IV), надмірно дбайливе ставлення (V). Методика характеризується відповідними психометричними параметрами – високим рівнем внутрішньої узгодженості та високим рівнем надійності (Plopa, 2008b).

Дослідження проводилось добровільно й анонімно. Було залучено 25 батьків дітей із дислексією. Беручи до уваги стать, вік та освіту, було відібрано таку ж кількість батьків дітей без розладів.

Опис досліджуваної групи

У результаті було укомплектовано групу з 50 осіб – 38 матерів і 12 батьків у віці 25–45 років (4 особи у віці 25–30, 5 осіб у віці 31–35, 16 осіб у віці 36–40, 25 осіб у віці 41–45 років). Учасники досліджень походили з північно-західної Польщі та проживали в селах ($N = 11$), містах із населенням до 10 тисяч мешканців ($N = 9$), містах із на-

© Ева Лодиговська, Віталія Шебанова

селенням від 10 до 100 тисяч мешканців ($N = 12$), містах із населенням понад 100 тисяч мешканців ($N = 18$). Переважали особи із середньою освітою ($N = 18$) і вищою освітою магістрів ($N = 16$), 2 особи були з повною загальною середньою освітою, 9 осіб закінчили професійне училище, 5 осіб – бакалаврат. Порівнювані групи мали однакову статеву структуру, не відрізнялися за віковим діапазоном ($Chi^2(3, N = 50) = 0{,}240$; $p = 0{,}971$), місцем проживання ($Chi^2(3, N = 50) = 0{,}202$; $p = 0{,}977$) й освітою ($Chi^2(3, N = 50) = 2{,}533$; $p = 0{,}639$), тому обидві групи можна вважати однорідними з точки зору демографічних змінних.

Усі батьки дітей із дислексією користувались допомогою фахівців у вигляді психологічно-педагогічних обстежень дітей (котрі в Польщі є необхідними для встановлення діагнозу у разі особливих труднощів у навчанні). У групі осіб без розладів – у 10% дітей (тобто, й батьків) був досвід психологічно-педагогічної діагностики, але у дітей не встановлено жодних істотних проблем.

Групи також відрізнялися за терапевтичним досвідом дітей: 16 батьків дітей із дислексією заявили про те, що їх діти брали участь у логопедичних заняттях, натомість у групі батьків дітей без розладів таку участь підтвердило 7 осіб ($Chi^2(1, N = 50) = 6{,}522$; $p = 0{,}011$). 7 батьків дітей із дислексією вказало на участь їх дітей у психологічній терапії (в контрольній групі таку участь підтвердила 1 особа). Відмінності в цьому відношенні між групами виявилися значущими статистично ($Chi^2(1, N = 50) = 5{,}357$; $p = 0{,}021$). 14 осіб указувало на те, що їх діти з проблемами дислексії брали участь у педагогічній терапії, жоден із батьків дітей без дислексії не підтвердив участі своєї дитини у цьому виді допомоги ($Chi^2(1, N = 50) = 19{,}444$; $p < 0{,}001$).

Крім того, батьки дітей з обох груп користувалися такими видами допомоги (призначеними для батьків): виховні консультування, психолого-освітні заняття.

© Ewa Łodygowska, Vitaliia Shebanova

Результати та дискусії

Кількісний розподіл типів відповідей, наданих батьками дітей із дислексією (D) та батьками дітей без дислексії (ND) демонструє рис. 1.

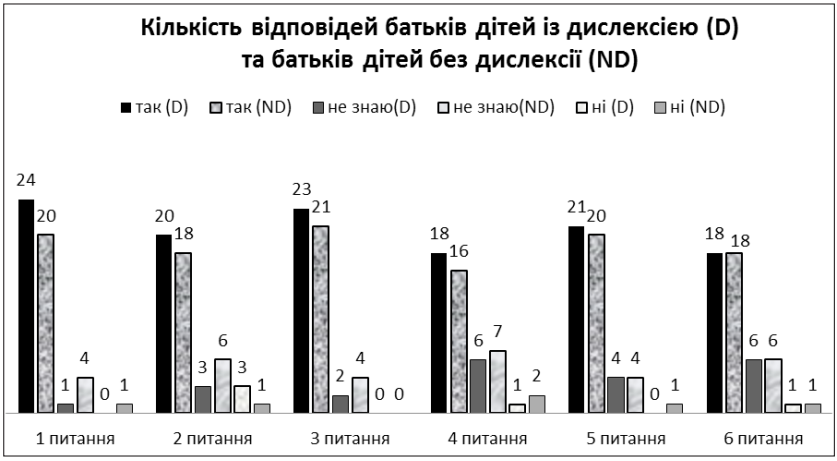

Рис. 1. Кількісний розподіл типів відповідей, наданих батьками дітей із дислексією (D) та батьками дітей без дислексії (ND)

Проведений статистичний аналіз показав, що батьки у схожий спосіб оцінюють необхідність психологічної діагностики (1-ше питання) – $Chi^2(2, N = 50) = 3{,}164$; $p = 0{,}206$) і її ефективність як методу виявлення проблем у дитини (2-ге питання) – $Chi^2(2, N = 50) = 1{,}439$; $p = 0{,}487$, не зважаючи на особистий батьківський досвід у сфері психологічної діагностики дітей. Батьки з обох груп мають подібне ставлення до психологічного консультування як виду обговорення (3-тє питання) – $Chi^2(2, N = 50) = 0{,}758$; $p = 0{,}384$) і розв'язання проблем у дітей (4-те питання) – $Chi^2(2, N = 50) = 0{,}528$; $p = 0{,}768$).

У подібний спосіб ($Chi^2(2, N = 50) = 1{,}024$; $p = 0{,}599$) оцінюють необхідність психологічної терапії у випадку деяких проблем у дитини (5-те питання) та виявляють іден-

© Ева Лодиговська, Віталія Шебанова

тичні переконання про позитивні зміни як ефект психологічної терапії (6-те питання).

Отримані результати вказують на те, що частота звернення за отриманням психологічної, педагогічної та логопедичної допомоги дітьми не є чинником, що суттєво пов'язаний із переконаннями батьків щодо необхідності й ефективності різних видів психологічної допомоги. Не зважаючи на те, що діти з дислексією мають більшу потребу в багаторазовому отриманні допомоги фахівців у порадніх чи педагогів-терапевтів зі школи, у їх батьків відсутнє підвищення переконань в аналізованому вище аспекті. Це означає відсутність підстав для підтвердження гіпотези H1, згідно з якою ми припускали, що батьки дітей із дислексією проявляють більш позитивні переконання щодо різних видів психологічної допомоги, ніж батьки дітей без дислексії.

Також були виявлені особливості батьківського ставлення батьків дітей із дислексією та батьків дітей без дислексії (табл. 1).

Таблиця 1

Батьківське ставлення, що проявлялось батьками (описова статистика)

Ставлення		**M**	**SEM**	**SD**
1	*2*	*3*	*4*	*5*
I – ставлення прийняття	загалом ($N = 50$)	43,24	0,87	6,14
	D ($N = 25$)	42,60	1,07	5,32
	ND ($N = 25$)	43,88	1,38	6,91
II – занадто вимогливе ставлення	загалом ($N = 50$)	31,18	0,93	6,61
	D ($N = 25$)	31,08	1,27	6,37
	ND ($N = 25$)	31,28	1,39	6,96
III – автономічне ставлення	загалом ($N = 50$)	36,00	0,82	5,83
	D ($N = 25$)	37,24	0,99	4,97
	ND ($N = 25$)	34,76	1,29	6,44

© Ewa Łodygowska, Vitaliia Shebanova

Продовження табл. 1

1	*2*	*3*	*4*	*5*
IV – непослідовне ставлення	загалом ($N = 50$)	24,72	1,13	7,99
	D ($N = 25$)	24,60	1,71	8,53
	ND ($N = 25$)	24,84	1,52	7,58
V – надмірно дбайливе ставлення	загалом ($N = 50$)	30,38	1,25	8,81
	D ($N = 25$)	28,12	1,85	9,25
	ND ($N = 25$)	32,64	1,58	7,89

Примітка. D – батьки дітей із дислексією; ND – батьки дітей без дислексії.

Проведений статистичний аналіз із застосуванням t-критерію Стьюдента показав, що у більшості батьківські ставлення батьків дітей із дислексією статистично не відрізняються від ставлення батьків дітей без дислексії. Лише в аспекті надмірного дбайливого ставлення на рівні статичної тенденції ($t(48) = -1,86$, $p = 0,69$) зазначається відмінність – батьки дітей із дислексією виявляють підвищений рівень цього ставлення (рис. 2).

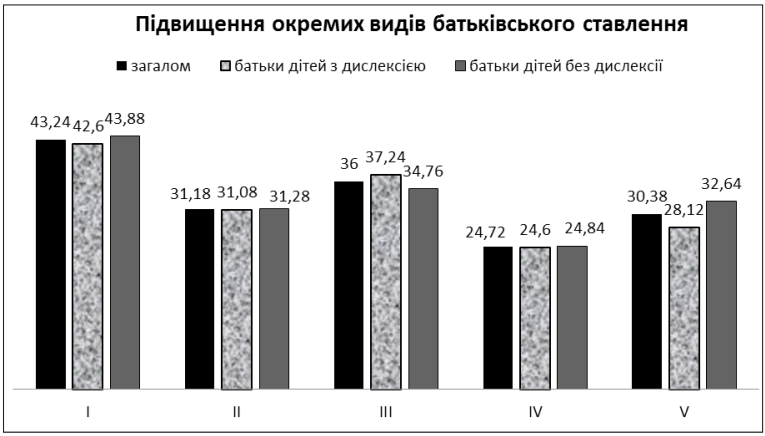

Рис. 2. Підвищення рівня окремих батьківських ставлень у батьків з урахуванням батьків дітей із дислексією та без дислексії

© Ева Лодиговська, Віталія Шебанова

Примітка. I – ставлення прийняття-відторгнення; II – занадто вимогливе ставлення; III – автономічне ставлення; IV – непослідовне ставлення; V – надмірно дбайливе ставлення.

Із метою перевірки, чи існує залежність між підвищенням рівня такого батьківського ставлення та переконаннями щодо видів психологічної допомоги, було застосовано аналіз непараметричної кореляції рангу Спірмена. Потім, щоб порівняти значущість кореляційних відмінностей між групами, коефіцієнти кореляції до z-значення були імпортовані за допомогою перетворення Фішера (табл. 2).

Таблиця 2

Аналіз кореляції між батьківським ставленням і переконаннями щодо різних видів терапії та порівняння відмінностей між групами

		№ питання											
		1		2		3		4		5		6	
ставлення	група	ранг	z	ранг	z	ранг	z	ранг	z	ранг	z	ранг	z
I	D	0,34	1,11	0,04	1,12	0,04	0,13	–0,07	0,37	0,31	0,53	0,11	0,40
	ND	0,02		0,36		0,08		0,04		0,16		–0,01	
II	D	0,10	0,17	**0,42***	1,32	0,14	0,67	0,37	0,96	0,09	0,47	0,18	0,30
	ND	0,05		0,05		–0,06		0,10		–0,05		0,09	
III	D	0,31	0,18	0,22	1,17	**0,45***	1,04	0,07	1,02	0,21	0,00	0,07	0,58
	ND	0,26		**0,52****		0,17		0,36		0,21		0,24	
IV	D	–0,04	0,74	–0,11	0,34	–0,02	0,57	0,12	1,43	0,07	0,91	0,02	0,27
	ND	–0,26		–0,21		–0,19		–0,30		–0,20		–0,06	
V	D	0,03	0,34	0,11	0,62	–0,01	0,27	0,09	0,67	0,24	0,55	0,23	0,61
	ND	–0,09		0,29		–0,09		–0,11		0,08		0,05	

$^{*}p < 0{,}05$; $^{**}p < 0{,}01$.

Примітка. D – батьки дітей із дислексією; ND – батьки дітей без дислексії; I – ставлення прийняття-відторгнення; II – занадто вимогливе ставлення; III – автономічне ставлення; IV – непослідовне ставлення; V – надмірно дбайливе ставлення.

© Ewa Łodygowska, Vitaliia Shebanova

Проведений аналіз показав, що як і у батьків дітей із дислексією, так і у батьків дітей без дислексії трапляються поодинокі, статистично важливі зв'язки між батьківським ставленням і переконаннями, які вони висловлюють щодо різних видів психологічної підтримки. У випадку батьків дітей із дислексією їх більша переконаність в ефективності діагностики як методу виявлення проблем дитини пов'язана з підвищеним рівнем вимогливого ставлення. Це може означати, що батьки дітей із дислексією демонструють надмірні вимоги, частіше, ніж батьки з іншими характеристиками, шукають шляхи розв'язання проблем дитини або, принаймні, отримання відповіді на питання, від чого виникають ці проблеми. У випадку батьків дітей без дислексії сильніше переконання щодо ефективності діагностики корелює з підвищенням рівня проявів автономічного ставлення. Водночас поглиблений статистичний аналіз не виявляє статистично значущих відмінностей у співвідношенні між аналізованим переконанням і питанням в обох порівнюваних групах (див. табл. 2).

Також із точки зору переконання (3-тє питання) щодо правильності психологічної консультації – у випадку батьків дітей із дислексією виступила статистично значуща кореляція між рівнем цього переконання й автономічним ставленням до дитини. Рівночасно поглиблений аналіз не підтвердив статистично значущих відмінностей у міцності коефіцієнтів кореляції між батьками обох груп (див. табл. 2).

Підсумовуючи, поодинокі зв'язки між батьківськими ставленнями та переконаннями щодо різних видів психологічної підтримки, хоч і є статистично значущими, не різнять порівнювані групи. Це означає, що у батьків дітей із дислексією і батьків дітей без дислексії зв'язки між ставленням і переконаннями формуються на схожому рівні. Проведені дослідження тільки частково підтверджують гіпотезу Н2 про існування зв'язку між батьківським ставленням і переконаннями щодо різних видів психологічної

© Ева Лодиговська, Віталія Шебанова

підтримки, і не надають жодних підстав для підтвердження гіпотези H3.

Отримані результати можуть указувати на те, що переконання батьків щодо психологічної підтримки можуть бути викликані іншими чинниками, що не бралися до уваги. Наприклад, рівнем їх загальних знань, довірою до спеціалістів, демографічними змінними чи індивідуальними особливостями (Bennecke, Werner-Rosen, Grüters & ets., 2015; Bottos, Zanon, Sartori & Girolami, 2007; Shebanova, 2016).

У дослідженні також ураховувалося батьківське ставлення, згідно з визначенням Рембовського, наведеним раніше, припускаючи, що ставлення може перекладатись не тільки на ставлення батьків до дітей, але й виражатися в поглядах на виховання та відноситись до очікування від оточення, які, з точки зору батьків, повинні виконуватися щодо їх дитини (Rembowski, 1972).

У світлі особливостей індивідуального батьківського ставлення М. Плопа, можна було припустити, що батьки, які виявляють, наприклад, надмірно дбайливе ставлення, можуть мати сильніші переконання щодо ефективності різних видів психологічної підтримки (Plopa, 1987, 2008b, 2011). Однак отримані результати досліджень не підтвердили провідну роль батьківського ставлення для виявлених переконань, показуючи лише окремі зв'язки між проаналізованими чинниками.

Показано, що пошук простих взаємозв'язків між батьківським ставленням і аналізованими переконаннями є спрощенням, яке, безсумнівно, вимагає розширення досліджень і включення в них інших – «позабатьківських» чинників, наприклад, змінних особистості. Інші дослідження також указують на важливість таких чинників, як емоції батьків (Bottos, Zanon, Sartori, & Girolami, 2007; Doupnik, Hill, Palakshappa & ets., 2017; Lam, 2014) і їх способи боротьби зі стресом (Lam, 2014; Shebanova, 2016).

© Ewa Łodygowska, Vitaliia Shebanova

Висновки

Дослідження показали, що переконання батьків дітей із дислексією не відрізняються від переконань батьків дітей без дислексії щодо необхідності й ефективності таких видів психологічної допомоги, як: психологічна діагностика, психологічна консультація й терапія. Це означає, що сам факт виховання дитини, яка частіше, ніж інші діти, потребує психологічної допомоги (дитини з дислексією), не є чинником, що впливає на переконання батьків щодо психологічної допомоги.

Виявлено, що повторюваний досвід батьків щодо отримання психологічної, логопедичної та педагогічної допомоги їхніми дітьми не є визначальним чинником, який обумовлює їх переконання щодо різних видів фахової підтримки.

Наприкінці слід згадати обмеження досліджень. Варто підкреслити, що обмеженнями у цьому дослідженні можуть бути застосована (нестандартизована) методика, залучення невеликої групи людей, а також той факт, що подібний відсоток батьків з обох груп використовував види допомоги, призначені для батьків (освітні консультування, заняття), які могли б вплинути на їх переконання.

Проблематика дослідження переконань батьків щодо фахової допомоги для своїх дітей, безсумнівно, є важливою сферою досліджень. Ці питання, безперечно, варто досліджувати і надалі, оскільки позитивні переконання батьків щодо допомоги, наданої дитині, впливають на рівень залучення та співпраці як дитини, так і батьків.

References

Alexander-Passe, N. (2008). The sources of manifestations of stress amongst school-aged dyslexics, compared with sibling controls. *Dyslexia*, *14*, 291–313.

Alexander-Passe, N. (2016). Dyslexia, Success and Post-Traumatic Growth. *Asia Pacific Journal of Developmental Differences*, *3* (1), 87–130.

Bennecke, E., Werner-Rosen, K., Grüters, A., Köhler, B., Thyen, U., Kleinemeier, E., Lux, A., & Jürgensen, M. (2015). Subjective need

© Ева Лодиговська, Віталія Шебанова

for psychological support (PsySupp) in parents of children and adolescents with disorders of sex development (dsd). *European Journal of Pediatrics*, *174* (10), 1287–1297.

Bogdanowicz, M. (2003). Diagnoza dysleksji rozwojowej w Polsce. B. Kaja (red.). *Diagnoza dysleksji*. Bydgoszcz : Wydawnictwo AB.

Bogdanowicz, M. (2006). Specyficzne trudności w czytaniu i pisaniu – pomoc psychologiczna i pedagogiczna. G. Krasowicz-Kupis (red.). *Dysleksja rozwojowa. Perspektywa psychologiczna.* Gdańsk : Wydawnictwo Harmonia.

Bogdanowicz, M., Adryjanek, A., & Rożyńska, M. (2007). *Uczeń z dysleksją w domu. Poradnik nie tylko dla rodziców.* Gdynia : Wydawnictwo Operon.

Bottos, A. M., Zanon, E., Sartori, M. T., & Girolami, A. (2007). Psychological aspects and coping styles of parents with Haemophilic child undergoing a programme of counselling and psychological support. *Haemophilia Oxford, 3*, 305–310.

Braun-Gałkowska, M. (1986). *Patologia i terapia postaw rodzinnych*. Lublin : RW KUL.

Costelloe, S., Davis, S., & Cavenagh, P. (2015). Parental Beliefs about Stammering and Experiences of the Therapy Process: An On-line Survey in Conjunction with the British Stammering Association. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, *183*, 82–91.

Doupnik, S. K., Hill, D., Palakshappa, D., Worsley, D., Bae, H., Shaik, A., & Feudtner, C. (2017). Parent Coping Support Interventions During Acute Pediatric Hospitalizations: A Meta-Analysis. *Pediatrics*, *140* (3), 1–16.

Gindrich, P. A. (2004). *Funkcjonowanie psychospołeczne uczniów dyslektycznych.* Lublin : Wydawnictwo UMCS.

Lam, M. S. (2014). Transition to Early Childhood Education: Parents' Use of Coping Strategies in Dealing with Children's Adjustment Difficulties in Hong Kong. *Australasian Journal of Early Childhood*, *39* (3), 111–120.

Łodygowska, E. (2017). Dysleksja a problemy emocjonalne dzieci i młodzieży – przegląd badań. E. Łodygowska, E. Pieńkowska (red.), *Psychologia wieku rozwojowego. Norma – nietypowość – patologia*. Szczecin : Volumina D. Krzanowski.

Maurer, A. (2005). Pomoc psychologiczna dla uczniów doznających niepowodzeń w nauce czytania i pisania. M. Ledzińska, G. Rudkowska, L. Wrona (red.). *Psychologia współczesna: oczekiwania i rzeczywistość*. Kraków : Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej.

Plopa, M. (1987). Skala Postaw Rodzicielskich. *Psychologia Wychowawcza*, *4*, 552–567.

Plopa, M. (2008a). *Kwestionariusz Retrospektywnej Oceny Postaw Rodziców (KPR-Roc).* Warszawa : Vizja Press & It.

© Ewa Łodygowska, Vitaliia Shebanova

Plopa, M. (2008b). *Skala Postaw Rodzicielskich*. Wersja dla Rodziców. Warszawa : Vizja Press & It.
Plopa, M. (2011). *Psychologia rodziny: teoria i badania*. Kraków : Oficyna Wydawnicza «Impuls».
Przetacznik-Gierowska, M., & Włodarski, Z. (1998). *Psychologia wychowawcza*. Warszawa : PWN.
Reid, G. (2004). *Dyslexia: a complete guide for parents*. Chichester : Wiley.
Reid, G. (2018). *Dysleksja. Podręcznik praktyka*. Gdańsk : Harmonia Universalis.
Rembowski, J. (1972). Więzi uczuciowe w rodzinie. Warszawa : PWN.
Ridscale, J. (2005). Dyslexia and self-esteem. M. Turner, J. Rack (red.) *The Study of Dyslexia*, New York : Springer US.
Shebanova, V. I. (2016). *Fenomenologiya harchovoyi povedinki v kontinuumi «norma – patologiya» [Phenomenology of food behavior in the continuum «norm – pathology»]*. Kherson : Publishing House of Vyshemirsky V. S. [in Ukrainian].
Ziemska, M. (1973). *Postawy rodzicielskie*. Warszawa : Wiedza Powszechna.

Лодиговська Ева, Шебанова Віталія. Переконання щодо різних видів психологічної допомоги та батьківське ставлення у батьків дітей із дислексією

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено актуальній для сучасної психології проблемі – переконань щодо різних видів психологічної допомоги та батьківського ставлення у батьків дітей із дислексією. Метою статті є аналіз переконань батьків щодо типових видів психологічної допомоги в контексті порушення (дислексії розвитку), яке виявляється у їх дітей, та особливостей їх батьківського ставлення щодо дитини. Показано, що переконання батьків щодо правильності, ефективності та доцільності запропонованих видів психологічної допомоги мають ключове значення, оскільки саме переконання визначають рівень залучення дитини до запропонованої допомоги.

У дослідженні брали участь 50 дорослих у віці 25–45 років (25 батьків дітей із дислексією, 25 батьків дітей без дислексії), які відповідали на питання авторської анкети з метою з'ясування їх переконань щодо вищезазначених видів психологічної допомоги та заповнювали «Шкалу Батьківського Ставлення» М. Плопа. Дослідження не виявило значущих відмінностей у переконаннях батьків дітей із дислексією та без дислексії в аспекті вірогідності й ефективності проведення діагностики,

© Ева Лодиговська, Віталія Шебанова

консультації або терапії, незалежно від того, чи отримували їх діти перелічені види допомоги. Виявлено, що досвід батьків у частоті звернення за психологічною, логопедичною і педагогічною допомогою їхнім дітям не є визначальним чинником, який впливає на їх переконання щодо різних видів фахової підтримки.

Установлено, що існують поодинокі випадки взаємозв'язку між деякими видами батьківського ставлення та переконаннями батьків щодо різних видів психологічної допомоги. Зауважено, що відмінності у ступені цього взаємозв'язку в батьків дітей із дислексією та без дислексії – відсутні. З'ясовано, що отримані результати вказують, що переконання батьків щодо психологічної підтримки можуть бути спричинені іншими чинниками, які не брались нами до уваги та будуть вивчені у подальших дослідженнях.

Ключові слова: *батьки, переконання, психологічна допомога, дислексія, батьківське ставлення.*

Лодыговская Эва, Шебанова Виталия. Убеждения о различных видах психологической помощи и родительское отношение у родителей детей с дислексией

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена актуальной для современной психологии проблеме – убеждений о различных видах психологической помощи и особенностях родительского отношения к ребенку родителей детей с дислексией. Целью данной статьи является анализ убеждений родителей о типичных видах психологической помощи в контексте нарушения (дислексии развития), которое проявляется у их детей, и особенностей их родительского отношения к ребенку. Показано, что убеждения родителей в правильности, эффективности и целесообразности предлагаемых видов психологической помощи имеют ключевое значение, поскольку именно убеждения определяют уровень приобщения ребенка к предложенной помощи.

В исследовании принимали участие 50 взрослых в возрасте 25–45 лет (25 родителей детей с дислексией, 25 родителей детей без дислексии), которые отвечали на вопросы авторской анкеты об убеждениях относительно вышеупомянутых видов психологической помощи и заполняли «Шкалу Родительского Отношения» М. Плопа. Исследование не выявило значимых различий в убеждениях родителей детей с дислексией и без дислексии в аспекте достоверности и эффективно-

© Ewa Łodygowska, Vitaliia Shebanova

сти проведения диагностики, консультации или терапии, независимо от того, получали ли их дети перечисленные виды помощи. Выявлено, что опыт родителей в частоте обращения за психологической, логопедической и педагогической помощью их детям не является определяющим фактором, который влияет на их убеждения относительно различных видов профессиональной поддержки.

Установлено, что существуют единичные случаи взаимосвязи между некоторыми видами родительского отношения и убеждениями родителей о различных видах психологической помощи. Однако, различия в степени этой взаимосвязи у родителей детей с дислексией и без дислексии – отсутствуют. Выявлено, что полученные результаты указывают, что убеждения родителей о психологической помощи могут быть обусловлены иными факторами, которые не принимались нами во внимание и будут изучены в дальнейших исследованиях.

Ключевые слова: *родители, убеждения, психологическая помощь, дислексия, родительское отношение.*

© Ева Лодиговська, Віталія Шебанова

Problems of modern psychology (2019), 45, 261–279
DOI 10.32626/2227-6246.2019-45.261-279 **УДК 159.95**

Features of Categorization in the Field of Subject Perception of Adult Active Internet Users

Особенности категоризации в области предметной перцепции у взрослых активных интернет-пользователей

Elena Medvedskaia
Ph.D. in Psychology,
Assistant Professor

Олена Медведська
кандидат психологічних наук,
доцент

E-mail: *EMedvedskaja@mail.ru*
orcid.org/0000-0003-2033-510X
Researcher ID: M-4006-2019

Brest State University named after A. S. Pushkin, Brest, the Republic of Belarus
21, b-rd of Cosmonauts,
Brest, 224016

Брестський державний університет імені О. С. Пушкіна, м. Брест, Республіка Білорусь
б-р Космонавтів, 21,
м. Брест, 224016

Original manuscript received April 11, 2019
Revised manuscript accepted May 10, 2019

ABSTRACT

The article is devoted to categorization as one of the leading mechanisms of cognitive activity. Theoretical positions in the understanding of categorization are considered, the appeal to the methodology of the psycho-semantic approach in its empirical study is substantiated. A hypothesis about the complication of the categorical structure of consciousness of adult users of digital technologies due to specific characteristics of the Internet is expressed. The results of the study of the cognitive complexity of consciousness in the field of subject-sensory cognition of adult active Internet users are presented. It has

The article is licensed under **CC BY-NC 4.0 International (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)**

been empirically proven that they have no cognitive advantages as compared with adults who continue to use the printed word as the preferred information coding system (on a sample of 500 people over 35 years old who are knowledge workers). An explanation is offered to the recorded absence of differences in categorization through the commonality among respondents of the cultural-historical nature of the knowledge categories of the objective world and through the features of the media image as the leading coding unit of Internet information.

Key words: *categorization, cognitive complexity, sign system, printed word, media image, semantic differential, factor analysis.*

Введение

В современной психологии категоризация, благодаря работам Дж. Брунера и других представителей когнитивной психологии, стала одним из базовых научных понятий. Это «свойство познания вообще» (Брунер, 1977: 14); «одна из наиболее базовых функций живых организмов» (Mervis & Rosch, 1981: 89), «основной способ организации опыта» (Лакофф, 2004: 10), «базис для построения наших знаний о мире» (Cohen & Lefebre, 2005: 2). В отечественной психологии для обозначения этого процесса чаще используются термины «означивание» или «опосредованность значением» (Петренко, 2005).

В теоретическом понимании и эмпирическом изучении категоризации в психологии сложилось несколько подходов, основными из которых выступают классический когнитивный (Дж. Брунер) и прототипический (Э. Рош). Общим основанием названных подходов стали экспериментальные работы представителей Вюрцбургской школы, посвященные процессам перцепции и апперцепции, совокупность которых обеспечивает достаточную независимость восприятия субъекта от внешних условий. Объединяет представителей классического подхода и теории прототипов принятие базовой идеи об осуществлении восприятия в категориях.

Дж. Брунер полагал, что категоризация – это обобщение, а категорию определял через общие признаки обра-

© Олена Медведська

зующих ее объектов. «Категоризацию предмета или события – отнесение его к какому-то классу или идентификацию его – можно уподобить тому, что в теории множеств называется отнесением элемента некоего множества к некоторому его подмножеству на основе таких упорядоченных пар, троек или n признаков, как мужчина – женщина, мезоморф – эндоморф – эктоморф или, скажем, высота предмета с точностью до сантиметра» (Брунер, 1977: 14).

Дж. Брунер экспериментально доказал несколько принципиально значимых положений. Во-первых, к категоризации относится любой акт восприятия. «Если бы какое-нибудь восприятие оказалось не включенным в систему категорий, то есть свободным от отнесения к какой-либо категории, оно было бы обречено оставаться недоступной жемчужиной, жар-птицей, погребенной в безмолвии индивидуального опыта» (Брунер, 1977: 14). Этот процесс преимущественно является неосознаваемым, хотя его результат представляет собой некий логический вывод, состоящий в кодировке воспринимаемых сигналов.

Во-вторых, существует несколько типов категорий: первичные, являющиеся независимыми от опыта, и вторичные, выступающие результатом обучения в широком смысле слова. Относительно первичных, или врожденных, категорий Дж. Брунер считал их условно доказанными и относил к ним движение, причинность, тождество, намерение и др. Относительно освоения вторичных категорий он отмечал, что «обучение направлено на выделение признаков предметов, определение их значения и использование решающих признаков или сигналов, с целью группировки объектов в равноценные классы» (Брунер, 1977: 16). Таким образом, категоризация со временем совершенствуется, и это совершенствование заключается в усвоении субъектом новых систем кодирования воспринимаемой информации.

В-третьих, основной функцией категоризации Дж. Брунер считал функцию «построения модели» мира: усваивая определенные категории и их системы, субъект научается

© Elena Medvedskaia

не только фиксировать происходящее. Благодаря категориям-обобщениям он как раз может выходить за пределы наглядно воспринимаемой ситуации, объяснять и предсказывать явления. Адекватность субъективного отражения мира обусловлена умением сопоставлять воспринимаемые признаки объектов с некоторой эталонной системой категорий, сформированной у него в итоге обобщения предшествующего опыта и нуждающейся в постоянном дальнейшем уточнении.

Продолжая развивать доказанные Дж. Брунером идеи, С. Харнад предлагает отождествлять уже не категоризацию и восприятие, но категоризацию и познавательную деятельность в целом: «познавать – значит категоризовывать: познание есть категоризация» (Harnad, 2005: 19).

Дискуссии, продолжающиеся между сторонниками когнитивного и прототипического подходов к категоризации с 70-х гг. XX в., затрагивают несколько принципиальных вопросов. Один из них – это природа категорий и их строение. В рамках когнитивного подхода этот вопрос однозначно решается в пользу дискретного строения категорий и наличия у них четких границ, в рамках прототипического подхода границы между категориями континуальны. Другой важный вопрос касается возможностей операционализации категоризации. С. Харнад (Harnad, 1990) в рамках только когнитивного подхода предлагает дифференцировать три пути изучения: моделирование посредством искусственного интеллекта, экспериментальное изучение и анализ с помощью точных психофизических методов. Таким образом, даже среди представителей одного теоретического подхода к изучению категоризации отсутствует единство мнений об эмпирических методах ее исследования.

В отечественной психологии наиболее разработанной областью науки, изучающей генезис, строение и функционирование категорий обыденного познания, является экспериментальная психосемантика. По мнению основателя

© Олена Медведська

данного направления психологии, академика В. Ф. Петренко (Петренко, 2005), психосемантика реализует субъектную конструктивистскую парадигму психологии, позволяющую обнаружить те способы познания, которыми оперирует другой субъект. В соответствии со сложившейся когнитивной традицией В. Ф. Петренко (Петренко, 2005) рассматривает категоризацию как процесс классификации, или когнитивной организации, субъектом актуально воспринимаемой информации в соответствии с уже имеющимся у него знанием. Категории как обобщенные системы значений являются тем опосредствующим звеном, через которое преломляются различные формы активности субъекта, в том числе и познавательной.

Основным методом изучения категоризации и одновременно формой модельного представления структур сознания в психосемантике выступает метод моделирования семантических пространств. Под семантическим пространством понимается особым образом структурированная система описания действительности. В. Ф. Петренко (Петренко, 2005) выделяет несколько параметров семантического пространства, каждый из которых соответствует определенному аспекту когнитивной организации сознания. Во-первых, это размерность пространства (или число независимых категорий), отражающая объем знаний или когнитивную сложность сознания субъекта в конкретной содержательной области. Во-вторых, это содержание образующих пространство категорий, которое демонстрирует ведущее основание познания действительности. В-третьих, это перцептуальная или разрешительная сила признака, по которому происходит категоризация, что говорит о субъективной значимости используемого для нее основания.

Категоризация осуществляется на нескольких уровнях. На глубинном, или простом, уровне она строится на эмоционально-оценочных основаниях, а ее итогом выступают три универсальные категории: оценка, сила и активность (пространство EPA: Evaluation – Potency – Activity)

© Elena Medvedskaia

(Osgood, 1957). Многочисленные экспериментальные работы, проводимые с представителями различных языковых культур, разного уровня образования и категорий психического здоровья, подтвердили универсальность выделенных Ч. Осгудом (Osgood, 1957) и его сотрудниками координат человеческого сознания Е – Р – А: оценки, силы и активности. Инвариантность названных координат объясняется наличием уровня «глубинной семантики», на котором действует синестетический механизм категоризации. Механизм синестезии запускается на ранних стадиях презентации объекта субъекту, когда сознанию в нерасчлененном виде представлены эмоциональные и перцептивные характеристики объекта. Универсальность этого глубинного кода категоризации действительности обусловлена универсальностью человеческих эмоций, точнее их сигнальной функцией, обеспечивающей адаптацию к окружающему миру. Более сложные, развитые формы категоризации возникают по мере знакомства с некоторой содержательной областью, т. е. по мере усвоения человеком системы обобщений-эталонов, принятых в определенной культуре. Это усложнение выражается как в увеличении числа категорий, так и в изменении приниципа их организации уже не столько по коннотативным (эмоциональным), сколько по денотативным (предметным) основаниям. Таким образом, знание предмета приводит к расщеплению универсальных категорий, что делает пространство более многомерным.

Изучение категоризации в психологии проводилось на различном материале, в том числе из сферы конкретно-чувственного, предметого познания мира. В исследованиях Ч. Осгуда (Osgood, 1962) выделено три универсальных категории-координаты человеческого сознания – «Оценка», «Сила» и «Активность» – понятия для шкалирования были случайным образом отобраны из разных классов (ферма, стул, симфония, президент и др., всего 30). В качестве дескрипторов выступали высокочастотные прилагательные-антонимы английского языка. Позже П. Бентле-

© Олена Медведська

ру и А. Лавойе (Bentler & Lavoie, 1972) за счет включения в набор дескрипторов прилагательных, обозначающих предметные значения, удалось дополнить это трехмерное пространство четырьмя новыми координатами:

1) сложность (составной – простой, единственный – многочисленный);

2) упорядоченность (организованный – неорганизованный, постоянный – изменчивый);

3) реальность (воображаемый – действительный, абстрактный – конкретный);

4) обычность (новый – типичный, банальный – исключительный).

При этом исследователи получили высокие коэффициенты внутренней согласованности по указанным факторам (в среднем $r = 0,87$), что доказывает их стабильность.

Эта линия исследований была продолжена в российской психологии В. Ф. Петренко, который осуществлял анализ категоризации 50 понятий (из них 30 повторяли набор Ч. Осгуда) по 45 шкалам. Используемые для шкалирования понятия, как и в исследовании Ч. Осгуда, представляли разные классы (одиночество, движение, холод, патриот, мать, полицейский и др.). В итоге на материале русской лексики было подтверждено присутствие всех семи из указанных выше категорий, а также обнаружена еще одна, названная «Комфортность» (мягкий – твердый, опасный – безопасный и др.) (Петренко, 2005: 94). Ее появление В. Ф. Петренко объясняет так: «В нашем эксперименте относительно большое количество понятий, обозначающих эмоциональные состояния, привело к появлению специфического оценочного фактора «Комфортность» (Петренко, 2005: 95).

Современные исследования в области изучения индексирования значений идут в нескольких направлениях: во-первых, это линия построения частных семантических пространств для узких понятийных классов объектов; во-вторых, это линия построения семантических пространств

© Elena Medvedskaia

для однородных популяций, дифференцированных по этническому, возрастному, гендерному, профессиональному и другим критериям. Многократно экспериментально было доказано, что частные семантические пространства, хотя и сохраняют определенную преемственность по отношению к универсальному, но имеют различные размерности и различное содержание выделяемых категорий сознания, которые зависят от знаний респондентов в данной содержательной области.

Настоящее исследование продолжает линию построения частных семантических пространств для однородных групп респондентов. Оно направлено на моделирование категориальных структур знаний о предметах в сознании взрослых активных интернет-пользователей.

Медиа, породившие в конце прошедшего века Интернет, продолжают стремительно усовершенствоваться. В настоящее время речь уже идет о «новых медиа», для обозначения которых используются термины «веб нового поколения», «Web 2.0», «онлайн-медиа», «сетевые медиа». В эту группу объединяются все медиа, содержание которых может быть оцифровано и размещено в сети Интернет. А. Кирби предлагает обозначать современную культурную парадигму как дигимодернизм (или диджимодернизм), фиксируя в данном понятии влияние компьютеров на все сферы культуры (Kirby, 2009). Ученый считает оцифровывание преобладающим культурным фактором нашего времени, который постепенно все затягивает в свою орбиту и выдает уже отформатированным и отредактированным по своему образу.

Содержание этого образа в силу быстрой эволюции медиа пока остается не изученным. Идеологи Web 2.0 наряду с их техническими возможностями (оцифровка любого содержания и мгновенность его передачи на любые расстояния) отмечают также собственно психологический момент усиления веб-технологий посредством «коллективной ак-

© Олена Медведська

тивности» и «коллективного разума» их пользователей (Рейли, 2018). Это возможно благодаря таким ведущим характеристикам Web 2.0, как гипертекстовость, интерактивность (диалоговый характер потребления информации), децентрализация источников информации и, как следствие, демократизация общества в целом и сознания отдельного индивида в частности.

С психологической точки зрения вышеназванные характеристики новых медиа обеспечивают наличие у них определенного развивающего потенциала. Это позволяет предполагать, что активные интернет-пользователи будут обладать некими когнитивными преимуществами по сравнению с другими, а именно: благодаря объему и доступности web-информации они будут иметь более сложную категориальную структуру сознания, в частности, в сфере предметно-чувственного познания.

Цель исследования заключается в эмпирической проверке высказанной гипотезы о большей когнитивной сложности сознания взрослых активных интернет-пользователей в области предметной перцепции.

Задача статьи

В статье представлен сравнительный анализ категориального строя сознания (при использовании разных критериев отбора категорий) в области предметно-чувственного познания у взрослых, отдающих свои предпочтения разным системам кодирования информации: новые медиа и традиционное печатное слово.

Методы и методики исследования

В исследовании (добровольно и анонимно) приняли участие 500 взрослых (в возрасте от 35 до 60 лет), имеющих высшее образование (экономическое, юридическое, педагогическое, медицинское), работающих по специальности, проживающих в городской и сельской местности Брестской области. Сбор данных осуществлялся на протя-

© Elena Medvedskaia

жении 2018–2019 гг. Таким образом, обобщенно выборку можно охарактеризовать как работников умственного труда, завершивших основные этапы социализации в социокультурной ситуации, которую можно охарактеризовать как доцифровую эпоху.

Общая выборка была дифференцирована на две экспериментальные группы на основании анонимного анкетирования, направленного на выявление ведущей для респондентов знаковой системы информации и ежедневные привычки обращения к различным носителям информации. Отнесение субъекта в экспериментальную группу осуществлялось на основе совпадения двух критериев:

– однозначный выбор ведущей знаковой системы в свободное время (Интернет или традиционная книга);

– большая часть свободного времени, уделяемая деятельности с этой системой.

Инструментом изучения знаний о личности был избран «один из самых информативных и универсальных методов исследования социальной перцепции» (Шмелёв, 1982: 62) – метод семантического дифференциала.

В использованном в настоящем исследовании варианте семантического дифференциала экспериментальным материалом выступали 40 шкал, обозначающих различные характеристики. При отборе шкал-дескрипторов были учтены следующие моменты. Во-первых, были заданы униполярные шкалы, поскольку их использование «дает дополнительную «степень свободы» в проекции когнитивных структур испытуемых на экспериментальный материал, так как позволяет выделить субъективную синонимию и антонимию описываемых признаков, не обязательно совпадающую с нормативно-языковой» (Петренко 2005: 206). Во-вторых, 14 из шкал были ранее заданы в предметном дифференциале Е. Ю. Артемьевой (Артемьева, 1980: 10), оставшиеся были дополнены из предметного семантического дифференциала, используемого В. Ф. Петренко

© Олена Медведська

(Петренко, 2005: 92–94) и оказавшихся ведущими в организации выделенных категорий.

По заданным шкалам семантического дифференциала по 7-балльной шкале (от 1 до 7) участникам исследования предлагалось оценить несколько предметов: стул, ручка, камень, озеро. Выбор указанных предметов обусловлен их использованием в семантическом дифференциале В. Ф. Петренко, что делает возможным сравнительный анализ, а также близостью указанных понятий непосредственному, конкретно-чувственному опыту участников исследования.

Обработка данных, полученных с помощью семантического дифференциала, осуществлялась посредством факторного анализа. Для решения задачи моделирования категориальных структур знаний о личности осуществлялось построение матрицы сходства дескрипторов при оценке одного объекта отдельно для разных экспериментальных групп (40 шкал на 100 испытуемых). Затем исходные матрицы (всего 10) подвергались процедуре факторного анализа. Факторный анализ во всех случаях осуществлялся посредством принятой в психосемантике процедуры (Петренко, 2005: 91, 98, 191): центроидный метод с извлечением главных компонент, включающий подпрограмму поворота факторных структур Varimax (программа SPSS v. 16). Образующими факторами выступали только те дескрипторы, нагрузка которых имела высокую степень статистической значимости (для 40 переменных $r = 0{,}4$ при $p \leq 0{,}01$).

Результаты и дискуссии

Обработка данных анкетирования позволила разделить общую выборку на три группы:

1) активные интернет-пользователи – 160 человек (32%);

2) субъекты читающие, т. е. лица, остающиеся приверженцами традиционного печатного слова в своем выборе системы кодирования информации – 100 человек (20%);

© Elena Medvedskaia

3) смешанный тип, субъекты, не имеющие предпочтений знаковой системы – 240 человек (48%).

Цель настоящего исследования предполагает сравнительный анализ, для осуществления которого был использован метод контрастных групп. Поэтому протоколы представителей смешанного типа были исключены из дальнейшей обработки.

Полученные посредством семантического дифференциала эмпирические данные позволяют решить основную задачу проведенного исследования, заключающуюся в оценке когнитивной сложности знаний о предметах окружающего мира у активных интернет-пользователей (другие параметры категориальной организации знаний, а именно содержание категорий и их валентность, представляется целесообразным исключить из обсуждения).

Как уже отмечалось, основным критерием когнитивной сложности в психосемантическом подходе к операционализации категорий сознания является количество факторов-категорий. Однако при единодушии в признании данного параметра когнитивной сложности / простоты дискуссионным остается вопрос об основаниях отбора категорий. Наиболее часто используемыми являются критерий Кайзера (или критерий собственных чисел больше единицы) и критерий Хэмфри (абсолютная величина произведения двух максимальных факторных нагрузок должна быть вдвое больше двойки, деленной на корень квадратный из количества наблюдений). Поэтому в таблице отражено количество факторов, полученных на разных критериальных основаниях.

Данные табл. 1 демонстрируют, что вне зависимости от использованного критерия отбора категорий их число для разных объектов оценивания либо одинаково, либо даже несколько выше в группе взрослых, отдающих свои предпочтения в выборе знаковой системы традиционному печатному слову.

© Олена Медведська

Таблица 1

Количество факторов, организующих знания о предметах у представителей разных групп

Критерий значимости	Группа респондентов	Объект оценивания		
		Стул	Ручка	Камень
Критерий Кайзера	Субъекты читающие	12	11	12
	Активные интернет-пользователи	10	11	12
Критерий Хэмфри	Субъекты читающие	0	2	1
	Активные интернет-пользователи	1	1	1

Совпадение когнитивной сложности знаний о предметах у участников из разных выборок можно объяснить не только общностью непосредственного, чувственного опыта взаимодействия с предметами, являвшимися объектами оценивания. Выявленное совпадение может выступать также показателем культурно-исторической природы категорий познания предметного мира. Основанием для подобного утверждения выступают экспериментальные исследования А. Р. Лурии, посвященные изучению феномена культурной опосредованности познавательных процессов. Проведение данных исследований в 30-х гг. XX в. в Узбекистане и Киргизии обусловлено уникальностью сложившихся культурно-исторических условий, а именно: одновременным сосуществованием людей, как совершенно не затронутых европейским образованием, так и приобщившихся к нему в разной степени. Устойчивость и идентичность категорий мышления, обнаруженная А. Р. Лурией у людей с разной степенью образованности, по его мнению, «отражает исторически развившийся и унаследованный способ классификации предметов в окружающем нас мире» (Лурия, 1982: 50), т. к. процессы обобщения не являются «инвариантными на всех этапах социально-

© Elena Medvedskaia

экономического и культурного развития. Такие процессы сами являются продуктами культурной среды» (Лурия, 1982: 66). Другими словами, у наших респондентов как представителей одной культуры, но отдающих предпочтение разным знаковым системам, существует общий опыт предметно-чувственного познания мира, осуществляемый в наглядно воспринимаемой ситуации. Об этом свидетельствует и отсутствие достоверных различий усредненных оценок, поставленных разным объектам в разных группах по шкалам семантического дифференциала.

Таким образом, выдвинутая гипотеза о наличии когнитивных преимуществ у пользователей Web 2.0 в области предметного познания не подтвердилась. Вероятно, объяснения данного факта следует искать не столько в возможностях Интернета, сколько в характере ведущей для данной технологии знаковой системы. В цифровой (электронной) культуре, как и в традиционной (печатной), ведущей составляющей продолжает оставаться визуальная. Однако изменяется единица кодирования информации: если традиционно ею выступало слово, то теперь оно вытесняется медиаобразом.

Основными особенностями медиаобраза (точнее, даже потока образов), выступают:

- технический характер производства и передачи;
- высокая скорость трансляции;
- мультимодальный режим передачи информации;
- преимущественно иконический характер информации;
- суггестивность воздействия.

Названные особенности образа объясняют и его психологическое воздействие (которое, кстати, не-психологами тоже описывается очень образно и метафорично): «бомбардировка» сознания образами (Э. Тоффлер), «захват сознания» (М. Маклюэн), «ослепляющий поток» образов (М. Кастельс), «навязывающий» ящик (Д. Рашкофф) и др. Помимо того, что этот поток преимущественно воздействует на

© Олена Медведська

зрение как на главный орган восприятия информации, его еще можно считать экологичным содержанию сознания человека, которое в эмпирическом опыте предстает как «непрерывно меняющаяся совокупность чувственных и умственных образов, непосредственно предстающих перед субъектом в его “внутреннем опыте” и предвосхищающих его практическую деятельность» (Петровский, Ярошевский, 1990: 368–369). Однако неестественные и постоянно наращиваемые скорость и мощность потока медиаобразов, вероятно, вызывают и определенные «сдвиги» в сознании и его функционировании, делая его менее способным к концентрации на предмете, целеполаганию и планированию, к остановке и критическому анализу.

Произошедшая в последние десятилетия «цифровая революция» буквально на глазах трансформировала практически все области социальной практики в цифровую повседневность. Однако с ее наступлением явно смещаются акценты в обращении к электронным технологиям. Если первоначально возможности компьютера и Интернета использовались с позиции извне, для решения конкретных задач (увеличение точности расчетов и объема информации, ускорение темпа передачи и др.), то в настоящее время пользователи преимущественно находятся в позиции внутри, они включены в информационный поток. И поэтому вовлечены не столько в его содержание, сколько в процесс регулирования (нажимать на кнопки, реагировать на всплывающие окна и сообщения, блокировать и т. п.). Иначе говоря, приоритетными в практике становятся не столько целенаправленный поиск и обработка информации (и, соответственно, итог данного процесса – приращение знаний), сколько удобство и комфортность ее получения. Подобное смещение акцентов вполне закономерно приводит к тому, что оптимистические ожидания как в отношении телевидения (как средства когнитивного развития зрителей), так в отношении Интернета (как глобальной интеллектуальной лаборатории, предназначенной для произ-

© Elena Medvedskaia

водства нового знания) на практике стихийным образом не реализуются.

Заключение

В области предметно-чувственного познания взрослые активные интернет-пользователи не демонстрируют большей когнитивной сложности по сравнению с любителями традиционного чтения. Это доказывает, что у экрана монитора не происходит совершенствования категоризации, т. е. благодаря новым цифровым технологиям у их пользователей не формируются непроизвольным образом новые системы кодирования воспринимаемой информации о предметном мире.

Особенности медиобраза, как ведущего знака кодирования информации в интернет-технологии, оставляют пользователя в рамках наглядной ситуации, что не позволяет процессу категоризации реализовывать свои основные функции объяснения и предсказания действительности.

Полученные эмпирические данные позволяют утверждать, что само погружение субъекта в интенсивный информационный поток не приводит к автоматическому приращению у него знаний, не усложняет сложившуюся категориальную структуру сознания (не исключено, что даже и упрощает). Даже взрослым, занятым интеллектуальными видами труда, требуются специальные усилия для преобразования информации в знания.

Литература

Артемьева Е. Ю. Психология субъективной семантики. Москва : МГУ, 1980. 128 с.

Брунер Дж. Психология познания. Москва : Прогресс, 1977. 414 с.

Лакофф Дж. Женщины, огонь и опасные вещи: Что категории языка говорят нам о мышлении. Москва : Языки славянской культуры, 2004. 792 с.

Лурия А. Р. Культурные различия и интеллектуальная деятельность Этапы пройденного пути: научная автобиография / Под ред. Е. Д. Хомской. Москва : МГУ, 1982. С. 47–69.

© Олена Медведська

О'Рейли Т. Что такое Веб 2.0? [Электронный ресурс]. URL : http://www.computerra.ru/think/234100/. Дата доступа: 20.05.2018.

Петренко В. Ф. Основы психосемантики. Санкт-Петербург : Питер, 2005. 480 с.

Психология: словарь / Под ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. Москва : Политиздат, 1990. 494 с.

Шмелёв А. Г. Об устойчивости факторной структуры личностного семантического дифференциала. *Вестник МГУ. Сер. 14. Психология.* 1982. № 2. С. 62–65.

Bentler, P. M., & Lavoie, A. L. (1972). An Extension of semantic Space. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behaviour, 109*, 123–144.

Cohen, H., & Lefebre, C. (2005). Bridging the category divide. *Handbook of categorization in cognitive science*. Montreal : Elselvier, pp. 1–15.

Harnad, S., Cohen, H., & Lefebre, C. (2005). To cognize is to categorize: cognition is categorization. *Handbook of categorization in cognitive science*. Montreal : Elsevier, pp. 20–42.

Harnad, S. (1990). Psychophysical and cognitive aspects of categorical perception: a critical overview. *Categorical perception: the groundwork of cognition*. New York : Cambridge University Press, pp. 1–28.

Kirby, A. (2009). *Digimodernism: How New Technologies Dismantle the Postmodern and Reconfigure Our Culture*. New York : Continuum Publishing Corporation.

Mervis, C. B., & Rosch, E. (1981). Categorization of natural objects. *Annual Review of Psychology*, *32*, 89–115.

Osgood, C. E., Suci, G., & Tannenbaum, P. (1957). *The measurement of meaning*. Chicago & London : University of Illinois Press.

Osgood, C. E. (1962). Studies on generality of affective meaning system. *Amer. Psychologist*, *17*, 10–28.

References

Artemjeva, E. Ju. (1980). *Psihologija subjektivnoj semantiki [Psychology of subjective semantics]*. Moskva : MGU [in Russian].

Bruner, Dzh. (1977). *Psihologija poznanija [Psychology of knowledge]*. Moskva : Progress [in Russian].

Lakoff, Dzh. (2004). *Zhenshchiny, ogon' i opasnye veshchi: Chto kategorii jazyka goworjat nam o myshlenii [Women, fire and dangerous things: what categories of language tell us about thinking]*. Moskva : Jazyki slavjanskoj kul'tury [in Russian].

Lurija, A. R. (1982). Kul'turnye razlichija i intellektual'naja dejatel'nost' [Cultural differences and intellectual activity]. E. D. Khomskaia (Ed.). *Jetapy projdennogo puti – Stages of travelled distance*. Moskva : MGU [in Russian].

O'Reili, T. (2018). *Chto takoe Veb 2.0? [What is Web 2.0?]*. Retrieved from http://www.computerra.ru/think/234100/ [in Russian].

© Elena Medvedskaia

Petrenko, V. F. (2005). *Osnovy psihosemantiki [Basics of psychosemantics]*. Sankt-Peterburg : Piter [in Russian].

Petrovskij, A. V., & Jaroshevskij, M. G. (Eds.). (1990). *Psihologija: slovar' [Psychology: dictionary]*. Moskva : Politizdat [in Russian].

Shmelev, A. G. (1982). Ob ustojchivosti faktornoj struktury lichnostnogo semanticheskogo differentsiala [On the stability of the factor structure of the personal semantic differential]. *Vestnik MGU – Bulletin of Moscow State University. Series 14. Psychology*, *2*, 62–65 [in Russian].

Bentler, P. M., & Lavoie, A. L. (1972). An Extension of semantic Space. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behaviour, 109*, 123–144.

Cohen, H., & Lefebre, C. (2005). Bridging the category divide. *Handbook of categorization in cognitive science*. Montreal : Elselvier.

Harnad, S., Cohen, H., & Lefebre, C. (2005). To cognize is to categorize: cognition is categorization. *Handbook of categorization in cognitive science*. Montreal : Elsevier.

Harnad, S. (1990). Psychophysical and cognitive aspects of categorical perception: a critical overview. *Categorical perception: the groundwork of cognition*. New York : Cambridge University Press.

Kirby, A. (2009). *Digimodernism: How New Technologies Dismantle the Postmodern and Reconfigure Our Culture*. New York : Continuum Publishing Corporation.

Mervis, C. B., & Rosch, E. (1981). Categorization of natural objects. *Annual Review of Psychology*, *32*, 89–115.

Osgood, C. E., Suci, G., & Tannenbaum, P. (1957). *The measurement of meaning*. Chicago & London : University of Illinois Press.

Osgood, C. E. (1962). Studies on generality of affective meaning system. *Amer. Psychologist*, *17*, 10–28.

Медведська Олена. Особливості категоризації в сфері предметної перцепції у дорослих активних інтернет-користувачів

Анотація

Статтю присвячено категоризації як одному з провідних механізмів пізнавальної діяльності. Розглянуто теоретичні позиції у розумінні категоризації, обґрунтовано звернення до методології психосемантичного підходу в її емпіричному вивченні. Висловлено гіпотезу про ускладнення категоріальної структури свідомості у дорослих користувачів цифрових технологій, обумовлене специфічними характеристиками Інтернету. Представлено результати вивчення когнітивної складності свідомості у сфері предметно-чуттєвого пізнання в дорослих активних інтернет-користувачів. Емпірично доведено, що вони не мають ні-

© Олена Медведська

яких когнітивних переваг порівняно з дорослими, які продовжують використовувати друковане слово в якості бажаної системи кодування інформації (на вибірці з 500 осіб, старших 35 років, які є працівниками розумової праці). Запропоновано пояснення зафіксованій відсутності відмінностей в категоризації у зв'язку зі спільністю у респондентів культурно-історичної природи категорій пізнання предметного світу й особливостями медіаобразу як провідної одиниці кодування інтернет-інформації.

Ключові слова: *категоризація, когнітивна складність, знакова система, друковане слово, медіаобраз, семантичний диференціал, факторний аналіз.*

Медведская Елена. Особенности категоризации в области предметной перцепции у взрослых активных интернет-пользователей

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена категоризации как одному из ведущих механизмов познавательной деятельности. Рассмотрены теоретические позиции в понимании категоризации, обосновано обращение к методологии психосемантического подхода в ее эмпирическом изучении. Высказана гипотеза об усложнении категориальной структуры сознания у взрослых пользователей цифровых технологий, обусловленная специфическими характеристиками Интернета. Представлены результаты изучения когнитивной сложности сознания в области предметно-чувственного познания у взрослых активных интернет-пользователей. Эмпирически доказано, что они не имеют никаких когнитивных преимуществ по сравнению со взрослыми, продолжающими использовать печатное слово в качестве предпочитаемой системы кодирования информации (на выборке из 500 человек, старше 35 лет и являющихся работниками умственного труда). Предложено объяснение зафиксированному отсутствию различий в категоризации через общность у респондентов культурно-исторической природы категорий познания предметного мира и через особенности медиаобраза как ведущей единицы кодирования интернет-информации.

Ключевые слова: *категоризация, когнитивная сложность, знаковая система, печатное слово, медиаобраз, семантический дифференциал, факторный анализ.*

© Elena Medvedskaia

Problems of modern psychology (2019), 45, 280–295
DOI 10.32626/2227-6246.2019-45.280-295 **УДК 37.015.3**

Modern Multiplication as a Shaping Factor of Emotional Disturbances in Pre-School Children

Сучасна мультиплікаційна продукція як чинник формування емоційних порушень у дітей дошкільного віку

Olha Minenko
Ph.D. in Psychology,
Assistant Professor

Ольга Міненко
кандидат психологічних наук,
доцент

E-mail: *olhamin77@gmail.com*
orcid.org/0000-0002-8831-7146
Researcher ID: G-1115-2019

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian Pedagogical University, Kropyvnytskyi, Ukraine
1, Shevchenka street,
Kropyvnytskyi, Kirovohrad region, 25006

Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка, м. Кропивницький, Україна
вул. Шевченка, 1,
м. Кропивницький,
Кіровоградська область, 25006

Original manuscript received April 02, 2019
Revised manuscript accepted April 24, 2019

ABSTRACT

This article examines the topical issue of emotional disturbances in pre-school children and the role of multiplication in such disturbances. Its aim is to analyze the role of modern multiplication theoretically and experimentally in the shaping of emotional disturbances in pre-school children.

The article provides theoretical analysis of pre-schoolers' emotional sphere developmental features and emotional disturbances emergence in a

The article is licensed under **CC BY-NC 4.0 International (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)**

given age group. The main types of pre-school emotional disturbances and the reasons for their emergence are analyzed. Modern multiplication is acknowledged to be one of major factors for emotional disturbances shaping in pre-school children.

The empirical research on the influence of modern multiplication on emotional disturbances shaping in pre-school children was conducted. Empirical methods of psychological research, such as questionnaire and psychodiagnostic methodologies, were employed.

Children's multiplication preferences and their perception of animated films and their main characters are empirically identified. Psychological analysis of the chosen animated films and their main characters is represented to identify their influence on pre-schoolers' mentality. The majority of the most popular animated cartoons under analysis are found to have a negative effect on pre-school children's mentality. The following emotional disturbances in pre-schoolers are empirically identified: fears, aggression and anxiety. Certain connection between the emotional disturbances in pre-schoolers and the type of multiplication they prefer is diagnosed. As a result, the hypothesis that most of modern multiplication influence pre-school children's emotional sphere and trigger emotional disturbances was confirmed.

Key words: *emotional sphere of pre-school children, emotional disturbances, psychological analysis of multiplication, anxiety, aggression, fears.*

Вступ

Дошкільний вік є особливо значущим для розвитку емоційної сфери. Саме на цьому віковому етапі емоційна сфера дитини відіграє провідну роль у формуванні особистості дошкільника, розвитку його пізнавальної сфери та визначає поведінку дитини, її спілкування з дорослими й однолітками. Однак емоції мають нестійкий, бурхливий, швидкоплинний характер, охоплюючи на певний час усю особистість дитини, тому дошкільний вік багатьма психологами визначається як «вік афективності». Така особливість емоційної сфери дошкільника робить цей віковий етап досить сприйнятливим для формування низки емоційних порушень. Дослідниками серед найбільш властивих дошкільникам емоційних порушень виокремлюються афекти, фрустрації, страхи, тривожність, агресія, депресія (Павелків & Цигипало, 2008; Кошелева, 1985; Заха-

© Olha Minenko

ров, 1986). Окремо виділяється емоційне неблагополуччя, пов'язане з труднощами у спілкуванні дошкільників, яке може викликати такі типи поведінки: 1) неврівноважені, легко збудливі діти; 2) переважно «легкогальмівні» діти зі стійким негативним ставленням до спілкування; 3) діти, чиє емоційне неблагополуччя є наслідком їхніх індивідуальних особливостей, специфіки внутрішнього світу (вразливість, сприйнятливість, що породжують страхи) (Павелків, 2008). До основних причин появи емоційних порушень у дошкільників відносять порушення соціальних ситуацій (зміна режиму, способу життя тощо); неблагополучне переживання вікових криз; незадоволеність спілкуванням із батьками, вихователем, однолітками; переживання болю; сімейне неблагополуччя, негативний стиль сімейного виховання; розлука з матір'ю; залякування дорослими як у якості постійного стилю спілкування, так і періодичне залякування «з виховною метою»; висока тривожність батьків тощо (Павелків, 2008; Кошелева, 1985; Захаров, 1986). В. В. Абраменкова ще однією з причин емоційних порушень у дітей вважає деякі сучасні дитячі іграшки, які часто мають неестетичний, а то й страшний вигляд, викликаючи страхи. Обличчя значної кількості сучасних іграшок передають дитині негативні емоції (агресію, гнів, сум тощо), викликаючи такі ж самі емоції у дитини. Деякі іграшки створені таким чином, що провокують дитину до агресивних дій або примушують відчувати себе жертвою (Абраменкова, 2006).

У сучасному соціумі значним джерелом емоційних порушень дошкільників стають засоби масової інформації, зокрема мультфільми. Неодноразово психологічні дослідження доводили негативний вплив більшості сучасних мультфільмів на психіку дітей (Абраменкова & Богатирьова, 2006; Мєдвєдєва & Шишова, 2006; Тимошина & Морозова, 2013; Аромаштам, 2006; Шикирова, 2006, Strasburger & Hogan, 2013). Зокрема, В. В. Абраменкова підкреслює, що більшість сучасних мультфільмів формують у дітей агре-

© Ольга Міненко

сивні й асоціальні форми поведінки (Абраменкова, 2006). У дослідженні Д. О. Гордієнко, В. В. Коваленко експериментально доведено, що сучасні мультфільми, зокрема американського та японського виробництва, підвищують рівень тривожності дітей (Гордієнко & Коваленко, 2012). І. М. Тимошина й А. В. Морозова, аналізуючи сучасні мультфільми, звертають увагу на те, що більшість із них викликає у дітей гіперактивність, агресію стосовно однолітків, неслухняність по відношенню до батьків і вихователів (Тимошина & Морозова, 2013).

На жаль, сучасна соціальна ситуація розвитку українських дошкільників підсилює цю вікову сприйнятливість. Соціальна і політична нестабільність, інформаційне перевантаження, негативний вплив сучасних інформаційних технологій і ЗМІ, зростання кількості неповних і неблагополучних сімей – далеко не повний перелік тих чинників, що викликають емоційні порушення у сучасних українських дошкільників. Найвпливовішими на дітей дошкільного віку є мультфільми, оскільки вони відповідають віковим особливостям дошкільника і тому займають найбільшу частину часу й уваги дітей цього віку серед інших видів телевізійної продукції.

Мета статті – емпірично вивчити роль сучасної мультиплікаційної продукції у формуванні емоційних порушень у дошкільників.

Завдання статті

1. Розкрити причини виникнення емоційних порушень у дошкільників.

2. Здійснити психологічний аналіз сучасної мультиплікаційної продукції в контексті її впливу на емоційну сферу дошкільників.

3. Емпірично дослідити вплив сучасної мультиплікаційної продукції на формування емоційних порушень у дошкільників.

© Olha Minenko

Методи та методики дослідження

Для досягнення поставленої мети використано такі методи: *теоретичні* (логіко-психологічний аналіз і систематизація, узагальнення наукової літератури), емпіричні (анкетування, проективний тест «Неіснуюча тварина», тест тривожності Р. Теммл, М. Доркі, В. Амен).

Результати та дискусії

Емпіричне дослідження впливу мультфільмів на емоційну сферу дошкільників проведено спільно з К. Ніколаєвою. У дослідженні брали участь 60 дітей віком від 4 до 6 років. Із дітьми було проведено анкетування з метою виявлення їх уподобань у виборі мультиплікаційної продукції та особливостей сприймання ними мультфільмів і їхніх головних героїв, а також проективний тест «Неіснуюча тварина» і тест тривожності Р. Теммл, М. Доркі, В. Амен.

Гіпотезою нашого дослідження було те, що більшість сучасних мультфільмів може викликати емоційні порушення у дітей дошкільного віку.

Проективний тест «Неіснуюча тварина» нами використано частково, оскільки нас цікавили тільки характеристики емоційної сфери, а саме наявність страхів, агресії й тривожності. Саме аналізу цих параметрів ми приділили увагу у процесі аналізу результатів зазначеної методики. Результати аналізу представлено у табл. 1.

Таблиця 1

Показники емоційних порушень
(за методикою «Неіснуюча тварина»)

Емоційні порушення	Абс.	%
Агресія	20	33
Тривожність	39	65
Страхи	31	52

На основі отриманих даних можна зробити висновок, що у 20 з 60 досліджуваних дітей, що становить 33%, ви-

© Ольга Міненко

явлено прояви агресії за цією методикою, у 39 дітей (65%) виявлено прояви тривожності, у 31 дитини (52%) виявлено страхи.

Визначення рівня тривожності здійснювалося за тестом Р. Теммл, М. Доркі, В. Амен. Отримані дані представлено у табл. 2.

Таблиця 2

Показники рівня тривожності
за тестом Р. Теммл, М. Доркі, В. Амен

Рівні тривожності	Абс.	%
Високий	15	25
Середній	43	72
Низький	2	3

Дані, наведені у табл. 2, свідчать про те, що у 15 дітей (25%) високий рівень тривожності; у 43 дітей (72%) середній рівень тривожності; у 2 дітей (3%) низький рівень тривожності.

На основі узагальнених даних у 50 дітей (83% від загальної кількості досліджуваних) виявлено емоційні порушення хоча б за одним із виокремлених параметрів.

Далі нами проаналізовано уподобання дітей у виборі мультиплікаційної продукції й особливості сприймання ними мультфільмів і їх головних героїв. Кожне запитання анкети мало окрему мету дослідження, тому проаналізовано окремо.

Запитання «Чи дивишся ти мультфільми?» мало за мету виявити факт наявності у житті дитини мультиплікаційної продукції. Було з'ясовано, що 100% досліджуваних дітей дивляться мультфільми.

Запитання «Які саме мультфільми тобі подобаються?» мало за мету виявити уподобання дитини щодо мультиплікаційної продукції. Аналізуючи відповіді дітей, ми склали рейтинг усіх мультфільмів, яким наші досліджувані нада-

© Olha Minenko

вали перевагу. Отримані дані щодо перших десяти позицій рейтингу представлено у табл. 3.

Таблиця 3

Рейтинг мультфільмів

Позиція рейтингу	Назва мультфільму
1	«Майнкрафт»
2	«Щенячий патруль»
3	«Маша і Ведмідь»
4	«Свинка Пеппа»
5	«Смішарики»
6	«Фіксики»
7	«Лунтик»
8	«Губка Боб»
9	«Том і Джері»
10	«Феї Вінкс»

Загалом дітьми обрано в якості улюблених 27 мультфільмів. Психологічний аналіз зазначених дітьми мультфільмів сприяв поділу всіх мультфільмів на чотири основні групи: позитивні, негативні, невідповідні даній віковій категорії й такі, що побудовані таким чином, що розуміння основної думки і моральної ідеї стає неможливим для дошкільників (Міненко, 2018). До позитивних мультфільмів віднесені ті, що враховують вікові особливості дітей, сприятливі для сенсорного сприйняття, позитивно впливають на емоційно-вольову та пізнавальну сфери, демонструють моральні цінності й просоціальну поведінку, сприяють психічному розвитку дітей. До негативних мультфільмів віднесені ті, що несприятливі для сенсорного сприйняття, негативно впливають на емоційно-вольову та пізнавальну сфери, демонструють аморальні цінності й асоціальну поведінку, деформують психічний розвиток дітей. До цієї ж категорії ми віднесли мультфільми, що мають занадто

© Ольга Міненко

високу швидкість пред'явлення відеоряду та велику кількість спецефектів, оскільки це викликає перезбудження психіки дошкільника і негативно впливає на емоційно-вольову сферу. До мультфільмів, невідповідних даній віковій категорії дітей, віднесені ті, що призначені для іншої вікової категорії (молодших школярів, підлітків, а то й узагалі дорослих). Такі мультфільми містять велику кількість інформації, розуміння якої для дошкільників є досить важким, а то й неможливим в повній мірі. Або в цих мультфільмах вирішуються певні пізнавальні, особистісні, моральні задачі, розраховані на більш старшу вікову категорію, які подаються у складнішій формі, що вимагає від глядача певного рівня інтелектуального, особистісного і морального розвитку, критичності мислення. Саме ці якості і є несформованими у дошкільника. В результаті – у категорії дошкільників головна мета мультфільму не досягається, і відбувається «перегляд заради перегляду». До мультфільмів, побудованих таким чином, що розуміння основної думки і моральної ідеї стає неможливим для дошкільників, ми віднесли ті, які мають відсутність сюжетних пауз для осмислення того, що відбувається; надлишкову багатосерійність продукту, що ускладнює запам'ятовування сюжету; розбіжність вікової адресації образу героя, змісту його мови і контексту його діяльності; невідповідність сюжетів і реальної життєдіяльності дошкільників, їх надмірна для дітей складність. Отже, здійснюється лише «перегляд заради перегляду».

Аналізуючи обрані в досліджувані групи мультфільми, ми до позитивних мультфільмів віднесли 5, до негативних – 15, до невідповідних віковій категорії – 5, до складних для сприйняття і розуміння – 2. Отже, лише 5 із 27 обраних дітьми мультфільмів сприятливо впливають на психічний розвиток та особистість дошкільників.

Третє запитання «Хто твій улюблений герой мультфільму?» мало за мету виявити улюбленого героя дитини і, відповідно, проаналізувати, який зразок для наслідування

© Olha Minenko

має дитина. Необхідність такого аналізу пояснюється тим, що психологічною особливістю дошкільного віку є провідна роль механізму наслідування у процесі формування особистості. Дитина прагне наслідувати всіх, кого вона сприймає як позитивних особистостей. Перш за все, це близькі дорослі: мама, тато, брати, сестри, дідусі, бабусі тощо. Їх дитина сприймає безумовно позитивно і, відповідно, також безумовно наслідує їхні риси характеру, цінності, поведінку тощо. Переглядаючи мультфільми, для дитини об'єктом для наслідування стають головні герої, яких вона в силу своїх вікових особливостей сприймає теж безумовно позитивно. Відповідно, риси характеру, поведінку, цінності головних героїв дитина активно наслідує і засвоює.

Для визначення типу взірця для наслідування дітей усіх героїв з обраних мультфільмів було поділено на три групи: позитивні, негативні, амбівалентні. До позитивних ми віднесли тих героїв, які поводять себе завжди відповідно моральним і соціальним нормам, мають позитивні риси особистості та здійснюють позитивні вчинки. До негативних героїв відносяться ті, які поводять себе невідповідно моральним і соціальним нормам, невиховано, мають негативні риси особистості та здійснюють негативні вчинки. До амбівалентних героїв ми відносимо тих, що можуть поводити себе і позитивно, і негативно, виховано та невиховано, можуть мати як позитивні, так і негативні риси, здійснювати і позитивні, і негативні вчинки. Відповідно, сприймаючи таких героїв, дитина не отримує однозначного позитивного взірця для наслідування, моральні та соціальні норми стають розмитими у свідомості дитини, що негативно впливає на розвиток її особистості. Також виявлено групу дітей, які не вказали улюбленого героя мультфільму, а назвали сам мультфільм. Можна припустити, що ці діти не розуміють повноцінно змісту мультфільму, тому їм важко обрати улюбленого героя. Цю категорію дітей ми виділили окремо. Отримані дані щодо вибору улюбленого героя представлено у табл. 4.

© Ольга Міненко

Таблиця 4

Показники вибору улюбленого героя

Вибір героя мультфільму	Абс.	%
Позитивний герой	13	22
Негативний герой	26	43
Амбівалентний герой	12	20
Не визначено героя	9	15

Аналіз даних табл. 4 виявив, що 13 дітей із 60 обирають позитивного героя як улюбленого, що становить 22%. 26 дошкільників (43%) обрали негативного героя як улюбленого, 12 дошкільників (20%) обрали амбівалентного героя, а 9 дітей (15%) узагалі не визначилися з улюбленим героєм. Отже, більшість дітей (63%) обрали як приклад для наслідування негативних й амбівалентних героїв, що, безумовно, негативно впливає на формування особистості та весь психічний розвиток дітей цієї вікової категорії.

Із метою виявлення взаємозв'язку між наявністю емоційних порушень у дошкільників і змістом їх улюблених мультфільмів ми співставили наявність або відсутність емоційних порушень за даними психодіагностичних методик із категорією обраних цими дітьми мультфільмів. Для узагальнення отриманих експериментальних даних ми, на основі даних анкет і психологічного аналізу мультфільмів, усі мультфільми поділили на дві категорії: перша – ті, що можуть викликати емоційні порушення (визначені вище нами як негативні), та друга – ті, що не викликають емоційних порушень (визначені вище нами як позитивні). Мультфільми, що не відповідають даній віковій категорії та складні для сприйняття і розуміння, нами не розглядалися, оскільки їх вплив на емоційну сферу дошкільника є невизначеним. Також за результатами проведених нами психодіагностичних методик усіх дітей було розподілено на дві групи: перша група – діти, які мають емоційні порушення, та друга група – діти, які не мають емоційних

© Olha Minenko

порушень за результатами проведених нами психодіагностичних методик.

На основі цих даних ми склали табл. 5, у якій співставили наявність чи відсутність емоційних порушень у дітей зі спрямованістю мультфільмів, яким вони віддають перевагу. Отже, у нас вийшло чотири групи дітей: перша група – діти, у яких присутні емоційні порушення та перевага віддається негативним мультфільмам; друга група – діти, у яких присутні емоційні порушення та перевага віддається позитивним мультфільмам; третя група – діти, у яких відсутні емоційні порушення та перевага віддається негативним мультфільмам; четверта група – діти, у яких відсутні емоційні порушення та перевага віддається позитивним мультфільмам.

Таблиця 5

Співставлення емоційних порушень у дітей за спрямованістю мультфільмів

Категорії дітей	Кількість дітей	
	Абс.	%
Присутні емоційні порушення та наявні негативні мультфільми	36	60
Присутні емоційні порушення та наявні позитивні мультфільми	14	23
Відсутні емоційні порушення та наявні негативні мультфільми	6	10
Відсутні емоційні порушення та наявні позитивні мультфільми	4	7

Отже, у 36 дошкільників (60%) емоційні порушення пов'язані з наявністю в їхньому житті негативної мультиплікаційної продукції, а у 4 дошкільників (7%) відсутність емоційних порушень поєднується з відсутністю перегляду негативної мультиплікаційної продукції. Отже, у значної більшості досліджуваних – 40 дітей (67%) виявлено

© Ольга Міненко

взаємозв'язок між емоційними порушеннями та спрямованістю мультфільмів, що підтверджує нашу гіпотезу про те, що мультфільми впливають на емоційну сферу дошкільника і можуть викликати емоційні порушення.

У 14 дітей, у яких присутні емоційні порушення та наявні позитивно спрямовані мультфільми, порушення, на нашу думку, зумовлені іншими причинами, а не мультфільмами.

У 6 дітей, у яких відсутність емоційних порушень поєднується з наявністю негативно спрямованих мультфільмів, причинами зменшення або відсутності впливу негативно спрямованих мультфільмів на психіку дошкільників можуть бути: час перегляду дітьми цих мультфільмів, частота перегляду, коментарі батьків у процесі перегляду й обговорення з батьками після перегляду тощо. Зазначені аспекти проблеми впливу мультфільмів на психіку дошкільників не були метою нашого дослідження і стануть його подальшою перспективою.

Висновки

Емпірично доведено, що переважна більшість найпопулярніших серед дошкільників сучасних мультфільмів здійснює негативний вплив на психіку дітей цього віку, зокрема, на їхню емоційну сферу. В значної більшості дітей дошкільного віку відзначено взаємозв'язок між емоційними порушеннями і спрямованістю мультфільмів, яким вони надають перевагу.

Проблема формування емоційної сфери дошкільників є багатоаспектною і потребує значної уваги з боку психологів, педагогів, сім'ї, дошкільних закладів, держави загалом. Подальшою перспективою нашого дослідження є аналіз тих чинників, що лежать в основі зменшення негативного впливу мультфільмів на психіку дошкільників і можуть чинити протидію негативним впливам мультфільмів на емоційну сферу дітей цього віку.

© Olha Minenko

Література

Абраменкова В. В. Во что играют наши дети? Игрушка и АнтиИгрушка. Москва : Яуза, Эксмо, Лепта Книга, 2006. 640 с.

Абраменкова В., Богатырева А. Дети и телевизионный экран. *Воспитание школьников*. 2006. № 6. С. 28–31.

Аромаштам М. Дети смотрят мультфильмы: психолого-педагогические заметки. Практика производства мультфильмов в детском саду. Москва : Чистые пруды, 2006. 32 с.

Гордієнко Д. О., Коваленко В. В. Вплив анімаційних фільмів на рівень тривожності дітей молодшого шкільного віку. *Вісник ДНУ. Серія «Педагогіка і психологія»*. Дніпропетровськ, 2012. Вип. 18. Т. 20. С. 57–65.

Захаров А. И. Как преодолеть страхи у детей. Москва : Педагогика, 1986. 112 с.

Медведева И., Шишова Т. «Кто соблазнит малых сих...»: СМИ против детей. Москва : Христианская жизнь, 2006. 320 с.

Міненко О. О. Психологічний аналіз сучасної мультиплікаційної продукції та її вплив на психічний розвиток дитини. *Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / За наук. ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої.* Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2018. Вип. 41. С. 188–204. DOI 10.32626/2227-6246.2018-41.188–204.

Павелків Р. В., Цигипало О. П. Дитяча психологія: навч. посіб. Київ : Академвидав, 2008. 432 с.

Тимошина И. Н., Морозова А. В. Влияние мультфильмов на психическое развитие ребенка. *Справочник педагога-психолога. Детский сад*. 2013. № 5. С. 49–58.

Шикирова Н. ЗМІ як джерело негативних емоційних станів дитини. *Психолог*. 2006. № 2–3. С. 45–46.

Эмоциональное развитие дошкольника / Под ред. А. Д. Кошелевой. Москва : Просвещение, 1985. 176 с.

American Academy of Pediatrics. Children, Adolescents, and the Media (2013). *Pediatrics, 132*, № 5 (November), 958–961. DOI 10.1542/peds.2013_2656.

References

Abramenkova, V. V. (2006). *Vo chto igrajut nashi deti [What Do Our Children Play With? Toy and Anti toy]*. Moskva : Jauza, Jeksmo, Lepta Kniga [in Russian].

Abramenkova, V. V., & Bogatyreva, A. L. (2006). Deti i televisionnyj jekran [Children and a Telescreen]. *Vospitanie shkol'nikov – Schoolchildren Upbringing*, 6, 28–31 [in Russian].

© Ольга Міненко

Aromashtam, M. (2006). *Deti smotrjat mul'tfil'my: psihologo-pedagogicheskie zametki. Praktika proizvodstva mul'tfil'mov v detskom sadu [Children Watch Cartoons – Psychological and Pedagogical Notes. Cartoon Production Practice in Kindergartens]*. Moskva : Chistye prudy [in Russian].

Hordiienko, D. O., & Kovalenko, V. V. (2012). Vplyv animatsiinykh filmiv na riven tryvozhnosti ditei molodshoho shkilnoho viku [The Influence of Animated Cartoons on Pre-school Children Anxiety Level]. *Visnyk DNU. Seriia «Pedahohika i psykholohiia» – DNU Bulletin. Pedagogy and Psychology Edition, 18,* 57–65 [in Ukrainian].

Zaharov, A. I. (1986). *Kak preodolet' strahi u detej [How to Master Children's Fears]*. Moskva : Pedagogika [in Russian].

Medvedeva, I., Shishova, T. (2006). *«Kto soblaznit malyh sih...»: SMI protiv detej [«Who will seduce these kids...»: Mass media against children]*. Moskva : Hristianskaja zhizn' [in Russian].

Minenko, O. (2018). Psykholohichnyi analiz suchasnoi multyplikatsiinoi produktsii ta yii vplyv na psykhichnyi rozvytok dytyny [Psychological Analysis of Modern Animated Cartoons and Their Influence on a Child's Mental Development]. *Problemy suchasnoi psykholohii – Problems of Modern Psychology: Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G. S. Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, 41*, 188–204. Kamianets-Podilskyi : Aksioma. DOI 10.32626/2227-6246.2018-41 [in Ukrainian].

Pavelkiv, R. V., & Tsyhypalo, O. P. (2008). *Dytiacha psykholohiia [Child Psychology]*. Kyiv : Akademvydav [in Ukrainian].

Timoshina, I. M., & Morozova, A. V. (2013). Vlijanije mul'tfil'mov na psihicheskoe razvitie rebenka [The influence of Animated Cartoons on a Child's Mental Development]. *Spravochnik pedagoga-psihologa. Detskij sad – Educator's and Psychologist's Guide. Kindergarten*, *5*, 49–58 [in Russian].

Shykyrova, N. (2006). ZMI yak dzherelo nehatyvnykh emotsiinykh staniv dytyny [Mass Media as a Cause for Child Negative Emotional Conditions]. *Psykholoh – Psychologist, 2–3*, 45–46 [in Ukrainian].

Kosheleva, A. D. (Eds.) (1985). *Jemotsional'noe razvitie doshkol'nika [Emotional Development of a Pre-school Child]*. Moskva : Prosveshchenie [in Russian].

American Academy of Pediatrics. Children, Adolescents, and the Media (2013). *Pediatrics, 132*, № 5 (November), 958–961. DOI 10.1542/peds.2013_2656.

Міненко Ольга. Сучасна мультиплікаційна продукція як чинник формування емоційних порушень у дітей дошкільного віку

© Olha Minenko

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено актуальній для сучасної психології проблемі емоційних порушень у дітей дошкільного віку та ролі у появі цих порушень сучасної мультиплікаційної продукції. Метою статті є емпіричне вивчення ролі сучасної мультиплікаційної продукції у формуванні емоційних порушень у дошкільників.

Подано теоретичний аналіз проблеми особливостей розвитку емоційної сфери дошкільників і виникнення емоційних порушень у дітей на даному віковому етапі. Проаналізовано основні види емоційних порушень у дошкільників і причини їх появи у дітей цього віку. Констатовано, що одним із провідних чинників формування емоційних порушень у дошкільників є сучасна мультиплікаційна продукція.

Проведено емпіричне дослідження впливу сучасної мультиплікаційної продукції на формування емоційних порушень у дошкільників. Для дослідження було використано емпіричні методи психологічного дослідження: анкетування та психодіагностичні методики.

Емпірично виявлено уподобання дітей у виборі мультиплікаційної продукції та особливості сприймання ними мультфільмів і їх головних героїв. Представлено психологічний аналіз обраних мультфільмів і їх головних героїв із метою виявлення їх впливу на психіку дошкільників. Виявлено, що переважна більшість найпопулярніших у дошкільників мультфільмів має негативний вплив на психіку дітей даного віку. Емпірично визначено емоційні порушення у дошкільників, до яких віднесено страхи, агресію й тривожність. Діагностовано взаємозв'язок між емоційними порушеннями у дошкільників і спрямованістю мультфільмів, яким вони надають перевагу. Результатом емпіричного дослідження стало підтвердження гіпотези про те, що більшість сучасних мультфільмів впливають на емоційну сферу дошкільників і викликають у них емоційні порушення.

Ключові слова: *емоційна сфера дошкільників, емоційні порушення, психологічний аналіз мультфільмів, тривожність, агресія, страхи.*

Миненко Ольга. Современная мультипликационная продукция как фактор формирования эмоциональных нарушений у детей дошкольного возраста

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена актуальной для современной психологии проблеме эмоциональных нарушений у детей дошкольного возраста и роли в

© Ольга Міненко

появлении данных нарушений современной мультипликационной продукции. Целью статьи является теоретический и экспериментальный анализ роли современной мультипликационной продукции в формировании эмоциональных нарушений у дошкольников.

Представлен теоретический анализ проблемы особенностей развития эмоциональной сферы дошкольников и возникновения эмоциональных нарушений у детей на данном возрастном этапе. Проанализированы основные виды эмоциональных нарушений у дошкольников и причины их появления у детей данного возраста. Констатировано, что одним из ведущих факторов формирования эмоциональных нарушений у дошкольников является современная мультипликационная продукция.

Проведено эмпирическое исследование влияния современной мультипликационной продукции на формирование эмоциональных нарушений у дошкольников. Для исследования были задействованы эмпирические методы психологического исследования: анкетирование и психодиагностические методики.

Эмпирически выявлены предпочтения детей в выборе мультипликационной продукции и особенности восприятия ими мультфильмов и их главных героев. Представлен психологический анализ выбранных мультфильмов и их главных героев с целью определения их влияния на психику дошкольников. Выявлено, что большинство наиболее популярных в исследуемой группе дошкольников мультфильмов оказывают негативное влияние на психику детей данного возраста. Эмпирически выявлены эмоциональные нарушения у дошкольников, к которым отнесены страхи, агрессия и тревожность. Диагностирована взаимосвязь между эмоциональными нарушениями у дошкольников и направленностью мультфильмов, которым они отдают предпочтение. Результатом эмпирического исследования стало подтверждение гипотезы о том, что большинство современных мультфильмов влияют на эмоциональную сферу дошкольников и вызывают у них эмоциональные нарушения.

Ключевые слова: *эмоциональная сфера дошкольников, эмоциональные нарушения, психологический анализ мультфильмов, тревожность, агрессия, страхи.*

© Olha Minenko

Problems of modern psychology (2019), 45, 296–317
DOI 10.32626/2227-6246.2019-45.296-317 **УДК 159.922**

Macro-genesis of a Frustrated Achievement Need as a Personal Determinant of Pupils' Educational Achievements

Макроґенеза фрустрації потреби досягнення успіху як особистісної детермінанти навчальних досягнень учнів

Nataliia Musiiaka
Ph.D. in Psychology,
Senior Researcher,
Doctoral Student

Наталія Мусіяка
кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, докторант

E-mail: *natamail0870@gmail.com*
orcid.org/0000-0002-4439-7965
Researcher ID: D-8001-2019

G. S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine
2, Pankivska street, Kyiv, 01033

Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, м. Київ, Україна
вул. Панківська, 2,
м. Київ, 01033

Original manuscript received April 20, 2019
Revised manuscript accepted May 23, 2019

ABSTRACT

The experimental study of the frustrated achievement need and the peculiarities of its manifestation as a personal determinant of pupils' educational achievements are presented in the article. The frustrated achievement need of pupils with different academic achievements is analysed at two ontogenetic stages: at primary school and at adolescence. The macro-genetic tendencies of frustration formation concerning the achievement need of primary and se-

The article is licensed under **CC BY-NC 4.0 International (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)**

condary school pupils are determined; they represent the school achievement determination on an ontogenetic plane. The determined interconnected tendencies in macro-genetic dynamics of the frustrated achievement need convincingly testify that there are unfavourable lines in achievement need formation even at learning at primary school. The article shows that these tendencies limit efficiency of academic achievements, inhibit the achievement need of even successful pupils, and, thus, narrow an action field of pupils as actors of education. The ontogenetic stabilization of pupils' subjective potencies and their personal effectiveness was recorded at transition to secondary school. The article states that, even at such a relatively successful emergence of the achievement need, there are obvious «strata» of destruction, which should be traced closely by teachers, school psychologists and parents in order to prevent the destruction of formation of pupils as successful learning actors. It has been experimentally established that fifth-year pupils with poor academic results are characterized by an extremely unfavourable psychological background with a constellation of the factors hindering disclosure of personal potentials for achievement of good academic results and personal efficiency formation. The destructive influence of the frustrated achievement need of pupils with poor academic results is a sign that, during the transition from primary to secondary school, such pupils are characterized by clear destabilization of their subjectivity, which is manifested in even deeper destruction of the achievement need.

Key words: *microgenesis, educational achievements, personal determinants, personality of a pupil, need for success, frustration.*

Вступ

Сучасні реформаційні зміни вітчизняної системи освіти в ранг пріоритетної ставлять проблему становлення успішної, ефективної особистості, яка «усвідомлює себе громадянином України, здатна до життя в суспільстві та цивілізованої взаємодії з природою, має прагнення до самовдосконалення і навчання впродовж життя, готова до свідомого життєвого вибору та самореалізації, трудової діяльності та громадянської активності» (Нова українська школа, 2016: 12). Упровадження в освітній процес сучасної української школи особистісно-орієнтованої моделі, що «максимально враховує права дитини, її здібності, потреби й інтереси, на практиці реалізуючи принцип дитиноцентризму» (Нова

© Nataliia Musiiaka

українська школа, 2016: 18), є одним із ключових завдань системних реформаційних змін вітчизняної освіти. У цьому контексті зростає роль сучасного вчителя в організації екологічного освітнього середовища, який має створити атмосферу психологічного комфорту й особистісної підтримки школяра, а також навчити дітей долати стрес, тривожність і напругу та допомогти їм знайти власні ресурси, сили й можливості для подолання навчальних труднощів.

Зазначимо, що проблемі труднощів, із якими зустрічається школяр у процесі учіння, фундатор сучасної вітчизняної психології Г. С. Костюк надає особливої значущості. Саме йому належить першість ініціювання цієї проблеми у дитячій і педагогічній психології, яку він всебічно розглядає у своїх працях «Навчання і розвиток особистості», «Навчання і психічний розвиток учнів» (Костюк, 1989). Учений наголошує: «Знання конкретних труднощів кожної дитини … дає можливість правильно скеровувати зусилля дитини на їх подолання і *допомогти їй зростати власними силами*» (курсив наш. – *Н. М.*) (Костюк, 1989: 368). Порушуючи проблему керування учінням, із метою «забезпечення ефективності учіння щодо всіх учнів відповідно до їхніх можливостей», Г. С. Костюк вважає: «Тут ідеться передусім про посилення уваги до тих учнів, які зазнають труднощів в учінні, про допомогу їм у вчасному переборенні цих труднощів, у забезпеченні позитивного ставлення до учіння» (Костюк, 1989: 435). «Треба *виявляти труднощі*, – акцентує вчений, – із якими зустрічаються учні, … вивчати причини їх і усувати в подальшій роботі» (Костюк, 1989: 367).

Саме віра в здатність подолати труднощі, віра в свою успішність, усвідомлення учнем причин, що заважають йому досягти певних результатів, здійснюють функцію зворотного зв'язку в системі «учень – учитель – учень» і дають змогу дорослому (вчителю, вихователю, батькам) побачити ті труднощі, з якими зустрічається школяр у процесі учіння.

© Наталія Мусіяка

Успішне подолання труднощів супроводжується низьким рівнем тривожності та стресу (Bandura, 1997). Зневіра ж у собі, у власних силах, здібностях, зниження рівня самоефективності сприяють підвищенню рівня тривожності. Дослідження тривожності, а саме емоційного та когнітивного її компонентів, показали, що такий когнітивний компонент тривожності, як сумніви в собі, пов'язаний саме з успішністю діяльності особистості (Хекхаузен, 2003; Гордеева, 2013). Тривожність стає своєрідним психологічним бар'єром на шляху досягнення успіху.

Низка дослідників указують як на деструктивний, так і на позитивний вплив тривожності й фрустрації на діяльність: фрустрація сприяє підвищенню (хоч і тимчасовому) мотивації діяльності (Bandura, 1973); мобілізує зусилля, продуктивно впливає на успішність виконання діяльності, сприяє психосоціальній адаптації (Чебикін, 1999).

На мобілізуючу функцію тривоги вказує і А. М. Прихожан: «Шкільна тривожність може виступати в якості мотиваційної основи учбової діяльності, протилежної пізнавальній мотивації, що супроводжується позитивними емоціями» (Прихожан, 2007: 77). Шкільну тривожність вона розглядає як порівняно стійке особистісне утворення, що виявляється в схильності учня переживати об'єктивно нейтральні шкільні ситуації як такі, що містять загрозу, передусім загрозу самооцінці, уявленню про себе, особистісним інтересам і цінностям. При цьому А. М. Прихожан також наголошує на тому, що «наявність тривожності як стійкого утворення справляє значущий вплив на успішність діяльності дітей, до того ж усіх вікових періодів у стресогенних ситуаціях, погіршуючи її» (Прихожан, 2007: 73). Учена акцентує: «Водночас, стійка тривожність чинить негативний вплив на діяльність і розвиток особистості дитини та підлітків, не залежно від форм її прояву» (Прихожан, 2007: 109). Тривожність, стримуючи пізнавальні потреби дитини, може виступати серйозною перешкодою

© Nataliia Musiiaka

у становленні учіннєвої суб'єктності, а також успішної, ефективної особистості школяра у системі «Я-учіння».

Проблема особистісної детермінації навчальних досягнень у сучасній зарубіжній психології у контексті нашого дослідження репрезентована експериментальними дослідженнями зв'язку між академічною успішністю та різновидами тривожності, страхами як школярів, так і студентів.

Z. H. Duraku та L. Hoxha (Duraku & Hoxha, 2018) досліджували зв'язок тестової тривожності з успішністю навчальних досягнень, самооцінки та стресом учнів старших класів і студентської молоді. Порівняно зі старшими школярами, у студентів коледжу зафіксовано високий рівень стресу й тривожності, а також установлено зв'язок цього рівня тривожності з низьким рівнем навчальних досягнень.

У дослідженні A. Numan і S. S. Hasan (Numan & Hasan, 2017) зроблено висновок, що академічні навички студентів мають значний вплив на рівень тривожності й академічну успішність. Установлено взаємозв'язок між академічними навичками, навчальними досягненнями й тривожністю, що негативно корелює з академічними досягненнями та стратегіями навчання. Установлено також, що гендерні особливості й академічні навички є важливими предикторами тривоги й академічних досягнень студентів.

Низку досліджень присвячено аналізу впливу емоційних детермінант (тривожності, страхів) на рівень навчальних досягнень школярів при переході від початкової до середньої школи. Так, L. Riglin, N. Frederickson, K. H. Shelton і F. Rice (Riglin, Frederickson, Shelton & Rice, 2013, 2014) установили взаємозв'язок між емоційною деструкцією (страхами, тривожністю) та низькою навчальною успішністю, визначаючи їх як детермінанти низьких навчальних досягнень.

Дослідження D. Evans, G. A. Borriello й A. P. Field (Evans, Borriello & Field, 2018) присвячено аналізу впливу переходу підлітків від початкової до середньої школи на

© Наталія Мусіяка

успішність їх навчання, як найбільш стресової події дітей підліткового віку. Встановлено негативний вплив зростаючої тривожності при переході до середньої школи і на успішність навчальної діяльності школярів. Учені K. J. Lester, S. C. Lisk, E. Carr, F. Patrick і T. C. Eley (Lester, Lisk, Carr, Patrick & Eley, 2019) у своїх дослідженнях звертають увагу на тимчасовий характер як зростання тривожності у більшості молодших школярів під час переходу до середньої школи, так і зниження рівня навчальних досягнень школярів, що пояснюється успішною адаптацією школярів. R. G. Rodrigues, M. Meeuwisse, T. Notten і S. E. Severiens (Rodrigues, Meeuwisse, Notten & Severiens, 2018) у своїх дослідженнях указують на важливу роль учителів і батьків під час переходу від початкової до середньої школи.

Низку досліджень присвячено вивченню взаємозв'язку між навчальною успішністю та рівнем навчальних досягнень із певних дисциплін (математики, мови тощо). Дослідники G. Ramirez, H. Chang, E. A. Maloney, S. C. Levine та S. L. Beilock (Ramirez, Chang, Maloney, Levine & Beilock, 2016) підтвердили наявність зв'язку математичної тривожності та навчальних досягнень із математики учнів початкової школи. B. R. Jansen, J. Louwerse, M. Straatemeier, S. H. Van der Ven, S. Klinkenberg і H. L. Van der Maas (Jansen et al., 2013) з'ясували вплив успіху з математики на математичну тривожність, сприйняття математичної компетентності та навчальні досягнення з математики.

M. Owens, J. Stevenson, J. A. Hadwin і R. Norgate (Owens, Stevenson, Hadwin & Norgate, 2012) досліджували зв'язок тривожності та депресії з низьким рівнем академічної успішності підлітків. Установлено, що рівень академічної успішності знижується у підлітків із високим рівнем тривожності чи депресії залежно від підвищення рівня тривожності під час тестувань.

У сучасній вітчизняній психології дослідження проблеми результативності навчальної діяльності, ефективності та детермінації зосереджене на розкритті: особистісної

© Nataliia Musiiaka

ефективності школяра у контексті концепції психічного розвитку Г. С. Костюка (Дригус, 2016); розвитку творчого мислення як особистісної детермінанти навчальних досягнень молодших школярів (Мусіяка, 2018); особливостей регулятивної сфери школярів із різними навчальними досягненнями (Петренко, 2016); особливостей становлення самосвідомості у школярів із різними навчальними досягненнями (Яворська-Вєтрова, 2013); тривожності у предикторній структурі фрустраційних станів школярів різних вікових груп (Прахова, 2018); впливу особистісних чинників залежно від етапу онтогенезу на формування копінг-стратегій (Ващенко & Онуфрієва, 2018); зв'язку між рівнем загального перфекціонізму в підлітків і рівнем академічної успішності, ступенем вираженості тривожно-депресивних проявів, домінуванням мотиваційних тенденцій на досягнення успіху чи уникнення невдачі (Вавілова, 2018).

Одним зі спектрів дослідження особистісних детермінант результативності учіння було вивчення ґенези фрустрації потреби досягнення успіху в школярів як детермінанти навчальних досягнень школярів.

Нами висвітлена проблема мікроґенези детермінантного впливу фрустрації потреби досягнення успіху в школярів із різними навчальними досягненнями (Мусіяка, 2019). Тому предметом нашого розгляду є розкриття макроґенези фрустрації потреби досягнення успіху в школярів.

Мета статті – здійснити аналіз макроґенези фрустрації потреби досягнення успіху як особистісної детермінанти навчальних досягнень учнів на різних етапах онтогенезу.

Завдання статті

1. Здійснити аналіз макроґенези фрустрації потреби досягнення успіху в учнів із різними навчальними досягненнями.

2. Установити макрогенетичні тенденції становлення фрустрації потреби досягнення успіху в учнів початкової та основної школи, а також з'ясувати онтогенетичну дина-

© Наталія Мусіяка

міку в межах кожного рівня навчальних досягнень школярів.

Методи та методики дослідження

Дослідження фрустрації потреби досягнення успіху було проведено за допомогою «Тесту шкільної тривожності Філліпса» (Практикум по возрастной психологии, 2002). Характеризуючи проблему суб'єктності учіння, М. В. Папуча акцентує увагу на тому, що мотив досягнення успіху «може існувати в двох протилежних за значенням для особистості формах» (Папуча, 2008). Перша з них має назву «прагнення успіху», а друга – «страх невдачі», що супроводжує фрустрацію потреби досягнення успіху.

Фрустрація потреби досягнення успіху характеризується як «несприятливе психічне тло, що не дозволяє дитині розвивати свої власні потреби в успіху, досягненні високого результату» (Практикум, 2002: 326). Рівні фрустрації потреби досягнення успіху відповідно до змістового наповнення були такі: I рівень – занижений; II – нормальний; III – підвищений; IV – високий рівень прояву фрустрації потреби досягнення успіху (Практикум, 2002).

Дослідження проводилося з учнями третіх-четвертих класів початкової школи й учнями п'ятих-шостих класів основної школи. Вибірку досліджуваних склали 224 учні. Залежно від результативності навчальної діяльності школярі були поділені на три групи: перша група – учні з високим рівнем навчальних досягнень, друга – з посереднім і третя група – з низьким рівнем навчальних досягнень. У процесі аналізу експериментального матеріалу було застосовано відповідні методи математичної статистики, зокрема критерій φ* – кутове перетворення Фішера.

Результати та дискусії

Результати експериментального дослідження особливостей фрустрації потреби досягнення успіху в учнів із різними навчальними досягненнями впродовж усього періоду

© Nataliia Musiiaka

перебування дитини у початковій та основній школі свідчать про таке. Було простежено зміни в характері фрустрації потреби досягнення успіху у відмінно встигаючих, посередньо встигаючих і слабко встигаючих школярів упродовж їх навчання від третього до шостого класу.

Порівняльний аналіз онтогенетичної динаміки фрустрації потреби досягнення успіху у відмінно встигаючих школярів на різних етапах їх навчання – від третього до шостого класу – виявляє такі її особливості (рис. 1).

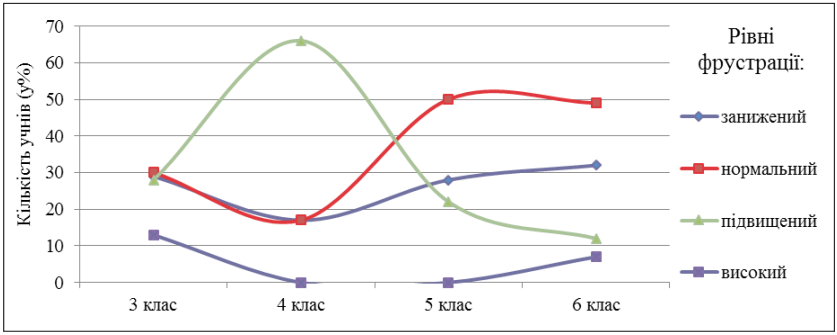

Рис. 1. Макроґенеза динаміки фрустрації потреби досягнення успіху відмінно встигаючих школярів 3–6-х класів

Чітко простежуються такі взаємопов'язані тенденції у макроґенезі динаміки фрустрації потреби досягнення успіху.

У відмінно встигаючих третьокласників виявлено досить високий ступінь прояву фрустрації потреби досягнення успіху. Про це свідчить наявність у значної частини третьокласників (у 41%) підвищеного та високого рівнів фрустрації (28% і 13% відповідно).

Попри відсутність високого рівня фрустрації у відмінно встигаючих четвертокласників, установлено наявність підвищеного рівня у 2/3 четвертокласників, який зростає від третього до четвертого класу більш як удвічі (з 28% до 66%) на статистично значущому рівні ($\varphi^* = 1{,}68$ при

© Наталія Мусіяка

$p \leq 0{,}05$). Ці дані переконливо свідчать, що вже у початковій школі у процесі шкільного навчання наявні несприятливі лінії становлення потреби досягнення успіху, що обмежують продуктивність процесу успішності навчальних досягнень, гальмуючи потребу досягнення успіху навіть у школярів I групи, а, отже, звужуючи поле суб'єктної активності учня у процесі учіння.

У процесі переходу до основної школи зафіксована зміна рівневої структури фрустрації потреби досягнення успіху відмінно встигаючих школярів. Так, спостерігається значне зниження, порівняно з четвертокласниками з високим рівнем навчальних досягнень, підвищеного рівня фрустрації (на статистично значущому рівні $\varphi^* = 2{,}42$ при $p \leq 0{,}01$) утричі у п'ятикласників і більш як у п'ять разів у шестикласників (із 66% до 22% відповідно). Одночасно відбувається зростання нормального рівня фрустрації потреби досягнення успіху, що свідчить про онтогенетичну стабілізацію у середній школі суб'єктних потенцій школяра й успішності його навчальних досягнень.

Проте, як свідчать отримані експериментальні дані, в такому порівняно благополучному абрисі становлення потреби досягнення успіху є очевидні «прошарки» деструкції. Зазначена проблема має стати об'єктом пильної уваги вчителів, шкільних психологів і батьків із метою запобігання деструкції у становленні школяра як успішного суб'єкта учіння.

Аналіз онтогенетичних змін у становленні фрустрації потреби досягнення успіху в посередньо встигаючих школярів від третього до шостого класу показав таке (рис. 2).

Специфічною особливістю макроґенези фрустрації потреби досягнення успіху в групі школярів із середнім рівнем навчальних досягнень є рівномірність профілю нормального рівня від третього до шостого класу без статистично значущих змін. Ця тенденція зміцнюється позитивною динамікою синтезу підвищеного та високого рівнів фрустрації.

© Nataliia Musiiaka

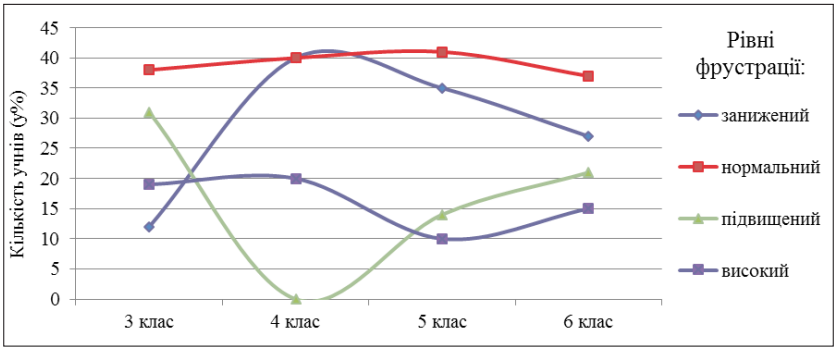

Рис. 2. Макроґенеза динаміки фрустрації потреби досягнення успіху в посередньо встигаючих школярів 3–6-х класів

Прикметною є втрата його домінантності від третього до четвертого класу (з 50% до 20%) і збереження (за статистично незначущого зростання) підпорядкованості нормальному рівню фрустрації потреби досягнення успіху.

Аналіз макроґенези фрустрації потреби досягнення успіху слабко встигаючих школярів свідчить про такі її особливості (рис. 3).

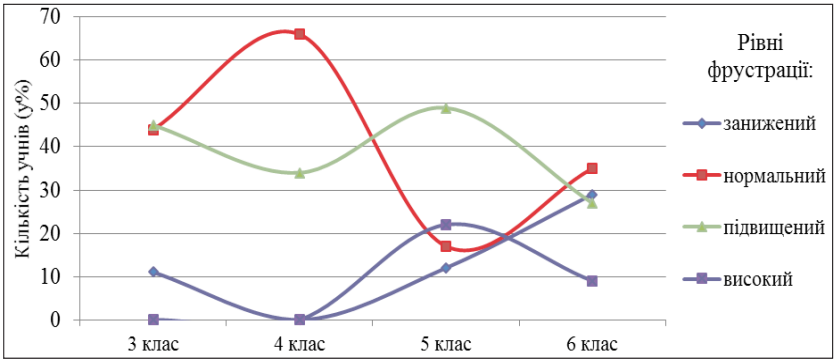

Рис. 3. Макроґенеза динаміки фрустрації потреби досягнення успіху в слабко встигаючих школярів 3–6-х класів

© Наталія Мусіяка

Вікова динаміка потреби досягнення успіху в школярів у онтогенетичному просторі (в межах навчального періоду 3–6-х класів) показує, що фрустрація цієї потреби все ж супроводжує включення школяра з низьким рівнем навчальних досягнень у шкільне середовище.

Макроґенеза цієї динаміки має рівнинний профіль з єдиним, різко піднятим злетом, який сигналізує про значне неблагополуччя в його перебігу. Якщо деструкція потреби досягнення успіху в школярів із низьким рівнем навчальних досягнень по класах – від третього до четвертого та від п'ятого до шостого – не має статистично значущої різниці, то від четвертого до п'ятого класу зафіксовано стрімке (на статистично значущому рівні $\varphi^* = 1{,}75$ при $p \leq 0{,}05$) зростання, до того ж у синтезованому поєднанні підвищеного з високим рівнем фрустрації. Це означає, що п'ятикласникам із низьким рівнем навчальних досягнень властиве украй несприятливе психологічне тло з констеляцією чинників, що заважають розкриттю особистісних потенцій у досягненні успіху в процесі навчальної діяльності, становленню особистісної ефективності. Якщо наприкінці навчання у початковій школі третина школярів відчувала деструктивний вплив фрустрації потреби досягнення успіху, то в п'ятому класі кількість цих учнів уже зросла більш як до двох третин.

Привертає увагу змістовний характер цієї тенденції: у початковій школі як у третьокласників, так і в четвертокласників із низьким рівнем навчальних досягнень зафіксований лише підвищений рівень фрустрації потреби досягнення успіху, в п'ятикласників же – з'являється високий рівень фрустрації. До того ж відбувається стрімке зниження нормального рівня – з I рангу в початковій школі до III рангу в п'ятикласників. Це є показником того, що при переході з початкової до основної школи у слабко встигаючих школярів спостерігається яскраво виражена дестабілізація становлення суб'єктності, що виявляється у

© Nataliia Musiiaka

посиленні деструкції потреби досягнення успіху в школярів цієї групи.

Висновки

Отже, отримані експериментальні дані переконливо свідчать про наявність у архітектоніці фрустрації потреби досягнення успіху макрогенетичних тенденцій, що репрезентують детермінацію навчальних досягнень школяра в онтогенетичному вимірі.

Установлені взаємопов'язані тенденції у макроґенезі динаміки фрустрації потреби досягнення успіху переконливо свідчать, що вже у процесі навчання у початковій школі наявні несприятливі лінії становлення потреби досягнення успіху, що обмежують продуктивність процесу успішності навчальних досягнень, гальмуючи потребу досягнення успіху навіть у відмінно встигаючих школярів, а, отже, звужуючи поле суб'єктної активності учня у процесі учіння.

У процесі переходу до основної школи зафіксовано онтогенетичну стабілізацію суб'єктних потенцій школяра та його особистісної ефективності. Проте, як свідчать отримані експериментальні дані, в такому порівняно благополучному абрисі становлення потреби досягненні успіху є очевидні «прошарки» деструкції. Зазначена проблема має стати об'єктом пильної уваги вчителів, шкільних психологів і батьків із метою запобігання деструкції у становленні школяра як успішного суб'єкта учіння.

Вікова динаміка потреби досягнення успіху в школярів у онтогенетичному просторі (в межах навчального періоду 3–6-х класів) показує, що фрустрація цієї потреби все ж супроводжує включення школяра з низьким рівнем навчальних досягнень у шкільне середовище. Установлено, що слабко встигаючим п'ятикласникам властива украй несприятливе психологічне тло з констеляцією чинників, що заважають розкриттю особистісних потенцій у досягненні успіху в процесі навчальної діяльності, становленню

© Наталія Мусіяка

особистісної ефективності. Деструктивний вплив фрустрації потреби досягнення успіху, який ще наприкінці навчання у початковій школі відчувала третина школярів, у п'ятикласників має тенденцію до зростання. Це є показником того, що при переході з початкової до основної школи у слабко встигаючих школярів спостерігається яскраво виражена дестабілізація становлення суб'єктності, що виявляється у посиленні деструкції потреби досягнення успіху в школярів цієї групи.

Дані експериментального дослідження свідчать про необхідність розробки диференційованих стратегій психологічної допомоги як молодшим школярам, так і підліткам, із метою забезпечення екологічного розвитку потреби досягнення успіху в процесі шкільного навчання.

Перспективи подальшого дослідження полягають у з'ясуванні констеляції особистісних детермінант, що зумовлюють продуктивність становлення школяра як особистісно успішного й ефективного суб'єкта навчальної діяльності.

Література

Вавілова А. Типологія перфекціонізму в підлітків. *Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України.* Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2018. Вип. 42. С. 31–49. https://doi:10.32626/2227-6246.2018-42.31-49.

Ващенко І. В., Онуфрієва Л.А. Концептуальні межі поняття копінг-стратегій особистості у психології. *Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України.* Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2018. Вип. 41. С. 228–239. https://doi:10.32626/2227-6246.2018-41.228-239.

Гордеева Т. О. Мотивация учебной деятельности школьников и студентов: структура, механизмы, условия развития: дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.07. Москва, 2013. 444 с.

Дригус М. Т. Проблема особистісної ефективності у контексті наукової спадщини Г. С. Костюка. *Проблеми сучасної психології: Збірник*

© Nataliia Musiiaka

наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2016. Вип. 33. С. 148–161.

Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. Київ : Радянська школа, 1989. 608 с.

Мусіяка Н. І. Особливості детермінації фрустрації потреби досягнення успіху у молодших школярів з різними навчальними досягненнями. *Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин, 23 квітня 2019 р.:* Матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2019. С. 61–64.

Мусіяка Н. І. Розвиток творчого мислення як особистісної детермінанти навчальних досягнень молодших школярів. *Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України.* Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2018. Вип. 41. С. 205–217. https://doi:10.32626/2227-6246.2018-41.205-217.

Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої освіти / Міністерство освіти і науки України. 2016. URL : https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkola-compressed.pdf.

Папуча М. В. Суб'єктність учіння як психологічна проблема. *Психолого-педагогічні умови розвитку особистісної активності в освітньому просторі:* монографія / С. Д. Максименко та ін.; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Київ : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2008. С. 344–370.

Петренко І. В. Особливості регулятивної сфери у школярів з різними навчальними досягненнями: посібник / Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Київ : Міленіум, 2016. 160 с.

Практикум по возрастной психологии: учебн. пособие / Под ред. Л. А. Головей, Е. Ф. Рыбалко. Санкт-Петербург : Речь, 2002. 694 с.

Прахова С. А. Тривожність у предикторній структурі фрустраційних станів школярів різних вікових груп. *Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України.* Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2018. Вип. 41. С. 302–312. https://doi:10.32626/2227-6246.2018-41.302-312.

Прихожан А. М. Психология тревожности: дошкольный и школьный возраст. Санкт-Петербург : Питер, 2007. 192 с.

© Наталія Мусіяка

Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. 2-е изд. Санкт-Петербург : Питер; Москва : Смысл, 2003. 860 с:

Чебыкин А. Я. Теория и методика эмоциональной регуляции учебной деятельности: научно-методическое пособие. Одесса : Астро-Принт, 1999. 158 с.

Яворська-Вєтрова І. В. Особливості становлення самосвідомості у школярів з різними навчальними досягненнями. *Становлення особистості школярів з різними навчальними досягненнями в онтогенетичному просторі*: монографія / За ред. М. Т. Дригус. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. С. 69–104.

Bandura, A. (1973). Aggression: A social learning analysis. Englewood Cliffs, New York : Prentice-Hall.

Bandura, A. (1997). Self-efficacy. The exercise of control. New York : Freeman and Co., 1997.

Duraku, Z. H., & Hoxha, L. (2018). Self-esteem, study skills, self-concept, social support, psychological distress, and coping mechanism effects on test anxiety and academic performance. *Health psychology open*, *5* (2), 1–9. https://doi:10.1177/2055102918799963.

Evans, D., Borriello, G. A., & Field, A. P. (2018). A review of the academic and psychological impact of the transition to secondary education. *Frontiers in Psychology, 9*, 1482. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.01482.

Jansen, B. R., Louwerse, J., Straatemeier, M., Sanne, H. G., Van der Ven, Klinkenberg, S., Han, L. J., & Van der Maas (2013). The influence of experiencing success in math on math anxiety, perceived math competence, and math performance. *Learning and Individual Differences*, *24,* (190), 190–197. https://doi.org/10.1016/j.lindif.2012.12.014.

Lester, K. J., Lisk, S. C., & Carr, E. (2019). Associations Between Attentional Bias and Interpretation Bias and Change in School Concerns and Anxiety Symptoms During the Transition from Primary to Secondary School. *Journal of Abnormal Child Psychology, 1–12.* https://doi.org/10.1007/s10802-019-00528-3.

Numan, A., & Hasan, S. S. (2017). Effect of Study Habits on Test Anxiety and Academic Achievement of Undergraduate Students. *Journal of Research and Reflections in Education, 11* (1), 1–14.

Owens, M., Stevenson, J., Hadwin, J. A., & Norgate, R. (2012). Anxiety and depression in academic performance: An exploration of the mediating factors of worry and working memory. *School Psychology International*, *33* (4), 433–449. https://doi: 10.1177/0143034311427433.

Ramirez, G., Chang, H., Maloney, E. A., Levine, S. C., & Beilock, S. L. (2016). On the relationship between math anxiety and math achievement in early elementary school: The role of problem solving strate-

© Nataliia Musiiaka

gies. *Journal of experimental child psychology, 141*, 83–100. https://doi:10.1016/j.jecp.2015.07.014.

Riglin, L., Frederickson, N., Shelton, K. H., & Rice, F. (2013). A longitudinal study of psychological functioning and academic attainment at the transition to secondary school. *Journal of Adolescence, 36* (3), 507–517. https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2013.03.002.

Riglin, L., Petrides, K. V., Frederickson, N., & Rice, F. (2014). The relationship between emotional problems and subsequent school attainment: a meta-analysis. *Journal of Adolescence, 37* (4), 335–346. https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2014.02.010.

Rodrigues, R. G., Meeuwisse, M., Notten, T., & Severiens, S. E. (2018). Preparing to transition to secondary education: perceptions of Dutch pupils with migrant backgrounds, *Educational Research, 60:2,* 222–240. https://doi: 10.1080/00131881.2018.1463144.

References

Vavilova, A. (2018). Typolohiia perfektsionizmu v pidlitkiv [The Typology of Perfectionism in Adolescents]. S. D. Maksymenko, L. A. Onufriieva (Eds.). *Problemy suchasnoi psykholohii – Problems of Modern Psychology: Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, G. S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, 41,* 31–49. Kamianets-Podilskyi : Aksioma [in Ukrainian]. https://doi:10.32626/2227-6246.2018-42.31-49.

Vashchenko, I. V., & Onufriieva, L. A. (2018). Kontseptualni mezhi poniattia kopinh-stratehii osobystosti u psykholohii [Conceptual boundaries of the concept of coping strategies of personality in psychology]. S. D. Maksymenko, L. A. Onufriieva (Eds.). *Problemy suchasnoi psykholohii – Problems of Modern Psychology: Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, G. S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, 41,* 228–239. Kamianets-Podilskyi : Aksioma [in Ukrainian]. https://doi:10.32626/2227-6246.2018-41.228–239.

Gordeeva, T. O. (2013). Motivatsija uchebnoj dejatel'nosti shkol'nikov i studentov: struktura, mehanizmy, uslovija razvitija [Educational motivation of schoolchildren and students: structure, mechanisms, conditions of development]. *Doctor's thesis.* Moskva [in Russian].

Dryhus, M. T. (2016). Problema osobystisnoi efektyvnosti u konteksti naukovoi spadshchyny H. S. Kostiuka [The issue of personal efficiency in the context of scientific heritage of G. S. Kostiuk]. S. D. Maksymenko, L. A. Onufriieva (Eds.). *Problemy suchasnoi psykholohii – Problems of Modern Psychology*: *Collection of research papers of*

© Наталія Мусіяка

Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G. S. Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, 33, 148–161. Kamianets-Podilskyi : Aksioma [in Ukrainian].

Kostiuk, H. S. (1989). *Navchalno-vykhovnyi protses i psykhichnyi rozvytok osobystosti [Educational process and mental development].* L. M. Prokoliienko (Ed.). Kyiv : Radianska shkola [in Ukrainian].

Musiiaka, N. I. (2019). Osoblyvosti determinatsii frustratsii potreby dosiahnennia uspikhu u molodshykh shkoliariv z riznymy navchalnymy dosiahnenniamy [Features of determination of a frustrated achievement need of schoolchildren with different academic achievements]. *Aktualni problemy psykholohii osobystosti ta mizhosobystisnykh vzaiemyn – Actual problems of the psychology of personality and interpersonal relationships:* Proceedings of the XI International Scientific and Practical Conference, (pp. 61–64). Kamianets-Podilskyi : PP «Medobory-2006» [in Ukrainian].

Musiiaka, N. I. (2018). Rozvytok tvorchoho myslennia yak osobystisnoi determinanty navchalnykh dosiahnen molodshykh shkoliariv [Development of creative thinking as a personal determinant of primary schoolchildren's educational achievements]. S. D. Maksymenko, L. A. Onufriieva (Eds.). *Problemy suchasnoi psykholohii – Problems of Modern Psychology*: *Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University, G. S. Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, 41,* 205–217. Kamianets-Podilskyi : Aksioma [in Ukrainian]. DOI 10.32626/2227-6246.2018-41.205–217.

Nova ukrainska shkola. Kontseptualni zasady reformuvannia serednoi osvity [New Ukrainian School. Conceptual principles for secondary education reforming]. Ministry of Education and Science of Ukraine. Retrieved from https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkola-compressed.pdf [in Ukrainian].

Papucha, M. V. (2008). Subiektnist uchinnia yak psykholohichna problema [Subjectivity of learning as a psychological problem]. *Psykholohopedahohichni umovy rozvytku osobystisnoi aktyvnosti v osvitnomu prostori – Psychological and pedagogical conditions of personal activity development at education,* (pp. 344–370). Kyiv : DP «Informatsiino-analitychne ahentstvo» [in Ukrainian].

Petrenko, I. V. (2016). *Osoblyvosti rehuliatyvnoi sfery u shkoliariv z riznymy navchalnymy dosiahnenniamy [Peculiarities of the regulatory sphere of pupils with different educational achievements].* Kyiv : Milenium [in Ukrainian].

Golovej, L. A., & Rybalko, E. F. (Eds.) (2002). *Praktikum po vozrastnoj psihologii [Tutorial on Age Psychology].* Sankt-Peterburg : Rech' [in Russian].

© Nataliia Musiiaka

Prakhova, S. A. (2018). Tryvozhnist u predyktornii strukturi frustratsiinykh staniv shkoliariv riznykh vikovykh hrup [Anxiety in the prediction structure of frustration states of schoolchildren of various age groups]. S. D. Maksymenko, L. A. Onufriieva (Eds.). *Problemy suchasnoi psykholohii – Problems of Modern Psychology: Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, G. S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, 41,* 302–312. Kamianets-Podilskyi : Aksioma [in Ukrainian]. https://doi:10.32626/2227-6246.2018-41.302-312.

Prihozhan, A. M. (2007). *Psihologija trevozhnosti: doshkol'nyj i shkol'nyj vozrast [Psychology of anxiety at preschool and school age]*. Sankt-Peterburg : Piter [in Russian].

Hekhauzen, H. (2003). *Motivatsija i dejatel'nost' [Motivation and activity]*. Sankt-Peterburg : Piter; Moskva : Smysl [in Russian].

Chebykin, A. Ja. (1999). *Teorija i metodika jemotsional'noj reguljatsii uchebnoj dejatel'nosti [Theory and methods of emotional regulation for educational activities]*. Odessa : AstroPrint [in Russian].

Yavorska-Vietrova, I. V. (2013). Osoblyvosti stanovlennia samosvidomosti u shkoliariv z riznymy navchalnymy dosiahnenniamy [Features of self-consciousness formation for pupils with different academic achievements]. M. T. Dryhus (Ed.). *Stanovlennia osobystosti shkoliariv z riznymy navchalnymy dosiahnenniamy v ontohenetychnomu prostori – Personality formation of schoolchildren with different academic achievements in the ontogenetic space,* (pp. 69–104). Kirovohrad : Imeks-LTD [in Ukrainian].

Bandura, A. (1973). *Aggression: A social learning analysis.* Englewood Cliffs, New York : Prentice-Hall.

Bandura, A. (1997). *Self-efficacy. The exercise of control*. New York : Freeman and Co., 1997.

Duraku, Z. H., & Hoxha, L. (2018). Self-esteem, study skills, self-concept, social support, psychological distress, and coping mechanism effects on test anxiety and academic performance. *Health psychology open*, *5* (2), 1–9. https://doi:10.1177/2055102918799963.

Evans, D., Borriello, G. A., & Field, A. P. (2018). A review of the academic and psychological impact of the transition to secondary education. *Frontiers in Psychology, 9*, 1482. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.01482.

Jansen, B. R., Louwerse, J., Straatemeier, M., Sanne, H. G., Van der Ven, Klinkenberg, S., Han, L. J., & Van der Maas (2013). The influence of experiencing success in math on math anxiety, perceived math competence, and math performance. *Learning and Individual Differences*, *24,* (190), 190–197. https://doi.org/10.1016/j.lindif.2012.12.014.

© Наталія Мусіяка

Lester, K. J., Lisk, S. C., & Carr, E. (2019). Associations Between Attentional Bias and Interpretation Bias and Change in School Concerns and Anxiety Symptoms During the Transition from Primary to Secondary School. *Journal of Abnormal Child Psychology, 1–12.* https://doi.org/10.1007/s10802-019-00528-3.

Numan, A., & Hasan, S. S. (2017). Effect of Study Habits on Test Anxiety and Academic Achievement of Undergraduate Students. *Journal of Research and Reflections in Education, 11* (1), 1–14.

Owens, M., Stevenson, J., Hadwin, J. A., & Norgate, R. (2012). Anxiety and depression in academic performance: An exploration of the mediating factors of worry and working memory. *School Psychology International*, *33* (4), 433–449. https://doi: 10.1177/0143034311427433.

Ramirez, G., Chang, H., Maloney, E. A., Levine, S. C., & Beilock, S. L. (2016). On the relationship between math anxiety and math achievement in early elementary school: The role of problem solving strategies. *Journal of experimental child psychology, 141*, 83–100. https://doi:10.1016/j.jecp.2015.07.014.

Riglin, L., Frederickson, N., Shelton, K. H., & Rice, F. (2013). A longitudinal study of psychological functioning and academic attainment at the transition to secondary school. *Journal of Adolescence, 36* (3), 507–517. https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2013.03.002.

Riglin, L., Petrides, K. V., Frederickson, N., & Rice, F. (2014). The relationship between emotional problems and subsequent school attainment: a meta-analysis. *Journal of Adolescence, 37* (4), 335–346. https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2014.02.010.

Rodrigues, R. G., Meeuwisse, M., Notten, T., & Severiens, S. E. (2018). Preparing to transition to secondary education: perceptions of Dutch pupils with migrant backgrounds, *Educational Research, 60:2*, 222–240. https://doi: 10.1080/00131881.2018.1463144.

Мусіяка Наталія. Макроґенеза фрустрації потреби досягнення успіху як особистісної детермінанти навчальних досягнень учнів

АНОТАЦІЯ

У статті представлено результати експериментального дослідження фрустрації потреби досягнення успіху й особливостей її прояву як особистісної детермінанти навчальних досягнень школярів. Здійснено аналіз фрустрації потреби досягнення успіху учнів із різними навчальними досягненнями упродовж двох етапів онтогенезу – в молодшому шкільному та підлітковому віці. З'ясовано макрогенетичні тенденції становлення фрустрації потреби досягнення успіху учнів початкової та основної школи, які репрезентують детермінацію навчальних досяг-

© Nataliia Musiiaka

нень школярів у онтогенетичному вимірі. Установлені взаємопов'язані тенденції у макроґенезі динаміки фрустрації потреби досягнення успіху переконливо свідчать, що вже у процесі навчання в початковій школі наявні несприятливі лінії становлення потреби досягнення успіху. Показано, що вони обмежують продуктивність процесу успішності навчальних досягнень, гальмуючи потребу досягнення успіху навіть у відмінно встигаючих школярів, а, отже, звужують поле суб'єктної активності учня у процесі учіння. Зафіксовано онтогенетичну стабілізацію у процесі переходу до основної школи суб'єктних потенцій школяра та його особистісної ефективності. Констатовано, що навіть у такому відносно благополучному абрисі становлення потреби досягнення успіху є очевидні «прошарки» деструкції, що мають стати об'єктом пильної уваги вчителів, шкільних психологів і батьків із метою запобігання деструкції у становленні школяра як успішного суб'єкта учіння. Експериментально встановлено, що слабко встигаючим п'ятикласникам властиве украй несприятливе психологічне тло з констеляцією чинників, що заважають розкриттю особистісних потенцій у досягненні успіху в процесі навчальної діяльності, становленню особистісної ефективності. Деструктивний вплив фрустрації потреби досягнення успіху в слабко встигаючих школярів є показником того, що при переході з початкової до основної школи у цих школярів зафіксована яскраво виражена дестабілізація становлення суб'єктності, що виявляється у посиленні деструкції потреби досягнення успіху. Дані експериментального дослідження свідчать про необхідність розробки диференційованих стратегій психологічної допомоги як молодшим школярам, так і підліткам, із метою забезпечення екологічного розвитку потреби досягнення успіху в процесі шкільного навчання.

Ключові слова: *макроґенеза, навчальні досягнення, особистісна детермінанта, особистість школяра, потреба досягнення успіху, фрустрація.*

Мусияка Наталия. Макрогенезис фрустрации потребности достижения успеха как личностной детерминанты учебных достижений школьников

АННОТАЦИЯ

В статье представлены результаты экспериментального исследования фрустрации потребности достижения успеха и особенностей ее проявления как личностной детерминанты учебных достижений

© Наталія Мусіяка

школьников. Осуществлен анализ фрустрации потребности достижения успеха учащихся с различными учебными достижениями на протяжении двух этапов онтогенеза – в младшем школьном и подростковом возрасте. Раскрыты макрогенетические тенденции становления фрустрации потребности достижения успеха учащихся с разным уровнем учебных достижений в онтогенетическом измерении. Установленные тенденции убедительно свидетельствуют о наличии статистически значимых различий в становлении потребности достижения успеха в процессе обучения уже на первом этапе – в начальной школе. Показано, что они ограничивают продуктивность процесса успешности учебных достижений, тормозя потребность достижения успеха даже у отлично успевающих учащихся, а, следовательно, сужают поле субъектной активности школьника в процессе учения. Зафиксированная онтогенетическая стабилизация субъектных потенций школьника и его личностной эффективности в период перехода в основную школу связана с уровнем его учебных достижений. Констатировано, что в относительно благополучном абрисе потребности достижения успеха очевидно наличие «слоев» деструкции, которые должны стать объектом надлежащего внимания учителей, школьных психологов и родителей с целью упреждения деструкции в становлении школьника как успешного субъекта учения. Экспериментально установлено, что слабо успевающим пятиклассникам характерен неблагоприятный психологический фон с констелляцией факторов, мешающих раскрытию личностных потенций в достижении успеха в процессе учебной деятельности, становлению личностной эффективности. Зафиксированная тенденция фрустрации потребности достижения успеха у слабо успевающих школьников в период перехода из начальной в основную школу свидетельствует о ярко выраженной у них дестабилизация становления субъектности, которая проявляется в усилении деструкции потребности достижения успеха. Данные экспериментального исследования свидетельствуют о необходимости разработки дифференцированных стратегий психологической помощи как младшим школьникам, так и подросткам, с целью обеспечения экологического развития потребности достижения успеха в процессе школьного обучения.

Ключевые слова: *макрогенезис, учебные достижения, личностная детерминанта, личность школьника, потребность достижения успеха, фрустрация.*

© Nataliia Musiiaka

Problems of modern psychology (2019), 45, 318–337
DOI 10.32626/2227-6246.2019-45.318-337 **УДК 929.156:01-134**

The problem of Professional Growth of a Specialist in a Paradigm of Ratio-Humanistic Psychology of George Ball

Проблема професійного становлення фахівця в парадигмі раціогуманістичної психології Георгія Балла

Liudmyla Prymachok
Ph.D. in Pedagogical Sciences,
Assistant Professor

Людмила Примачок
кандидат педагогічних наук,
доцент

E-mail: *primachok73@ukr.net*
https://orcid.org/0000-0002-6591-5223
Researcher ID: F-3874-2019

Scientific Institute of Public Health of National University of Water Management and Nature usage, Rivne, Ukraine
11, Soborna Str.,
Rivne, 33000

Навчально-науковий інститут охорони здоров'я Національного університету водного господарства та природокористування, м. Рівне, Україна
вул. Соборна, 11,
м. Рівне, Україна, 33000

Original manuscript received April 02, 2019
Revised manuscript accepted April 25, 2019

ABSTRACT
In this article the features of the research on the process of professional growth of a specialist were specified according to the analysis of contemporary psychological and pedagogical works. The phenomenon of professional development in the paradigm of ratio-humanistic psychology of George Ball

The article is licensed under **CC BY-NC 4.0 International (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)**

was revealed. The author's own scientific position (taking into account analyzed ideas of ratio-humanistic psychology) was substantiated, within which it was necessary to study the process of professional development of a specialist in accordance with conditions of obtaining higher professional education and in the process of future professional activity.

It was noted that the relevance of the problem raised in this research was also determined by the fact that if one considered the professional growth of a person in the paradigm of a ratio-humanistic approach, then, in the foreground, there were not only processes of personal development, but also the transformation of the value-semantic foundations of our life, the mechanisms of life self-determination, etc. It was stressed that these problems were also very urgent because the ratio-humanistic paradigm required the search for axiopsychological methods of scientific analysis, which was prerequisite for scientific explanation of the changes that took a main place in the development of the person as a result of the movement of cultural, economic, sociopolitical context of people's existence.

It was determined that ratio-humanistic psychology operated with the concept, which in science was described as «the world of a concrete person». The latter was understood by the author as a «ransitional layer» between objective and subjective realities. Without understanding and recognizing that we permanently are close to having knowledge of the mechanisms of selectivity of mental reflection, the way to understand the mechanisms of the emergence and functioning of human consciousness, which are the basis for professional growth of the person.

It was noted that the process of professional growth of a future specialist was considered as the development of personal potential and resources of the subject that would promote self-development and self-realization in the paradigm of universal culture, taking into account the specific conditions of the professional activity in the process of mastering and reproduction by a specialist professionally meaningful norms and values.

Key words: *professional growth, ratio-humanistic psychology, ratio-humanistic paradigm, self-development, self-realization, meaningful norms and values, axiopsychological methods of the analysis.*

Вступ

Проблема професійного становлення особистості не є зовсім новою в психологічній царині, проте існують різноманітні, нерідко – протилежні точки зору на цю проблему, тому нею слід займатися спеціально. Наприклад, у психо-

© Liudmyla Prymachok

лого-педагогічний тезаурус І. М. Семенов (*Семёнов,* 1995) увів поняття «мотиваційне поле професійної взаємодії», яке характеризується наявністю мотивів учасників взаємодії, що спонукає їх брати участь у спільній діяльності та спілкуванні. За аналогією з теорію поля К. Левіна (Левин, 2000) взаємодія суб'єктів освітньої діяльності розглядається автором як функція мотиваційного поля, утвореного досить взаємозалежними чинниками, які значною мірою впливають на цей процес. Отже, мотиваційне поле виникає тоді, коли є чітко окреслена сфера загальних професійних інтересів. Якщо міжособистісна взаємодія має місце тільки у процесі спілкування, то цикл комунікації великою мірою обмежений визначенням загальних соціальних інтересів, формуванням мотиваційного поля соціальної взаємодії та розширенням сфери соціальних інтересів. Якщо взаємодія – досить предметна, професійно зорієнтована, то за умов наявності загального соціального інтересу і мотиваційного поля професійної взаємодії, яке виникає на цій основі, виокремлюється предмет спільної професійної діяльності, визначаються її цілі, проектується комплекс спільних професійних дій, відбувається реалізація цілей професійної діяльності, здійснюється поетапний аналіз професійно значущих дій, має місце корекція соціальної поведінки і діяльності тощо. Унаслідок цього відбувається значне розширення сфери професійних інтересів фахівців.

Характеристиками мотиваційного поля є динамічність і стабільність (остання забезпечує збереження системи взаємодії, її стійкість, а динамічність, у свою чергу, забезпечує постійний розвиток системи), спрямованість (виявляється у зміні спрямованості спільної професійної діяльності – на себе, предмет діяльності, один на одного), адекватність цілям професійної взаємодії тощо.

Досліджуючи особливості процесу професіоналізації, а саме наголошуючи на тому, що поведінка одного суб'єкта завжди пов'язана з поведінкою інших і взаємодія в професійній організації визначається мотивами учасників ді-

© Людмила Примачок

яльності, Д. Б. Ельконін (Эльконин, 1989; Knapp, 1975) обґрунтовує поняття «поле професійної самореалізації». Учений розглядає процес професійної самореалізації як функцію поля, що утворюється взаємозалежними чинниками, які впливають на цей процес. З одного боку, зміна умов професійної самореалізації суб'єктів змінює їхні мотиви діяльності та їх самих; з іншого боку, вплив на учасників процесу професійної самореалізації впливає на поле професійної самореалізації та всю досліджувану систему загалом.

Під полем професійної самореалізації автор розуміє наявність різних можливостей для майбутніх фахівців реалізовувати свої особисті соціально-значущі інтереси та потреби, котрі надає їм професійній простір у процесі організації спільної діяльності, розширення сфери спілкування, формування рефлексивної позиції тощо (Эльконин, 1989).

Створення поля професійної самореалізації припускає таку організацію педагогічно регульованої діяльності (Михальчук, 2012), що сприятиме максимальному прояву індивідуального (особистісного) потенціалу у великої кількості членів організації, оптимізацію стилю взаємостосунків між членами певного професійного колективу, між професійними установами, їхніми лідерами і представниками, створення у професійному просторі передумов для співробітництва, взаєморозуміння, взаємодії, використання методик варіативно-програмного підходу й особистісно зорієнтованого навчання.

Спираючись на аналіз теоретичної літератури, ми розглядаємо поле професійного становлення як сферу професійної діяльності фахівців, педагогів освітніх навчальних закладів, професійних об'єднань і громадських організацій, професійних клубів тощо, у яких реалізуються різні за вектором виховні системи, що визначатимуть унікальну за змістом персональну траєкторію соціального становлення кожного спеціаліста.

Слід наголосити, що різні поля професійного станов-

© Liudmyla Prymachok

лення сприйматимуться нами як сукупність передумов, у яких це становлення відбувається, що визначатиметься змістом педагогічно регульованої діяльності, організованої викладачами для майбутніх фахівців (ідеться про викладачів, які опинилися у певний момент життя в тому чи іншому професійному полі).

Розглядаючи процес професійного становлення молоді, Л. М. Собчик (Собчик, 1998) і Л. Корпорович (Korporowicz, 1993) зазначають, що це – становлення, передусім, сутності індивіда, основною характеристикою якої є відповідальність перед самим собою й оточуючими, сформована в умовах постійного морального, соціального, економічного вибору. Професійне становлення – це процес становлення індивідуальності, результатом якого є сформовані особистісні характеристики індивіда, що зазнають «добудову» і розвиток упродовж усього життя фахівця.

Отже, можна констатувати, що, як правило, термін «професійне становлення» використовується в трьох значеннях: як синонім категорії «розвиток»; як експлікація процесу створення передумов, детермінантів, що виникають на основі розвитку; як характеристика початкового етапу набуття професіоналізму, коли відбувається перехід від старого до нового, зростання цього нового, його зміцнення і перетворення в цілісну гармонійну систему.

Отже, проблема професійного становлення – одна з найдавніших філософських проблем. У загальноприйнятому науковому розумінні ця категорія експлікує значення спонтанності, мінливості речей і явищ, їх безперервний перехід, перетворення в інший стан тощо.

У соціологічних теоріях існує відмінність між розумінням процесів професійного становлення та розвитку. Передусім, наголошується, що професійне становлення у своїй основі орієнтується на випадкове набагато більшою мірою, ніж розвиток, зумовлений сприятливим збігом чинників та умов, які є цілковито випадковими за своєю природою. Процес професійного становлення можна адекватно оціни-

© Людмила Примачок

ти лише постфактум, відстежуючи за причинно-наслідковим зв'язком тих етапів, що вже мали місце.

Деякі сучасні автори (Онуфрієва, 2013; Lakin, 1972) визначають професійне становлення як процес розвитку, в якому індивід бере на себе відповідальність за максимально повну реалізацію свого особистісного потенціалу, як набуття нових ознак й оволодіння новими формами виконання діяльності у процесі розвитку, наближення до певного стану тощо. У цьому контексті прийнято говорити про оновлення людини, збагачення її особистості, характеру, мислення або про духовно-моральне, інтелектуальне, соціальне становлення тощо.

Зважаючи на проаналізовані праці з окресленої проблеми, **мета статті** – розглянути феномен професійного становлення особистості в парадигмі раціогуманістичної психології Георгія Балла та зробити власні висновки щодо продуктивності такого становлення майбутнього фахівця.

Завдання статті

1. Уточнити особливості дослідження професійного становлення фахівця з огляду на аналіз сучасних психолого-педагогічних праць.

2. Розкрити феномен професійного становлення в парадигмі раціогуманістичної психології Георгія Балла.

3. Обґрунтувати власне авторську дослідницьку позицію (з урахуванням проаналізованих ідей раціогуманістичної психології), в межах якої вивчатимемо процес професійного становлення фахівця в умовах здобуття ним вищої професійної освіти та в майбутній фаховій діяльності.

Методи дослідження

Для розв'язання поставлених у роботі завдань використовувалися такі теоретичні методи дослідження: категоріальний, структурно-функціональний, аналіз, систематизація, моделювання, узагальнення.

Результати та дискусії

© Liudmyla Prymachok

Уточнення особливостей дослідження професійного становлення фахівця з усією однозначністю визначає необхідність пошуку і визначення нових методологічних підходів аналізу вищої професійної освіти як психолого-акмеологічного процесу, що дозволяє визначити базові та додаткові характеристики, які фасилітують професійне становлення фахівця. Так, професійне становлення людини набуває поступального характеру, не зважаючи на те, що різні наукові школи підходять до розв'язання одного і того ж предмета дослідження з різних (іноді – несумісних) точок зору. Ми приймаємо поліпарадигмальний характер психології, в тому числі – до предмета професійного становлення особистості, що значно розширює можливості розв'язання дослідницьких завдань із використанням різних засобів і організаційних форм емпіричної діяльності, з урахуванням позицій різних психологічних шкіл і підходів.

Отже, обґрунтуємо власне авторську дослідницьку позицію, в межах якої вивчатимемо процес професійного становлення фахівця в умовах здобуття ним вищої професійної освіти та в майбутній фаховій діяльності. Останнє дає змогу розкрити, в нашому розумінні, зовсім новий підхід щодо досліджуваного феномену в співвідношенні предмета дослідження до об'єкта, методу, дослідницького завдання тощо; теоретично обґрунтувати дефініцію професійного становлення, розкрити її методологічний базис і виокремити структуру цього феномену; здійснити побудову диспозитивних схем (конфігураторів), які об'єктивують і тлумачать зазначену дефініцію (що дозволятиме визначити психологічні умови, чинники й особливості професійного становлення фахівця); формулювання нового підходу щодо методології вивчення цього феномену; оптимізація (удосконалення) існуючих практик вищої професійної освіти і конституювання нової практики (психолого-раціогуманістичної) в контексті необхідних методологічних і те-

© Людмила Примачок

оретичних міркувань та уявлень автора.

Із метою вивчення професійного становлення фахівця ми звертаємось до уявлення про науку як відкриту самоорганізовану систему, що дає змогу розглядати досліджувані явища в динаміці (Ломов, 1975). Із точки зору теорії психологічних систем, будь-яка наука починається зі статики, з вивчення того, що вже сталося, відбулося, але згодом переходить до вивчення динаміки процесу становлення, виокремлюючи особливості й тенденції розвитку, тому трансспективний аналіз можна застосувати, в тому числі, до онтогенезу як детермінанти становлення людини як самоорганізованої психологічної системи.

Для нашого дослідження актуальною є проблема місця і ролі психічного у взаємовідносинах людини з усім простором, який знаходиться за межами її особистості. Ми дотримуємося поглядів Г. С. Костюка (Костюк, 1994), який вважає, що і психіка, і свідомість особистості є не що інше, як найбільш потужний, витончений, найбільш складний із відомих психічних механізмів, який перетворює «світ для себе» у «світ для нас» (ідеться про багатовимірний світ людини), який дозволяє діяти, розуміючи сенс і цінність своїх дій, їх наслідки тощо.

Для нашої статті є важливим розуміння того, що повнота дослідження феномену професійного становлення має розглядатися в парадигмі раціогуманістичної психології Г. О. Балла (Балл, 2014), адже саме ця теоретико-методологічна парадигма дає змогу аналізувати феномен професійного становлення як форму самоорганізації людини як цілісної психологічної системи. Проте самоорганізація постає гармонійним процесом тільки з точки зору системного бачення людини, оскільки поза таким підходом саме поняття самоорганізації втрачає будь-який сенс – вона є, передусім, властивістю й ознакою самоорганізованих систем, саме тому можна вважати актуальним завдання вивчення професійного становлення в контексті теорії психо-

© Liudmyla Prymachok

логічних систем.

Можливості теорії психологічних систем у парадигмі раціогуманістичної психології щодо проблеми, яка вивчається, дають змогу вирішити методологічні труднощі професійного становлення, пов'язані зі зверненням до цього процесу як до системи, яка припускає досягнення більш оптимального способу організації психіки особистості, що дозволяє визначати людину як предмет психологічного пізнання у процесі гармонійного розвитку. Саме раціогуманістична психологія дає змогу визначати процес професійного становлення людини як ціннісно-смисловий, аксіологічний тощо. Останнє створює неабиякі можливості для розгляду соціальної взаємодії як детермінанти самоорганізації людини як психологічної системи, що загалом фасилітує професійне зростання фахівця.

У контексті теорії психологічних систем також постає можливим розгляд процесу професійного становлення як виникнення особистісних новоутворень, що включаються у функціонування психічної системи людини, у якій самоорганізація постає як базова передумова організації особистісного розвитку. Останнє дає підстави вважати, що в цьому процесі змінюється вміст власне особистісного в людині, яке і породжується, виробляється кожним актом соціальної взаємодії, включеним у діяльність, спрямовану на світ, на іншого, на себе, що постає унікальним засобом самоздійснення, самореалізації, саморозвитку (Балл & Папуча, 2007). Отже, професійне становлення особистості вимагає, передусім, актуалізацію активності, що визначатиме також і зміст діяльності, спрямованої на творення людиною самої себе, формування власної особистості як гармонійної цілісності тощо.

Отже, саморух, саморозвиток властиві будь-яким відкритим самоорганізованим системам. Тому, розуміючи професійне становлення в самому загальному вигляді як адекватний для свідомої людини процес саморозвитку, ми розумітимемо цей процес як такий, що характеризується

© Людмила Примачок

прогресивною спрямованістю (конструктивна інтенція), інтенсивністю (лавиноподібний динамізм), принциповою незавершеністю (відкритість до наступного етапу розвитку). Отже, професійне становлення ми вважатимемо іманентною, інваріантною ознакою, що загалом відповідає природі людини.

Актуальність проблематики, яка порушується в нашому дослідженні, зумовлюється також і тим, що якщо розглядати професійне становлення людини в парадигмі раціогуманістичного підходу, то на першому плані постають не лише процеси особистісного розвитку, а й трансформації ціннісно-смислових основ буття, механізмів життєвого самовизначення тощо. Актуальними ці проблеми є ще й тому, що раціогуманістична парадигма потребує пошуку аксіопсихологічних методів аналізу, що є необхідною умовою для наукового пояснення змін, які відбуваються в розвитку особистості як результат руху культурного, економічного, соціально-політичного контексту їхнього буття.

Отже, професійна діяльність – це система, що має свою власну будову, свої внутрішні механізми, свій розвиток. Особистість – це система, що розвивається, а процес професійного становлення особистості можна уявити собі як розгортання цілісної органічної системи, у якій кожна частина припускає іншу і загалом породжується цією цілісною системою (Карпенко, 1998). Кожна система, у свою чергу, забезпечує здатність особистості до саморуху, саморозвитку, виходу за межі самого себе. Ці здатності й зумовлюють процес професійного становлення, але розв'язання цієї проблеми потребує виходу на вищий рівень системності, що й фасилітує формування особистісних новоутворень індивіда (Калмыкова & Калмыков, 2015).

Саме внаслідок цього професійне становлення пов'язане з відкриттям метасистеми, відносно якої ізольовані досі моносистеми не можуть бути визначені як підсистеми, тобто елементи моносистеми. Останнє дозволить здійснити інтеграцію всіх ізольованих моносистем (особистість, психі-

© Liudmyla Prymachok

ка, діяльність, природна і соціальна системи), дасть змогу уявити їх взаємодію і виокремити (актуалізувати тощо) ті продукти взаємодії, що визначатимуть подальший розвиток тієї інтегративної цілісної системи, у якій поєднані всі моносистеми, і в межах якої вони постають як взаємодіючі підсистеми. Таку інтегративну цілісність ми визначаємо як психологічну систему, яка й забезпечує професійне становлення фахівця. У свою чергу, ця психологічна система сприяє так званому вільному ініціюванню мислення як пізнавальної діяльності (Михальчук & Івашкевич, 2018; Онуфрієва, 2013), яка виявилась дуже вдалою моделлю для вивчення професійно спрямованої поведінки людини – надситуативної, практичної або непрактичної, адаптивної або неадаптивної чи то дезадаптивної, нормативної або ненормативної чи то наднормативної тощо.

З урахуванням позицій раціогуманістичної психології людина розуміється як самоорганізована система, тобто система, що породжує виникнення психологічних новоутворень і орієнтується саме на них у своєму саморусі (Балл, 2014). В основу цієї теорії покладено уявлення щодо «породжувального ефекту міжособистісної взаємодії» (Балл & Папуча, 2007). Іншими слова, існують такі характеристики явищ, що виникають у системі, породжуються системою і забезпечують особистості можливість самоорганізації. Отже, система розширюється за рахунок взаємодії із зовнішнім, яке, у свою чергу, переходить у внутрішній зміст. Тільки стаючи внутрішнім змістом людини як психологічної системи, зовнішнє виявляється дійсно «внутрішнім» (не-Я) для сприймання самою людиною, її свідомістю, її «Я» тощо.

Тому раціогуманістична психологія оперує поняттям, яке в науці описується як «світ конкретної людини». Останній розуміється як «перехідний шар» між об'єктивною й суб'єктивною реальностями, не зрозумівши і не визнавши який, ми назавжди закриваємо шлях до пізнання механізму вибірковості психічного відображення, шлях до розу-

© Людмила Примачок

міння механізмів виникнення і роботи людської свідомості, що є основою для професійного становлення особистості.

Раціогуманістична психологія наголошує, що «світ людини» виявляється частиною самої людини, є ніби її продовженням, її істинною характеристикою. Характерною особливістю цього ніби «олюдненого» простору є його багатовимірність, що виникає внаслідок інтеграції в його структурі об'єктивних і суб'єктивних вимірів (Брутян, 1973).

Коли йдеться про становлення «людського в людині», то за логікою раціогуманістичної психології багатовимірний світ людини визначає становлення певного способу життя. Стаючи суверенною особистістю, тобто особистістю, яка усвідомлює всю повноту багатовимірного світу, людина отримує можливість змінювати спосіб життя, стимулюючи тим самим подальший розвиток власного світу. В розв'язанні протиріч між способом світу і способом життя фахівця проходить і саме життя людини. Основною функцією мислення в реальній професійній діяльності, зазначають О. Ф. Волобуєва (Волобуєва, 2014), Р. Лазарус і В. Арнольд (Lazarus & Arnold, 1968), є постійне виявлення зазначеного протиріччя, що й визначає способи професійного становлення фахівця певної галузі.

У парадигмі раціогуманістичної психології саморозвиток і самодетермінація також постають необхідною умовою професіоналізації. Ідеться не про саморозвиток заради самого розвитку, не саморозвиток як певний найвищий і неусвідомлюваний нами сенс життя, а розвиток заради життя, розвиток як спосіб життя, гетеростаз – як різнорідний, без кордонів нормотворний рух, спосіб буття людини в якості самоорганізованої психологічної системи.

Психологічна система, яка фасилітує професійне становлення особистості, власне і постає предметом нашого психологічного дослідження. Багатовимірний світ людини розуміється нами як особливий простір, який формується у процесі життєдіяльності, ускладнюється з огляду на на-

© Liudmyla Prymachok

буття нею нових якостей, властивостей, характеристик. При цьому професійне становлення поступово починає розглядатися поєднано із суб'єктивним часом, пов'язаним із параметрами простору. Час у психологічних системах змінюється з огляду на становлення нових координат світу людини.

Отже, раціогуманістична психологія розуміє людину як складну систему, центром якої є людина як біосоціальна істота, а психіка розглядається як те, за допомогою чого забезпечується професійна діяльність людини в її предметних ціннісно-смислових полях, здійснюється й утримується перехід суб'єктивного (поточні стани людини) в предметний світ і реалізується колоподібний рух світу в свідомості людини. При цьому ціннісні координати світу людини роблять її співвимірними з іншими людьми, із самою собою – завтрашньою, якою ще особистість не стала, ще тільки можливою, що дає змогу розуміти професійну дійсність, яка відкривається для фахівця, простором для розвитку, самовдосконалення та професійного зростання.

Раціогуманістична психологія робить своїм предметом дослідження процес породження і становлення цієї психологічної онтології, переносячи центр тяжіння в емпіричних дослідженнях у простір реальної життєдіяльності – туди, де й відбувається справжній процес становлення особистості, здійснюється реальний цикл життєздійснення.

Розуміння людини як самоорганізованої системи викладено у раціогуманістичних наукових теоріях: у пошуках «перехідних форм» між духом і матерією Л. С. Виготського (Выготский, 1982), у «життєвих» і «транссуб'єктних» просторах Г. Гріандіса (Гріандіс, 2019), у «багатовимірному образі світу» О. М. Леонтьєва (Леонтьев, 1977). Так, стає зрозумілим, що з переходом до парадигми системного методологічного контексту можна зрозуміти, яким чином людині вдається не бути рабом «об'єктивних ситуацій», соціальних доменів, і звідки виникає у неї унікальна здатність до самодетермінації, що забезпечує їй можливість са-

© Людмила Примачок

морозвитку і впливу на себе.

Сутність раціогуманістичної психології полягає в переході від дотримання принципу відображення до принципу породження особливої психологічної (непсихічної) онтології, яка являє собою системний конструкт, що значною мірою опосередковує взаємовідносини між людиною та світом «чистої» об'єктивності. О. М. Леонтьєв (Леонтьев, 1977) називав світ «чистої» об'єктивності «амодальним світом»), що забезпечує перетворення амодального світу в опанований людиною простір, що постає його індивідуальною характеристикою професійної діяльності. У парадигмі раціогуманістичної психології розглядається процес породження таких системних новоутворень, які включаються в подальшу регуляцію системи, що і перетворює саморегулюючу систему в самоорганізований професійний простір.

Висновки

Отже, власне психологічна онтологія породжується не людиною, не її свідомістю, а цілісністю психологічної системи, центром якої є людина, її особистісний і професійний розвиток. Але саме вона забезпечує можливість виникнення і функціонування свідомості, яка є первинною відносно першої, але вторинною по відношенню до амодального світу.

Можна констатувати, що, як правило, термін професійного становлення використовується в трьох значеннях: як синонім категорії «розвиток»; як експлікація процесу створення передумов, чинників, які зумовлюють цей процес; як характеристику певного стану, коли відбувається перехід від старого до нового, зростання цього нового, його зміцнення і перетворення в цілісну гармонійну систему.

Отже, проаналізувавши різні наукові підходи до розуміння професійного становлення, ми розуміємо під цим процесом розвиток особистісних потенціалів і ресурсів суб'єкта, які сприятимуть саморозвитку та самореалізації в парадигмі загальнолюдської культури, з урахуванням

© Liudmyla Prymachok

конкретних умов професійної діяльності у процесі опанування та відтворення фахівцем професійно значущих норм і цінностей.

Література

Балл Г. О., Папуча М. В. Діалогічність як форма існування і розвитку особистості. Ніжин : Міланик, 2007. 343 с.

Балл Г. А. Системная трактовка культуры и личности в контексте концепции рациогуманизма. *Наука і освіта.* 2014. № 9/CXXVI. С. 26–31.

Брутян Г. А. Язык и картина мира. *Науч. доклады высш. шк. философ. науки.* 1973. № 1. С. 84–112.

Волобуєва О. Ф. Професійна діяльність сучасного викладача вищої школи: виклики та пріоритети. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Сер.: Педагогічні та психологічні науки.* 2014. № 4. С. 392–406. Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpnapv_ppn_2014_4_36.

Выготский Л. С. Проблема сознания (запись основных положений доклада Л. С. Выготского). Т. 1. Москва : Педагогика, 1982. С. 156–167.

Гріандіс Г. Культуро-специфічний тренінг. 2019. Режим доступу : https://www.sspu.sumy.ua/index.php?option=com_content&.

Калмыкова Л. А., Калмыков Г. В. Концептуальные подходы к совершенствованию психологической подготовки будущих педагогов. *Материалы конф. «Педагогика и психология как ресурс развития современного общества: проблемы сетевого взаимодействия в инклюзивном образовании».* 2015. С. 238–243.

Карпенко З. С. Аксіопсихологія особистості. Київ : ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. 216 с.

Костюк Г. С. Принцип развития в психологии. Москва : МГУ, 1994. С. 19–22.

Левин К. Теория поля в социальных науках. Санкт-Петербург : Язык, 2000. 126 с.

Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва : Политиздат, 1977. 304 с.

Ломов Б. Ф. О системном подходе в психологии. *Вопросы психологии.* 1975. № 2. С. 94.

Михальчук Н. О. Психологія читання та розуміння літературних творів старшокласниками. Київ : ТОВ «Принт Хауз», 2012. 368 с.

Михальчук Н. О., Івашкевич Е. З. Психолінгвістичне опанування читацької діяльності як аксіологічного процесу. *Матеріали Всеукраїнської (з міжнародною участю) наук.-пр. конф. «Сучасні*

© Людмила Примачок

соціокультурні та психолого-педагогічні координати розвитку дитини». Тернопіль, 19.04–20.04.2018 р. С.104–107.

Онуфрієва Л. А. Дослідження психологічних детермінант розвитку професійної самосвідомості та особистісної зрілості майбутніх фахівців соціономічних професій. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія «Психологічні науки»* / За ред. С. Д. Максименка, Н. О. Євдокимової. Миколаїв : МНУ імені В.О.Сухомлинського, 2013. Т. 2. Вип. 10 (91). С. 227–233.

Семёнов И. Н. Рефлексивно-творческий подход в непрерывном профессиональном образовании. Бийск : БГПИ, 1995. 113 с.

Собчик Л. Н. Введение в психологию индивидуальности. Москва : Институт прикладной психологии, 1998. 120 с.

Эльконин Д. Б. Избранные психологические труды / Под ред. В. В. Давыдова, В. П. Зинченко; авт. вступ. ст. и коммент. В. В. Давыдова. Москва : Педагогика, 1989. 554 с.

Knapp, A. (1975). Über den Lernerforlg im Kleingruppen Unterricht und seine bedingten Faktoren. Frankfurt : Frankfurt am Main. 101 s.

Korporowicz, L. (1993). Tworzenie sensu: jezyk – kultura – komunikacja. Warszawa : W-two «Oficyna naukowa Warszawa». 188 s.

Lakin, M. (1972). Interpersonal encounter. Theory and practice in sencitizity training. New York : Penguin Books. 302 p.

Lazarus, R. S., & Arnold, W. J. (1968). Emotion and adaptation: Conceptual and empirical relations. *Nebraska Symposium on Novigation*. New York : Penguin Books. 113 p.

References

Ball, G. O., & Papucha, M. V. (2007). *Dialohichnist yak forma isnuvannia i rozvytku osobystosti [Dialogism as a form of the existence and the development of the personality]*. Nizhyn : Milanik [in Ukrainian].

Ball, G. A. (2014). Sistemnaja traktovka kul'tury i lichnosti v kontekste kontseptsii ratsiogumanizma [Systematic interpretation of culture and personality in the context of the concept of racio-humanism]. *Nauka i osvita – Science and education, 9/CXXVI,* 26–31 [in Russian].

Brutjan, G. A. (1973). Jazyk i kartina mira [Language and the image of world]. *Nauch. doklady vyssh. shk. filosof. nauki – Scientific reports of higher school of philosophical science, 1,* 84–112 [in Russian].

Volobuieva, O. F. (2014). Profesiina diialnist suchasnoho vykladacha vyshchoi shkoly: vyklyky ta priorytety [Professional activity of a teacher of a contemporary high school: challenges and priorities]. *Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy – Collection of research works of the Na-*

© Liudmyla Prymachok

tional Academy of the State Border Guard Service of Ukraine. Series: Pedagogical and psychological sciences, 4, 392–406. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpnapv_ppn_2014_4_36 [in Ukrainian].

Vygotskij, L. S. (1982). *Problema soznanija (zapis' osnovnyh polozhenij doklada L. S. Vygotskogo) [The problem of consciousness (recording of the main points of the report done by L. S. Vygotskyi)], 1,* 156–167. Moskva : Pedagogika [in Russian].

Hriandis, H. (2019). *Kulturo-spetsyfichnyi treninh [Cultural specific training].* Retrieved from https://www.sspu.sumy.ua/index.php?option=com_content& [in Ukrainian].

Kalmykova, L. A., & Kalmykov, G. V. (2015). Kontseptual'nye podhody k sovershenstvovaniju psihologicheskoj podgotovki budushchih pedagogov [Conceptual approaches to improving the psychological training of future teachers]. *Materialy konf. «Pedagogika i psihologija kak resurs razvitija sovremennogo obshchestva: problemy setevogo vzaimodejstvija v inkljuzivnom obrazovanii» – Proceedings of the conference «Pedagogy and psychology as a resource for the development of modern society: problems of network interaction in inclusive education»].* (pp. 238–243) [in Russian].

Karpenko, Z. S. (1998). *Aksiopsykholohiia osobystosti [Axiopsychology of the personality].* Kyiv : TOV «Mizhnarodna finansova ahentsiia» [in Ukrainian].

Kostjuk, G. S. (1994). *Printsip razvitija v psihologii [The principle of the development in psychology].* Moskva : MGU [in Russian].

Levin, K. (2000). *Teorija polja v sotsial'nyh naukah [Field Theory in Social Sciences].* Sankt-Peterburg : Rech' [in Russian].

Leont'ev, A. N. (1977). *Dejatel'nost'. Soznanie. Lichnost' [Activity. Consciousness. Personality].* Moskva : Politizdat [in Russian].

Lomov, B. F. (1975). O sistemnom podhode v psihologii [About the system approach in зsychology]. *Voprosy psihologii – Issues on Psychology, 2,* 94 [in Russian].

Mykhalchuk, N. O. (2012). *Psykholohiia chytannia ta rozuminnia literaturnykh tvoriv starshoklasnykamy [Psychology of reading and understanding of novels by senior pupils].* Kyiv : TOV «Priynt Khauz» [in Ukrainian].

Mykhalchuk, N. O., & Ivashkevych, E. Z. (2018). Psykholinhvistychne opanuvannia chytatskoi diialnosti yak aksiolohichnoho protsesu [Psycholinguistic mastering of readership as an axiological process]. *Materialy Vseukrainskoi (z mizhnarodnoiu uchastiu) nauk.-pr. konferentsii «Suchasni sotsiokulturni ta psykholoho-pedahohichni koordynaty rozvytku dytyny» – Proceedings of all-Ukrainian (with international participation) scientific conference «Modern socio-cultural and psychological and pedagogical coordinates of child's develop-*

 © Людмила Примачок

ment». (pp. 104–107). Ternopil [in Ukrainian].

Onufriieva, L. A. (2013). Doslidzhennia psykholohichnykh determinant rozvytku profesiinoi samosvidomosti ta osobystisnoi zrilosti maibutnikh fakhivtsiv sotsionomichnykh profesii [Research on psychological determinants of the development of professional self-consciousness and personal maturity of future specialists of sociological professions]. S. D. Maksymenko, N. O. Evdokimova (Eds.). *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho derzhavnoho universytetu imeni V. O. Sukhomlynskoho – Scientific Newsletter of Mykolaiv V.O. Sukhomlynskyi State University. Series «Psychological Sciences», 2, Vol. 10* (91), 227–233. Mykolaiv [in Ukrainian].

*Semenov, I. N. (*1995*). Refleksivno-tvorcheskij podhod v nepreryvnom professional'nom obrazovanii [Reflexive-creative approach in continuous professional education]*. Bijsk : BGPI [in Russian].

Sobchik, L. N. (1998). *Vvedenie v psihologiju individual'nosti [Introduction into the psychology of individuality]*. Moskva : Institut prikladnoj psihologii [in Russian]

Jel'konin, D. B. (1989). *Izbrannye psihologicheskie trudy [Selected psychological researches]*. V. V. Davydova, V. P. Zinchenko (Eds.). Moskva : Pedagogika [in Russian].

Knapp, A. (1975). *Über den Lernerforlg im Kleingruppen Unterricht und seine bedingten Faktoren*. Frankfurt : Frankfurt am Main [in German].

Korporowicz, L. (1993). *Tworzenie sensu: jezyk – kultura – komunikacja*. Warszawa : W-two «Oficyna naukowa Warszawa» [in Polish].

Lakin, M. (1972). *Interpersonal encounter. Theory and practice in sencitizity training*. New York : Penguin Books.

Lazarus, R. S., & Arnold, W. J. (1968). Emotion and adaptation: Conceptual and empirical relations. *Nebraska Symposium on Novigation*. New York : Penguin Books.

Примачок Людмила. Проблема професійного становлення фахівця в парадигмі раціогуманістичної психології Георгія Балла

АНОТАЦІЯ

У статті уточнено особливості дослідження професійного становлення фахівця з огляду на аналіз сучасних психолого-педагогічних праць. Розкрито феномен професійного становлення в парадигмі раціогуманістичної психології Георгія Балла. Обґрунтовано власне авторську дослідницьку позицію (з урахуванням проаналізованих ідей раціогуманістичної психології), у межах якої слід вивчати процес професійного становлення фахівця в умовах здобуття ним вищої професійної освіти

© Liudmyla Prymachok

та в майбутній фаховій діяльності.

Зазначено, що актуальність проблематики, яка порушується в цьому дослідженні, зумовлюється також і тим, що якщо розглядати професійне становлення людини в парадигмі раціогуманістичного підходу, то на першому плані постають не лише процеси особистісного розвитку, а й трансформації ціннісно-смислових основ буття, механізмів життєвого самовизначення тощо. Наголошено, що актуальними ці проблеми є ще й тому, що раціогуманістична парадигма потребує пошуку аксіопсихологічних методів аналізу, що є необхідною умовою для наукового пояснення змін, які відбуваються в розвитку особистості як результат руху культурного, економічного, соціально-політичного контексту їхнього буття.

Визначено, що раціогуманістична психологія оперує поняттям, яке в науці описується як «світ конкретної людини». Останній розуміється автором статті як «перехідний шар» між об'єктивною та суб'єктивною реальностями, не зрозумівши і не визнавши який, ми назавжди закриваємо шлях до пізнання механізму вибірковості психічного відображення, шлях до розуміння механізмів виникнення і роботи людської свідомості, що є основою для професійного становлення особистості.

Зазначено, що під процесом професійного становлення майбутнього фахівця розуміється розвиток особистісних потенціалів і ресурсів суб'єкта, які сприятимуть саморозвитку та самореалізації в парадигмі загальнолюдської культури, з урахуванням конкретних умов професійної діяльності у процесі опанування та відтворення фахівцем професійно значущих норм і цінностей.

Ключові слова: *професійне становлення, раціогуманістична психологія, раціогуманістична парадигма, саморозвиток, самореалізація, значущі норми і цінності, аксіопсихологічні методи аналізу.*

Примачок Людмила. Проблема профессионального становления специалиста в парадигме рациогуманистической психологии Георгия Балла

АННОТАЦИЯ

В статье уточнены особенности исследования профессионального становления специалиста исходя из анализа современных психолого-педагогических трудов. Раскрыт феномен профессионального становления в парадигме рациогуманистической психологии Георгия Балла.

© Людмила Примачок

Обоснована собственно авторская исследовательская позиция (с учетом проанализированных идей рациогуманистической психологии), в рамках которой следует изучать процесс профессионального становления специалиста в условиях получения им высшего профессионального образования и в будущей профессиональной деятельности.

Отмечено, что актуальность проблематики, которая поднимается в данном исследовании, обусловлена также и тем, что если рассматривать профессиональное становление человека в парадигме рациогуманистического подхода, то на первом плане фиксируются не только процессы личностного развития, но и трансформации ценностно-смысловых основ бытия, механизмов жизненного самоопределения и др. Отмечено, что актуальными эти проблемы являются еще и потому, что рациогуманистическая парадигма требует поиска аксиопсихологического метода анализа, и этот метод является необходимым условием для научного объяснения изменений, которые происходят в развитии личности как результат движения культурного, экономического, социально-политического контекста бытия.

Определено, что рациогуманистическая психология оперирует понятием, которое в науке описывается как «мир конкретного человека». Последний понимается автором статьи как «переходный скрипт» между объективной и субъективной реальностями, не поняв и не признав который мы навсегда закрываем путь к познанию механизма избирательности психического отражения, путь к пониманию механизмов возникновения и работы человеческого сознания, что, безусловно, является основой для профессионального становления личности.

Отмечено, что под процессом профессионального становления будущего специалиста понимается развитие личностных потенциалов и ресурсов субъекта, способствующих саморазвитию и самореализации в парадигме общечеловеческой культуры, с учетом конкретных условий профессиональной деятельности в процессе освоения и воспроизведения специалистом профессионально значимых норм и ценностей.

Ключевые слова: *профессиональное становление, рациогуманистическая психология, рациогуманистическая парадигма, саморазвитие, самореализация, значимые нормы и ценности, аксиопсихологические методы анализа.*

© Liudmyla Prymachok

Problems of modern psychology (2019), 45, 338–357
DOI 10.32626/2227-6246.2019-45.338-357 **УДК 159.9**

Cultural and Value Characteristics as Determinants of Personality Development in Student Environment

Культурно-ціннісні характеристики як детермінанти розвитку особистості в студентському середовищі

Nataliia Semeniv
Ph.D. in Psychology,
Assistant Professor

Наталія Семенів
кандидат психологічних наук,
доцент

E-mail: *semenivnat@gmail.com*
orcid.org/0000-0002-6881-9691
Researcher ID: T-6794-2018

Lviv Polytechnic National University, Lviv, Ukraine
12, S. Bandery street,
Lviv, Ukraine, 79013

Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів, Україна
вул. С. Бандери, 12,
м. Львів, 79013

Liana Onufriieva
Ph. D. in Psychology,
Assistant Professor, Professor of the Department of General and Applied Psychology, Head of the Department of General and Applied Psychology

Ліана Онуфрієва
кандидат психологічних наук,
доцент, професор кафедри,
завідувач кафедри загальної
та практичної психології

E-mail: *kpnu_lab_ps@ukr.net*
orcid.org/0000-0003-2442-4601
Researcher ID: R-5598-2018

The article is licensed under **CC BY-NC 4.0 International (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)**

Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, Kamianets-Podilskyi, Ukraine
61, Ohiienka street,
Kamianets-Podilskyi,
Khmelnytskyi region, 32300

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, м. Кам'янець-Подільський, Україна
вул. Огієнка, 61,
м. Кам'янець-Подільський,
Хмельницька обл., 32300

Original manuscript received April 12, 2019
Revised manuscript accepted May 07, 2019

The author's contribution: N. Semeniv – 50%, L. Onufriieva – 50%.
Авторський внесок: Н. Семенів – 50%, Л. Онуфрієва – 50%.

ABSTRACT

The directions of the study on cultural and value orientations of youth in modern psychology are analyzed in the article. It is stated by the authors that the relevance of the study of cultural and value orientations of students in the conditions of globalization is determined, on the one hand, by their inclusion in the multicultural educational environment, the development of academic mobility, and on the other hand, age-related unpreparedness, value immaturity strategies of the individual, which form the basis of adaptive potential of the individual, effective interaction at the student age. The formation and development of cultural and value orientations in the plane of interethnic interaction is considered by the authors. Interrelations of cultural and value orientations with social processes and interethnic interaction are revealed. The influence of interethnic interaction on the formation of cultural and value orientations of student youth is established. The analysis of the process of formation of cultural and value orientations is carried out; it is related to the ethnic aspects of communication, which are identical with different types of social relations in society. The results of empirical research of cultural and value orientations of students are presented. The groups of interacting features and the most significant variables are distinguished with the help of factor analysis. It is stated that interethnic and intercultural communications in the educational environment can act as an effective condition for the development of cultural and value orientations of student youth.

It is suggested to improve the positive indicators of orientation of student youth to other peoples to use different types of group and training programs

© Nataliia Semeniv, Liana Onufriieva

that could contribute to the development and formation of positive ethnic orientations in relation to different ethnic groups with which there is real or potential interethnic interaction.

Key words: *cultural and value orientations, ethnic stereotypes, interethnic relations, ethnic identity.*

Вступ

Психологія міжетнічних взаємин займає сьогодні особливе місце в умовах незворотних соціально-політичних, екологічних та економічних змін в українському суспільстві, яке інтегрується у світове співтовариство. При цьому все більший дослідницький інтерес у світових учених знаходять культурно-ціннісні орієнтації окремих етносів, які можуть розглядатися як можливі ресурси розвитку толерантності, подолання системної кризи суспільства.

Щодо вивчення поняття «ціннісні орієнтації», слід зауважити, що ще у ХХ ст. соціологи розглядали його як соціальну настанову, що врегульовує поведінку індивіда. Пізніше до вивчення культурно-ціннісних орієнтацій особистості долучилися дослідники і з інших галузей знання: психології, філософії, педагогіки, політології тощо. Це поняття знайшло відображення у працях вітчизняних науковців, серед яких В. Андрущенко (Андрущенко, 2009), В. Ядов (Ядов, 1994), М. Головатий (Головатий, 2009), Г. Дубчак (Дубчак, 2016), О. Леонтьєв (Леонтьєв, 1992), М. Пірен (Пірен, 1996), М. Савчин (Савчин, 2011), П. Таланчук (Таланчук, 1996) та інші. Вплив і роль ціннісних орієнтацій на становлення особистості розкрито у працях Є. Барбіної (Барбіна, 2014), В. Вербець (Вербець, 2009), В. Гриньової (Гриньова, 2010), І. Зязюна (Зязюн, 2005), Л. Хомич (Хомич, 2011), Є. Шиянова (Шиянов, 2012) тощо.

Актуальність дослідження культурно-ціннісних орієнтацій студентів в умовах глобалізації визначається, з одного боку, їх включенням у полікультурне освітнє середовище, розвитком академічної мобільності, з іншого боку, віковою неготовністю, ціннісною незрілістю стратегій осо-

© Наталія Семенів, Ліана Онуфрієва

бистості, що складають основу адаптаційного потенціалу особистості, ефективної взаємодії в студентському віці (Білоусова & Коритова, 2014; Дугарова, 2012; Іванова, Леонтьєв & Рассказова, 2016; Новікова, 2015; Орлова, 2014; Рубінштейн, 2012; Франкл, 1990 та ін.).

У психологічній літературі культурно-ціннісні орієнтації молоді розглядаються авторами як похідні культури, що знайшли локалізацію в духовних традиціях і втілені в етнічності як формі соціальної організації культурних відмінностей (Виготський, 1984; Жуковська, 1988; Лурія, 1982; Мухіна, 2010; Стефаненко, 2014 та ін.).

Сучасні теорії культурних цінностей розглядають обмежені аспекти культури (наприклад, матеріалізм-постматеріалізм; індивідуалізм-колективізм), а не прагнуть захопити весь спектр потенційно важливих вимірів цінностей (Inglehart, 1977, 1990; Triandis, 1990). На визначенні суспільства чи етнокультурної групи як одиниці аналізу для оцінки валідності вимірів культурного рівня наголошували Hofstede та Schwartz (Hofstede, 1980, 1990; Schwartz, 1994).

У вітчизняній науковій психологічній думці культурно-ціннісні орієнтації знайшли відображення при розгляді різних аспектів життя суспільства. Огляд сучасних поглядів на формування й трансформацію ціннісних орієнтацій молоді у кризовому світі, аналіз основних рис і тенденцій розвитку сучасного суспільства подано у статті В. Банах і Л. Банах (Банах, 2016). У праці С. Матяж і А. Березнянської розглядається процес формування ціннісних орієнтацій особистості, а також висвітлено основні функції та чинники, що впливають на формулювання ціннісних орієнтацій особистості (Матяж & Березнянська, 2013). Сучасні вітчизняні дослідниці Л. Онуфрієва й І. Рудзевич (Onufriieva & Rudzevych, 2018) розглядають професійну реалізацію особистості через призму ціннісних життєвих регуляторів. Ціннісні орієнтації як психологічний механізм розвитку професійної самосвідомості студентів закладів вищої

© Nataliia Semeniv, Liana Onufriieva

педагогічної освіти розглянуто у праці Л. Долинської та О. Стахової (Долинська & Стахова, 2016).

Мета статті – емпірично дослідити культурно-ціннісні орієнтації студентів у середовищі закладу вищої освіти.

Завдання статті

1. Визначити рівень розробленості поняття «культурно-ціннісні орієнтації» в психологічній думці.

2. Дослідити особливості формування культурно-ціннісних орієнтацій у студентському середовищі закладу вищої освіти.

3. Визначити взаємозв'язки між етнічними та соціальними особливостями культурно-ціннісних орієнтацій студентської молоді в якості орієнтирів розвитку особистості.

Методи та методики дослідження

Дослідження культурно-ціннісних орієнтацій студентської молоді спиралося на загальнонаукові методи дослідження. За допомогою системного аналізу визначено мету дослідження, об'єкт дослідження, яким є культурно-ціннісні орієнтації. Визначено завдання дослідження і процеси, що мають стосунок до формування культурно-ціннісних орієнтацій молоді.

Для визначення стану сформованості культурно-ціннісних орієнтацій у студентському середовищі було здійснено підбір методик і виконано емпіричне дослідження. Статистична обробка даних і презентація результатів здійснювалася за допомогою пакету статистичних програм SPSS.

Дослідження проводилося в Національному університеті «Львівська політехніка» і Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка. У ньому взяло участь 92 студенти університету, вибірка мала гетерогенний характер. Дослідження проводилося комплексно в індивідуальній та у груповій формах і мало психодіагнос-

© Наталія Семенів, Ліана Онуфрієва

тичний характер. Респонденти були повідомлені про те, що дослідження проводилося з метою визначення культурно-ціннісних орієнтацій студентської молоді.

Для проведення дослідження використано дві методики: методику Ш. Шварца PVQ «Портрет цінностей» (адаптація І. Семків) і тест «Культурно-ціннісний диференціал» Г. Солдатової.

Методика Ш. Шварца PVQ «Портрет цінностей» (адаптація І. Семків) спрямована на дослідження динаміки зміни цінностей груп у зв'язку зі змінами в суспільстві та соціальними проблемами. Методика покликана виявити десять типів цінностей (доброзичливість, універсалізм, самостійність, стимуляція, гедонізм, досягнення, влада, конформізм, безпека, традиція), що дають змогу побудувати портрет культурно-ціннісних орієнтацій студентської молоді. Методика дозволяє об'єднання десяти ціннісних типів у чотири більш загальні групи цінностей (цінності виходу за межі «Я», цінності самозвеличення, цінності відкритості до змін і консервативні цінності). Методика дає змогу створити ієрархічну структуру цінностей шляхом обрахування середніх значень культурно-ціннісних пріоритетів студентської молоді.

Методика «Культурно-ціннісний диференціал» Г. Солдатової призначена для вимірювання групової орієнтації у межах чотирьох сфер життєвої активності: орієнтації на групу, орієнтації на владу, орієнтації один на одного й орієнтації на зміни. Шкала «орієнтація на групу – орієнтація на себе» розглядається з позицій групової підтримки, підлеглості групі й традиційності. Шкала «орієнтація на зміни» розглядається в діапазоні відвертості щодо змін, орієнтації на перспективу, ступеня ризику. Шкала «орієнтація один на одного» розглядається за параметрами: толерантність-інтолерантність, емоційність і мотивація досягнення. Шкала «орієнтація на владу» розглядається в діапазоні «сильний соціальний контроль – слабкий соціальний контроль».

© Nataliia Semeniv, Liana Onufriieva

Результати та дискусії

Культурно-ціннісні характеристики людини органічно пов'язані з психологічною характеристикою людини і виступають як головний компонент детермінації поведінки особистості. Культурно-ціннісні орієнтації слугують елементами мотиваційної структури особистості, на підставі яких відбувається вибір тих чи інших соціальних установок, цілей або мотивів конкретної діяльності. Ціннісні орієнтації особистості формуються під впливом пануючої в суспільстві системи цінностей, яка змінюється з розвитком історії.

Ціннісні орієнтації спрямовують і коректують процес цілепокладання людини, створюючи основу для вибору з наявних альтернатив цілей і засобів, для порядку переваг відбору й оцінки цих альтернатив, визначаючи «межі дії», тобто не тільки регулюють, але й спрямовують ці дії. Тим самим система ціннісних орієнтацій визначає життєву перспективу, «вектор» розвитку особистості, будучи найважливішим внутрішнім її джерелом і механізмом. Водночас система ціннісних орієнтацій особистості, будучи відображенням цінностей соціального середовища, може впливати на групові норми і цінності, виконуючи функцію регулятора групової згуртованості й активності.

Система культурно-ціннісних орієнтацій особистості здійснює функції регуляції поведінки і визначення її мети, поєднує в одне ціле особистість і соціальне й етнічне середовища. Ціннісні орієнтації, будучи багатофункціональним психологічним утворенням і механізмом особистісного зростання й саморозвитку, мають розвиваючий характер і є динамічною системою.

Етнічні цінності особистості визначаються безпосередньо самим етносом як набір найбільш специфічних якостей, що відображають його історичну і культурну своєрідність. Підставою для формування системи етнічних цінностей є історичний досвід колективної життєдіяльності членів етносу або етнічної групи. При цьому вони найбіль-

© Наталія Семенів, Ліана Онуфрієва

ше сприяють підвищенню рівня їх соціальної інтегрованості, акумулюються в системі ціннісних орієнтацій даного співтовариства, входять у його культурну традицію, соціально-прийнятні та функціонально ефективні форми задоволення інтересів і потреб людей. До подібних етнічних цінностей найчастіше відносять певні риси національного характеру, традиційні форми життя, побутові, релігійні звичаї та особливості національних традицій, релігійні обрядовості, елементи буденного життя, етнічної міфології, риси народної і художньої культури. Етнічні цінності доповнюються культурними формами, що склалися у сфері відповідних сегментів культури: релігійної, художньої, політичної, економічної тощо. Це символіка і традиції національної державності, системи культурного й соціального устрою, релігійні традиції та обряди, художньо-стилістичні маркери.

Процес розвитку культурно-ціннісних орієнтацій сприяє розвитку особистості загалом. Культурно-ціннісна орієнтація формується на основі базових цінностей особистості, співвідношення і зміст яких у житті як окремої людини, так і людства загалом різноманітні. Культурно-ціннісні орієнтації відіграють вирішальну роль у регуляції поведінки, виборі життєвого шляху, формуванні світогляду, переконань, а також багато в чому визначають смисл життя людини. Уведення таких орієнтацій у структуру особистості дає змогу визначити соціально-психологічні детермінанти мотивації поведінки, джерела якої потрібно шукати в соціальній природі суспільства, етнічних і культурних особливостях усвідомлення середовища, у якому сформувалася соціальна індивідуальність особистості й де проходить повсякденна життєдіяльність людини. Можна стверджувати, що саме ціннісні орієнтації визначають мотивацію поведінки особистості й мають значний вплив на всі аспекти її діяльності.

Отже, в психологічному дослідженні цінність виступає як позитивний (або негативний) чинник для ідентифіка-

© Nataliia Semeniv, Liana Onufriieva

ції спільності або окремої особи з будь-якими соціальними явищами, в тому числі й етнічними. Із суб'єктивної точки зору цінностями є погляди, переконання, ідеї та ідеали, нормативи й образи, інтереси і життєві плани, відповідно до яких і на основі яких ці об'єкти визнаються цінними або шкідливими, або байдуже-нейтральними. Роль цінностей визначається тим, що вони слугують мотивоутворюючими чинниками, беруть участь у визначенні цілей і засобів, які відповідають тим чи іншим цінностям; виступають основою прийняття рішень і критерієм того, до чого слід прагнути і чого слід уникати; вносять стійкість у поведінку особистості.

Освітнє середовище закладу вищої освіти поєднує дві функції: є середовищем, що сприяє розкриттю особистісних тенденцій, та є середовищем розвивального характеру – сприяє розвитку професійних інтересів, мотивів, цінностей, завдяки чому формується здатність до цілепокладання в професійній діяльності.

Навчання у закладі вищої освіти припадає на юнацький вік. У цей час у молодої людини формуються ставлення до навчання, переконання, оцінки, нові погляди, продовжується активний «пошук себе», відбуваються великі зміни в системі життєвих цінностей. Культурно-ціннісні орієнтації молоді формуються під суперечливим впливом різноманітних чинників. Серед них слід виокремити систему освіти, місце (регіон) проживання, політичну та соціальну діяльність організацій, професійну зацікавленість студента, психологічні характеристики особистості, твори мистецтва, телебачення, самоосвіту тощо. Характерною рисою юності стає формування життєвої спрямованості, створення цілей, планів особистості. Вони виникають на основі цілей, які ставить перед собою людина, це є наслідком побудови ядра ціннісних орієнтацій особистості. Безпосередній вплив на становлення життєвих цінностей студентської молоді мають моральні та правові норми суспільства, його соціальні цінності. Отже, плани особистості

© Наталія Семенів, Ліана Онуфрієва

залежать від завдань, які визначаються її ціннісними орієнтаціями й об'єктивними умовами життя.

Метод статистичного опрацювання даних дав змогу порівнювати результати дослідження у двох і більше групах. Кореляційний аналіз дав можливість виявити взаємозв'язки між досліджуваними ознаками. За допомогою факторного аналізу виділено групи ознак, які між собою взаємодіють і дозволяють виокремити найсуттєвіші змінні. Аналіз статистичних даних здійснено за допомогою програми SPSS 13.0 for Windows.

Результати дослідження згідно методики Ш. Шварца PVQ «Портрет цінностей» указують на те, що в української студентської молоді на першому місці знаходиться цінність «доброзичливість». Цей результат свідчить про пріоритет доброчинності, спрямованої на благополуччя близьких людей. Останнє місце в студентської молоді посідає «влада» – цінність що виявляється у прагненні досягти високого статусу та престижу (табл. 1).

Таблиця 1

Результати дослідження за методикою PVQ «Портрет цінностей»

Структура цінностей студентської молоді	Середнє значення
1. Доброзичливість	45
2. Безпека	42
3. Універсалізм	38
4. Гедонізм	35
5. Самостійність	32
6. Досягнення	29
7. Стимуляція	27
8. Традиція	24
9. Конформізм	23
10. Влада	19

© Nataliia Semeniv, Liana Onufriieva

Методика «Культурно-ціннісний диференціал» була застосована для виявлення культурно-ціннісних орієнтацій українського студентства стосовно низки етнічних груп. До числа таких груп увійшли, насамперед, етноси, з якими українські студенти часто або постійно перебувають у ситуації міжетнічної взаємодії. Інші етнічні групи є потенційно етноконтактними для багатьох студентів, ставлення до деяких груп формувалося під впливом соціального середовища. Отже, до складу етнічних груп були включені такі: росіяни, поляки, румуни, євреї.

Первинні результати, отримані під час аналізу результатів застосування методики «Культурно-ціннісний диференціал», дали змогу здійснити оцінку притаманності низки культурних цінностей окремим етнічним групам. Зокрема, українські студенти вважають, що «взаємовиручка» більш притаманна таким народам, як українці – 54% та поляки – 51%, ніж румунам – 42%. Потенціал агресивності переважає у румунів – 55%, поляків – 48% і 42% в українців. Така характеристика, як «поступливість», переважає у румунів – 52%, у поляків – 49%, в українців – 43%. Негативне поняття «розбрат», на думку студентів, переважає у румунів – 51% і поляків – 50%, в українців це значення менше – 47%. Цінність «миролюбність» переважає в українців – 56%, поляків – 52%, румунів – 46%. Поняття «вірність традиціям» знайшло відображення щонайбільше в українців – 68%, середнє значення у румунів – 53%, у поляків це поняття має 51%.

Статистична обробка результатів дослідження за допомогою коефіцієнта кореляції Спірмена дала велику кількість різнопланових даних. У межах цієї статті наводимо результати статистичної обробки на основі порівняння етнічних груп, які переважно формують етнічне середовище в Україні (українська і російська етнічні групи), й етнічної групи поляків, із якими у студентів Львова відбувається багато етноконтактних ситуацій. Зважаючи на специфі-

© Наталія Семенів, Ліана Онуфрієва

ку українського суспільства, у якому, за статистичними демографічними даними, росіяни займають друге місце у чисельності етнічних груп, отримані в результаті статистичної обробки дані мають практичне значення для оцінки стосунків між цими етнічними групами і дають змогу здійснити моніторинг міжетнічної взаємодії. Ще однією етнічною групою стали євреї, стосунки яких з українцями неодноразово стають причиною політичних спекуляцій на етнічному ґрунті.

Дослідження культурно-ціннісних орієнтацій українських студентів у етнічних взаєминах із польською етнічною групою. Дані за шкалою «спрямованість у минуле (українські студенти)» корелюють із даними за шкалою «поступливість (поляки)» ($r = -0{,}031$, $p \leq 0{,}05$). Отже, у випадку коли українці вважають свій етнос таким, що спрямований у минуле, є зростання тенденції до того, що вони вважають поляків поступливими, і навпаки – чим менше українці рахують свій етнос як такий, що спрямований у минуле, тим менше вони бачать поляків поступливими.

У випадку зворотної кореляції за шкалою «анархія (поляки)» ($r = -0{,}024$, $p \leq 0{,}05$) робимо висновок, що чим більше українці вважають свій народ таким, що спрямований у минуле, тим менше вони вважають поляків схильними до анархії.

Щодо аналізу даних за шкалою «законослухняність (українці)» отримані такі результати. Кореляція за шкалою «вірність традиціям (поляки)» ($r=0{,}002$, $p \leq 0{,}01$) дозволила зробити висновок: у випадку збільшення переконання українських студентів, що їх етнос законослухняний, збільшується їх переконання, що поляки вірні традиціям. Кореляція за шкалою «поступливість» дала результати $r = 0{,}007$, $p \leq 0{,}01$.

Результати статистичної обробки даних за шкалою «недовіра до влади (українські студенти)» корелюють із даними за шкалою «агресивність (росіяни)» ($r = 0{,}025$,

© Nataliia Semeniv, Liana Onufriieva

$r = 0,05$). Робимо висновок: чим більше українці рахують свій етнос таким, що не довіряє владі, тим більше вони вважають росіян агресивними. За шкалою «підпорядкування (росіяни)» ($r = 0,025$, $p \leq 0,05$) можна встановити, що чим більше українці рахують свій народ таким, що довіряє владі, тим більше вони вважають росіян такими, що схильні до підпорядкування, і навпаки – чим менше студенти рахують свою етнічну групу такою, що не довіряє владі, тим менше вони бачать росіян схильними до підпорядкування.

Відповідно, пряма кореляція з даними за шкалами «спрямованість у минуле (росіяни)» ($r = 0,002$, $p \leq 0,01$) і «холодність (росіяни)» ($r = 0,032$, $p \leq 0,05$) підтвердила взаємозв'язки між збільшенням недовіри українців до влади і баченням росіян як людей, спрямованих у минуле і холодних у спілкуванні.

Дані за шкалою «анархія (українці)» корелюють із даними за шкалою «підпорядкування (росіяни)» ($r = -0,019$, $p \leq 0,05$). Чим більше українці рахують свою етнічну групу такою, що схильна до анархії, тим менше вони вважають росіян такими, що схильні до підпорядкування, і навпаки – чим менше студенти рахують свою націю такою, що схильна до анархії, тим більше вони бачать росіян такими, що схильні до підпорядкування (зворотна кореляція). Також установлений зв'язок з даними за шкалою «свавілля (росіяни)» ($r = -0,004$, $p \leq 0,01$).

Статистичні дані за шкалою «суперництво (українці)» корелюють із даними за шкалою «руйнування традицій (росіяни)» ($r = 0,008$, $p \leq 0,01$), даними за шкалою «недовіра до влади (росіяни)» ($r = 0,005$, $p \leq 0,01$), даними за шкалою «спрямованість у майбутнє (росіяни)» ($r = 0,012$, $p \leq 0,05$). Відповідно до цих статистичних даних можна зробити висновок: якщо українські студенти посилюватимуть свої переконання щодо свого етносу як такого, що схильний до етнічного суперництва, тим більше вони вважатимуть російський етнос таким, що схильний до руйну-

© Наталія Семенів, Ліана Онуфрієва

вання традицій (пряма кореляція), росіян такими, що не довіряють владі, й визнаватимуть за російським етносом спрямованість у майбутнє, і навпаки.

Статистична обробка результатів за шкалою «рівень толерантності» щодо двох етнічних груп «українці» та «євреї» дала такі результати. Показник «поступливість» в українців – $r = 0{,}329$, «вірність традиціям» у євреїв – $r = -0{,}312$. «суперництво» – $r = -0{,}290$ (при $p \leq 0{,}05$). Рівень толерантності пов'язаний із такими шкалами, як «поступливість», «вірність традиціям», «суперництво» щодо українців і євреїв. Найбільш значущим є помірний зворотний зв'язок зі шкалою «поступливість» щодо свого народу в українців на рівні значущості $r = -0{,}49$ при $p \leq 0{,}01$.

Соціальна толерантність найбільше пов'язана зі шкалами: «спрямованість у минуле» (українці – $r = -0{,}369$ при $p \leq 0{,}05$), «підпорядкування» (українці – $r = 0{,}287$ при $p \leq 0{,}05$), «законослухняність» (євреї – $r = -0{,}377$ при $p \leq 0{,}01$), «недовіра до влади» (євреї – 0,304). Найбільш значущим є помірний зворотний зв'язок зі шкалою «спрямованість у майбутнє – спрямованість у минуле» щодо свого народу в українців на рівні значущості $r = -0{,}49$ при $p \leq 0{,}01$. Присутня зворотна кореляція за шкалами «спрямованість у минуле» стосовно українців і «законослухняність» щодо євреїв. Тобто, робимо висновок, що, на думку українських студентів, євреї схильні більше довіряти владі.

Результати статистичної обробки за шкалою «етнічна толерантність» такі. Рівень етнічної толерантності українців пов'язаний із формуванням таких орієнтацій, як: «поступливість» щодо власного народу ($r = 0{,}458$ при $p \leq 0{,}01$) і «холодність» щодо євреїв ($r = -0{,}294$ при $p \leq 0{,}05$). Значущим є зв'язок зі шкалою «поступливість». Тобто, українці, які є дуже поступливими, проявляють високу толерантність у ставленні до інших народів.

Індиферентність (розмиття етнічної ідентичності) пов'язана з такими шкалами, як: «дисциплінованість»

© Nataliia Semeniv, Liana Onufriieva

(українці – $r = 0{,}495$ при $p \leq 0{,}01$) і «законослухняність» (євреї – $r = 0{,}297$ при $p \leq 0{,}05$). Найбільш значущим є зв'язок зі шкалою «дисциплінованість» щодо українців – на рівні значущості $r=-0{,}49$ при $p \leq 0{,}05$. Тобто, дисциплінований люди є індиферентними до інших.

Шкала «етноегоїзм» (сприйняття через призму «мій народ», ситуативно може виникати напруження в спілкуванні з представниками інших національностей) корелює зі шкалою «миролюбивість» (євреї – $r = -0{,}349$ при $p \leq 0{,}05$) і «недовіра до влади» (євреї $p \leq 0{,}01$). Присутня зворотна кореляція.

Із метою формування позитивних етнічних культурно-ціннісних орієнтацій у студентів закладів вищої освіти доцільно: постійно здійснювати різностороннє інформування студентів закладів вищої освіти щодо етнічного різноманіття населення у світі, регіоні проживання та навчання, в освітньому закладі та способів розвитку власного мислення; ознайомлювати студентів із сучасними психологічними технологіями підтримки стійкості щодо етнічних і релігійних суперечок і підвищення рівня етнічної толерантності; застосовувати методи діагностики рівня культурно-ціннісних орієнтацій та адаптовувати сучасні світові напрацювання. Також для покращення позитивних показників етнічних орієнтацій студентської молоді до інших народів варто використовувати різноманітні групові й тренінгові програми, що могли б сприяти розвитку та формуванню позитивних орієнтацій стосовно різних етнічних груп, із якими відбувається реальна або потенційна міжетнічна взаємодія.

Висновки

Виокремлені соціальні й етнічні особливості культурно-ціннісних орієнтацій студентської молоді можуть бути використані як орієнтири для розробки освітніх програм студентів, ресурсів розвитку толерантності, подолання системної кризи суспільства.

© Наталія Семенів, Ліана Онуфрієва

Ефективною умовою розвитку культурно-ціннісних орієнтацій студентської молоді можуть виступати міжетнічні та міжкультурні комунікації в освітньому середовищі в епоху глобалізації освітніх ринків, розвитку транскордонної освіти.

Дослідження механізмів, що лежать в основі формування культурно-ціннісних орієнтацій, сприяють розробці стратегії зменшення негативного впливу суспільних і глобальних етнічних процесів на етнічні орієнтири, сформовані в суспільстві. Це, в свою чергу, спонукає науковців і практиків до розробки стратегій боротьби з негативними ефектами і тим самим дає змогу суспільству адекватно протистояти можливим шкідливим наслідкам формування етнокультурної сфери суспільства. Подальші дослідження рівня культурно-ціннісних орієнтацій інших верств українського суспільства можуть сприяти формуванню позитивних тенденцій щодо формування гуманного та відкритого суспільства в Україні.

Література

Банах В. А., Банах Л. С. Трансформація ціннісних орієнтацій молоді в умовах кризового суспільства. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2016. № 64. С. 13–21.

Долинська Л. В., Стахова О. О. Ціннісні орієнтації як психологічний механізм розвитку професійної самосвідомості майбутнього вчителя початкових класів. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки: Збірник наукових праць*. 2016. № 3. С. 224–231.

Євтух В. Етнічність / Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова, Центр етноглобалістики. Київ : Фенікс, 2012. 396 с.

Леонтьев Д. А. Методика изучения ценностных ориентаций. Москва : Смысл, 1992. 17 с.

Матяж С. В., Березнянська А. О. Класифікація цінностей та ціннісних орієнтацій особистості. *Наукові праці*. 2013. Вип. 213. С. 27–30.

Onufriieva L. A. Psychological characteristics of personality development and the formation of professional self-consciousness of the student's personality while studying at higher educational institution. *Проблеми сучасної психології: Зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту*

© Nataliia Semeniv, Liana Onufriieva

психології імені Г. С. Костюка НАПН України / За наук. ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2017. Вип. 35. С. 336–346.

Onufriieva L. A., Rudzevych I. L. The professional realization of personality through the prism of value life regulators. *Проблеми сучасної психології: Зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України* / За наук. ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2018. Вип. 40. С. 273–284. DOI 10.32626/2227-6246.2018-40.273-284.

Солдатова Г. У. Психология межэтнической напряженности. Москва : Смысл, 1998. 389 с.

Ядов В. А. Социальная идентификация в кризисном обществе. *Социологический журнал*. 1994. № 1. С. 35–52.

Inglehart, R. (1990). Cultural change in advanced industrial societies. Princeton, NJ : Princeton University Press. 561 p.

Hofstede, Geert (1990). Cultures and Organizations: Software of the Mind. London : McGraw-Hill. 576 p.

Hofstede, Geert (1984). Culture's Consequences. Beverly Hills, CA : Sage. 327 p.

Markus, Hazel, & Shinobu, Kitiyama (1991). Culture and the Self: Implications for Cognition, Emotion, and Motivation. *Psychological Review, 98*, 224–253.

Martin, Judith N., & Nakayama, Thomas K. (2010). Intercultural Communication in Contexts, 5th edition. Boston : McGraw Hill. 520 p.

Schwartz, Shalom H. (1999). Theory of Cultural Values and Some Implications for Work. *Applied Psychology: An International Review, 48*, 23–47.

References

Banakh, V. A., & Banakh, L. S. (2016). Transformatsiia tsinnisnykh oriientatsii molodi v umovakh kryzovoho suspilstva [Transformation of value orientations of youth in conditions of crisis society]. *Humanitarnyi visnyk ZDIA – Humanitarian Newsletter of ZSEA*, *64*, 13–21 [in Ukrainian].

Dolynska, L. V., & Stakhova, O. O. (2016). Tsinnisni oriientatsii yak psykholohichnyi mekhanizm rozvytku profesiinoi samosvidomosti maibutnoho vchytelia pochatkovykh klasiv [Valuable orientations as a psychological mechanism for the development of professional self-awareness of the future teacher of elementary school]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova – Scientific journal of M. P. Drahomanov National Peda-*

© Наталія Семенів, Ліана Онуфрієва

gogical University. Series 12. Psychological sciences, 3, 224–231 [in Ukrainian].

Yevtukh, V. (2012). *Etnichnist [Ethnicity]*. Kyiv : Feniks [in Ukrainian].

Leont'ev, D. A. (1992). *Metodika izuchenija tsennostnyh orientatsij [Methodology of studying value orientations]*. Moskva : Smysl [in Russian].

Matiazh, S. V., & Bereznianska, A. O. (2013). Klasyfikatsiia tsinnostei ta tsinnisnykh oriientatsii osobystosti [Classification of values and value orientations of personality]. *Naukovi pratsi – Scientific works*, *213*, 27–30 [in Ukrainian].

Onufriieva, L. A. (2017). Psychological characteristics of personality development and the formation of professional self-consciousness of the student's personality while studying at higher educational institution. S. D. Maksymenko, L. A. Onufriieva (Eds.). *Problemy suchasnoi psykholohii – Problems of modern psychology: Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, G. S. Kostiuk Institute of psychology of NAES of Ukraine, 35,* 336–346. Kamianets-Podilskyi : Aksioma.

Onufriieva, L. A., & Rudzevych, I. L. (2018). The professional realization of personality through the prism of value life regulators. S. D. Maksymenko, L. A. Onufriieva (Eds.). *Problemy suchasnoi psykholohii – Problems of modern psychology: Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, G. S. Kostiuk Institute of psychology of NAES of Ukraine, 40,* 273–284. Kamianets-Podilskyi : Aksioma. DOI 10.32626/2227-6246.2018-40.273-284.

Soldatova, G. U. (1998). *Psihologija mezhjetnicheskoj naprjazhennosty [Psychology of interethnic tension]*. Moskva : Smysl [in Russian].

Jadov, V. A. (1994). Sotsial'naja identifikatsija v krizisnom obshchestve [Social identification in a crisis society]. *Sotsiologicheskij zhurnal – Sociological Journal*, *1*, 35–52 [in Russian].

Hofstede, Geert (1990). *Cultures and Organizations: Software of the Mind*. London : McGraw-Hill.

Hofstede, Geert (1984). *Culture's Consequences*. Beverly Hills, CA : Sage.

Inglehart, R. (1990). *Cultural change in advanced industrial societies*. Princeton, NJ : Princeton University Press.

Markus, Hazel, & Shinobu, Kitiyama (1991). Culture and the Self: Implications for Cognition, Emotion, and Motivation. *Psychological Review, 98*, 224–253.

Martin, Judith N., & Nakayama, Thomas K. (2010). *Intercultural Communication in Contexts*, 5th edition. Boston : McGraw Hill.

Schwartz, Shalom H. (1999). Theory of Cultural Values and Some Implications for Work. *Applied Psychology: An International Review, 48,* 23–47.

© Nataliia Semeniv, Liana Onufriieva

Семенів Наталія, Онуфрієва Ліана. Культурно-ціннісні характеристики як детермінанти розвитку особистості в студентському середовищі

АНОТАЦІЯ

У статті проаналізовано напрямки вивчення культурно-ціннісних орієнтацій молоді в сучасній психології. Авторами констатовано, що актуальність дослідження культурно-ціннісних орієнтацій студентів в умовах глобалізації визначається, з одного боку, їх включенням у полікультурне освітнє середовище, розвитком академічної мобільності, з іншого боку, віковою неготовністю, ціннісною незрілістю стратегій особистості, що складають основу адаптаційного потенціалу особистості, ефективної взаємодії в студентському віці. Розглянуто формування та розвиток культурно-ціннісних орієнтацій у площині міжетнічної взаємодії. Виявлено взаємозв'язки культурно-ціннісних орієнтацій із соціальними процесами та міжетнічною взаємодією. Установлено вплив міжетнічної взаємодії на формування культурно-ціннісних орієнтацій студентської молоді. Здійснено аналіз процесу формування культурно-ціннісних орєнтацій, що пов'язаний з етнічними аспектами комунікації, які тотожні різним типам соціальних відносин у суспільстві.

Висвітлено результати емпіричного дослідження культурно-ціннісних орієнтацій у студентів. За допомогою факторного аналізу виокремлено групи ознак, які між собою взаємодіють, і найсуттєвіші змінні. Констатовано, що ефективною умовою розвитку культурно-ціннісних орієнтацій студентської молоді можуть виступати міжетнічні та міжкультурні комунікації в освітньому середовищі. Запропоновано для покращення позитивних показників етнічних орієнтацій студентської молоді до інших народів варто використовувати різноманітні групові та тренінгові програми, які могли б сприяти розвитку і формуванню позитивних орієнтацій стосовно різних етнічних груп, із якими відбувається реальна або потенційна міжетнічна взаємодія.

Ключові слова: *культурно-ціннісні орієнтації, етнічність, міжетнічні взаємини.*

Семенив Наталья, Онуфриева Лиана. Культурно-ценностные характеристики как детерминанты развития личности в студенческой среде

© Наталія Семенів, Ліана Онуфрієва

АННОТАЦИЯ

В статье проанализированы направления изучения культурно-ценностных ориентаций молодежи в современной психологии. Авторами констатировано, что актуальность исследования культурно-ценностных ориентаций студентов в условиях глобализации определяется, с одной стороны, их включением в поликультурную образовательную среду, развитием академической мобильности, с другой стороны, возрастной неготовностью, ценностной незрелостью стратегий личности, составляющих основу адаптационного потенциала личности, эффективного взаимодействия в студенческом возрасте. Рассмотрено формирование и развитие культурно-ценностных ориентаций в плоскости межэтнического взаимодействия. Выявлены взаимосвязи культурно-ценностных ориентаций с социальными процессами и межэтническим взаимодействием. Установлено влияние межэтнического взаимодействия на формирование культурно-ценностных ориентаций студенческой молодежи. Осуществлен анализ процесса формирования культурно-ценностных орентаций, связанный с этническими аспектами коммуникации, тождественными различным типам социальных отношений в обществе.

Представлены результаты эмпирического исследования культурно-ценностных ориентаций у студентов. С помощью факторного анализа выделены группы признаков, которые между собой взаимодействуют, и существенные переменные. Констатировано, что эффективным условием развития культурно-ценностных ориентаций студенческой молодежи могут выступать межэтнические и межкультурные коммуникации в образовательной среде. Предложено для улучшения положительных показателей этнических ориентаций студенческой молодежи к другим народам следует использовать различного рода групповые и тренинговые программы, которые могли бы способствовать развитию и формированию положительных ориентаций относительно различных этнических групп, с которыми происходит реальное или потенциальное межэтническое взаимодействие.

Ключевые слова: *культурно-ценностные ориентации, этничность, межэтнические отношения.*

© Nataliia Semeniv, Liana Onufriieva

Problems of modern psychology (2019), 45, 358–380
DOI 10.32626/2227-6246.2019-45.358-380 **УДК 159.9.01**

Empirical Study of an Individual's Basic Beliefs in the Context of Overcoming Life Crises

Емпіричне дослідження базисних переконань особистості в контексті подолання життєвих криз

Nataliia Tavrovetska
Ph.D. in Psychology,
Assistant Professor

Наталія Тавровецька
кандидат психологічних наук,
доцент

E-mail: *1882181@gmail.com*
orcid.org/0000-0002-9497-7386
Researcher ID: E-6605-2019

Kherson State University,
Kherson, Ukraine
27, University street,
Kherson, Ukraine, 73000

Херсонський державний
університет,
м. Херсон, Україна
вул. Університетська, 27,
м. Херсон, Україна, 73000

Original manuscript received April 10, 2019
Revised manuscript accepted May 02, 2019

ABSTRACT

The article deals with the theoretical and practical approaches in the study of the basic beliefs of the individual in the context of overcoming life crises. The concept of «basic beliefs» is analyzed from the cognitive, social, existential position. It is noted that a traumatic stressful event is an experience of acute and sudden collision of human beliefs with reality, and the course of the crisis will depend on an individual's vitality, on the level of violation of semantic connections in the structure of the individual's life world, which is the basis of loss within the meaning.

The concept of R. Janoff-Bulman's basic beliefs is analyzed, which explains how the individual constructs his ideas about the world and the self.

The article is licensed under **CC BY-NC 4.0 International (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)**

Basic beliefs are necessary internal support in a changing reality, which promotes the mental stability of a man and his success in life, and is also an important condition for personal development. But the basic beliefs are changed under the influence of mental trauma, because extreme negative experience is sharply contrary to the described life concept.

A set of methods and techniques was used to determine the level and content of autobiographical stress: the method of structured diagnostic interviews («Significant life events») to obtain a general picture of the positive and negative autobiographical events, the closed questionnaire «The list of stressful events» with an assessment of the significance of their impact on emotional, cognitive, and behavioral levels and the World Assumptions Scale (R. Janoff-Bulman).

The level of biographical stress in the life of modern Ukrainians is determined, which is represented by a wide range of crisis situations, including the most difficult ones. The representation of stressful events of all-embracing nature is high. They are natural and technical disasters, repeated economic crises, socio-political upheavals and military conflict.

A correlation analysis has been conducted proving that the more human life is saturated with stressful events, the lower a human being evaluates the significance of their influence on his emotions, cognition and behavior, and to a lesser degree he demonstrates the ability to overcome crises by personal growth. It is concluded that the saturation of life with crisis events negatively affects the basic beliefs about the benevolence of the world and people and, at the same time, positively correlates with the conviction of controllability of the world.

Key words: *basic beliefs, life crises, autobiographical stress, emotional, behavioral and cognitive behavior.*

Вступ

Кризова проблематика особистості набуває все більшої актуальності як для практичної психології, так і для теоретичного пошуку. Життя людини насичене різноманітними ситуаціями: як звичними, повсякденними, так і непередбачуваними, екстремальними, загальний зміст яких об'єднується в понятті життєвих криз. В умовах болісних соціальних, економічних, політичних трансформацій українського суспільства, що відбуваються в останні роки, кризові процеси набувають максимального поширення і

© Nataliia Tavrovetska

гострого характеру. Наповненість навколишнього середовища стресовими чинниками викликає постійне емоційне напруження, що суттєво ускладнює переживання індивідуальних криз.

Важливість життєвих криз зумовлена тим, що вони кардинально порушують сприйняття зовнішнього світу як стабільного, справедливого та безпечного. Це, у свою чергу, дезорганізує внутрішній світ людини, найбільше впливаючи на вершинні компоненти особистості – самосвідомість, ідентичність, ціннісну спрямованість, життєву позицію і життєву програму. У випадку негативного вирішення життєва криза накладає відбиток на все життя людини, викликаючи зневіру не тільки в добро і справедливість, у людях, але й у себе, власні сили і можливості. У разі конструктивного розв'язання криза, навпаки, виявляється могутнім джерелом особистісного зростання, розширює можливості особистості, її впевненість і віру в себе. Але для адекватного подолання неминучих життєвих криз людина повинна змінити свої базисні переконання, побудувати нову «Я-концепцію», аби відповідати новому образу навколишнього світу.

Поняття «базисні переконання» (*basic assumptions, basic believes*) розвивається на перетині когнітивної, соціальної, клінічної психології та психотерапії, які (кожна зі своїх позицій) намагаються відповісти на питання про те, яким чином індивід конструює уявлення про навколишній світ і власне «Я». У західній психології для позначення сукупності базисних переконань, що забезпечують людині опору, захист і почуття реальності, використовують словосполучення *assumptive world* – дослівно «світ припущень» (Beder, 2004). У вітчизняній психології найближчим до цього конструкту є поняття «внутрішня картина світу» (Падун & Котельникова, 2012). Загалом, базисні переконання можна визначити як імпліцитні, глобальні, стійкі уявлення індивіда про світ і про себе, котрі мають вплив на мислення, емоційні стани і поведінку людини.

© Наталія Тавровецька

Особливий інтерес становить диспозиційна модель структури особистості В. Ядова. Диспозиції представляють собою комплекс готовності свідомості й нервової системи людини діяти певним чином. Такі позиційні утворення виникають щоразу при зустрічі певної потреби з відповідною ситуацією її потенційного задоволення. Вони організовані ієрархічно й утворюють чотири рівні. Установки першого рівня регулюють безпосередні реакції на актуальну предметну ситуацію. Другий рівень регулює вчинки у звичних ситуаціях взаємодії з оточенням. Третій рівень забезпечує регуляцію системи вчинків особистості. Ціннісний рівень регулює поведінку людини у значущих аспектах соціальної активності, зокрема, у проблемних, конфліктних чи в ситуаціях морального вибору. Ця модель дозволяє ставити запитання – на якому саме рівні (або рівнях) відбувається адаптація й трансформація базисних установок, що супроводжує критичні періоди життя (Ядов, 2013).

Із точки зору екзистенційної психології травматична стресова подія є досвідом гострого і раптового зіткнення переконань людини з реальністю, й перебіг кризи залежатиме від життєстійкості людини. У своїх працях американські психологи С. Кобейс і С. Мадді зазначають, що життєстійкість складається з трьох компонентів: залученості, контролю і прийняття ризику (Kobasa, 1979; Maddi, 2004). Українська дослідниця О. Чиханцова визначає життєстійкість як багаторівневе, цілісне утворення, що включає рівні, відповідні ієрархічній структурі властивостей особистості. Життєстійкість – це цілісна система взаємовідносин зі світом, це той необхідний ресурс, який може сприяти підвищенню фізичного і психічного здоров'я людини й пов'язаний із самореалізацією, самоствердженням і трансценденцією особистості (Чиханцова, 2018: 213).

На думку Є. Осіна, під час подолання життєвих криз людина переживає *смислове відчуження* – порушення смислових зв'язків у структурі життєвого світу особистості, що лежить в основі смисловтрати. Феномен відчуження

© Nataliia Tavrovetska

проявляється внаслідок порушення системи зв'язків життя людини зі світом, коли вони позбавлені для індивіда позитивного сенсу і не здатні виступити енергетичною та смисловою основою для повноцінної дії у світі. Підсумком неможливості побудувати свою життєдіяльність на основі внутрішнього смислу стає її побудова на інших, примітивніших засадах: біологічних потребах і соціальних нормах (Osin, 2008).

Із точки зору когнітивної психології використовуються поняття «когнітивні схеми», «конструкти», «переконання», «когніції», за допомогою яких люди структурують власний досвід і формують поведінку. На думку Дж. Келлі (Келли, 2000), процес мислення людини проходить на підставі формування полярних тверджень (конструктів). Прагнення уникати невизначеності призводить до вибору за принципом «або – або», а прагнення компенсувати тривогу, викликану базисним конфліктом, і «принцип задоволення» визначають вибір тієї чи іншої полярності.

Найповніше цей процес постає в концепції базисних (базових) переконань Р. Янофф-Бульман, який пояснює, як саме індивід конструює свої уявлення про навколишній світ і власне «Я». Базисні переконання народжуються в дитинстві й загалом забезпечують почуття захищеності, довіри до світу. Це необхідна внутрішня опора в мінливій реальності, що сприяє психічній стабільності людини та її успішності в житті, а також є важливою умовою особистісного розвитку. Але базові переконання змінюються під впливом психічної травми, адже екстремальний негативний досвід різко суперечить описаній концепції життя. Його осмислення викликає важкі й тривалі психологічні проблеми: індивід стикається з жахами навколишнього світу, а також із власною вразливістю і безпорадністю. Упевненість у власній захищеності виявляється ілюзією, що вводить особистість у стан дезінтеграції. Почуття безпорадності, втрати контролю над власним життям може зберігатися ще довгий час після того, як зникнуть первинні

© Наталія Тавровецька

симптоми. Відповідно, процес подолання травми полягає у відновленні базисних переконань. У разі успіху вони трансформуються, стають якісно іншими, що звільняє людину від ілюзії власної невразливості (Janoff-Bulman, 1992: 256).

У вітчизняній психології в останні роки популярна *концепція усвідомленого життєтворення*. Т. Титаренко пропонує класифікацію посттравматичного життєтворення на основі запропонованого Н. Талебом (Талеб, 2016) популярного поняття «антикрикхість». Антикрихкі особистості легко живуть і відносно добре почуваються в умовах непередбачуваності, невизначеності, випадковості, оскільки вміють модифікувати власні стратегії життєбудови відповідно до різноманітних випадковостей – як позитивних, так і негативних. Потенційно травматичні ситуації не стають для них однозначно негативними подіями, як це відбувається з «особистостями крихкими»; вони можуть узагалі не отримати статус включених у життєву історію подій, залишившись окремими малоприємними епізодами, а можуть навіть змінити емоційну валентність, перетворитися на події більше позитивні, ніж негативні. Травматична подія сприймається насамперед як інформація, що сприятиме подальшому руху життєвим шляхом. У історії життя антикрихкої особистості, котра пережила кризу або травму, виникають почуття спільності з особами, які зазнали травматичний епізод, стійкості, підвищується витривалість, самоповага, оптимізм. Ці позитивні зміни сприяють глибшій інтерпретації події, органічній інтеграції набутого досвіду, побудові більш автентичного оповідання про себе. Постійне самонавчання такої особистості, зростання її готовності до змін, конструктивне ставлення до власних помилок забезпечують більшу повноту життя та продуктивну взаємодію із собою, світом, іншими людьми (Титаренко, 2018: 8).

Отже, будь-яка криза – це вибір. Або захищати внутрішню картину від будь-яких зовнішніх доказів її неправильності, або спробувати сформувати нову картину оточуючого світу. Другий шлях вимагає перебудови смислових

© Nataliia Tavrovetska

структур свідомості та переорієнтування на нові життєві завдання, що ведуть до зміни характеру діяльності.

Мета статті – емпірично дослідити базисні переконання особистості, які визначають і впливають на контекст подолання життєвих криз.

Завдання статті

1. Представити результати вимірювання загального рівня біографічного стресу – поняття, що означає сумарний ефект усіх стресових чинників, що впливають на людину впродовж певного періоду життя, наприклад року.

2. Розкрити результати вимірювання базисних когнітивних переконань особистості у період життя з кризовими подіями.

Методи та методики дослідження

При вимірюванні загального рівня біографічного стресу мають значення як позитивні, так і негативні емоційно-навантажені життєві епізоди, адже дія емоційної напруги, незалежно від джерела її виникнення, накопичується і, врешті-решт, якась незначна подія може стати «останньою краплею», причиною зриву або хвороби. Ми розробили дві авторські методики, спрямовані на визначення рівня та змісту автобіографічного стресу: метод структурованого діагностичного інтерв'ю («Значущі життєві події») для отримання загальної картини позитивної і негативної подієвості автобіографії та закриту анкету «Список стресових подій» з оцінкою значущості їх впливу на емоційному, когнітивному та поведінковому рівнях.

За матеріалами теоретичного огляду ми склали детальний перелік подій, які переживаються особистістю як критичні. На основі цього переліку розробили спеціальну процедуру для оцінки насиченості життя людини кризовими подіями, що має характер закритої письмової анкети. У першу чергу, ми відмовилися від стандартної шкали оцінювання стресової події (адже відомо, що одна і та сама

© Наталія Тавровецька

ситуація по-різному впливає на окремих людей). Деякі ситуації, що вважаються стресовими для всіх людей, виявляються кризами для тих, хто особливо вразливий до них у силу своїх особистісних особливостей, а інших людей майже не зачіпають.

Натомість уведено запитання: *Наскільки сильно вплинула на Вас подія? Оцініть за 10-бальною шкалою, враховуючи знак емоції: позитивний або негативний вплив («+» або «–»).* Така процедура дає нам змогу визначити і вирахувати суб'єктивну значущість події для конкретної людини, причому в різних аспектах, що відповідають загальноприйнятим компонентам життєвої позиції особистості: емоційному – як безпосереднє переживання ставлення; інтелектуальному – як знання про щось, суб'єктивний образ об'єкта ставлення; поведінковому, що реалізує спосіб активності стосовно об'єкта ставлення.

За результатами опитування ми розрахували низку індивідуальних кількісних параметрів:

1) стресогенність останнього року – загальна кількість стресових подій за минулий рік;

2) біографічний стрес – загальна кількість стресових подій за все життя;

3) суспільний стрес – непереборні порушення звичного способу життя всієї спільноти (міста, регіону, країни);

4) ступінь суб'єктивної значущості стресових подій на різних рівнях: емоційному, когнітивному, поведінковому.

Співвідношення цих показників демонструє індивідуальний стиль реагування на складні життєві ситуації.

Ці параметри ми порівняли з результатами психологічної діагностики базисних переконань особистості. Шкала базисних переконань «World Assumptions Scale» розроблена на основі теорії психічної травми Р. Янофф-Бульман й адаптована без стандартизації О. О. Кравцовою (Janoff-Bulman, 1992; Кравцова, 2000). Когнітивна картина світу в рамках методики описується з точки зору переконань про доброзичливість навколишнього світу, його справед-

© Nataliia Tavrovetska

ливість і переконань індивіда стосовно цінності та значущості власного «Я».

Для обробки й інтерпретації отриманих даних ми застосували такі математично-статистичні процедури: контент-аналіз відомостей діагностичного інтерв'ю; частотний аналіз для визначення поширеності окремих феноменів у вибірці; підрахунок середніх тенденцій; кореляційний аналіз, що дав змогу виявити взаємозв'язки між насиченістю життя стресовими подіями й основними базисними переконаннями особистості щодо себе та світу.

У дослідженні брали участь 40 осіб (18 чоловіків і 22 жінки, віком від 20 до 52 років). Особливістю цієї категорії опитуваних є те, що це дорослі особи, котрі вже мають певний життєвий досвід, у тому числі досвід подолання життєвих труднощів і самовизначення.

Результати та дискусії

Як показали результати опитування, у житті сучасних українців представлений широкий діапазон стресових ситуацій, включаючи найважчі. Найвищий відсоток поширеності у вибірці мають такі стресові події: проживання скривдження, образ, зради (повторюване, впродовж усього життя), конфліктні відносини з найближчими людьми, втрата друзів, зміни місця проживання та звичного способу життя. Ці ситуації можна вважати нормальними життєвими випробуваннями, які доводиться переживати мало не кожній людині. Крім того, для дорослих українців характерний високий рівень представленості у житті стресових подій, що носять всезагальний характер: природні та техногенні катастрофи, неодноразові економічні кризи, соціально-політичні потрясіння, військовий конфлікт. Цікаво, що люди одного віку, які виховувались в однакових соціальних умовах і переживали одні й ті самі події в країні, при заповненні анкети відзначають їх по-різному. І тут річ не тільки у вибірковій соціальній пам'яті, але й у загальній схемі світу, яким його сприймає особистість.

© Наталія Тавровецька

Таблиця 1

Представленість стресових подій у житті
та їх впливовість (N = 40)

Перелік стресових подій	Частка опитаних, що мають досвід	Середня оцінка впливу за 10-бальною шкалою		
		на емоції, почуття	на розум, уявлення про життя	на поведінку вчинки
1	*2*	*3*	*4*	*5*
Смерть близької людини	28 осіб, 70%	–7,8	3,2	0,6
Важка й тривала хвороба близької людини	18 осіб, 45%	–6,5	5,8	7,2
Важке захворювання або травма, що викликає страх смерті	3 особи, 7,5%	–8,5	7,7	8,5
Виникнення непрацездатності на більш-менш тривалий період	4 особи, 10%	–3,2	0,8	1,2
Фізичне насилля, загроза особистій безпеці	10 осіб, 25%	–4,1	2,2	0,5
Жертва шахрайства, обману	9 осіб, 22,5%	–7,3	5,0	5,5
Проживання скривдження, образ, зради	40 осіб, 100%	–5,2	3,9	4,1
Раптова зміна фінансового становища, соціального статусу, оточення	25 осіб, 62,5%	+1,2	3,7	3,8
Одруження, весілля	33 особи, 82,5%	+7,5	6,4	7,1
Розлучення, розрив із коханою людиною	22 особи, 55%	–9,3	3,2	3,5
Примирення подружжя	6 осіб, 15%	+3,3	6,2	6,4
Вагітність, народження дитини	19 осіб, 47,5%	+4,5	7,5	8,9
Переривання вагітності	3 особи, 7,5%	–7,7	1,7	1,3
Відокремлення дітей від батьків, родини	18 осіб, 45%	0,75	1,5	1,5

© Nataliia Tavrovetska

Продовження табл. 1

1	*2*	*3*	*4*	*5*
Втрата роботи, вихід на пенсію	13 осіб, 32,5%	−5,7	5,6	2,7
Зміна роботи	30 осіб, 75%	+6,5	7,2	7,3
Зміна місця проживання	38 осіб, 95%	+8,5	5,2	6,1
Сексуальні проблеми або неприємний сексуальний досвід	19 осіб, 47,5%	−7,4	6,5	0,6
Суттєві зміни зовнішності	15 осіб, 37,5%	−2,1	0,8	2,3
Конфліктні відносини з близьким оточенням	40 осіб, 100%	−6,6	2,5	2,5
Конфліктні відносини з далеким оточенням (начальство, сусіди)	8 осіб, 20%	−3,4	0,3	1,7
Позика на велику покупку, борги	6 осіб, 15%	−5,4	8,1	4,5
Зміна посади, підвищення службової відповідальності	5 осіб, 12,5%	+7,7	6,4	5,5
Видатне особисте досягнення, успіх	40 осіб, 100%	+9,0	6,5	6,5
Неуспіх, невдача у значущій діяльності	27 осіб, 67,5%	−7,5	8,5	8,6
Початок або закінчення навчання	30 осіб, 75%	0,4	5,6	4,3
Конфлікти з держустановами, адміністративні покарання, штрафи	7 осіб, 17,5%	−2,8	0,7	1,2
Дорожньо-транспортні пригоди	4 особи, 10%	−7,1	0,5	0,9
Зміна звичок, способу життя	40 осіб, 100%	+2,5	4,1	4,4
Участь у військових діях	4 особи, 10%	−7,6	7,3	7,8
Свідок драматичних подій у житті інших людей	22 особи, 55%	−3,4	2,6	0,9
Стресові події порушення звичного способу життя всієї спільноти				
Природне лихо	12 осіб, 40%	−6,7	5,5	4,3
Техногенна катастрофа	36 осіб, 90%	−4,6	3,5	3,8
Економічна криза	40 осіб, 100%	−6,5	3,7	6,8
Соціально-політичні потрясіння	40 осіб, 100%	−3,0	1,8	2,5
Військові конфлікти	40 осіб, 100%	−8,5	7,5	2,6

© Наталія Тавровецька

Отже, переживання індивідуальних життєвих стресів ускладнене за рахунок глобальної кризової ситуації, у якій неминуче доводиться існувати, а також важкодоступності зовнішніх ресурсів допомоги. Це виснажує адаптаційні резерви особистості й ускладнює переживання криз.

Важливо підкреслити, що значущість одних і тих самих стресових подій сильно відрізняється в окремих індивідів (у таблиці вказані середні показники оцінок впливу події, виставлених за 10-бальною шкалою).

За результатами дослідження виявлено, що найбільший *негативний афектогенний потенціал* (тобто здатність викликати сильні емоції) мають такі події життя: розлучення або розрив із коханою людиною; важке захворювання; травма, що викликає страх смерті; військові конфлікти й участь у військових діях; смерть близької людини; переривання вагітності; неуспіх, невдача у значущій діяльності; сексуальні проблеми або неприємний сексуальний досвід. Найбільшим *позитивним емоційним потенціалом* володіють такі ситуації: видатне особисте досягнення, успіх, зміна місця проживання, підвищення посади, одруження, весілля та зміна роботи.

Водночас афектогенність події не зумовлює її однозначного впливу на думки та поведінку людини. Найсильніший вплив на поведінкову активність особистості мають одруження і народження дітей, важка тривала хвороба (як власна, так і близької людини), зміна роботи, невдача у значущій діяльності й участь у військових діях. Стосовно впливу на думки й уявлення про життя опитувані найвище оцінили вплив тих самих ситуацій, а також досвід великих фінансових боргів.

Такі закономірності раніше вже були описані в науковій літературі. Наприклад, у рамках особистісно-ситуаційного підходу О. Коржова виокремлює «сильні» й «слабкі» ситуації, які відрізняються виразністю реакцій випробовуваних на ту чи іншу подію. Існують сильні негативні (смерть батьків або дітей) і сильні позитивні (народження

© Nataliia Tavrovetska

дітей та онуків, одужання, поїздка на відпочинок, повернення до роботи, закінчення навчання дітей) ситуації. У «слабких» ситуаціях велика роль особистісних особливостей. Виокремлення «сильних» ситуацій дає змогу прогнозувати реакції на певну подію. «Слабкість» ситуації вказує на ефективність апеляції до особистості у процесі психокорекції, на можливість змінити систему ставлення до болісної ситуації (Коржова, 2006).

Таблиця 2

Узагальнені результати вимірювання базисних переконань (N = 40)

	Середні тенденції вибірки (M ± σ)	**Частка осіб із відхиленням від норми (менше 12 балів)**
Доброзичливість світу	16,5 ± 1,12	3 особи, 7,5%
Доброзичливість людей	15,7 ± 1,25	2 особи, 5%
Справедливість світу	13,8 ± 1,35	6 осіб, 15%
Контрольованість світу	16,1 ± 0,81	2 особи, 5%
Випадковість подій	14,5 ± 2,16	5 осіб, 12,5%
Цінність власного «Я»	17,2 ± 1,88	–
Ступінь самоконтролю	17,9 ± 1,62	–
Ступінь успіху або везіння	15,2 ± 2,35	4 особи, 10%

Із даних описової статистики ми бачимо, що опитувані мають переважно позитивні уявлення про себе і світ (не виключаємо, що в цьому випадку має місце вплив соціальної бажаності). Серед окремих шкал опитувальника найвиразніші відхилення від «здорової» системи базисних переконань виявлені за шкалами «справедливість світу» та «випадковість подій».

Кореляційний аналіз показав велику кількість значущих зв'язків між насиченістю автобіографії стресовими подіями та показниками базисних переконань. У першу

© Наталія Тавровецька

чергу, слід звернути увагу на те, що чим більше у житті людини стресових подій, тим менші оцінки вона ставить значущості їхнього впливу на власні емоції, когніції та поведінку ($p \leq 0{,}05$). Отже, важкий життєвий досвід викликає певну толерантність до стресових подій – неминучі повсякденні труднощі та проблеми не викликають занадто гострих емоційних реакцій (це можливо внаслідок звикання / тренування і розвитку стресостійкості або ж, навпаки, через механізм психологічних захистів унаслідок вичерпаності адаптаційних ресурсів).

Таблиця 3

Кореляційний аналіз даних, N = 40

	Стресогенність останнього року	**Біографічний стрес**	**Суспільний стрес**	**Емоційна значущість**	**Когнітивна значущість**	**Поведінкова значущість**
Доброзичливість світу	**–0,384**	**–0,388**	**–0,411**	**0,374**	**0,362**	**0,371**
Доброзичливість людей	**–0,398**	**–0,409**	**–0,393**	**0,340**	**0,324**	**0,336**
Справедливість світу	0,168	0,182	0,262	**–0,352**	**–0,365**	**–0,356**
Контрольованість світу	**0,384**	**0,388**	**0,425**	**–0,374**	**–0,362**	**–0,371**
Випадковість подій	0,218	0,231	0,302	**–0,376**	**–0,385**	**–0,378**
Цінність власного «Я»	**0,356**	**0,363**	**0,393**	**–0,394**	**–0,388**	**–0,416**
Ступінь самоконтролю	–0,168	–0,182	–0,262	**0,352**	**0,365**	**0,356**
Ступінь успіху або везіння	0,218	0,231	0,302	**–0,376**	**–0,385**	**–0,378**

Ми бачимо, що насиченість життя стресовими подіями (в усіх аспектах) негативно і достатньо сильно корелює з показниками «доброзичливість навколишнього світу» та «доброзичливість людей». Насиченість життя кризовими подіями негативно позначається на базисних переконаннях про доброзичливість навколишнього світу. Такий ре-

© Nataliia Tavrovetska

зультат цілком логічний, адже світ об'єктивно постає для людини небезпечним місцем, сповненим тривог і розчарувань.

Водночас насиченість життя стресовими подіями позитивно корелює з базисним переконанням про контрольованість навколишнього світу. Особливо це стосується показника соціального стресу ($p \leq 0{,}01$). Отже, внаслідок частого переживання криз у людини розвивається стійке переконання про те, що нещасть можна уникнути, якщо не допускати помилок, докладати зусилля для власного захисту і відвернення неприємностей. Вочевидь, це має охоронну функцію і дійсно сприяє подоланню труднощів. Проте подібна установка може зумовлювати посилення емоційної напруги через постійне очікування неприємностей.

Виявлені прямі зв'язки між виразністю стресів і базисним переконанням про цінність власного «Я» ($p \leq 0{,}05$). Отже, досвід вирішення та переживання проблем формує ставлення до себе як гарної та гідної людини, якій немає чого соромитись.

Оцінки впливовості стресових подій на емоції, когніції та поведінку демонструють кореляції з усіма без винятку базисними переконаннями особистості. Але характер цих взаємозв'язків різний. Прямі кореляції спостерігаються стосовно параметрів «доброзичливість світу», «доброзичливість людей» і «ступінь самоконтролю». Можемо проінтерпретувати це таким чином: людина, котра живе в переконанні відносно того, що світ загалом є гарним місцем, люди в ньому добрі й готові прийти на допомогу, а сама вона достатньою мірою здатна контролювати події власного життя при зіткненні з життєвими труднощами, виявляється сильно враженою, її життєві ілюзії руйнуються. Це, в свою чергу, викликає не тільки болісні емоційні переживання, але й відповідні перебудови когнітивних схем і поведінкових звичок.

Базове переконання про справедливість навколишнього світу (справедливість, контрольованість світу та розпо-

© Наталія Тавровецька

діл випадковості подій) має негативні кореляційні зв'язки з параметрами суб'єктивної значущості стресів. Така сама картина спостерігається стосовно показників цінності власного «Я» та впевненості у своєму везінні. Для пояснення цих закономірностей, можливо, слід провести додаткове дослідження, що стосується інших чинників переживання та подолання кризових ситуацій.

Стосовно отриманих емпіричних результатів слід згадати дослідження Д. Савельєва, котрий порівняв особливості переживання кризи ідентичності у людей, які долали важкі життєві ситуації самостійно або за допомогою психолога. Результати засвідчили виразність внутрішньо-особистісного та міжособистісного конфліктів у осіб, які звернулися за психологічною допомогою. Вони порівняно високо оцінюють себе, але демонструють виразну дезінтеграцію у сферах: роботи, матеріального забезпечення, внутрішнього світу, здоров'я, сімейних відносин, взаємовідносин із суспільством, а також у сприйнятті власного майбутнього. Натомість в осіб, які самостійно справляються з життєвими проблемами, виразнішими виявилися параметри відносин із навколишніми, довіри, очікуваного ставлення від інших, загальної інтернальності й інтернальності в сфері досягнень, невдач, у сімейних і виробничих відносинах, у ставленні до здоров'я і хвороб (Савельев, 2009). Отримані результати підтверджують отримані нами дані, що стосуються високої самооцінки та негативного сприйняття навколишнього світу.

Висновки

Проведене дослідження дозволило нам сформулювати низку теоретичних і практичних висновків відповідно до поставлених завдань:

1. Криза – загальна назва, що об'єднує різні групи внутрішніх станів і зовнішніх ситуацій: життєві випробування, що неминуче трапляються на шляху кожної людини. Це потребує внутрішньої роботи з перебудови базових

© Nataliia Tavrovetska

життєвих установок (ставлень до себе, до інших людей і до світу загалом), ціннісної переорієнтації, відновлення життєвих цілей і планів, а також пошуку внутрішніх ресурсів їх реалізації.

2. За результатами інтерв'ю складено докладний перелік визначальних життєвих подій: особисті успіхи, народження і дорослішання дітей, одруження, кризи стосунків, тяжкі хвороби, зміна місця проживання, роботи і навчання, небезпечний досвід, значущі покупки, образи, зради й конфлікти, втрата близьких людей, подорожі, перебування свідком чужої трагедії. За співвідношенням позитивних і негативних подій у життєвих самоописах 22,2% вибірки демонструють перевагу негативних подій. Це відображує як насиченість життєвого шляху труднощами, так і загальний знак світосприйняття людини. Феноменологічний спектр індивідуальних наслідків кризових подій досить широкий: набуття досвіду, підтвердження соціального статусу, здібностей і компетентностей, усвідомлення власної відповідальності, зникнення або відновлення сенсу життя, початок нового життєвого етапу, важливий життєвий вибір, розширення можливостей, подолання страхів, переоцінка цінностей і формування нових життєвих стереотипів.

3. Вимірювання загального рівня біографічного стресу (впродовж останнього року та впродовж усього життя) показало, що в житті сучасних українців представлений широкий діапазон кризових ситуацій, включаючи найважчі. Має високий рівень представленість стресових подій порушення звичного способу життя всієї спільноти: природні й техногенні катастрофи, неодноразові економічні кризи, соціально-політичні потрясіння, військовий конфлікт.

4. Кореляційний аналіз виявив, що чим більше життя людини насичене стресовими подіями, тим менші оцінки вона ставить значущості їх впливу на власні емоції, когніції та поведінку і тим у меншому ступені демонструє здатність долати кризи шляхом особистісного зростання.

© Наталія Тавровецька

Насиченість життя кризовими подіями негативно позначається на базисних переконаннях про доброзичливість світу та людей і водночас позитивно корелює з переконанням про контрольованість навколишнього світу. Це має захисну функцію і сприяє подоланню труднощів, але зумовлює посилення емоційної напруги. Людина, котра живе в переконанні, що світ є гарним місцем, люди в ньому добрі й готові допомогти, а сама вона достатньою мірою здатна контролювати події власного життя, внаслідок зіткнення з життєвими труднощами відчуває болісну руйнацію життєвих ілюзій. Це стимулює відповідні перебудови когнітивних схем і поведінкових звичок.

Наше дослідження пояснило формування схем, що стосуються негативного сприйняття навколишнього світу та посиленої самоцінності в осіб, які мають високий рівень біографічного стресу. Для практичного психолога важливо розпізнати характер переживання кризових життєвих явищ і допомогти використовувати ці зміни як джерело особистісного зростання. Аналіз базисних переконань дозволяє суттєво розширити розуміння кризи, досягти більшого ефекту в кризовому консультуванні та кризовій терапії.

Література

Келли Д. А. Теория личности. Психология личных конструктов / Пер. с англ. А. Алексеева. Санкт-Петербург : Речь, 2000. 249 с.

Коржова Е. Ю. Психология жизненных ориентаций человека. Санкт-Петербург : Изд-во РХГА, 2006. 384 с.

Кравцова О. А. Сексуальное насилие как психологическая травма: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. Москва, 2000. 193 с.

Падун М. А., Котельникова А. В. Психическая травма и картина мира. Теория, эмпирия, практика. Москва : Институт психологии РАН, 2012. 133 с.

Психологія життєтворення особистості в сучасному світі: монографія / За ред. Т. М. Титаренко; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Київ : Міленіум, 2016. 320 с.

Савельев Д. И. Психологическое содержание кризиса идентичности личности. *Известия Российского государственного университета им. А. И. Герцена*. 2009. № 116. С. 276–283.

© Nataliia Tavrovetska

Талеб Н. Н. Антихрупкость. Как извлечь выгоду из хаоса / Пер. с англ. Н. Караев. Москва : КоЛибри, Азбука-Аттикус, 2016. 768 с.

Титаренко Т. М. Життя як будівельний майданчик: особисті наслідки посттравматичного досвіду. *Психологічна допомога особистості в складних обставинах життєдіяльності: Збірник доповідей всеукраїнського наук.-практ. семінару,* 18 травня 2018 р. Чернівці : ЧНУ ім. Ю. Федьковича, 2018. С. 6–9.

Чиханцова О. Життєстійкість та її зв'язок із цінностями особистості. *Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України* / За наук. ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2018. Вип. 42. С. 211–231. DOI 10.32626/2227-6246.2018-42.211-231.

Ядов В. А. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности: диспозиционная концепция. 2-е расширенное изд. Москва : ЦСПиМ, 2013. 376 с.

Bede, J. (2004). Loss of assumptive world – How we deal with death and loss. *Omega-Journal of Death and Dying*, *50* (4), 255–265. Retrieved from https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.2190/GXH6-8VY6-BQ0R-GC04.

Kobasa, S. (1979). Stressful life events, personality, and health: An inquiry into hardiness. *Journal of Personality and Social Psychology*, *37*, 1–11. Retrieved from http://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.37.1.1.

Maddi, S. (2004). Hardiness: An operationalization of existential courage. *Journal of Humanistic Psychology*, *44*, 279–298. Retrieved from https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0022167804266101.

Osin, E. (2008). Subjective alienation: Measurement and correlates. *International Journal of Psychology, 43,* 509. Retrieved from http://gateway.webofknowledge.com/gateway/Gateway.cgi?GWVersion=2&SrcAuth=ORCID&SrcApp=OrcidOrg&DestLinkType=FullRecord&DestApp=WOS_CPL&KeyUT=WOS:000259264306001&KeyUID=WOS:000259264306001.

Janoff-Bulman, R. (1992). Shattered assumptions: Towards a new psychology of trauma. New York : Oxford University Press. 256 p.

References

Kelly, G. A. (2000). *Teorija lichnosti. Psihologija lichnyh konstruktov [Personality theory. Psychology of personal constructs]*. A. Alekseeva (Trans.). Sankt-Peterburg [in Russian].

Korzhova, E. Ju. (2006). *Psihologija zhiznennyh orientatsij cheloveka [Psychology of life orientations of a person]*. Sankt-Peterburg [in Russian].

© Наталія Тавровецька

Kravtsova, O. A. (2000). Seksual'noe nasilie kak psihologicheskaja travma [Sexual abuse as a psychological trauma]. *Candidate's thesis*. Moskva [in Russian].

Padun, M. A., & Kotel'nikova, A. V. (2012). *Psihicheskaja travma i kartina mira. Teorija, jempirija, praktika [Mental trauma and a picture of the world. Theory, empiricism, practice]*. Moskva : Institut psihologii RAN [in Russian].

Hundertailo, Yu. D., Klymchuk, V. O., & Kliapets, O. Ya. (2016). *Psykholohiia zhyttietvorennia osobystosti v suchasnomu sviti [Psychology of life way of personality in the modern world]*. T. M. Tytarenko (Ed.). Kyiv : Milenium [in Ukrainian].

Savel'ev, D. I. (2009). Psihologicheskoe soderzhanie krizisa identichnosti lichnosti [Psychological content of the identity crisis]. *Izvestija Rossijskogo gosudarstvennogo universiteta im. A. I. Gertsena – News of Hertsen Russian state university, 116*, 276–283 [in Russian].

Taleb, N. N. (2016). *Antihrupkost'. Kak izvlech' vygodu iz haosa [Anti-fragility. How to benefit from chaos]*. N. Karaev (Trans.). Moskva [in Russian].

Tytarenko, T. M. (2018). Zhyttia yak budivelnyi maidanchyk: osobysti naslidky posttravmatychnoho dosvidu [Life as a construction site: the personal effects of post-traumatic experience]. *Psykholohichna dopomoha osobystosti v skladnykh obstavynakh zhyttiediialnosti – Psychological assistance of the individual in difficult circumstances of life: Collection of reports of All-Ukrainian scientific and practical workshop.* (pp. 6–9). Chernivtsi : ChNU im. Yu. Fedkovycha [in Ukrainian].

Chykhantsova, O. (2018). Zhyttiestiikist ta yii zviazok iz tsinnostiamy osobystosti [Hardiness and its Relationship with the Values of the Personality]. *Problemy suchasnoi psykholohii – Problems of modern psychology: Collection of Research Papers of Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University and G. S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, 42*, 211–231. DOI 10.32626/2227-6246.2018-42.211-231[in Ukrainian].

Jadov, V. A. (2013). *Samoreguljatsija i prognozirovanie sotsial'nogo povedenija lichnosti: dispozitsionnaja kontseptsija [Self-regulation and prediction of social behavior of an individual: dispositional concept]*. Moskva [in Russian].

Kobasa, S. (1979). Stressful life events, personality and health. *Journal of Personality and Social Psychology*, *37*, 1–11. Retrieved from www.researchgate.net/publication/22682825.

Maddi, S. (2004). Hardiness: An operationalization of existential courage. *Journal of Humanistic Psychology*, *44*, 279–298. Retrieved from https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0022167804266101.

© Nataliia Tavrovetska

Osin, E. (2008). Subjective alienation: Measurement and correlates. *International Journal of Psychology*, *43*, 509. Retrieved from http://gateway.webofknowledge.com/gateway/Gateway.cgi?GWVersion=2&SrcAuth=ORCID&SrcApp=OrcidOrg&DestLinkType=FullRecord&DestApp=WOS_CPL&KeyUT=WOS:000259264306001&KeyUID=WOS:000259264306001.

Janoff-Bulman, R. (1992). *Shattered assumptions: Towards a new psychology of trauma*. New York : Oxford University Press.

Тавровецька Наталія. Емпіричне дослідження базисних переконань особистості в контексті подолання життєвих криз

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто теоретичні та практичні підходи у дослідженні базисних переконань особистості в контексті подолання життєвих криз. Поняття «базисні переконання» проаналізовано з когнітивної, соціальної та екзистенційної позицій. Зазначено, що травматична стресова подія є досвідом гострого і раптового зіткнення переконань людини з реальністю, й перебіг кризи залежитеме від життєстійкості людини, від рівня порушення смислових зв'язків у структурі життєвого світу особистості, що лежить в основі смисловтрати.

Проаналізовано концепцію базисних переконань Р. Янофф-Бульман, що пояснює, яким чином індивід конструює свої уявлення про навколишній світ і власне «Я». Базисні переконання – це необхідна внутрішня опора в мінливій реальності, що сприяє психічній стабільності людини та її успішності в житті, а також є важливою умовою особистісного розвитку. Але базові переконання змінюються під впливом психічної травми, адже екстремальний негативний досвід різко суперечить описаній концепції життя.

Для визначення рівня та змісту автобіографічного стресу було використано комплекс методів і методик: метод структурованого діагностичного інтерв'ю («Значущі життєві події») для отримання загальної картини позитивної та негативної подієвості автобіографії, закриту анкету «Список стресових подій» з оцінкою значущості їх впливу на емоційному, когнітивному та поведінковому рівнях і Шкалу базисних переконань «World Assumptions Scale» (Р. Янофф-Бульман).

З'ясовано рівень біографічного стресу в житті сучасних українців, який представлений широким діапазоном кризових ситуацій, включаючи найважчі. Має високий рівень представленість стресових подій, що носять всезагальний характер: природні та техногенні катастрофи,

© Наталія Тавровецька

неодноразові економічні кризи, соціально-політичні потрясіння, військовий конфлікт.

Проведено кореляційний аналіз, який доводить, що чим більше життя людини насичене стресовими подіями, тим менші оцінки вона ставить значущості їх впливу на власні емоції, когніції та поведінку і тим у меншому ступені демонструє здатність долати кризи шляхом особистісного зростання. Зроблено висновок, що насиченість життя кризовими подіями негативно позначається на базисних переконаннях про доброзичливість світу та людей і водночас позитивно корелює з переконанням про контрольованість навколишнього світу.

Ключові слова: *базисні переконання, життєві кризи, автобіографічний стрес, емоційна, дієва та когнітивна поведінка.*

Тавровецкая Наталья. Эмпирическое исследование базисных убеждений личности в контексте преодоления жизненных кризисов

АННОТАЦИЯ

В статье рассмотрены теоретические и практические подходы в исследовании базисных убеждений личности в контексте преодоления жизненных кризисов. Понятие «базисные убеждения» анализируется с когнитивной, социальной, экзистенциальной позиций. Отмечено, что травматическое стрессовое событие – это опыт острого и внезапного столкновения убеждений человека с реальностью, и ход кризиса будет зависеть от жизнестойкости человека, от степени нарушения смысловых связей в структуре жизненного мира личности, что есть основой смыслопотери.

Проанализирована концепция базисных убеждений Р. Янофф-Бульман, которая объясняет, каким образом индивид конструирует свои представления об окружающем мире и собственном «Я». Базисные убеждения – это необходимая внутренняя опора в меняющейся реальности, они способствуют психической стабильности человека и его успеху в жизни, а также являются важным условием личностного развития. Но базовые убеждения меняются под влиянием психической травмы, ведь экстремальный отрицательный опыт резко противоречит описанной концепции жизни.

Для определения уровня и содержания автобиографического стресса был использован комплекс методов и методик: метод структурированного диагностического интервью («Значимые жизненные события») для получения общей картины положительной и отрица-

© Nataliia Tavrovetska

тельной событийности автобиографии, закрытая анкета «Список стрессовых событий» с оценкой значимости их влияния на эмоциональном, когнитивном и поведенческом уровнях и шкала базисных убеждений «World Assumptions Scale» (Р. Янофф-Бульман).

Выяснено уровень биографического стресса в жизни современных украинцев, который представлен широким диапазоном кризисных ситуаций, включая тяжелые. Имеет высокий уровень представленности стрессовых событий, носящих всеобщий характер: природные и техногенные катастрофы, неоднократные экономические кризисы, социально-политические потрясения, военный конфликт.

Проведен корреляционный анализ, который доказывает, что чем больше жизнь человека насыщена стрессовыми событиями, тем меньше оценки он ставит значимости их влияния на собственные эмоции, когниции и поведение, и тем в меньшей степени демонстрирует способность преодолевать кризисы путем личностного роста. Сделан вывод, что насыщенность жизни кризисными событиями негативно сказывается на базисных убеждениях о доброжелательности мира и людей, и в то же время положительно коррелирует с убеждением о контролируемости окружающего мира.

Ключевые слова: *базисные убеждения, жизненные кризисы, автобиографический стресс, эмоциональное, действенное и когнитивное поведение.*

© Наталія Тавровецька

Problems of modern psychology (2019), 45, 381–404
DOI 10.32626/2227-6246.2019-45.381-404 **УДК 159.923**

A Psychological Content of the Conflict Behaviour of Young Adolescents

Психологічний контент конфліктної поведінки підлітків

Natalia Tokareva
Dr. in Psychology, Assistant Professor, Head of the Department of General and Age-related Psychology

Наталя Токарева
доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри загальної та вікової психології

E-mail: *tokareva152681@gmail.com*
orcid.org/0000-0003-1428-3729
Researcher ID: G-8396-2019

Kryvyi Rih State Pedagogical University, Kryvyi Rih, Ukraine
54, Gagarin av., Kryvyi Rih, Dnipropetrovsk region, 50086

Криворізький державний педагогічний університет, м. Кривий Ріг, Україна
пр. Гагаріна, 54, м. Кривий Ріг, Дніпропетровська обл., 50086

Original manuscript received April 11, 2019
Revised manuscript accepted April 30, 2019

ABSTRACT

The article presents the findings of a study of the psychological content of the destructive behaviour of young adolescents in terms of inconstant information society. It is proved that under the conditions of acceleration of the pace of the modern history and the development of the information society, a need arises to rethink the subjective indicators of the personality-related maturing of a child. It is stated that the accents are shifting in the direction of the development of critical thinking, ingenuity, creativity, self-sufficiency and flexibility of the formation of logical patterns of behaviour. The skills of shaping

The article is licensed under **CC BY-NC 4.0 International (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)**

constructive interpersonal relationships are identified as the most significant achievement of the child's personality development in the age of information progress.

The author states the most sensitive to the variability of the social environment are those teenagers, whose risks of destructive and, in particular, conflict forms of behaviour are on the increase, on the background of the manifestations of the age-specific crisis of development. It is established that the phenomenon of bulling (harassment) as a deliberate, systematically recurrent aggressive form of behaviour based on the social inequality and / or the inequality of physical force is common among young adolescents. It is proved that teenage bulling and destructive forms of schoolchildren's behaviour in the period of transition to adulthood acquire the signs of instrumental aggression, and are a variety of protection from the disrespect to personality.

The author describes the results of the research devoted to modern adolescents' behavioral strategies in conflict situations. It was empirically investigated the substance structure of the personological profile of the propensity for conflict and adolescent aggressiveness. It is established that the most significant personality characteristics of the complex of symptoms of aggressiveness and the propensity for conflict in young adolescents are uncompromising attitude and irascibility; in the complex of aggressiveness, positive aggressiveness prevails, which is characterized by such distinctive features of behaviour as offensiveness and intransigence.

The conclusion is drawn that the purpose of teenagers' conflict is mainly to upset the psychological balance of opponents and to assert oneself, which is explained by the lack of experience in constructive behaviour and dialogic communication skills. It is stated that modelling optimum personality constructs in adolescence is possible only in the context of acquiring personal experience of successful rational-constructive behaviour and enhancing the psychological culture of dialogic partnership.

Key words: *adolescent, personality profile, psychological resource, conflict, conflict behavior, behavioral strategy, conflict situation.*

Вступ

Полімодальність розвитку суспільства у вимірах XXI століття ставить перед особистістю складні завдання переосмислення контекстуальної програми самореалізації. Руйнація усталених стереотипів світосприймання, множинність конфігурацій спілкування у мультикластерних мережах Internet-простору, невизначеність схем життєво-

© Наталя Токарева

рення й ризики прийняття відповідальних рішень вносять суттєві корективи у загальноприйняті моделі становлення особистості у несталих умовах буття; у цьому контексті відбувається переосмислення суб'єктивних індикаторів дорослішання особистості. Акценти зміщуються у напрямах розвитку критичного мислення, творчої винахідливості, креативності, самостійності, гнучкості утворення логічних схем поведінки (Лисенко, 2002; Токарева, 2015; Шамне, 2015). Проте науковою спільнотою найдоцільнішим надбанням особистісного розвитку дитини в епоху інформаційного прогресу вважаються навички вибудовування конструктивних міжособистісних стосунків. Адже смисл існування особистості (у контексті екзистенційної філософії) визначають стосунки з Іншими Я (alter Ego), котрі є фактами феноменологічної сфери людської сутності; взаємодія з Іншими – це умова існування особистості, що забезпечує можливість самопізнання й, водночас, можливість вийти за межі свого існування, прийняти своє «буття-для-Іншого» і через нього – себе як «абсолютну цінність», стати цілісною особистістю й осягнути сенс свого існування. Особливо актуальними означені тенденції є у підлітковий період ґенези буття, упродовж якого інтимно-особистісне конгруентне спілкування виконує функцію провідної діяльності та, разом із тим, на тлі проявів вікової кризи розвитку зростають ризики деструктивних, конфліктних форм поведінки. Для підлітків система міжособистісних стосунків виступає полем постійного зіткнення, пов'язаного зі з'ясуванням особистісних проблем і самоствердженням. Підлітки вдаються до конфліктної поведінки й бунтарства як до основного способу досягнення автономії від дорослих (Білик, 2017; Резнікова & Солодка, 2018).

Численні дослідження поведінкових патернів підлітків засвідчують нестійкість, агресивність поведінки особистості у період дорослішання, що пов'язано, переважно, з низьким рівнем комунікативної культури (Bochaver, Zhilinskaya & Khlomov, 2015; Токарева, 2015), відсутністю

© Natalia Tokareva

навичок адаптивного реагування на конфліктні ситуації (Леонов, 2002; Гіренко, 2014; Резнікова & Солодка, 2018), недостатнім рівнем розвитку толерантності свідомості (Лисенко, 2002; Гіренко, 2014) трансформаційного суспільства загалом (Бочавер & Хломов, 2013: 152). Поширення неадаптивних (конфліктних) моделей поведінки у системі освіти руйнує схеми гармонійного форматування персонологічного профілю суб'єктів навчально-виховного процесу (Токарева, 2018), шкодить психічному здоров'ю (Ващенко & Іваненко, 2018), зумовлює розвиток особистісної конфліктності (Ульянова, 2017) суб'єктів освітньої взаємодії. Д. В. Жарова й Е. Ю. Терех однією з основних передумов деструктивної поведінки школярів у освітньому просторі визнають неповагу в ставленні до особистості підлітків (Жарова & Терех, 2018: 79). У підлітковому віці деструктивні форми поведінки набувають ознак інструментальної агресії, є своєрідним різновидом захисту дитини у період дорослішання (Olweus, 1993), а конфліктологічний досвід виступає невід'ємною умовою для формування патернів поведінки людини в різних психологічно складних і напружених стосунках (Гіренко, 2014: 59).

Разом із тим, незважаючи на численні дослідження конфліктних і агресивних сценаріїв поведінки особистості, змістова сутність деструктивної поведінки сучасних підлітків залишається на периферії психолого-педагогічних розвідок.

Зважаючи на практичні запити реформування сучасного освітнього простору, потребу психологічної служби закладів середньої освіти в означенні векторів психолого-педагогічного супроводу дорослішання підлітків в умовах несталого середовища, нами було обрано за **мету статті** розширення уявлень про конфліктну поведінку школярів підліткового віку в умовах несталого інформаційного середовища, а також вивчення потенційних можливостей підвищення психологічної культури діалогічного партнерства підлітків.

© Наталя Токарева

Завдання статті

Досягнення мети передбачало вирішення низки завдань: 1) дослідити стилі поведінки сучасних підлітків у конфліктних ситуаціях; 2) розглянути базові компоненти персонологічного профілю агресивності й конфліктності підлітків; 3) урахувати специфіку міжстатевої диференціації респондентів при дослідженні змістової структури профілю агресивності й конфліктності підлітків; 4) окреслити корекційний потенціал моделювання конструктивних стратегій спілкування у площині підвищення психологічної культури діалогічного партнерства школярів підліткового віку.

Методи та методики дослідження

Необхідність перевірки теоретичних положень щодо психологічного контенту конфліктної поведінки підлітків і конфліктності як передумови деструктивної поведінки зумовила логіку проведення емпіричного дослідження.

Базою емпіричного дослідження було обрано загальноосвітні школи I–III ступенів м. Кривого Рогу. Вибірку склали 432 учні віком 11–15 років.

У якості психодіагностичного інструментарію було використано тестові методики «Оцінка способів реагування у конфлікті» (К. Н. Томас; адаптований варіант Н. В. Гришиної) та «Особистісна агресивність і конфліктність» (Є. П. Ільїн, П. А. Ковальов), призначені для виявлення схильності суб'єкта до конфліктності й агресивності як особистісних властивостей; ураховувалися також результати включеного спостереження за поведінковими сценаріями школярів підліткового віку й експертні оцінки поведінкових сценаріїв підлітків вибіркової сукупності вчителями шкіл. Аналізу підлягали способи реагування підлітків у конфліктних ситуаціях, психологічні особливості виявлення особистісної конфліктності, деструктивні поведінкові схеми і сценарії підлітків у навчальній діяльності й у міжособистісній комунікації.

© Natalia Tokareva

При узагальненні й аналізі емпіричних матеріалів було використано комп'ютерну статистичну програму IBM SPSS Statistics 19 («Statistical Package for the Social Science»). Змінні було перевірено на нормативність розподілу ознаки.

Результати та дискусії

Ґрунтовне вивчення механізмів моделювання особистісних конструктів (Токарева, 2015) у вимірах соціально-когнітивної теорії (Bandura, 1978) дає підстави констатувати здатність людини упродовж життя засвоювати різноманітні поведінкові патерни й ускладнювати персонологічний досвід реагування на змінні ситуації життєтворення. У цьому контексті поведінка може інтерпретуватися не лише як функція, але й як незалежна змінна, що впливає на особистість. Модель реципрокного детермінізму (*reciprocal determinism*) А. Бандури доводить, зокрема, що поведінка людини є результатом взаємодії особистісних чинників (у тому числі мислення і пізнавальної здатності), явищ навколишнього середовища і дій самої людини. Відповідно, особистості не є ні безпорадними об'єктами, контрольованими силами оточення, ні абсолютно вільними істотами, котрі можуть робити усе, що їм заманеться (Bandura, 1978: 356–357).

Становлення особистості підлітків у контексті дорослішання реалізується шляхом активного формування особистісних сценаріїв життя і поведінкової культури суб'єктів життєтворення. Важливим чинником, що впливає на поведінку, ускладнює і модифікує процес становлення життєвої позиції особистості у вимірах даного хронотопу, є персонологічний профіль людини – динамічна система особистісних конструктів, що забезпечує, зокрема, здатність «конструктивної та безпечної взаємодії з соціальним середовищем у складних взаємозалежних ситуаціях, регулює власну поведінку при зіткненні з конфліктогенами, забез-

© Наталя Токарева

печує вибір і реалізацію конфліктної стратегії вирішення значущих для людини питань» (Гіренко, 2014: 60–61).

Для аналізу стратегій поведінки сучасних підлітків у конфліктних ситуаціях було використано методику «Оцінка способів реагування у конфлікті» (K. Thomas; адаптований варіант Н. В. Гришиної); діагностичний потенціал цієї методики дав змогу визначити типові форми соціальної поведінки підлітків вибіркової сукупності у ситуації конфлікту (табл. 1.) згідно з двомірною концепцією регулювання конфлікту К. Томаса, основними вимірами якої є наполегливість (зосередженість особистості на власних інтересах) і кооперація (увага особистості до інтересів інших людей).

Таблиця 1

Показники середніх величин типів поведінки у конфліктах підлітків вибіркової сукупності

Критерії аналізу / Типи поведінки особистості у конфліктах	Середні величини (Мх) виявлення показників (N = 432)	95% довірчий інтервал для середнього	
		Нижній поріг	Верхній поріг
Конкуренція	**6,10**	5,88	6,33
Уникнення	5,07	4,80	5,33
Пристосування	**6,63**	6,36	6,89
Співпраця	5,44	5,07	5,81
Компроміс	**6,50**	6,17	6,83

Ранжування середніх величин виявлення типів поведінки респондентів у конфліктних ситуаціях дозволило визначити в якості найпредставленіших способів реагування підлітків вибіркової сукупності пристосування (Мх = 6,63) і компроміс (Мх = 6,50), що є цілком адаптивними, проте не завжди оптимальними моделями по-

© Natalia Tokareva

ведінки. Вибір підлітками означених стратегій свідчить про їхню готовність поступатися особистісними інтересами на користь конкурента (модель пристосування обрали 27,3% респондентів (118 осіб)) або про зорієнтованість на досягнення балансу (модель компромісу в якості пріоритетної обрали 20,1% підлітків (87 осіб)). Водночас значна частина підлітків (19,4% (84 особи)) у якості пріоритетної стратегії поведінки у конфлікті обирає стиль конкуренції (Мх = 6,10), демонструючи прагнення задовольняти власні інтереси, ігноруючи інтереси інших людей, готовність до агресивної поведінки відстоювання власних інтересів у конфліктних ситуаціях. Аналіз результатів дослідження також засвідчив, що підлітки у своїй більшості не схильні уникати взаємостосунків у конфліктних ситуаціях (лише 5,6% респондентів вибіркової сукупності (24 особи) віддають перевагу цій стратегії реагування), а також не готові активно налагоджувати співпрацю у складних ситуаціях взаємодії (лише 10,4% (45 осіб) досліджуваних обирають такий тип поведінки як пріоритетний). Крім того, 17,2% підлітків (74 особи) демонструють несталість поведінкових стратегій у конфліктах і ситуативно користуються доступними моделями соціального реагування, віддаючи перевагу адаптивним і компенсаторним тенденціям. Тож можна констатувати досить активну позицію переважної кількості підлітків у ситуаціях конфлікту, хоча й не достатньо конструктивну, що, у свою чергу, означає необхідність корекційно-розвивального впливу на поведінкові стратегії підлітків у площині кваліфікованого психолого-педагогічного супроводу особистісного становлення.

Співставлення емпіричних даних, що означують стратегії поведінки у конфліктних ситуаціях підлітків різних вікових груп (11–15 років), дає змогу зафіксувати тенденції динаміки конфліктної поведінки респондентів (табл. 2).

© Наталя Токарева

Таблиця 2

Динаміка типів поведінки у конфліктах підлітків різних вікових груп

Вікові групи / Типи поведінки особистості у конфліктах	11 років (N = 43)	12 років (N = 123)	13 років (N = 103)	14 років (N = 108)	15 років (N = 55)
	Середні величини (Mx)				
Конкуренція	**5,93**	5,10	5,76	5,49	4,50
Уникання	5,09	5,07	**5,14**	5,02	4,75
Пристосування	5,84	6,89	6,07	6,60	**7,37**
Співпраця	5,77	**6,51**	5,93	5,91	5,87
Компроміс	6,51	6,35	6,74	6,91	**7,37**

Аналіз максимальних показників Mx типів поведінки особистості у конфліктних ситуаціях у віковій динаміці підліткового періоду ґенези буття засвідчив зниження схильності підлітків до конкуренції (від 5,93 у молодших підлітків до 4,50 у поведінці старших підлітків) і зростання середніх показників таких моделей, як пристосування і компроміс (від 5,84 і 6,51 відповідно у молодшій підлітковій групі до 7,37 у старших підлітків), що пояснюється збільшенням конструктивного особистісного досвіду підлітків у процесі соціалізації особистості. Виявлена тенденція свідчить про інтегрованість у поведінкових сценаріях старших підлітків зосередженості на власних інтересах та уважного ставлення до інтересів інших людей. Водночас динаміка використання стратегії співпраці відзначається деструктивними тенденціями: максимум виявлення (Mx = 6,51) притаманний підліткам 12 років, що свідчить про готовність підлітків цієї вікової групи до активної взаємодії й толерантного ставлення до інтересів інших людей, але надалі спостерігається зниження частотності вибору підлітками зазначеної стратегії (Mx = 5,87 у підлітків старшої групи). Однак подальший статистичний

© Natalia Tokareva

однофакторний дисперсійний аналіз ANOVA, коректність застосування якого перевірено із залученням критерію однорідності дисперсій Ливіня (при $p > 0,05$), засвідчив, що відмінності між віковими групами у виявленні типів поведінки у конфлікті є статистично не значущими ($p > 0,05$): Мх порівнюваних величин відрізняються лише кількісно. Отже, у процесі дорослішання динаміка соціальної поведінки підлітків різних вікових груп у ситуації конфлікту є лише потенційно означеною (кількісною) і не реалізується у якісних статистично достовірних зрушеннях поведінкового профілю суб'єктогенезу. Розмитість поведінкового профілю респондентів вибіркової сукупності свідчить про амбівалентність поведінкових реакцій підлітків у ситуації конфлікту, що детермінує ситуативність зосередженості особистості на власних інтересах та / або на інтересах інших людей.

Кореляційний аналіз із застосуванням коефіцієнта рангової кореляції rs Спірмена виявив зв'язок між віковою групою респондентів і компромісом ($r = 0,148$) як способом реагування підлітків у ситуації конфлікту на достатньому рівні статистичної значущості ($p \leq 0,05$). Виявлений взаємозв'язок є слабким ($0,01 < r \leq 0,29$), проте означує потенційний напрям (можливість) позитивного розвитку стратегії компромісу в поведінковому профілі підлітків.

Задля уточнення змістовності становлення персонологічного профілю суб'єктів життєтворення, що позначається на стратегіях поведінки у ситуаціях конфлікту підлітків, нами був здійснений аналіз особистісної агресивності й конфліктності як особистісних характеристик підлітків за допомогою методики Є. П. Ільїна і П. А. Ковальова. Ранжування виявлених параметрів особистісної агресивності та конфліктності у вибірковій сукупності підлітків дало змогу виокремити найбільш значущі характеристики досліджуваного симптомокомплексу: безкомпромісність (Мх = 7,34) і запальність (Мх=4,97). Безкомпромісність тлумачиться як особливість поведінки людини (або риса

© Наталя Токарева

характеру), що позначає непоступливість, ультиматизм, упертість. Запальність розглядається як нестриманість, активна злостивість особистості. Високі рангові позиції цих особистісних характеристик у респондентів дають підстави констатувати амбівалентність особистісних характеристик підлітків: ригідність поведінкових реакцій поєднується з недостатністю самоконтролю, що зумовлює певну неадекватність (деструктивність) вираження власних думок та емоцій у процесі соціальної взаємодії і дезадаптивність поведінкових реакцій.

Співставлення часток позитивної та негативної агресивності у поведінковому профілі підлітків свідчить про відносне домінування позитивної агресивності (Мх = 8,32), показниками якої є такі особливості поведінки, як наступальність і непоступливість. Досить високим є також узагальнений показник загальної конфліктності підлітків (Мх = 20,67), що виражається у безкомпромісності, образливості, мстивості та запальності особистості й свідчить про недостатність сформованості конструктивних сценаріїв поведінки у підлітковому віці.

Подальший аналіз особистісного профілю конфліктності підлітків різних вікових груп (11–15 років) дав змогу прослідкувати основні тенденції вікової динаміки розвитку цих змінних (табл. 3).

Аналіз середніх величин (Мх) виявлення патернів особистісної агресивності й конфліктності у різних вікових групах підлітків зафіксував найбільшу напруженість особистісного профілю молодших підлітків: крива динаміки таких змістових характеристик особистісної агресивності, як уразливість (Мх = 5,19), нетерпимість (Мх = 4,12) і підозріливість (Мх = 4,62) досягає максимуму прояву і відображає суперечливі поведінкові тенденції у молодшому підлітковому віці (11 років). Найпредставленішими у поведінкових сценаріях 11-річних підлітків також є вектори негативної агресивності (Мх = 8,37) і загальної конфліктності (Мх = 21,87).

© Natalia Tokareva

Таблиця 3

Динаміка особистісної агресивності й конфліктності підлітків вибіркової сукупності

Вікові групи / Параметри особистісної агресивності й конфліктності	11 років (N = 43)	12 років (N = 123)	13 років (N = 103)	14 років (N = 108)	15 років (N = 55)
	Середні величини (Мх)				
Запальність	5,31	5,18	**5,54**	4,12	4,17
Наступальність	4,81	**4,91**	4,04	4,24	3,83
Уразливість	**5,19**	4,45	4,58	3,00	3,50
Непоступливість	3,37	**4,76**	3,46	3,28	4,17
Безкомпромісність	6,69	6,51	7,50	**8,48**	8,17
Мстивість	4,56	**4,61**	3,71	3,00	3,83
Нетерпимість	**4,12**	3,61	3,42	2,68	2,50
Підозріливість	**4,62**	4,57	4,58	3,76	4,17
Позитивна агресивність	7,69	**9,67**	7,37	7,68	9,00
Негативна агресивність	**8,37**	8,27	6,79	5,64	5,83
Конфліктність	**21,87**	20,30	**21,87**	19,40	20,00

Досить складним у ґенезі особистісного буття підлітків є також період 12 років, означений максимумом виявлення Мх таких змістових характеристик особистісної агресивності, як наступальність (Мх = 4,9091), непоступливість (Мх = 4,76) і мстивість (Мх = 4,61). Проте вектор агресивності 12-річних підлітків має позитивне спрямування (Мх = 9,67), що зумовлює готовність до компромісу у вирішенні конфліктних ситуацій (безкомпромісність як параметр особистісної агресивності у цій віковій групі виявляється мінімально (Мх = 6,51) порівняно з іншими віковими групами).

© Наталя Токарева

Особливим смисловим акцентом профілю конфліктності підлітків 13 років є високий рівень (максимальні показники Мх) запальності (Мх = 5,54) і загальна конфліктність (Мх = 21,87) респондентів цієї вікової групи.

Найбільш адаптивною (безконфліктною), згідно з даними психодіагностичного вимірювання, є поведінка підлітків 14 років, профіль особистісної конфліктності яких відзначений максимумом кривої динаміки безкомпромісності. Інші параметри симптомокомплексу конфліктності (у тому числі й вектор загальної конфліктності) у системі особистісних конструктів 14-річних підлітків представлені мінімально. Нейтральним є також персонологічний профіль конфліктності підлітків 15 років: мінімально вираженими виявилися такі параметри, як наступальність (Мх = 3,83) і нетерпимість (Мх = 2,50); максимальні показники Мх у структурі симптомокомплексу агресивності та конфліктності 15-річних підлітків відсутні.

Однофакторний дисперсійний аналіз засвідчив статистично достовірні значущі відмінності між Мх у різних вікових групах підлітків за такими параметрами, як уразливість (0,007 при $p \leq 0,05$), мстивість (0,017 при $p \leq 0,05$) і негативна агресивність (0,007 при $p \leq 0,05$). Підтвердження статистичної значущості відмінностей елементів структури симптомокомплексу особистісної агресивності та конфліктності у вікових групах підлітків забезпечив непараметричний (ранговий) односторонній дисперсійний аналіз Краскела – Волліса, який дає змогу перевірити відмінності між віковими групами підлітків за рівнем вираження досліджуваної ознаки. Установлено, що рівень вираження уразливості (0,014 при $p \leq 0,05$), непоступливості (0,025 при $p \leq 0,05$), безкомпромісності (0,003 при $p \leq 0,05$) і мстивості (0,003 при $p \leq 0,05$) у різних вікових групах підлітків статистично достовірно відрізняється. Крім того, підлітки на різних етапах дорослішання демонструють статистично достовірно різний рівень розвитку позитивної (0,049 при $p \leq 0,05$) і негативної (0,001 при $p \leq 0,05$) агресивності.

© Natalia Tokareva

Рівень виявлення інших параметрів симптомокомплексу особистісної агресивності та конфліктності у різних вікових групах підлітків статистично значуще не відрізняється (при $p > 0{,}05$).

Співставлення результатів психодіагностичного вимірювання змістових характеристик персонологічного профілю конфліктності підлітків різної статі обумовило виявлення основних тенденцій цієї змінної у площині міжстатевої диференціації підлітків (табл. 4.).

Таблиця 4

Міжстатеві відмінності середніх величин особистісної агресивності й конфліктності підлітків вибіркової сукупності

Критерії аналізу / Параметри особистісної агресивності й конфліктності	Хлопці (N = 247)		Дівчата (N = 185)	
	Середнє (Mx)	Стандартне відхилення	Середнє (Mx)	Стандартне відхилення
Запальність	**5,03**	2,01	**4,86**	2,19
Наступальність	**4,83**	2,06	3,81	1,95
Уразливість	4,24	2,22	**4,11**	1,90
Непоступливість	4,04	2,26	3,51	2,05
Безкомпромісність	**7,25**	2,38	**7,49**	2,09
Мстивість	4,28	1,97	3,38	1,78
Нетерпимість	3,48	1,84	3,13	1,75
Підозріливість	**4,43**	2,02	**4,24**	1,75
Позитивна агресивність	**8,82**	3,75	7,40	3,46
Негативна агресивність	7,64	3,31	6,32	2,69
Конфліктність	20,55	4,54	**20,89**	4,71

© Наталя Токарева

У поведінковому профілі конфліктності підлітків-хлопців найбільш вираженими є такі характеристики, як безкомпромісність (Мх = 7,25, І рангова позиція), запальність (Мх = 5,03; ІІ рангова позиція), що узгоджується з імпульсивним характером реагування хлопців у суперечливих ситуаціях. Активно виявляються підлітками-хлопцями і такі параметри особистісного профілю, як наступальність (Мх = 4,83) і підозріливість (Мх = 4,43), що засвідчує суперечливий характер міжособистісних інтеракцій. Найменш вираженою характеристикою підлітків окресленої соціальної групи є нетерпимість (Мх = 3,48), що може інтерпретуватися як відкритість хлопців-підлітків амбівалентному досвіду, толерантність життєвої позиції у несталих соціокультурних умовах суспільства епохи постмодернізму.

Профіль конфліктності дівчат підліткового віку відзначається тотожними тенденціями: на першому плані особистісних характеристик зафіксовано безкомпромісність (Мх = 7,49, І рангова позиція) і запальність (Мх = 4,86; ІІ рангова позиція), що підтверджує імпульсивність підлітків незалежно від статевої приналежності. Привертає увагу в симптомокомплексі особистісної конфліктності дівчат-підлітків досить високий рівень вираження підозріливості (Мх = 4,24) та уразливості (Мх = 4,11), що може спричиняти деструктивні реакції дівчат у системі полісуб'єктної взаємодії. Прояви нетерпимості в особистісному профілі дівчат, як і у хлопців, мають найменший рівень прояву (Мх = 3,13).

Співставлення середніх величин позитивної та негативної агресивності підлітків різної статі вказує на переважання позитивної агресивності (показники дещо вищі у підлітків-хлопців), виявлення загальної конфліктності відносно більш виражене у профілі агресивності дівчат (Мх = 20,89 порівняно з Мх = 20,55 у підлітків-хлопців).

Загалом відмінності симптомокомплексів агресивності й конфліктності підлітків різної статі є відносними, що

© Natalia Tokareva

свідчить про тотожність особистісних профілів школярів цієї вікової групи. Це підтверджують дані статистичного аналізу із застосуванням t-критерію Стьюдента для порівняння незалежних вибірок. Установлено статистичну значущість відмінностей між групами підлітків різної статі у виявленні наступальності (0,015 при $p \leq 0,05$) і мстивості (0,022 при $p \leq 0,05$) як елементів персонологічного профілю конфліктності. Рівень вираження цих ознак у підлітків різної статі має позитивний вектор спрямування, а отже, є статистично достовірно вищим у вибірці хлопців підліткового віку ($t = 2,47$ і $t = 2,32$ відповідно). Крім того, статистично значущі відмінності між підлітками різної статі існують у виявленні негативної агресивності (0,041 при $p \leq 0,05$ і $t = 2,07$), що більш виражена в особистісному профілі хлопців.

Кореляційний аналіз із застосуванням коефіцієнта рангової кореляції rs Спірмена не виявив статистично значущого зв'язку між статевими відмінностями респондентів і показниками особистісної конфліктності підлітків. Спостереження за поведінковими сценаріями школярів підліткового віку та результати експертних оцінок учителями шкіл поведінкових сценаріїв підлітків вибіркової сукупності підтвердили відсутність суттєвих міжстатевих відмінностей у поведінці підлітків.

Висновки

Результати теоретичного аналізу проблемного поля виявлення деструктивної поведінки підлітків доводять, що поведінкові стратегії особистості формуються упродовж життя і є результатом взаємодії вимірів соціокультурного середовища, особистісних чинників та активності самої людини. Значущість цих чинників на різних етапах онтогенезу змінюється; у підлітковому віці особистісне становлення відбувається переважно у контекстуальному профілі ґенези персонологічних конструктів. Особистісні харак-

© Наталя Токарева

теристики підлітків детермінують поведінкові сценарії, зокрема – сценарії конфліктної поведінки.

Багато підлітків у процесі міжособистісного спілкування виявляють імпульсивність, нестриманість в емоціях, низький рівень самоконтролю й поведінкової культури. Найбільш значущими особистісними характеристиками персонологічного профілю конфліктності підлітків є безкомпромісність, запальність, наступальність і непоступливість, що спричиняє деструктивні моделі поведінки.

Водночас дані емпіричного дослідження стратегій поведінки у конфліктних ситуаціях і персонологічного профілю конфліктності школярів підліткового віку доводять, що у процесі дорослішання поведінка підлітків різних вікових груп статистично достовірно не відрізняється. Відсутні суттєві відмінності також і у симптомокомплексі конфліктності підлітків різної статі.

Підлітки у конфліктних ситуаціях руйнують психологічну рівновагу опонентів і самостверджуються за їх рахунок, що пояснюється відсутністю досвіду конструктивної поведінки й навичок діалогічної комунікації. Конфліктність підлітків часто є результатом нездатності школярів довести свою думку засобами соціально прийнятної форми комунікації – діалогу, що дає підстави припустити дефекти соціального розвитку підлітків (наявність власного травматичного досвіду, приклади жорстокого поводження у сім'ї тощо). У контексті означеного не викликає сумніву необхідність психолого-педагогічної корекції деструктивних поведінкових патернів підлітків шляхом формування комунікативної культури особистості, засвоєння конструктивних стратегій спілкування. Розвиток особистості у період дорослішання має відбуватися через збагачення і перетворення суб'єктивного досвіду як важливого джерела оптимальної адаптації у ситуації невизначеності. Проте недостатність навичок моделювання необхідних поведінкових сценаріїв у індивідуальному досвіді підлітка детермінує проблемність об'єктивації стратегій життєтворчості

© Natalia Tokareva

у реальному житті підлітка. Підлітки (особливо – молодші підлітки) не навчені прийомам діалогічної комунікації, що характеризується орієнтацією на рівноправне спілкування, засноване на взаємній повазі й довірі; для них складно відстоювати у суперечках свою точку зору соціально прийнятними способами, що спричиняє хвилі агресії й прояв конфліктності.

Результати вивчення означеної проблеми та досвід корекційно-розвивальної діяльності дозволяють стверджувати, що моделювання оптимальних особистісних конструктів у підлітковому віці можливе лише у контексті набуття персонального досвіду успішної раціонально-конструктивної поведінки.

У результаті систематичного стимулювання (комунікативного моделювання) поведінкових сценаріїв підлітків відбувається перебудова індивідуального пізнавального досвіду, що призводить до появи індивідуально значущих життєвих сценаріїв особистості у парадигмах смислової реальності. Лише цілеспрямована соціально-психологічна стимуляція й оптимальне підкріплення адекватних вчинків особистості забезпечить формування у школярів підліткової групи необхідної установки на реалізацію адаптивних моделей поведінки, формування і закріплення у життєвому сценарії адекватної ситуації моделі поведінки. Комунікативне моделювання конструктивного особистісного профілю у контексті психолого-педагогічного супроводу суб'єктів освітнього простору має відповідати базовим стратегічним принципам гуманізації освіти:

- акцент на ресурсах особистості, врахування індивідуальних можливостей та особливостей поведінки;
- аналіз попереднього досвіду, світогляду, інтересів особистості;
- нетеоретичне, нестандартизоване бачення проблеми й спирання на суб'єктивну віру особистості у власні можливості;

© Наталя Токарева

- приклади співробітництва і відкритості у стосунках між усіма суб'єктами навчально-виховного процесу;
- технічна пластичність, володіння необхідними знаннями й уміннями психологічної допомоги особистості.

Ефективними психотехніками соціально-психологічного впливу на особистісний профіль підлітків є методи дебатів і дискусійного аналізу проблемних ситуацій, що підсилюють (або активують) вплив інтелекту на поведінку. Реалізація означених принципів у системі психологічного супроводу особистості в закладах освіти дасть змогу якісно змінити ефективність особистісного розвитку та формату-вання поведінкових сценаріїв особистості.

Здійснений аналіз не вичерпує усіх аспектів порушеної проблеми. Отримані дані можуть бути покладені в основу подальшої дослідницької роботи з визначення шляхів оптимізації поведінкових сценаріїв підлітків.

Література

Білик Н. М. Соціально-педагогічна технологія медіаторства у вирішенні конфліктів між молодшими підлітками: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05. Київ, 2017. 20 с.

Бочавер А. А., Хломов К. Д. Буллинг как объект исследований и культурный феномен. *Психология. Журнал Высшей школы экономики*. 2013. № 10 (3). С. 149–159.

Ващенко І. В., Іваненко Б. Б. Психологічні ресурси особистості в подоланні складних життєвих ситуацій. *Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені І. Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України* / За наук. ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2018. Вип. 40. С. 33–50.

Гіренко С. П. Формування конфліктологічної культури особистості в контексті трансформації її самосвідомості. *Вісник Національного університету оборони України. Питання педагогіки*. 2014. № 3 (46). С. 59–64.

Жарова Д. В., Терех Е. Ю. Психологические особенности подросткового буллинга. *Научно-педагогическое обозрение. Pedagogical Review*. 2018. № 1 (19). С.102–116. DOI 10.23951/2307-6127-2018-1-79-84.

© Natalia Tokareva

Леонов Н. И. Психология конфликтного поведения: дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.05. Ярославль, 2002. 415 с.

Лисенко О. М. Конфліктна поведінка особистості за умов трансформації українського суспільства: автореф. дис. … канд. соціол. наук: 22.00.01. Харків, 2002. 20 с.

Резнікова О. А., Солодка О. В. Психологічні особливості поведінки підлітків у конфліктних ситуаціях. *Теорія і практика сучасної психології.* 2018. № 2. С. 168–172.

Свириденко И. Н. Конфликтность личности с разными уровнями зрелости: автореф. дис. … канд. психол. наук: 19. 00. 01. Екатеринбург, 2007. 23 с.

Токарева Н. Вариативность личностного развития подростков в условиях реформирования образовательного пространства. *Psychologiczne Zeszyty Naukowe. Człowiek w całokształcie zycia: rodzina – edukacja – praca*. Zielona Góra, 2018. № 1. С. 35–48.

Токарева Н. М. Психологія комунікативного моделювання особистісних конструктів у підлітковому віці: дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.07. Київ, 2015. 530 с.

Ульянова Т. Ю. Індивідуально-психологічні особливості конфліктності як властивості особистості: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. Одеса, 2017. 256 с.

Шамне А. В. Теорія та практика психосоціального розвитку у підлітково-юнацькому віці: монографія. Київ : ТОВ ВНП «Інтерсервіс», 2015. 488 с.

Bandura, A. (1978). The self system in reciprocal determinism. *American Psychologist, 3,* 356–357.

Bochaver, A. A., Zhilinskaya, A. V., & Khlomov, K. D. (2015). School Bullying and Teachers' Attitudes. *Social Psychology & Society, 6,* Issue 1, 100–113.

Olweus, D. (1993). Bullying at School: What We Know and What We Can Do (Understanding Children's Worlds). Oxford : Blackwell Publishing. P. 152.

References

Bilyk, N. M. (2017). Sotsialno-pedahohichna tekhnolohiia mediatorstva u vyrishenni konfliktiv mizh molodshymy pidlitkamy [Social-pedagogical technology of mediatorism in solving conflicts between younger teens]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

Bochaver, A. A., & Hlomov, K. D. (2013). Bulling kak objekt issledovanij i kul'turnyj fenomen [Bulling as an object of research and a cultural phenomenon]. *Psihologija. Zhurnal Vysshej shkoly jekonomiki – Psychology. Journal of a higher school of economics, 10* (3), 149–159 [in Russian].

© Наталя Токарева

Vashchenko, I. V., & Ivanenko, B. B. (2018). Psykholohichni resursy osobystosti v podolanni skladnykh zhyttievykh sytuatsii [Psychological resources of the personality in overcoming difficult life situations]. *Problemy suchasnoi psykholohii – Problems of modern psychology: Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, G. S. Kostiuk Institute of psychology of NAES of Ukraine, 40*, 33–50. Kamianets-Podilskyi : Aksioma [in Ukrainian].

Hirenko, S. P. (2014). Formuvannia konfliktolohichnoi kultury osobystosti v konteksti transformatsii yii samosvidomosti [Formation of the conflictological culture of the individual in the context of transformation of his consciousness]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy. Pytannia pedahohiky – Newsletter of the National Defense University of Ukraine. Issues on Pedagogy*, 3 (46), 59–64 [in Ukrainian].

Zharova, D. V., & Tereh, E. Ju. (2018). Psihologicheskie osobennosti podrostkovogo bullinga [Psychological features of teenage bullying.]. *Nauchno-pedagogicheskoe obozrenie – Pedagogical Review*, *1* (19), 102–116. DOI 10.23951/2307-6127-2018-1-79-84 [in Russian].

Leonov, N. I. (2002). Psihologija konfliktnogo povedenija [Psychology of Conflict Behavior]. *Doctor's thesis*. Jaroslavl' [in Russian].

Lysenko, O. M. (2002). Konfliktna povedinka osobystosti za umov transformatsii ukrainskoho suspilstva [Conflict behavior of the individual in the conditions of transformation of Ukrainian society]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].

Reznikova, O. A., & Solodka, O. V. (2018). Psykholohichni osoblyvosti povedinky pidlitkiv u konfliktnykh sytuatsiiakh [Psychological peculiarities of behavior of adolescents in conflict situations]. *Teoriia i praktyka suchasnoi psykholohii – Theory and practice of modern psychology*, *2*, 168–172 [in Ukrainian].

Sviridenko, I. H. (2007). Konfliktnost' lichnosti s raznymi urovnjami zrelosti [Personality conflict with different levels of maturity]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Jekaterinburg [in Russian].

Tokareva, N. (2018). Variativnost' lichnostnogo razvitija podrostkov v uslovijah reformirovanija obrazovatel'nogo prostranstva [Variability of the personal development of adolescents in the context of reforming the educational space]. *Psychologiczne Zeszyty Naukowe. Czlowiek w calokształcie zycia: rodzina – edukacja – praca*. Zielona Gora, *1*, 35–48 [in Russian].

Tokareva, N. M. (2015). Psykholohiia komunikatyvnoho modeliuvannia osobystisnykh konstruktiv u pidlitkovomu vitsi [Psychology of communicative modeling of personality constructs in adolescence]. *Doctor's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

Ulianova, T. Yu. (2017). Indyvidualno-psykholohichni osoblyvosti konfliktnosti yak vlastyvosti osobystosti [Individual psychological pecu-

© Natalia Tokareva

liarities of conflict as property of personality]. *Candidate's thesis*. Odesa [in Ukrainian].

Shamne, A. V. (2015). *Teoriia ta praktyka psykhosotscialnoho rozvytku u pidlitkovo-iunatskomu vitsi [Theory and practice of psychosocial development in adolescent age]*. Kyiv : TOV VNP «Interservis» [in Ukrainian].

Bandura, A. (1978). The self system in reciprocal determinism. *American Psychologist, 3,* 356–357.

Bochaver, A. A., Zhilinskaya, A. V., & Khlomov, K. D. (2015). School Bullying and Teachers' Attitudes. *Social Psychology & Society*, *6* (1), 100–113.

Olweus, D. (1993). *Bullying at School: What We Know and What We Can Do (Understanding Children's Worlds)*. Oxford : Blackwell Publishing.

Токарева Наталя. Психологічний контент конфліктної поведінки підлітків

АНОТАЦІЯ

У статті представлено результати дослідження психологічного контенту деструктивної поведінки підлітків у вимірах несталого інформаційного суспільства. Доведено, що в умовах прискорення темпів сучасної історії, розбудови інформаційного суспільства виникає потреба переосмислення суб'єктивних індикаторів особистісного дорослішання дитини. Констатовано, що акценти зміщуються у напрямах розвитку критичного мислення, творчої винахідливості, креативності, самостійності, гнучкості утворення логічних схем поведінки. Найбільш значущим надбанням особистісного розвитку дитини в епоху інформаційного прогресу визнано навички вибудовування конструктивних міжособистісних стосунків.

Автором стверджується, що найчутливішими до мінливості соціального середовища є підлітки, серед яких на тлі проявів вікової кризи розвитку зростають ризики деструктивних, зокрема – конфліктних, форм поведінки. Зафіксовано значення змістовних характеристик особистості підлітків у розвитку конфліктів. Доведено, що конфліктна поведінка школярів у період дорослішання набуває ознак інструментальної агресії, є своєрідним різновидом захисту від неповаги до особистості.

Автором наведено результати дослідження стилів поведінки сучасних підлітків у конфліктних ситуаціях. Емпіричним шляхом було досліджено змістову структуру персонологічного профілю конфлікт-

© Наталя Токарева

ності й агресивності підлітків. З'ясовано, що найбільш значущими особистісними характеристиками симптомокомплексу агресивності та конфліктності підлітків є безкомпромісність і запальність; у виявленні комплексу агресивності переважає позитивна агресивність, показниками якої є такі особливості поведінки, як наступальність і непоступливість.

Зроблено висновок, що метою підліткової конфліктності переважно є порушення психологічної рівноваги опонентів і самоствердження, що пояснюється відсутністю досвіду конструктивної поведінки й навичок діалогічної комунікації. Констатовано, що моделювання оптимальних особистісних конструктів у підлітковому віці можливе лише у контексті набуття персонального досвіду успішної раціонально-конструктивної поведінки і підвищення психологічної культури діалогічного партнерства.

Ключові слова: *підліток, особистісний профіль, психологічний ресурс, конфліктність, конфліктна поведінка, поведінкова стратегія, конфліктна ситуація.*

Токарева Наталья. Психологический контент конфликтного поведения подростков

АННОТАЦИЯ

В статье представлены результаты исследования психологического контента деструктивного поведения подростков в измерениях нестабильного информационного общества. Доказано, что в условиях ускорения темпов современной истории, развития информационного общества возникает необходимость переосмысления субъективных индикаторов личностного взросления ребенка. Констатировано, что акценты смещаются в направлениях развития критического мышления, творческой изобретательности, креативности, самостоятельности, гибкости образования логических схем поведения. Наиболее значимым достоянием личностного развития ребенка в эпоху информационного прогресса признано навыки выстраивания конструктивных межличностных отношений.

Автор утверждает, что наиболее чувствительными к изменчивости социальной среды являются подростки, среди которых на фоне проявлений возрастного кризиса развития возрастают риски деструктивных, в частности – конфликтных, форм поведения. Зафиксировано значение содержательных характеристик личности подрост-

© Natalia Tokareva

ков в развитии конфликтов. Доказано, что конфликтное поведение школьников в период взросления приобретает признаки инструментальной агрессии, является своеобразной разновидностью защиты от неуважения к личности.

Эмпирическим путем было исследовано содержательную структуру персонологического профиля конфликтности и агрессивности подростков. Установлено, что наиболее значимыми личностными характеристиками симптомокомплекса агрессивности и конфликтности подростков является бескомпромиссность и вспыльчивость; в проявлениях комплекса агрессивности преобладает положительная агрессивность, показателями которой являются такие особенности поведения, как наступательность и неуступчивость.

Сделан вывод, что целью подростковой конфликтности преимущественно являются нарушение психологического равновесия оппонентов и самоутверждение, что объясняется отсутствием опыта конструктивного поведения и навыков диалогической коммуникации. Констатировано, что моделирование оптимальных личностных конструктов в подростковом возрасте возможно лишь в контексте приобретения персонального опыта успешного рационально-конструктивного поведения и повышения психологической культуры диалогического партнерства.

Ключевые слова: *подросток, личностный профиль, психологический ресурс, конфликтность, конфликтное поведение, поведенческая стратегия, конфликтная ситуация.*

© Наталя Токарева

Problems of modern psychology (2019), 45, 405–428
DOI 10.32626/2227-6246.2019-45.405-428 **УДК 159.923(076)**

The Crisis of Meaning as a Turning Point in Human Life

Криза сенсу як переломний момент життя людини

Halyna Chuiko
Ph.D. in Philology,
Assistant Professor

Галина Чуйко
кандидат філологічних наук,
доцент

E-mail: *halynka2244@ukr.net*
orcid.org/0000-0002-3424-3348
Researcher ID: D-9477-2D16

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Chernivtsi, Ukraine
2, Kotsiubynskoho street, Chernivtsi, Chernivetskyi region, 58012

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, м. Чернівці, Україна
вул. Коцюбинського, 2, м. Чернівці, Україна, 58012

Original manuscript received April 24, 2019
Revised manuscript accepted May 05, 2019

ABSTRACT

The article is devoted to the theoretical analysis of the phenomenon of crisis of the meaning of life, its peculiarities, manifestations and consequences for life of the personality, as well as hardiness as a possible barrier to the acute and prolonged human experience of the crisis of the meaning of life (similarly to coping the stress and transforming it into the possibility of learning lessons from its passing and personal growth).

It is noted that the crisis of the meaning of life is the most important event on the life path of the personality, it is experienced particularly acute, because of the power of influence on a person, his / her further life and the

The article is licensed under **CC BY-NC 4.0 International (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)**

possible catastrophic consequences, although it occurs less often than other personal crises.

The views on the crisis of the meaning of life and its specifics of famous foreign psychologists (F. Ye. Vasiliuk, K. V. Karpinskyi, S. Maddi, V. Frankl, V. E. Chudnovsky, I. Yalom etc.) were considered. It is noted that what V. Frankl called the experience of an existential vacuum with its corresponding consequences, I. Yalom – a crisis of meaning or a crisis of senselessness, and S. Maddy – a «small death» or existential neurosis, K.V. Karpinskyi uses the name of the crisis of the meaning of life, which is understood as a semantic crisis in the development of personality, which blocks primarily the semantic regulation and processes of creation of sense of the individual life path and defines its main manifestations, the reason for which are the problems of searching or realizing of the meaning of life of personality.

It is revealed that the crisis of the meaning of life is experienced by a human as a long and / or sharp internal conflict between the desirable (vitally necessary, super important for him) and objectively possible event. At this time, the man, even imagining the way to achieve the desire, can't always use it, this makes him/her accept everything as it is, and try to cope with the situation. It is impossible to separate internal and external causes, in the experiencing the crisis of the meaning of life, since it is always experienced at the subjective level.

It is concluded that hardiness can be used to overcome the crisis of the meaning of life of the personality, minimizing its negative consequences and transforming it into the possibility of personality's development through learning of life lessons and finding a new personal sense of life.

Key words: *crisis of the meaning of life, hardiness, meaning of life, commitment, existential neurosis, crisis of senselessness.*

Вступ

Відмітною рисою сучасної людини є втрата відчуття безпеки у світі, де людське життя позбавлене своєї самоцінності. Зовнішні об'єктивно існуючі й ті, що лише представляються людині такими, загрози на суб'єктивному, внутрішньому рівні провокують тривогу, переживаються нею як стресові чи кризові ситуації, посилюючись за рахунок внутрішньої нестабільності існування людини через її невпевненість у завтрашньому дні й очікуванні прогнозованого гіршого. На цьому тлі особливо гостро пережива-

© Галина Чуйко

ються життєві кризи особистості, серед яких смисложиттєва криза хоча й зустрічається рідше, проте за силою впливу на людину та її подальше життя, можливою катастрофічністю наслідків – найвагоміша подія на життєвому шляху особистості.

Проблеми, пов'язані з екзистенційними аспектами існування людини у світі, завжди цікавили вчених, переважно філософів і психологів, зокрема, Е. Ліндеманн (1944) започаткував вивчення феномену кризи в психології, здійснивши аналіз особливостей переживання людьми гострого горя, його особливостей, рис і симптомів при різних варіантах перебігу цього процесу; Ф. Василюк (1981, 1984, 1995), виходячи з тлумачення процесу переживання, виокремив види кризових ситуацій і смисложиттєву кризу як особливе фундаментальне переживання, зосередившись на її внутрішніх і зовнішніх причинах; В. Франкл (1990) вивчав проблему сенсу життя, необхідність його виявлення та здійснення, наслідки втрати (ноогенний невроз, екзистенційний вакуум); визначив екзистенційні цінності, здатні зробити життя людини осмисленим; К. Абульханова-Славська (1991) торкнулася питання про неоптимальність життєвого сенсу та рівень психологічної ціни, що підриває його; І. Ялом (2008) аналізував проблему безглуздості життя людини у світі, який не містить сенсу; В. Чудновський (1998, 2015) визначив поняття сенсу життя, його роль та основні характеристики: реалістичність, конструктивність, адекватність і оптимальність; С. Мадді (2002, 2006, 2012) досліджував феномен життєстійкості, його складові та роль у подоланні стресових і кризових ситуацій («малої смерті», екзистенційного неврозу як наслідків втрати сенсу життя); Д. Леонтьєв & І. Буровихіна (2007) вивчали тлумачення феномену «малої смерті» С. Мадді як ситуації, коли людина втрачає здатність контролювати події власного життя, необхідно переглянути життєві цінності; роль якої полягає у формуванні у людини певної життєвої

© Halyna Chuiko

філософії; К. Карпінський (2008) досліджував особливості смисложиттєвої кризи (кризи безглуздості, смисловтрати, неоптимального сенсу життя) у контексті життєвих криз особистості, результатом чого став опитувальник смисложиттєвої кризи. Вітчизняна психологія більше зосереджена на вивченні й аналізі життєвих криз особистості загалом (Т. Титаренко (2007), Є. Варбан (2010), О. Гринів (2013), Г. Чуйко & М. Комісарик (2019)).

Проте переживання людиною кризи життєвого сенсу та її наслідки, незважаючи на їх важливість для психології, дуже рідно стають предметом аналізу сучасних науковців. Тому проблема потребує подальшого вивчення з метою започаткування спроби її концептуалізації, що й зумовлює актуальність нашого дослідження, у якому ми плануємо дослідити розуміння феномену смисложиттєвої кризи, її особливостей і наслідків для людини й узагальнити результати у висновках.

Мета статті – теоретично проаналізувати розуміння смисложиттєвої кризи та життєстійкості в психології, дослідити можливий зв'язок між ними.

Завдання статті

1. Виявити особливості тлумачення феномену смисложиттєвої кризи в психології.
2. Дослідити основні проблеми та закономірності у розумінні поняття «життєстійкість» і його зв'язок зі смисложиттєвою кризою.

Методи дослідження

У статті використано систему методів наукового пошуку в психології: аналіз наукової літератури з проблеми роботи, порівняння, осмислення, систематизацію й індуктивне узагальнення релевантних до теми та мети дослідження теоретичних даних.

© Галина Чуйко

Результати та дискусії

Інтерес до проблеми сенсу життя філософи та психологи проявляли завжди, проте переважно імпліцитно, тоді як уперше неприховано-серйозно про важливість життєвого сенсу в організації життєвого шляху особистості та процесі життєтворення написав В. Франкл, проаналізувавши проблему сенсу життя, його знайдення та втрати (Франкл, 1990). Його думки стали певним відкриттям у психології. В. Франкл роз'яснив як те, що питання про сенс властиве самій природі людини, а прагнення його знайти – вроджена мотиваційна тенденція і ведуча сила розвитку особистості, й лише тією мірою, якою людина здійснює життєвий сенс, вона здійснює й себе; що самореалізація (як і задоволення, влада чи щастя) не може складати сенс життя людини (самореалізація – лише побічний продукт здійснення сенсу), і чим більше ми їх прагнемо і намагаємося досягти, тим менш доступними вони для нас стають (Чаплак & Чуйко, 2017); так і обставину, що мова йде не стільки про сенс життя, скільки про сенси, індивідуальні для кожної людини у різних життєвих ситуаціях (за суттю – ситуаційні, скоріше, це життєві завдання, які потрібно вирішити, цілі, яких необхідно досягти, в конкретній ситуації: «сприйняття сенсу життя – це ... усвідомлення того, що можна зробити стосовно даної ситуації» (Чуйко, Гуляс & Колтунович, 2009: 195)), які не винаходять, не створюють, не придумують, а виявляють (відкривають) у житті, щоб здійснити їх. Проте, за В. Франклом, мало знайти сенс життя, важливо здійснити його, не відкладаючи на потім і не втрачаючи можливостей, які передбачає ситуація (це один із сенсів, які «пропонує» людині ситуація, з якої вона має обрати той, що є «справжнім сенсом даної ситуації» (Чуйко, Гуляс & Колтунович, 2009: 204)). Це необхідно людині, яка усвідомлює незворотність і конечність процесу життя й свого буття у світі. З іншого боку, людина владна обирати, чи здійснювати знайдений сенс, але будь-яке її

© Halyna Chuiko

рішення – це рішення навіки, за нього вона відповідальна (перед собою, життям, Богом).

Втрачаючи сенс життя (можливість його виявити у поточній ситуації), людина, згідно В. Франкла, потрапляє у стан екзистенційного вакууму («переживання безодні»), духовного дистресу та фрустрації, що за умови значної тривалості процесу переходить у ноогенний (екзистенційний) невроз – кризу безглуздості життя. Ноогенний невроз виникає «через конфлікти між різними цінностями, на основі моральних конфліктів» (Чуйко, Гуляс & Колтунович, 2009: 201) і виражається у внутрішній порожнечі духовного життя людини (Чуйко, Гуляс & Колтунович, 2009: 202), апатії, депресії, втраті інтересу до життя, прагненні до мінімізації внутрішнього напруження. За суттю, людина повністю виключається з потоку життя.

І. Ялом певною мірою полемізує з В. Франклом, визначаючи основні екзистенційні даності, серед яких – безглуздість: ми шукаємо і реалізуємо сенс життя, але у всесвіті без сенсу, – та пропонуючи свій погляд на дії, здатні зробити життя людини осмисленим (Ялом, 2008) (тоді як, за В. Франклом, сенси знаходяться саме в ноетичному вимірі існування людини).

Проаналізувавши теорії та думки інших мислителів, близьких І. Ялому за духом, він приходить до висновку, що «питання про сенс життя – найсуттєвіше», але жодному великому мислителю упродовж усієї історії не вдалося задовільно розв'язати загадку сенсу життя (Ялом, 2008) і що криза життєвого сенсу змушує людину зіткнутися з «екзистенційною ситуацією і відкриває їй очі на ілюзорність багатьох смислових систем» (Чуйко & Комісарик, 2019).

Так, А. Камю турбувала проблема, чи варто жити далі, повністю впевнившись у безглуздості людського життя; К.-Г. Юнг тлумачив невроз як «страждання душі, яка не знаходить свого сенсу», В. Франкл, вважаючи відсутність сенсу «першорядним екзистенційним стресом», екзистен-

© Галина Чуйко

ційний невроз розумів як «синонім кризи безглуздості»; С. Мадді описував екзистенційний невроз (когнітивною складовою якого є «безглуздість»), що проявляється як «нездатність перейнятися істинністю, важливістю, корисністю чи цікавістю» будь-чого, у чому людина бере участь (чи має такий намір) (Ялом, 2008). Власне, це нездатність побачити дрібку сенсу ні в чому.

Для самого І. Ялома проблема набула такої форми: «як істота, яка потребує сенсу, знаходить сенс у всесвіті, що сенсу не має?» (Ялом, 2008). Згідно з екзистенційною точкою зору, світ випадковий: усе, що є, могло бути інакшим, ніякого смислу чи замислу всесвіту не існує, за винятком тих, які створює сам індивід. Адже, за І. Яломом, людина потребує сенсу, який підтримує її життя, а «відсутність сенсу, цілей, цінностей та ідеалів викликає значні страждання», що в гострій формі можуть привести людину до рішення накласти на себе руки (Ялом, 2008).

І. Ялом цитує В. Франкла, який цілком логічно і зрозуміло пояснює, що ніхто не може постійно бути успішним чи досягати бажаного, проте можна «рухатися в правильному напрямку», «знаходячи своїм талантам найбільш конструктивне, продуктивне і творче застосування», у чому полягає «головне значення життя» і «єдино можлива відповідь на екзистенційний невроз», але помічає, що безглуздість дуже часто не є первинною чи елементарною проблемою, а складною чи похідною, і врешті виявляє, що «ми сприймаємо речі як безглузді, тільки коли знаходимося в космічній перспективі», дивлячись на себе, своє життя і оцінюючи його зі сторони («галактичним поглядом») (Ялом, 2008). І тому «безглуздість – це переживання, і хоча воно так полонить, що, здається, робить безглуздим усе в минулому і майбутньому, як і в сьогоденні, так діяти воно може, лише коли ми дивимося на своє життя з галактичної точки зору» (Ялом, 2008) (ідеться про самотрансценденцію та самовідсторонення – найбільш значущі риси людини, за В. Франклом), яке дає спостерігачу більшу об'єктивність,

© Halyna Chuiko

але, при зловживанні ними, «відбирає у життя вітальність» (життєвість). Тільки з цієї точки зору речі, за І. Ялом, повинні мати сенс, щоб бути значущими для нас. У інших наших станах речі мають значення для нас просто «тому, що вони мають значення» і їм не обов'язково нести сенс, який би робив їх значущими. «Галактичному» погляду та безглуздості всесвіту Ялом певною мірою протиставляє «земний сенс» («сенс мого життя», особисте відчуття сенсу, яке «не має в основі ніякого космічного смислового фундаменту»), що включає мету: людина, яка володіє відчуттям сенсу, сприймає життя як таке, що володіє якоюсь метою чи функцією, яку потрібно реалізувати, певною ведучою задачею чи завданнями для виконання (Ялом, 2008).

Аналізуючи твори Ж.-П. Сартра і А. Камю, І. Ялом виявляє, що вони суперечать їх філософським поглядам, відкриваючи, що насправді для них було важливо, щоб людина усвідомила: вона повинна створити власний сенс і потім повністю присвятити себе його втіленню. Етика Ж.-П. Сартра, згідно І. Ялома, «потребує стрибка у залученість (включеність)»: «у цьому єдиному пункті сходяться багато західних теологічних і естетичних екзистенційних систем: *зануритися в потік життя – це добре і правильно»* (Ялом, 2008).

Розглядаючи «дії, або стани дії, які дають людині відчуття життєвої мети», «представляються правильними, добрими», приносять внутрішнє задоволення і «не потребують виправдання за допомогою будь-якої іншої мотивації» (Ялом, 2008) (за суттю, це аналог екзистенційних цінностей В. Франкла, що дозволяють зробити життя осмисленим), І. Ялом виокремлює такі: альтруїзм; відданість справі; творчість; гедонізм і самоактуалізацію. Останні два сенси від попередніх відрізняються тим, що «виражають турботу про власне «Я», тоді як решта – пов'язані з глибинною жагою людини перевершити себе та спрямуватися до чогось чи когось поза чи «вище» за саму себе». Проте,

© Галина Чуйко

різні смислоутворюючі види життєвої активності не є взаємовиключними (Ялом, 2008).

За С. Мадді, людина, стикаючись зі стресами, постійно вирішує (незалежно, чи усвідомлює вона це) рухатися їй до майбутнього (сприймаючи обставини як життєвий виклик) чи відступати до минулого (уникаючи, щоб захистити статус quo). Але для того, щоб рости і розвиватися, людина повинна вибрати майбутнє, навіть думаючи, що це провокує тривогу внаслідок можливої зустрічі з несподіваним. Зустрічі з цією тривогою та процес зростання вимагають мужності, складовою якої виявиться характеристика особистості, яку І. Ялом вважав визначальною у пошуку життєвого сенсу, – *залученість*, що є складовою іншого феномену – життєстійкості (Maddi, 2006).

С. Мадді вважав життєстійкість (hardy, hardiness – витривалість, відвага, зухвалість, міць, сміливість) синонімом екзистенційної мужності («мужності жити», за П. Тіллiхом), пояснюючи, що цей феномен з'явився як модель установок і стратегій, які роблять можливим перетворити стресові обставини життя з потенційних загроз нещастя на можливості особистісного зростання. Життєстійкість пов'язана з мотивацією вчитися ефективній і адаптивній поведінці у стресі. Існують три складові життєстійкості – це установки залученості, контролю та прийняття виклику (Maddi, 2002; Puri, 2016).

Виклик (challenge) означає бажання постійно вчитися на власному досвіді (як позитивному, так і негативному) замість того, щоб намагатися чинити завжди безпечно, уникаючи невпевненості та потенційних загроз. Інша складова витривалості – *залученість* (commitment) – це схильність людини бути прихильною до людей, речей і контекстів, утягнутою в життєві події, взаємодіяти з ними, що передбачає наявність переконання (віри), що незалежно від того, наскільки все погано, важливо залишатися включеним у те, що відбувається, що б не сталося, розв'язувати життєві завдання, а не віддалятися, занурюючись у безпристрас-

© Halyna Chuiko

ність і відчуження, які б стресові події не відбулися. Третя складова життєстійкості – *контроль* (control) за подіями життя, який включає зусилля впливати на результат (наслідки) того, що продовжує відбуватися навколо людини, і веде до віри, що, не зважаючи ні на що, варто постійно намагатися перетворити стреси з потенційних катастроф на можливості особистісного зростання. Марна трата часу – дозволити собі зануритися в безнадію та пасивність, вважає С. Мадді, а вчитися можна як на успіхах, так і на невдачах (Lindsey, 1992; Maddi, 2002; Maddi, Matthews, Kelly et al., 2006; Puri, 2016).

Люди, сильні в усіх трьох установках життєстійкості, згідно С. Мадді, схильні: 1) бачити життя як постійно мінливий феномен, що спонукає їх вчитися і змінюватися (кидати виклик); 2) думати, що завдяки цьому процесу розвитку вони можуть працювати над змінами в манері поведінки, засвоюючи досвід здійснення контролю; 3) розподіляти ці зусилля і навчатися завдяки підтримці значущих інших і соціальних інститутів у житті (залученість) (Puri, 2016). Разом ці складові життєстійкості «формують особистісний стиль, який є поєднанням пізнання, емоцій і поведінки, метою якого є не лише виживання, але збагачення життя в напрямку розвитку» (Lindsey, 1992). Установки життєстійкості сприяють усвідомленню того, що людина формулює сенс життя для себе за допомогою рішень, які приймає, і що постійний вибір майбутнього, всупереч тривозі й невпевненості, веде до найяскравішого (насиченого) життя (Maddi, 2002).

С. Мадді використовує також поняття «*маленької смерті*», яка відбувається щоразу, коли людина опиняється у важких життєвих обставинах, які не в змозі контролювати чи змінити, що змушують людину «переглянути її систему конструктів людина-і-світ» (Чуйко, Гуляс & Колтунович, 2009: 291). Для ситуації «малої смерті» характерне почуття смисловтрати (Леонтьев, 2007). За С. Мадді, «ми стикаємося зі смертю в невеликому масштабі завжди, коли

© Галина Чуйко

закінчується щось, закінчення чого ми не хотіли б ... коли нас гнітить брак часу і сил, щоб зробити все, до чого ми щиро прагнемо ... або коли життя монотонне...»; при цьому людина відчуває страх через непідвладність і неконтрольованість небажаних і незалежних від неї подій, «через безглуздість життя» (Леонтьєв, 2007). Цілком закономірно, що такі ситуації нагадують про фізичну смерть: адже вони є погрозами смерті психологічної і можуть призвести до хронічного стану безглуздості та безсилля, який С. Мадді назвав екзистенціальною хворобою (Леонтьєв, 2007).

Зазначимо, що для С. Мадді, як і для І. Ялома, безглуздість виявляється пов'язана з марнуванням часу і незалученістю до буденного життєвого процесу виживання, тоді як залученість є «головною терапевтичною відповіддю на безглуздість» (Ялом, 2008).

Екзистенційний невроз С. Мадді описує як «стан, у якому внаслідок відсутності сенсу життя з'являється нудьга, загальна незацікавленість і чітко виражена пасивність у ситуаціях, коли потрібно сформувати власну думку... зробити свідомий вибір, прийняти самостійне рішення» (Чуйко, Гуляс & Колтунович, 2009: 300). І. Ялом виокремлює три клінічні форми «екзистенційного захворювання» (термін С. Мадді для позначення проникаючої всюди у життя безглуздості): крусадерство, нігілізм і вегетативність (Ялом, 2008).

Позитивну роль «малої смерті» С. Мадді вбачає у сприянні розвитку особистості, розумінні нею обмеженості свого контролю над життєвими ситуаціями, використанні більше часу й усіх своїх можливостей для досягнення найбільш значущих життєвих цілей, замість їх безглуздого марнування. Зіткнення з «малою смертю» сприяють формуванню життєвої філософії особистості: позитивної чи негативної. Життєва філософія, яка багато в чому визначається стилем батьківського виховання, – це злагоджена система поглядів людини на себе, на людство загалом, на суспільство та їх взаємозв'язок; очікувань, уподобань і цін-

© Halyna Chuiko

ностей. Саме життєва філософія визначає спрямованість і сенс життєдіяльності людини (Леонтьєв, 2007). Позитивна життєва філософія формується, коли людина розуміє, що багато з подій її життя – це зіткнення з «малою смертю», тому необхідно навчитися справлятися з ними, зокрема, цьому сприяє така особистісна диспозиція, як життєстійкість, що «допомагає людині сміливо дивитися в обличчя екстремальним обставинам і знаходити в них користь» (Чуйко, Гуляс & Колтунович, 2009: 293). Негативна життєва філософія розвивається у людей, які або не здатні визнати, що певні життєві події є зіткненням зі смертю, або, розуміючи це, лякаються перешкод, суб'єктивно вважаючи їх нездоланними, а свою здатність справитися з ними – недостатньою, переживають почуття відчаю, песимізму та безглуздості життя (Чуйко, Гуляс & Колтунович, 2009).

За С. Мадді, людина постійно змушена приймати рішення, спрямовані або в бік минулого, якщо людина відчуває страх змін і прагне зберегти звичний спосіб існування (постійний вибір минулого приводить до екзистенційного неврозу чи хвороби – відчуття відсутності сенсу життя), або в напрямку майбутнього (спираючись на життєстійкість), якщо людина автентична, володіє внутрішнім життям, довіряє собі, впевнена у власній цінності та життєздатності, відчуває інтерес до нового життєвого досвіду, прагне розширити звичну картини світу, знаходячи індивідуальні (особистісні) сенси. Щоб бути відважною, людині необхідна віра в себе чи впевненість у своїй цінності та здатності жити. Крім того, у людини мають бути добре розвинуті когнітивні функції, що створюють сенс, який Мадді вважає вищим інтегративним началом особистості: символізація, уява (уявлення) та судження (Чуйко, Гуляс & Колтунович, 2009).

Те, що В. Франкл назвав переживанням екзистенційного вакууму з відповідними наслідками, І. Ялом – кризою сенсу чи кризою безглуздості, а С. Мадді – «малою смертю» чи екзистенційним неврозом, у К. Карпінського отримує

© Галина Чуйко

назву смисложиттєвої кризи, проте в психології традиційно вважається, що науковий інтерес до дослідження переживання кризи бере початок від роботи Е. Ліндеманна, присвяченої аналізу переживання гострого горя людьми, які втратили близьких через смерть від хвороби чи катастрофи (пожежі), та близькими тих, хто служить у збройних силах. Учений не лише описав відмітні риси переживання горя, але й симптоми, специфічно характерні та визначальні для нормального ходу цього процесу: 1) соматичний (тілесний) дистрес; 2) поглиненість образом покійного; 3) почуття провини, втрата теплоти у стосунках з іншими людьми; 4) ворожі реакції, настільки незрозумілі для пацієнтів, що витлумачуються ними як наближення божевілля; 5) втрата зразків поведінки – виявляються як ознаки горя: хворі не бажають, щоб їх турбували інші люди, тоді як друзі та близькі роблять зусилля, щоб зберегти стосунки; 6) не такий помітний, як інші: поява рис (характеристик, манери поведінки) померлого в поведінці потерпілих, які виявляє сама людина (Lindemann, 1944). Е. Ліндеманн також зазначив, що порушення у цьому процесі (спотворена, не розв'язана реакція переживання) призводить до важких наслідків, яким, за І. Яломом, відповідає почуття екзистенційної самотності (ізольованості від життя та світу).

Вивчаючи смисложиттєву кризу, К. Карпінський зазначає, що в психології проблема життєвої кризи аналізується переважно у віковому аспекті, де увага акцентується на дитячих кризах, які «провокуються переважно зовнішніми чинниками», рідше – на кризах зрілого періоду життя людини, які «максимально залежать від особистості», та в персонологічному контексті, де криза сенсу життя розглядається як системна криза особистісного буття, що вражає «ядерні» структури внутрішнього світу особистості й паралізує її життєдіяльність (крім того, вчений зазначає, що вивченням смисложиттєвої кризи займаються психологія життєвого шляху та кризова психологія) (Карпинский, 2008).

© Halyna Chuiko

К. Карпінський також виявляє суттєві відмінності між цими трактуваннями кризи: 1) з точки зору детермінації, смисложиттєва криза трактується як екзогенна в персонологічному та як ендогенна – у віковому підході; 2) для персонології така криза є ненормативною подією (випадає на долю не кожної людини, не «прив'язана» до певного віку, її неможливо передбачити); у віковому підході – це нормативна подія життя кожної людини у певному віці, кризу можна прогнозувати та попередити її можливі негативні наслідки: криза сенсу життя – це обов'язковий етап, без проходження якого неможливий прогресивний стабільний розвиток і досягнення справжньої особистісної зрілості; 3) з погляду нормальності, в персонологічному підході смисложиттєва криза – явище зі сфери психопатології (це психотравмуючий стан, що призводить до дезадаптації та деформації особистості, вона «дезорганізує нормальну життєдіяльність і невротизує особистість» (Карпинский, 2008) (тобто, наслідки її переважно негативні)), у віковому – це природне явище, феномен нормального розвитку людини, що не виходить за межі норми, й абсолютно необхідне для нормального особистісного зростання; навпаки, відсутність, несвоєчасність або надмірна тривалість кризи може інтерпретуватися як ознака спотворення або затримки розвитку особистості (така криза переважно конструктивна).

За В. Чудновським, сенс життя – це «психологічний феномен, суть якого – відображення у свідомості суб'єкта особливостей ієрархії цільових установок його життя і діяльності, що стали для нього життєво значимою цінністю надзвичайно високого порядку» (Чудновский, 2015), він дає людині змогу сприймати «конкретну ситуацію у світлі цілісного «життєвого простору» і відповідно до цього намічати та реалізовувати власні ідеї ... складність віднайдення сенсу життя в тому, щоб виявити його серед множини проявів безглуздості життя ... це і процес «вибудовування» людиною «лінії» своєї долі» (Чудновский, 1998). Основними

© Галина Чуйко

характеристиками сенсу життя, за В. Чудновським, є *реалістичність* – відповідність сенсу наявним, об'єктивним умовам, необхідним для його реалізації, та індивідуальним можливостям людини, і *конструктивність*, що відображає ступінь його впливу (позитивного чи негативного) на процес становлення особистості й успішність її діяльності. Разом вони складають *адекватність* сенсу життя як одну з базових його характеристик.

Зазначимо, що, на нашу думку, сенс не завжди володіє для людини цією мотивуючою тенденцією (силою), залежно від його змісту, з одного боку, та світосприйняття людини (зокрема, вона може вірити у наперед визначеність, приреченість чи долю, або у цілковиту випадковість усього; зрештою, навіть не цікавитися проблемою виявлення життєвого сенсу), з іншого, – він може сприйматися нею як даність; по-друге, пригадаймо В. Франкла: виявивши сенс свого життя, людина вирішує, буде його реалізовувати, чи ні (і «ні» – це її вибір).

Більш ґрунтовно обставини, що спричиняють «неоптимальність» сенсу, аналізує К. Абульханова-Славська, згідно з якою сенс життя втрачається людиною «через непропорційність тих психічних чи особистісних затрат, тієї «ціни», яку особистість платить за свої реальні досягнення» (Абульханова-Славская, 1991). Мова йде про дію «своєрідного психологічного закону: надто висока психологічна ціна, витрачена на життєві досягнення, знижує мотивацію, домагання та підриває сенс життя. Можливостям особистості повинна бути пропорційна міра зусиль, дій, затрат, за якої особистість відчувала б справжню задоволеність і нею живився б подальший сенс її життя» (Абульханова-Славская, 1991). Проте, коли «ціна» надто мала, а успіх приходить без усяких зусиль з боку особистості, то вона також перестає відчувати задоволення, а це, у свою чергу, руйнує сенс її життя.

Зазначимо, що, за Ф. Василюком, «смисложиттєва криза – це внутрішня криза (внутрішня критична ситуа-

© Halyna Chuiko

ція), хоча причини її можуть лежати і поза людиною, зовні, проте відповідальність за неї людина бачить за собою (своєю реакцією на зовнішні умови)» (Василюк, 1981). Іншими словами, у переживанні смисложиттєвої кризи важко виявити і відокремити домінування внутрішніх чи зовнішніх причин, оскільки у будь-якому випадку вона переживається суб'єктивно (внутрішньо).

Здійснивши аналіз різних психологічних підходів до розуміння смисложиттєвої кризи, К. Карпінський нарешті пропонує таке узагальнене її визначення: «криза сенсу життя – це різновид ціннісно-смислової кризи, пов'язаний із дезінтеграцією, дестабілізацією, дезорганізацією або з елементарною несформованістю в особистості ієрархії смисложиттєвих цінностей, які функціонують як провідні інстанції смислової регуляції та джерела утворення сенсу життєвого шляху» (Карпинский, 2008), – хоча залишається не цілком зрозумілим, чому криза сенсу життя визначається і розуміється винятково через кризову ситуацію зі смисложиттєвими цінностями, навіть зважаючи на те, що вони можуть бути джерелом сенсу (хоча, можливо, і навпаки: те, в чому ми бачимо сенс, ми починаємо цінувати, зводячи на вершину суб'єктивної ціннісної ієрархії).

Ф. Василюк також виокремив два роди кризових ситуацій за ступенем можливості реалізації внутрішньої необхідності життя: криза першого роду здатна серйозно ускладнювати реалізацію життєвого сенсу, однак ще зберігає можливість відновлення перерваного кризою життєвого шляху; із цієї кризи людина здатна вийти відносно безболісно (майже за Ф. Ніцше: «...що нас не вбиває – робить нас сильнішими»), зберігши хоча б в основному свій життєвий задум і самототожність; кризова ситуація другого роду (власне криза, або смисложиттєва криза) робить реалізацію життєвого сенсу зовсім неможливою, внаслідок переживання цієї кризи стається «метаморфоза особистості», яка змушена прийняти новий життєвий сенс і відповідні йому цінності, стратегію життя, новий «образ-Я» (Ва-

© Галина Чуйко

силюк, 1984). Учений зазначає, що така ситуація не може бути вирішена ні зовнішньою, ні внутрішньою діяльністю, її потрібно пережити, долаючи «неможливість» (безглуздість, станами якої є «розпач, безнадія, нездійсненність, неминучість тощо») «у відновленні або породженні усвідомленості життя» (Василюк, 1984). При цьому вчений витлумачує процес переживання (типами якого є гедоністичне, реалістичне, ціннісне та творче переживання) як «боротьбу проти неможливості жити ... проти смерті всередині життя», за те, що є «важливим, значимим, принципово необхідним для людини» (Василюк, 1995).

Саме питання про сенс життя з'являється і починає турбувати людину («навіщо я жила, для якої мети я народилася...») не тоді, коли, на її думку, життя склалося, як бажалося, вона – щаслива, все – переважно благополучно, а в той момент, коли все чи майже все, в оцінці людини, – негаразд, і саме таку життєву ситуацію можна вважати переломною у переході до відчуття кризи сенсу життя, якщо відповідь на це важливе запитання не задовольнить людину. В цьому випадку З. Фрейд був не такий далекий від істини, стверджуючи, що пошук сенсу життя є симптомом хвороби.

На нашу думку, кризова ситуація може тривати довго чи коротше, об'єктивно чи ні (лише у душевному світі самої людини), проте для особистості, яка її переживає, криза тягнеться надто довго у будь-якому разі, більш того, особливо турбує те, що невідомо, коли вона скінчиться і чи скінчиться взагалі, з одного боку, а з іншого – людина не може уявити собі, що робити, як вийти з кризи і що чекати у майбутньому, оскільки сподіватися на щось імовірно-конкретне вона не наважується (людина не знає, що їй робити в цей момент і, тим більше, далі). Людина розуміє, що втрачені не лише колишнє життя, її світ, життєві цінності та сенс без можливості відновлення чи компенсації втрати, але й частина себе, яка нерозривно пов'язується з утраченим; що нічого всередині її душі не залишилося

© Halyna Chuiko

вільним від цієї втрати, страшної своєю незворотністю та некомпенсованістю нічим, навіть на ймовірнісному рівні. Смисложиттєва криза – це втрата саме того, що складало фундамент буття людини (того, заради чого вона жила та, водночас, навіщо).

Криза переживається як конфлікт між бажаним і можливим (як внутрішньо, так і зовнішньо), причому проблема полягає не у браку життєвої енергії, а у відсутності визначеності напрямку її застосування (людина не уявляє собі, як досягти бажаного). Проте відчуття кризи лише посилюється, якщо людина бачить, яким шляхом їй треба йти, але розуміє, що ним скористатися з різних причин вона не може. І єдине, що вдається, – змиритися і зайняти певну позицію стосовно того, що відбувається, прийняти як даність, принаймні, частку критичної ситуації, бо кожна спроба перебороти її (справитися з нею) обертається новим емоційним зривом і психологічним крахом. Тож варто, скориставшись філософською мудрістю, прийняти те, що змінити неможливо. Можливість справитися з кризовою ситуацією, перебороти її з'являється лише тоді, коли людина адаптується до неї настільки, що сприймає її як звичну (нормальну) життєву ситуацію.

Висновки

Психологічний феномен смисложиттєвої кризи розглядають як переломний і поворотний момент у житті людини, пов'язаний із проблемами втрати сенсу життя, блокування смислотворення та нівелювання екзистенційних цінностей людини, який зумовлює ґрунтовні, непрогнозовані, переважно негативні наслідки.

Смисложиттєва криза – це життєва ситуація гострої і / чи тривалої неможливості реалізації людиною сенсу її життя, що стає суб'єктивно нездоланною перешкодою на життєвому шляху особистості, причиною чого, зазвичай, є внутрішній конфлікт між бажаним (що представляється людині надважливим й абсолютно необхідним для її жит-

© Галина Чуйко

тя) і можливим (відсутністю внутрішніх і зовнішніх передумов для реалізації життєвого сенсу).

Життєстійкість як особистісну диспозицію вважаємо здатною сприяти подоланню людиною смисложиттєвої кризи, винесенню життєвих уроків з їх переживання, що дає змогу мінімізувати її негативні наслідки та виявити у ній позитивний життєстверджувальний аспект.

Перспективу подальшого дослідження вбачаємо в аналізі особистісних чинників переживання смисложиттєвої кризи.

Література

Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни. Москва : Мысль, 1991. 299 с.

Варбан Є. О. Життєва криза: поняття, концепції та прояви. *Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць КПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України*. 2010. Вип. 8. С. 120–133.

Василюк Ф. Е. Психологический анализ преодоления критических ситуаций: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.01 / МГУ. Москва, 1981. 18 с.

Василюк Ф. Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций). Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1984. 200 с.

Василюк Ф. Е. Типология переживания различных критических ситуаций. *Психологический журнал*. 1995. Т. 16. № 5. С. 104–114.

Гринів О. Конструктивне подолання життєвих криз як детермінанта психологічного благополуччя особистості в ранній дорослості. *Психологія особистості*. 2013. № 1 (4). С. 173–179.

Карпинский К. В. Опросник смысложизненного кризиса: монография. Гродно : ГрГУ, 2008. 108 с.

Леонтьев Д. А., Буровихина И. А. Фасилитирующие эффекты опыта «малой смерти». *Третья всероссийская научно-практическая конференция по экзистенциальной психологии: материалы сообщений* / Под ред. Д. А. Леонтьева. Москва : СМЫСЛ, 2007. С. 140–145. URL : http://institut.smysl.ru/article/smdie.php.

Титаренко Т. М. Життєві кризи: технології консультування. Ч. 1. Київ : Главник, 2007. 144 с.

Франкл В. Человек в поисках смысла: Сборник / Общ. ред. Л. Я. Гозмана и Д. А. Леонтьева. Москва : Прогресс, 1990. 368 с.

Чаплак Я. В., Чуйко Г. В. Сенс життя як орієнтир на життєвому шляху людини. *Психологічний часопис: Збірник наукових праць*. 2017. № 1 (5). Вип. 5. С. 100–111. URL : http://ua.appsyjournal.com/.

© Halyna Chuiko

Чудновский В. Э. Проблема оптимального смысла жизни. *Психология и школа: научно-методический журнал*. 2015. № 1. С. 100–117. URL : http://akme31.narod.ru/1.html.

Чудновский В. Э. Смысл жизни и судьба человека. *Общественные науки и современность. Культура*. 1998. № 1. С. 175–183. URL : http://ecsocman.hse.ru/data/154/128/1218/017Chudnovskij.pdf.

Чуйко Г. В., Гуляс І. А., Колтунович Т. А. Екзистенційна психологія: навч. посіб. Чернівці : Прут, 2009. 308 с.

Чуйко Г. В., Комісарик М. І. Проблема життєвих криз особистості у психології. *Психологічний часопис: Збірник наукових праць*. 2019. № 1 (21). С. 41–56. doi.org/10.31108/1.2019.1.21.3.

Ялом И. Экзистенциальная психотерапия. Москва : РИМИС, 2008. 608 с.

Lindemann, E. (1944). Symptomatology and management of acute grief. *American Jornal of Psychiatry, 101* (2), 141–148. DOI 10.1176/ajp.101.2.141.

Lindsey, E., & Hills, M. (1992). An analysis of the concept of hardiness. *The Canadian journal of nursing research, 24,* Issue 1, 39–50. Retrieved from http://cjnr.archive.mcgill.ca/article/view/1141.

Maddi, S. R. (2006). Hardiness: the courage to grow from stresses. *The Journal of Positive Psychology, 1,* Issue 3, 160–168. doi.org/10.1080/17439760600619609.

Maddi, S. R., Matthews, M. D., & Kelly, D. R. (2012). The role of hardiness and grit in predicting performance and retention of USMA cadets. *Military psychology, 24,* Issue 1, 19–28. doi.org/10.1080/08995605.2012.639672.

Maddi, S. R. (2002). The story of hardiness: twenty years of theorizing, research and practice. *Consulting psychology journal: practice and research, 54* (3), 173–185. doi.org/10.1037/1061-4087.54.3.173.

Puri, R. (2016). Does Hardiness Improve Resilience? *International Journal of Engineering Technology Science and Research, 3,* Issue 4, 47–49. Retrieved from http://www.ijetsr.com/images/short_pdf/1460797113_iciresm275_ijetsr.pdf.

References

Abul'hanova-Slavskaja, K. A. (1991). *Strategija zhizni [Life strategy]*. Moskva : Mysl' [in Russian].

Varban, Ye. O. (2010). Zhyttieva kryza: poniattia, kontseptsii ta proiavy [Life crisis: the notion, the concepts and manifestations]. *Problemy suchasnoi psyhologii – Problems of modern psychology: Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, G. S. Kostiuk Institute of Psychology of NAES of Ukraine, 8*, 120–133 [in Ukrainian].

© Галина Чуйко

Vasiljuk, F. E. (1981). Psihologicheskij analiz preodolenija kriticheskih situatsij [Psychological analysis of overcoming critical situations]. *Extended abstract of candidate's thesis.* Moskva : MGU [in Russian].

Vasiljuk, F. E. (1984). *Psihologija perezhivanija (analiz preodolenija kriticheskih situatsij) [Psychology of experiencing (analysis of overcoming critical situations)]*. Moskva : Izd-vo Mosk. un-ta [in Russian].

Vasiljuk, F. E. (1995). Tipologija perezhivanija razlichnyh kriticheskih situatsij [Typology of experiencing various critical situations]. *Psihologicheskij zhurnal – Psychological Journal, 5,* Vol. 16, 104–114 [in Russian].

Hryniv, O. (2013). Konstruktyvne podolannia zhyttievykh kryz yak determinanta psykholohichnoho blahopoluchchia osobystosti v rannii doroslosti [Constructive overcoming of life crises as a determinant of psychological well-being of a personality in early adulthood]. *Psykholohiia osobystosti – Psychology of personality, 1* (4), 173–179 [in Ukrainian].

Karpinskij, K. V. (2008). *Oprosnik smyslozhiznennogo krizisa [Questionnaire on the meaning of life crisis]*. Grodno : GrGU [in Russian].

Leont'ev, D. A., & Burovihina, I. A. (2007). Fasilitirujushchie jeffekty opyta «maloj smerti» [Facilitating effects of the «small death» experience]. D. A. Leont'ev (Ed.). *Tret'ja vserossijskaja nauchno-prakticheskaja konferentsija po jekzistentsial'noj psihologii – The Third All-Russian Scientific and Practical Conference on Existential Psychology: Proceedings of the conference* (pp. 140–145). Moskva : SMYSL. Retrieved from http://institut.smysl.ru/article/smdie.php [in Russian].

Tytarenko, T. M. (2007). *Zhyttievi kryzy: tekhnolohii konsultuvannia [Life Crises: Technology of Counseling]*. P. 1. Kyiv : Glavnyk [in Ukrainian].

Frankl, V. (1990). *Chelovek v poiskah smysla [Man in search of meaning]*. L. Ja. Gozman, D. A. Leont'ev (Eds.). Moskva : Progress [in Russian].

Chaplak, Ya. V., & Chuiko, H. V. (2017). Sens zhyttia yak oriientyr na zhyttievomu shliahu liudyny [The meaning of life as a landmark on the human's life way]. *Psykholohichnyi chasopys – Psychological journal*, *1* (5), Issue 5, 100–111. Retrieved from http://ua.appsyjournal.com/ [in Ukrainian].

Chudnovskij, V. Je. (2015). Problema optimal'nogo smysla zhizni [The problem of the optimal meaning of life]. *Psihologija i shkola – Psychology and school: scientific and methodical journal*, *1,* 100–117. Retrieved from http://akme31.narod.ru/1.html [in Russian].

Chudnovskij, V. Je. (1998). Smysl zhizni i sud'ba cheloveka [The meaning of life and the fate of man]. *Obshchestvennye nauki i sovremennost'. Kul'tura – Social sciences and modernity. Culture, 1*, 175–183. Re-

© Halyna Chuiko

trieved from http://ecsocman.hse.ru/data/154/128/1218/017Chudnovskij.pdf [in Russian].

Chuiko, H. V., Hulias, I. A., & Koltunovych, T. A. (2009). *Ekzystentsiina psykholohiia [Existential psychology]*. Chernivtsi : Prut [in Ukrainian].

Chuiko, H.V., & Komisaryk, M. I. (2019). Problema zhyttievykh kryz osobystosti u psykholohii [The problem of life crises of personality in psychology]. *Psykholohichnyi chasopys – Psychological journal*, *1* (21), 41–56. doi.org/10.31108/1.2019.1.21.3 [in Ukrainian].

Jalom, I. (2008). *Jekzistentsial'naja psihoterapija [Existential psychotherapy]*. Moskva : RIMIS [in Russian].

Lindemann, E. (1944). Symptomatology and management of acute grief. *American Jornal of Psychiatry, 101* (2), 141–148. DOI 10.1176/ajp.101.2.141.

Lindsey, E., & Hills, M. (1992). An analysis of the concept of hardiness. *The Canadian journal of nursing research, 24,* Issue 1, 39–50. Retrieved from http://cjnr.archive.mcgill.ca/article/view/1141.

Maddi, S. R. (2006). Hardiness: the courage to grow from stresses. *The Journal of Positive Psychology, 1,* Issue 3, 160–168. doi.org/10.1080/17439760600619609.

Maddi, S. R., Matthews, M. D., & Kelly, D. R. (2012). The role of hardiness and grit in predicting performance and retention of USMA cadets. *Military psychology, 24,* Issue 1, 19–28. doi.org/10.1080/08995605.2012.639672.

Maddi, S. R. (2002). The story of hardiness: twenty years of theorizing, research and practice. *Consulting psychology journal: practice and research, 54* (3), 173–185. doi.org/10.1037/1061-4087.54.3.173.

Puri, R. (2016). Does Hardiness Improve Resilience? *International Journal of Engineering Technology Science and Research, 3,* Issue 4, 47–49. Retrieved from http://www.ijetsr.com/images/short_pdf/1460797113_iciresm275_ijetsr.pdf.

Чуйко Галина. Криза сенсу як переломний момент життя людини

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено теоретичному аналізу феномену смисложиттєвої кризи, її особливостей, проявів і наслідків для життя особистості, а також життєстійкості як можливого бар'єру гострому і тривалому переживанню людиною кризи сенсу життя (аналогічно до подолання стресового стану та перетворення його на можливість винесення уроків із його перебігу й особистісного зростання).

Зазначено, що смисложиттєва криза хоча й зустрічається рідше за інші кризи особистості, проте переживається особливо гостро, а

© Галина Чуйко

за силою впливу на людину, її подальше життя та можливою катастрофічністю наслідків – це найвагоміша подія на життєвому шляху особистості.

Проаналізовано погляди на смисложиттєву кризу та її специфіку відомих зарубіжних (Ф. Е. Василюк, К. В. Карпинский, С. Мадді, В. Франкл, В. Э. Чудновский, І. Ялом та ін.) психологів. Зазначено, що В. Франкл назвав її переживанням екзистенційного вакууму з відповідними наслідками, І. Ялом – кризою сенсу, або кризою безглуздості, С. Мадді – «малою смертю», чи екзистенційним неврозом, К. В. Карпінський використовує назву «смисложиттєва криза», під якою розуміє смислову кризу в розвитку особистості, що блокує, насамперед, смислову регуляцію і процеси смислотворення індивідуального життєвого шляху та визначає її основні прояви, причиною чого є проблеми з пошуком чи реалізацією сенсу життя особистості.

Виявлено, що смисложиттєва криза переживається людиною як тривалий і / чи гострий внутрішній конфлікт між бажаним (життєво необхідним, надважливим для неї) та об'єктивно можливим. При цьому людина, навіть уявляючи шлях досягнути бажаного, не завжди може ним скористатися, що змушує її прийняти все, як є, і намагатися справитися із ситуацією. У переживанні смисложиттєвої кризи неможливо відділити внутрішні та зовнішні її причини, оскільки вона завжди переживається на суб'єктивному рівні.

Зроблено висновок, що життєстійкість може бути використана для подолання смисложиттєвої кризи особистості, мінімізуючи її негативні наслідки та перетворюючи на можливість розвитку особистості шляхом засвоєння життєвих уроків і знаходження нового особистісного життєвого сенсу.

Ключові слова: *смисложиттєва криза, життєстійкість, сенс життя, залученість, екзистенційний невроз, криза безглуздості.*

Чуйко Галина. Кризис смысла как переломный момент жизни человека

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена теоретическому анализу феномена смысложизненного кризиса, его особенностей, проявлений и последствий для жизни личности, а также жизнестойкости как возможного барьера для острого и длительного переживания человеком кризиса смысла жизни (аналогично преодолению стрессового состояния и превращению его в возможность извлечения уроков из его течения и личностного роста).

© Halyna Chuiko

Отмечено, что смысложизненный кризис хотя и встречается реже других кризисов личности, но переживается особенно остро, а по силе воздействия на человека, его дальнейшую жизнь и возможной катастрофичности последствий – это весомое событие на жизненном пути личности.

Проанализированы взгляды на смысложизненный кризис и его специфику известных зарубежных (Ф. Е. Василюк, К. В. Карпинский, С. Мадди, В. Франкл, В. Е. Чудновский, И. Ялом и др.) психологов. Отмечено, что то, что В. Франкл назвал переживанием экзистенциального вакуума с соответствующими последствиями, И. Ялом – кризисом смысла, или кризисом бессмысленности, а С. Мадди – «малой смертью», или экзистенциальным неврозом, К. В. Карпинский называет смысложизненным кризисом, под которым понимает смысловой кризис в развитии личности, блокирующий, прежде всего, смысловую регуляцию и процессы смыслообразования индивидуального жизненного пути и определяющего его основные проявления, причиной чего являются проблемы с поиском или реализацией смысла жизни личности.

Выявлено, что смысложизненный кризис переживается человеком как длительный и / или острый внутренний конфликт между желаемым (жизненно необходимым, самым важным для него) и объективно возможным. При этом человек, даже представляя путь достижения желаемого, не всегда может им воспользоваться, что заставляет его принять все, как есть, и пытаться справиться с ситуацией. В переживании смысложизненного кризиса невозможно отделить внутренние и внешние его причины, поскольку он всегда переживается на субъективном уровне.

Сделан вывод, что жизнестойкость может быть использована для преодоления смысложизненного кризиса личности, минимизируя его негативные последствия и превращая его в возможность развития личности через усвоение жизненных уроков и нахождение нового личностного жизненного смысла.

Ключевые слова: *смысложизненный кризис, жизнестойкость, смысл жизни, вовлеченность, экзистенциальный невроз, кризис бессмысленности.*

© Галина Чуйко

Problems of modern psychology (2019), 45, 429–450
DOI 10.32626/2227-6246.2019-45.429-450 **УДК 159.923.2**

The Value of Psychological Resources in Actualization of the Sense Construct

Значення психологічних ресурсів в актуалізації смислових конструктів

Olena Shtepa
Ph.D. in Psychology,
Assistant Professor

Олена Штепа
кандидат психологічних наук,
доцент

E-mail: *Olena.Shtepa@lnu.edu.ua*
orcid.org/0000-0002-5396-3279
Researcher ID: S-9557-2018

Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine
1, Universytetska Str., Lviv, 79000

Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів, Україна
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000

Original manuscript received April 21, 2019
Revised manuscript accepted May 16, 2019

ABSTRACT

The problem of empirical verification of the bilateral updating of sense constructs is formulated. Empirical research was implemented in the Nelson model, which allowed determining the nature of the problem in the present situation. The available condition is socio-cultural context of life, so it is stated that the study was conducted from October 2018 to April 2019. In the present situation, the study of the sense construct is actualized by the resources of responsibility, belief in good, love, help to others and the inactivity of the motives of avoidance and competition.

The main indicators of the resource actualization of the sense construct are the competitive motive, the motive of self-esteem, the motive of volitional

ISSN 2227-6246 (Print) / ISSN 2663-6956 (Online)

The article is licensed under **CC BY-NC 4.0 International (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)**

effort, the resource of helping others and the resource of success, the value of stimulation, the lack of value of power and the non-determination of the new sense construct by the content from the previous one, which indicates the presence of semantic dispositions. The main indicators of the motivational actualization of the sense construct are the motives of avoidance and competitiveness, the values of tradition and universalism, the overall level of life-sense orientations, locus-control Me, the overall level of life-sense orientations is an indicator in the semantic construct, which indicates the presence of prejudice, motive. The results of the study were proved that the resource way of actualization the sense construct was possible with the ability of the individual to operate with his own psychological resources, which could be made more expressive through the motives of knowledge and evaluation of potential. The purpose of psychological resources in the actualization of the sense construct is to maintain communication with the metanarrative and, in fact, the approach of the personality in the process of sense's transformations to authenticity.

Key words: *psychological resources, sense construct, actualization, motivational values, motives, ethical position, resource and motivation-oriented way of actualization.*

Вступ

Теоретична інтерпретація психологічних ресурсів особистості як екзистенціально-когнітивних стратегій інтерпретації людиною значущості події (Штепа, 2019: 92) зумовила необхідність верифікації цього означення. Можливість перевірки ми вбачаємо шляхом аналізу ролі психологічних ресурсів в актуалізації смислових конструктів. Смислові конструкти визначено Д. Леонтьєвим як «стійку категоріальну шкалу, що представлена у психіці суб'єкта на рівні глибинних структур образу світу, що виявляє значущість для людини певної характеристики об'єктів і явищ дійсності та виконує функцію диференціації й оцінки об'єктів і явищ за цим параметром, наслідком чого є приписування їм відповідного життєвого смислу» (Леонтьєв, 2003: 217). Дослідником простежено два способи актуалізації смислових конструктів – через механізм мотиваційної установки і через механізм смислової диспозиції (Леонтьєв, 2003: 222). На основі тези С. Максименка

© Олена Штепа

про те, що смисли утворюються внаслідок «установлення внутрішнього зв'язку особистих переживань із цінністю» (Максименко, 2016: 15), ми припустили, що психологічні ресурси можуть бути виявом такого переживання як проживання значущості життя.

Актуалізацію пов'язують із мотивацією і досвідом особистості (Krems & Kenrick, 2017). У інтерпретуванні Дж. Бауера і Д. МакАдамса (Bauer et al., 2011: 124), актуалізація є вибором людини щодо власного особистісного зростання. Відтак, актуалізація може бути зумовлена соціокультурним контекстом, що концептуалізований у цінностях, а також контентом особистості, кристалізованим у досвіді, оскільки у життєвій ситуації особистість одночасно означує ситуацію і самовизначається (Знаков, 2010: 108). На погляд В. Знакова (2005), саморозуміння дає людині змогу звернутися до власних джерел. Таким джерелом може бути як метанаратив – універсальне, «велике оповідування» щодо трансцендентних, «передустановлених» заповідей, який трактує буттєвий смисл світу і буття особистості у ньому, до якого сучасна особистість втратила довіру (Извеков, 2012: 94), так і соціокультурний дискурс, насичений привабливими і часто дієвими «інтерпретаційними схемами» (Розуміння та інтерпретація життєвого досвіду, 2013: 15). На основі ідеї А. Петровського й М. Ярошевського (1998) щодо базисних і метапонять у психології, зокрема відповідного співвідношення мотивації і цінностей, ми припустили, що психологічні ресурси можуть бути базисними відносно феномену саморозуміння. Оскільки (само)розуміння тлумачать як занурення до контексту (Брудный, 2005: 248), то логічно припустити, що етичні позиції (Forsyth et al., 2008: 176), що формуються як на основі соціалізації, так і особистого життєвого досвіду прийняття етичних рішень, можна вважати виявом саморозуміння особи.

Теоретично ми дійшли висновку, що джерелами актуалізації смислового конструкту є метанаратив і соціокуль-

© Olena Shtepa

турний контекст, що у психологічній реальності особистості можуть бути виражені змістовно через метапоняття саморозуміння і цінностей, а функціонально – через базисні поняття психологічної ресурсності й мотивації. Подальшу емпіричну верифікацію двобічної актуалізації смислових конструктів було сформульовано за **мету дослідження.**

Завдання статті

1. Емпірично з'ясувати особливості ресурсної та мотиваційної актуалізації смислових конструктів.

2. Проінтерпретувати значення психологічних ресурсів в актуалізації смислових конструктів.

Методи та методики дослідження

Емпіричне дослідження було реалізовано у моделі Нельсона, що полягає у визначенні сутності проблеми за наявних умов. Наявними умовами є соціально-культурний контекст життя, тому варто вказати, що термінальними межами дослідження є жовтень 2018 – квітень 2019 рр. За аксіоматичне положення дослідження було прийнято те, що інтенція, яка формується внаслідок актуалізації смислового конструкту, є виявом психологічної реальності особистості (Капустін, 2017: 70).

Емпіричним дескриптором смислового конструкту ми допустили загальний рівень смисложиттєвих орієнтацій, оскільки він дає змогу охарактеризувати саме ступінь і насиченість життя змістами. Емпіричними дескрипторами актуалізації смислових конструктів через категоріальну установку ми припустили цінності, оскільки саме цінності можна вважати соціокультурними «інтерпретаційними схемами». Смислові диспозиції ми припустили за можливе емпірично означити за допомогою психологічних ресурсів, оскільки і диспозиції, і ресурси формуються внаслідок життєвого досвіду і є індикаторами значущості певної події. Емпіричні гіпотези дослідження: а) чинниками загального рівня смисложиттєвих орієнтацій є мотиви і психоло-

© Олена Штепа

гічні ресурси; б) існує зв'язок між загальним рівнем смисложиттєвих орієнтацій, цінностей, етичною позицією, мотивами, психологічними ресурсами; в) головні компоненти психологічної реальності особистості різняться за її ціннісної та ресурсної зумовленості.

У емпіричному дослідженні взяли участь 214 осіб (із них 63% жінки і 37% чоловіки) віком 20–65 років (M = 33,59; SD = 6,6) (студенти університету 4–6-го курсів гуманітарних і природничих спеціальностей, учителі, асистенти вчителів у інклюзивних класах, викладачі коледжів, спортивні тренери, приватні підприємці, менеджери, офісні працівники, правники, психологи, лікарі, домогосподарки, пенсіонери). До психодіагностичного інструментарію було включено опитувальник мотиваційних цінностей (адаптація І. Семків методики PVQ Ш. Шварца) (Семків, 2013: 25), опитувальник діагностики компонентів мотиваційної структури В. Гербачевського (Батаршев, 2006: 149), опитувальник смисложиттєвих орієнтацій (адаптація Д. Леонтьєвим методики «Цілі у житті» Дж. Крамбо та Л. Махоліка) (Слотина, 2008: 252), опитувальник етичних позицій (адаптація А. Фьодоровим, І. Бадієвим опитувальника Ethics Position Questionnaire (EPQ) Д. Форсайта) (Forsyth et al., 2008: 178), опитувальник психологічної ресурсності особистості (О. Штепа, 2018: 393).

Результати та дискусії

Із метою характеристики емпіричної структури контексту актуалізації смислового конструкту було здійснено багатофакторний аналіз, до якого було включено шкали загального рівня смисложиттєвих орієнтацій, етичних позицій, мотиваційних цінностей, мотивів, психологічної ресурсності. У результаті факторизації даних за Principal components (факторна вага > 0,7) було встановлено, що наявна емпірична модель містить 12 факторів, які у сукупності пояснюють 67,7% дисперсії. Ієрархічний багатофакторний аналіз виявив, що мотиваційні цінності гедонізму

© Olena Shtepa

(–0,67) і досягнення (0,69), а також мотив уникання (–0,75) є чинниками загального рівня психологічної ресурсності. Виявлене, на наш погляд, збігається з твердженням щодо функціонального вияву саморегуляції у перетворенні нейтрального змісту на смисл за смислового зв'язування особистих переживань із цінністю (Максименко, 2016: 15).

За допомогою покрокового регресійного аналізу було встановлено, що чинниками загального рівня смисложиттєвих орієнтацій є ресурс допомоги іншим і мотиваційна цінність влади ($p < 0,01$) (табл. 1).

Таблиця 1

Результати покрокового регресійного аналізу для шкали «загальний рівень смисложиттєвих орієнтацій»

Step	Intercept	Beta	Std. Err. – of Beta	B	Std. Err. – of B	t(210)	p-level
				91,39	10,12	9,03	0,000000
1	Ресурс допомоги іншим	0,39	0,07	6,61	1,09	6,06	0,000000
2	Мотиваційна цінність влади	0,20	0,08	4,22	1,59	2,65	0,008670

Результати регресійного аналізу підтвердили, що доцільно характеризувати два шляхи актуалізації смислового конструкту – ресурсний і мотиваційний, причому ресурсний передує мотиваційному.

Результати процесуального аналізу методом Causa-And-Effect (рис. 1) дали змогу з'ясувати, що ресурс допомоги іншим із високою ймовірністю зумовлює змістовну насиченість процесу життя – одного з двох головних факторів онтологічної значущості життя, тобто життя цікавого і сповненого смислом.

Мотиваційна цінність прагнення влади значною мірою може зумовлювати відчуття особи себе володарем власного життя, здатності контролювати події власного життя.

© Олена Штепа

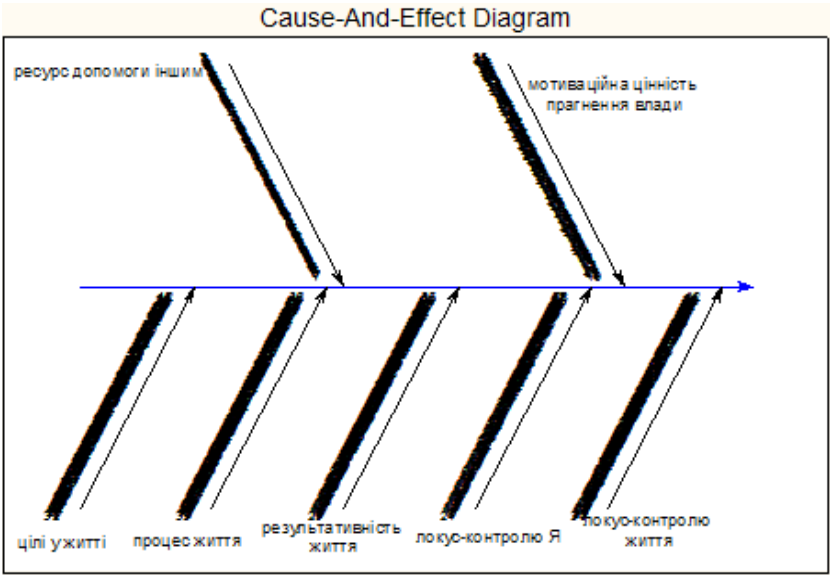

Рис. 1. Результати процесуального аналізу показників смисложиттєвих орієнтацій як ефектів одночасної дії психологічного ресурсу допомоги іншим і цінності влади

Із метою конкретизації емпіричної структури контексту актуалізації смислового конструкту в наявних умовах було здійснено дві ітерації її 12-факторної моделі та методом Principal components (факторна вага > 0,7) отримано 6-факторну емпіричну модель, яка у сукупності пояснювала 73,13% дисперсії (табл. 2).

Результати багатофакторного аналізу продемонстрували, що контент актуалізованого смислового конструкту в наявних умовах дійсно містить мотиви, психологічні ресурси, цінності, етичну позицію як вияв саморозуміння. Підтвердженням того, що означено саме смисловий конструкт, є те, що усі показники смисложиттєвих орієнтацій увійшли до фактора 1 (пояснює 30,5% дисперсії). Важливо звернути увагу на те, що фактор 2 (13,9%) представлено показниками уміння людини оперувати власними ресур-

© Olena Shtepa

сами. Емпірична модель демонструє важливість для смислоутворення усвідомленості цінностей досягнення і влади (фактор 3 (9,3%)) і відсутність мотивів уникання й змагальності (фактор 4 (7,6%)). Фактор 5 (6,4%) містить психологічні ресурси, що є визначальними для характеристики її змісту і рівня. Показники етичної позиції, що є виявом саморозуміння особистості, увійшли до фактора 6 (5,4%).

Таблиця 2

Результати багатофакторного аналізу структури контексту актуалізації смислового конструкту за наявних умов

Шкали	Фактори					
	1	2	3	4	5	6
Ресурс допомоги іншим	0,28	0,23	–0,11	-0,03	**0,67**	0,15
Ресурс любові	0,14	0,16	0,05	0,00	**0,81**	0,01
Ресурс віри у добро	0,19	0,32	–0,09	0,03	**0,67**	–0,16
Ресурс відповідальності	0,17	0,05	0,01	–0,02	**0,84**	0,06
Знання власних ресурсів	0,11	**0,90**	0,10	0,02	0,17	0,05
Уміння оновлювати ресурси	0,11	**0,92**	0,10	0,02	0,13	–0,01
Уміння вміщувати ресурси	0,17	**0,90**	0,02	0,06	0,19	0,01
Мотиваційна цінність досягнення	–0,08	0,12	**0,85**	0,03	0,10	0,03
Мотиваційна цінність влади	0,05	0,03	**0,86**	0,03	–0,15	0,01
Мотив уникання	–0,06	0,04	0,06	**–0,88**	–0,01	0,14
Мотив змагальний	–0,10	–0,11	–0,13	**–0,87**	0,02	-0,07
Цілі у житті (СЖО)	**0,74**	0,16	–0,04	–0,04	0,17	0,08
Процес життя (СЖО)	**0,84**	0,04	0,02	0,05	0,17	0,01
Результативність життя (СЖО)	**0,87**	0,12	–0,01	0,05	0,13	0,04
Локус-контролю Я (СЖО)	**0,84**	0,18	0,02	0,04	0,16	0,05
Локус-контролю життя (СЖО)	**0,80**	–0,00	–0,05	0,11	0,08	–0,10
Загальний рівень смисложиттєвих орієнтацій (СЖО)	**0,93**	0,08	0,02	0,05	0,14	0,02
Ідеалізм	0,06	0,42	–0,00	–0,04	0,24	**0,66**
Релятивізм	0,02	–0,05	0,04	–0,05	–0,03	**0,90**

© Олена Штепа

Із метою встановлення і характеристики зв'язків між компонентами контенту актуалізації смислового конструкту було здійснено кореляційний аналіз, головні результати якого ілюструє рис. 2. Коливання абсолютної величини коефіцієнтів інтеркореляцій між компонентами контенту актуалізації смислового конструкту і загальним рівнем смисложиттєвих орієнтацій знаходяться у діапазоні 0,23–0,54.

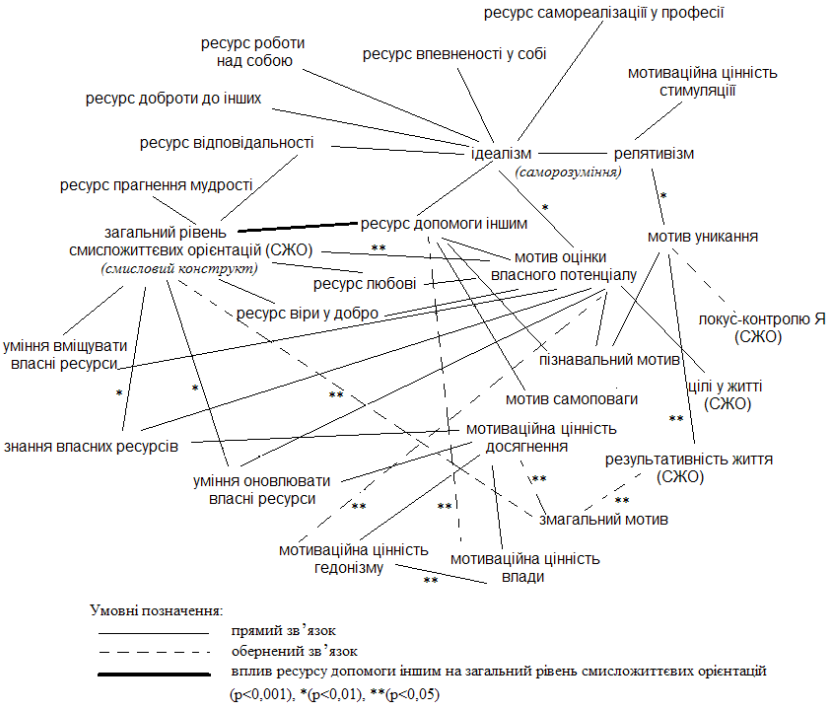

Рис. 2. Кореляційний граф характеру зв'язків між компонентами контенту актуалізації смислового конструкту

Вважаємо за доцільне в аналізі зв'язків між компонентами контенту актуалізації смислового конструкту звернути увагу на те, що на статистично значущому рівні загальний рівень смисложиттєвих орієнтацій безпосередньо

© Olena Shtepa

пов'язаний із двома мотивами – мотивом оцінки власного потенціалу і змагальним мотивом, а також п'ятьма психологічними ресурсами й усіма показниками уміння людини оперувати власними ресурсами. Етична позиція як емпіричний вияв саморозуміння через показники «ідеалізму – релятивізму» пов'язана із загальним рівнем смисложиттєвих орієнтацій через психологічні ресурси допомоги іншим і відповідальності, а також мотив оцінки власного потенціалу. Мотиваційна цінність досягнення пов'язана із загальним рівнем смисложиттєвих орієнтацій через змагальний мотив і знання власних ресурсів, мотиваційна цінність гедонізму – через мотив оцінки власного потенціалу, мотиваційна цінність влади – через ресурс допомоги іншим. Оскільки ресурс допомоги іншим пов'язаний з обома джерелами смислового конструкту – саморозумінням і цінностями, то цей ресурс можна означити як смислоперетворювальний. Перетворення смислу, як демонструють результати кореляційного налізу, відбувається у три способи, зокрема, через мотиви пізнання, самоповаги, оцінки власного потенціалу. Саме у зв'язках із певними мотивами конкретизується зміст онтологічної насиченості життя, а саме: змагальний мотив і мотив уникання увиразнюють результативність життя, мотив уникання – локус-контролю життя, мотив оцінки власного потенціалу – цілі у житті. Саме через мотив оцінки власного потенціалу усвідомлюється оперування людиною власними психологічними ресурсами. Змагальний мотив, вочевидь, є неконструктивним для відчуття людиною результативності власного життя і переживання досягнення.

Із метою з'ясувати, чи різняться головні компоненти психологічної реальності особистості за її ціннісної та ресурсної зумовленості, було застосовано метод Principal Components, за якого активними показниками були почергово «ресурсність» (за показником загального рівня психологічної ресурсності) та «мотиваційність» (визначено нами за показником математичної суми балів усіх діагностова-

© Олена Штепа

них у досліджуваного мотивів; далі, на кшталт емоційності, чим більша сума балів, тим вищим є вияв «мотиваційності»). За кожного з визначених активних показників аналізу було надано усі компоненти контенту актуалізації смислового конструкту (табл. 3, 4). У табл. 3 унаочнено зміст перших 8-ми факторів, що у сукупності пояснюють 82,6% контенту. За результатами аналізу головних компонентів установлено, що дані, включені до аналізу, структуровані за 20-ма факторами, що характеризує емпіричну модель актуалізації смислового конструкту за активації його контенту ресурсністю як значно розгалужену.

Таблиця 3

Результати аналізу головних компонентів психологічної реальності особистості за її ресурсної зумовленості

Шкали	Об'єднання шкал у фактори							
	1	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**	**8**
1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*	*8*	*9*
Ресурс упевненості у собі	–0,12	0,01	–0,13	–0,40	***–0,50***	–0,21	0,08	0,32
Ресурс доброти до інших	0,09	0,55	0,10	0,24	***0,57***	–0,14	–0,21	0,17
Ресурс допомоги іншим	–0,16	**0,74**	0,20	0,36	0,04	0,04	0,21	–0,12
Ресурс успіху	0,04	***0,61***	0,39	–0,12	–0,38	0,13	–0,13	–0,12
Ресурс любові	–0,03	0,13	–0,14	0,16	–0,35	–0,10	–0,19	**0,72**
Ресурс творчості	0,35	0,06	0,52	–0,18	–0,28	***0,58***	0,08	–0,15
Ресурс віри у добро	0,01	***0,46***	0,16	0,38	0,33	–0,16	–0,21	–0,39
Ресурс прагнення мудрості	0,27	0,18	***0,40***	0,41	–0,34	–0,10	–0,12	0,21
Ресурс роботи над собою	–0,00	–0,08	0,43	0,08	***0,60***	–0,08	0,15	–0,00
Ресурс самореалізації у професії	0,29	–0,48	***0,51***	–0,11	–0,22	0,21	0,28	0,13
Ресурс відповідальності	0,02	0,24	0,02	***0,60***	0,02	–0,27	–0,06	0,30
Знання власних ресурсів	–0,45	0,00	–0,16	***–0,62***	–0,00	0,27	–0,27	–0,01
Уміння оновлювати ресурси	***–0,52***	0,13	–0,23	–0,14	0,46	0,43	–0,25	0,12
Уміння вміщувати ресурси	***–0,57***	0,09	–0,24	–0,28	0,37	0,10	–0,33	0,10
Цінність конформізму	***0,56***	–0,40	–0,38	–0,12	0,01	–0,07	–0,04	–0,13

© Olena Shtepa

Продовження табл. 3

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*	*8*	*9*
Цінність традиції	0,22	–0,22	***–0,64***	0,30	–0,09	–0,21	0,34	–0,03
Цінність доброзичливості	0,35	–0,25	–0,46	0,07	***0,55***	0,18	–0,06	0,06
Цінність універсалізму	0,25	–0,19	–0,14	0,47	–0,12	–0,05	***–0,59***	0,24
Цінність самостійності	0,31	–0,16	0,00	0,33	***–0,49***	0,46	–0,15	–0,28
Цінність стимуляції	0,41	***0,62***	–0,43	–0,07	–0,01	–0,07	–0,04	–0,07
Цінність гедонізму	0,29	0,36	***–0,56***	0,09	0,12	0,33	0,00	–0,16
Цінність досягнення	–0,02	***0,54***	-0,40	–0,19	–0,45	–0,00	–0,01	–0,27
Цінність влади	–0,34	0,11	**–0,70**	–0,12	–0,42	–0,08	–0,09	0,01
Цінність безпеки	0,09	–0,38	–0,17	–0,23	0,15	–0,32	***–0,57***	–0,30
Мотив зосередженості на процесі	0,06	0,48	***–0,61***	0,02	–0,19	0,28	–0,09	0,05
Пізнавальний мотив	0,15	0,52	–0,32	–0,10	0,21	0,05	***0,53***	–0,09
Мотив уникання	0,47	–0,20	–0,18	–0,17	0,08	***0,57***	–0,11	0,09
Мотив змагання	**0,77**	–0,12	0,16	0,24	0,23	0,34	–0,06	0,08
Мотив самоповаги	0,11	**0,71**	0,00	–0,44	0,12	0,21	0,02	0,24
Мотив складності завдання	0,47	–0,29	***–0,54***	0,29	0,14	0,23	0,23	0,13
Мотив вольового зусилля	0,28	**0,70**	0,45	-0,22	0,09	0,05	–0,14	–0,01
Мотив оцінки власного потенціалу	0,25	0,23	0,27	***–0,57***	0,09	–0,25	–0,04	0,38
Мотив ініціативності	0,16	–0,15	–0,15	***–0,60***	0,32	–0,29	0,45	0,14
Мотив зосередженості на результаті	0,47	–0,25	0,25	–0,10	0,16	***0,49***	–0,06	0,26
Цілі у житті (СЖО)	**–0,75**	–0,19	–0,13	0,00	–0,02	0,10	–0,02	0,03
Процес життя (СЖО)	**–0,88**	–0,04	–0,05	0,19	0,13	0,15	–0,11	0,05
Результативність життя (СЖО)	**–0,85**	–0,09	0,16	0,14	0,17	0,13	0,05	0,03
Локус-контролю Я (СЖО)	**–0,82**	–0,15	0,00	0,15	–0,17	0,21	0,19	–0,05
Локус-контролю життя (СЖО)	**–0,80**	0,02	0,16	0,04	–0,08	0,18	0,12	0,07
Загальний рівень смисложиттєвих орієнтацій (СЖО)	**–0,93**	–0,11	0,01	0,11	0,00	0,18	0,04	0,02
Ідеалізм	0,07	0,27	–0,25	0,27	–0,07	0,24	0,22	0,41
Релятивізм	**0,36**	–0,19	0,09	–0,35	–0,23	–0,08	–0,30	–0,04

© Олена Штепа

Отримані результати вказують на те, що за активної «ресурсності» перші 8 факторів пояснюють 76% контенту. Головними показниками ресурсної актуалізації смислового конструкту є змагальний мотив, мотив самоповаги, мотив вольового зусилля, ресурс допомоги іншим і ресурс успіху, цінність стимуляції, відсутність цінності влади. Дані щодо не входження показника загального рівня смисложиттєвих орієнтацій і його компонентів до контенту ресурсної актуалізації смислового конструкту ми інтерпретуємо як недетермінованість нового смислового конструкту змістом попереднього. Співвідношення показників ідеалізму і релятивізму дає змогу зробити висновки щодо формування етичної позиції ситуаціонізму.

За активної «мотиваційності» дані, включені до аналізу, структуровані за 8-ма факторами, що у сукупності пояснюють 100% контенту (табл. 4). Варто зауважити, що 43% контенту входять до фактора 1, що свідчить про значну структурованість і взаємозумовленість компонентів мотиваційної актуалізації смислового конструкту.

Таблиця 4

Результати аналізу головних компонентів психологічної реальності особистості за її мотиваційної зумовленості

Шкали	Об'єднання шкал у фактори							
	1	2	3	4	5	6	7	8
1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*	*8*	*9*
Ресурс упевненості у собі	***–0,59***	0,20	0,17	0,59	–0,33	–0,23	–0,16	–0,17
Ресурс доброти до інших	**–0,89**	–0,01	–0,38	–0,10	0,03	–0,09	–0,14	0,06
Ресурс допомоги іншим	**–0,76**	–0,45	0,15	0,31	–0,09	–0,04	–0,23	0,14
Ресурс успіху	**–0,74**	0,31	0,45	–0,00	0,10	–0,32	–0,15	0,07
Ресурс любові	**–0,78**	–0,29	–0,21	0,05	–0,26	–0,40	0,08	–0,10
Ресурс творчості	**–0,97**	–0,04	0,14	0,04	0,13	0,03	0,07	–0,09
Ресурс віри у добро	**–0,84**	0,17	–0,06	–0,25	–0,17	–0,15	–0,07	0,33
Ресурс прагнення мудрості	**–0,78**	0,27	–0,15	–0,46	0,17	–0,06	–0,12	0,13

© Olena Shtepa

Продовження табл. 4

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*	*8*	*9*
Ресурс роботи над собою	–0,47	0,22	–0,17	**–0,70**	–0,23	–0,06	0,26	–0,27
Ресурс самореалізації у професії	**–0,83**	–0,08	0,06	0,07	0,42	–0,09	0,28	–0,10
Ресурс відповідальності	–0,51	–0,38	0,06	0,40	–0,16	–0,09	***0,61***	–0,04
Знання власних ресурсів	**–0,83**	–0,41	0,10	–0,15	–0,13	–0,06	–0,26	–0,07
Уміння оновлювати ресурси	**–0,92**	–0,16	–0,20	–0,17	–0,04	–0,01	–0,19	–0,04
Уміння вміщувати ресурси	**–0,73**	–0,36	–0,22	–0,25	0,38	0,07	–0,21	0,15
Загальний рівень психологічної ресурсності	**–0,98**	–0,08	–0,04	–0,07	–0,00	–0,13	–0,04	0,00
Цінність конформізму	**–0,67**	0,34	–0,11	–0,35	–0,27	0,34	0,29	–0,08
Цінність традиції	–0,28	0,35	0,15	0,37	–0,24	***0,65***	–0,20	–0,29
Цінність доброзичливості	**–0,88**	–0,12	–0,21	0,13	–0,05	0,30	0,14	–0,13
Цінність універсалізму	–0,31	–0,21	–0,59	–0,25	0,07	0,61	–0,12	0,18
Цінність самостійності	–0,58	0,24	0,00	0,04	0,08	–0,06	–0,49	–0,58
Цінність стимуляції	**–0,80**	0,26	0,15	0,28	–0,18	–0,08	–0,16	0,32
Цінність гедонізму	**–0,85**	0,25	–0,27	0,22	0,08	0,15	0,09	–0,19
Цінність досягнення	***–0,57***	0,10	0,54	0,28	–0,29	0,24	0,29	0,20
Цінність влади	0,07	0,42	***0,65***	0,55	–0,19	0,18	–0,05	0,01
Цінність безпеки	–0,39	–0,28	**0,76**	–0,20	0,16	0,25	–0,06	–0,17
Мотив зосередженості на процесі	0,01	**–0,87**	–0,19	0,41	–0,00	0,13	–0,06	–0,01
Пізнавальний мотив	0,50	–0,41	***–0,62***	0,40	–0,12	–0,01	–0,02	–0,09
Мотив уникання	**0,73**	0,64	–0,03	–0,18	–0,01	–0,10	0,05	–0,02
Мотив змагання	**0,81**	0,42	–0,36	0,00	–0,08	–0,12	0,03	–0,07
Мотив самоповаги	**–0,88**	–0,29	–0,31	0,14	–0,09	–0,03	–0,04	–0,02
Мотив складності завдання	0,34	–0,13	**–0,82**	0,33	–0,19	–0,11	–0,01	–0,12
Мотив вольового зусилля	–0,52	0,50	0,53	–0,41	0,09	–0,01	0,03	0,07
Мотив оцінки власного потенціалу	**–0,99**	–0,02	0,00	–0,06	–0,03	–0,03	–0,02	0,01
Мотив ініціативності	–0,14	**–0,87**	0,29	0,24	0,11	0,22	–0,05	0,05

© Олена Штепа

Продовження табл. 4

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*	*8*	*9*
Мотив зосередженості на результаті	**–0,67**	0,37	–0,56	–0,02	–0,18	–0,21	0,00	–0,07
Цілі у житті (СЖО)	–0,49	0,38	0,00	0,13	0,75	0,06	0,09	0,03
Процес життя (СЖО)	–0,19	0,60	–0,59	0,03	–0,16	0,35	–0,06	0,28
Результативність життя (СЖО)	0,05	0,53	–0,43	0,43	***0,55***	0,10	–0,14	0,06
Локус-контролю Я (СЖО)	–0,32	0,55	0,03	0,52	0,41	–0,14	0,25	–0,21
Локус-контролю життя (СЖО)	–0,24	0,38	0,01	**0,69**	–0,42	–0,15	–0,12	0,28
Загальний рівень смисложиттєвих орієнтацій (СЖО)	–0,35	***0,63***	–0,21	0,45	0,45	0,05	0,02	0,09
Ідеалізм	**–0,61**	0,39	–0,13	–0,17	–0,54	0,16	0,30	–0,02
Релятивізм	0,50	***0,54***	0,22	–0,18	–0,35	0,05	–0,47	–0,11

Головними показниками мотиваційної актуалізації смислового конструкту є мотиви уникання і змагання, цілі традиції й універсалізму, загальний рівень смисложиттєвих орієнтацій, локус-контролю Я, відсутність усіх психологічних ресурсів, а також інших мотиваційних цінностей, окрім уже вказаних. Вияв ресурсу впевненості у собі є контроверсійним. Співвідношення показників ідеалізму і релятивізму дає змогу зробити висновки щодо формування етичної позиції суб'єктивізму. Те, що за мотиваційної актуалізації загальний рівень смисложиттєвих орієнтацій є показником смислового конструкту, ми інтерпретуємо як вибудову нового смислового конструкту на попередньому. Означене є підтвердженням наявності установки.

Спільним у компонентах ресурсної та мотиваційної актуалізації смислового конструкту є наявність змагального мотиву. Водночас ресурсний контекст вияву цього мотиву дає нам змогу проінтерпретувати, що йдеться про боротьбу людини із самою собою, що виявлятиметься у саморозвитку. Мотиваційний контекст змагального мотиву вказує на прагнення людини зберегти рівень власного добробуту.

© Olena Shtepa

Висновки

За результатами проведеного дослідження можна узагальнити, що актуалізація смислового конструкту реалізується у ресурсний і мотиваційний спосіб. За наявної ситуації дослідження смисловий конструкт актуалізовано ресурсами відповідальності, віри в добро, любові, допомоги іншим і неактивованістю мотивів уникання й змагання. Джерелом ресурсів є етична позиція суб'єктивізму, а джерелом мотивів – мотиваційні цінності досягнення і влади. Відтак, за наявної ситуації смислові перетворення хоча і зумовлені психологічною ресурсністю, водночас актуалізація смислового конструкту увиразнюється в індивідуалістичний спосіб. Водночас, за більшої довіри особи метанаративу, ресурсна актуалізація смислового конструкту стане первинною, й етична позиція особи зміниться на ситуаціоністичну.

Перетворення смислу, як демонструють результати дослідження, відбувається у три способи, зокрема, через мотиви пізнання, самоповаги, оцінки власного потенціалу, саме через останній мотив людиною усвідомлюється оперування власними психологічними ресурсами. Ресурс допомоги іншим є смислоперетворювальним, оскільки пов'язаний з обома джерелами смислового конструкту – саморозумінням і цінностями.

Головними показниками ресурсної актуалізації смислового конструкту є змагальний мотив, мотив самоповаги, мотив вольового зусилля, ресурс допомоги іншим і ресурс успіху, цінність стимуляції, відсутність цінності влади та недетермінованість нового смислового конструкту змістом попереднього, що свідчить про наявність смислових диспозицій. Головними показниками мотиваційної актуалізації смислового конструкту є мотиви уникання і змагання, цілі традиції й універсалізму, загальний рівень смисложиттєвих орієнтацій, локус-контролю Я. Загальний рівень смисложиттєвих орієнтацій є показником смислового конструкту, що означає наявність установки.

© Олена Штепа

Контроверсійність актуалізації смислового конструкту задана ресурсом допомоги іншим і мотиваційною цінністю прагнення влади й реалізується у змагальному мотиві. Ймовірно, за довіри до метанаративу, у висхідній етичній позиції особи переважатиме ідеалізм, що зумовить подальшу актуалізацію смислового конструкту в ресурсний спосіб. Відтак, відбуватиметься саморозвиток як самоздійснення. В іншому випадку – спосіб актуалізації смислового конструкту з високою ймовірністю буде мотиваційним, тобто особа скерується на шлях особистісного зростання, порівняно з іншими, і самозвеличення.

Результати дослідження обґрунтували, що ресурсний спосіб актуалізації смислового конструкту уможливлений здатністю особистості оперувати власними ресурсами, яку можна увиразнити через мотиви пізнання й оцінки власного потенціалу. Роль психологічних ресурсів в актуалізації смислового конструкту полягає у підтриманні зв'язку з метанаративом і, відтак, наближенні особистості у процесі смислових перетворень до автентичності.

Література

Батаршев А. В. Диагностика способности к общению. Санкт-Петербург : Питер, 2006. 176 с.

Брудный А. А. Психологическая герменевтика. Москва : Лабиринт, 2005. 336 с.

Знаков В. В. Самопонимание субъекта как когнитивная и экзистенциальная проблема. *Психологический журнал*. 2005. Т. 26. № 1. С. 18–28. URL : https://institut.smysl.ru/article/understand.php.

Знаков В. В. Тезаурусное и нарративное понимание события как проблема психологии человеческого бытия. *Методология и история психологии*. 2010. Вып. 3. Т. 5. С. 105–119. URL : https://mhp-journal.ru.

Извеков А. И. Рождение личности постмодерна в кризисе культуры. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология, искусствоведение. Вопросы теории и практики*. 2012. № 9 (23): В 2-х ч. Ч. 1. С. 92– 95.

Капустин С. А. Вклад У. Джемса в представления о личности как психологической реальности. *Национальный психологический журнал*. 2017. № 1 (25). С. 62–69.

© Olena Shtepa

Леонтьев Д. Психология смысла. Природа, строение и динамика смысловой реальности. 2-е изд. Москва : Смысл, 2003. URL : https://books.google.com.ua.

Максименко С. Д. Поняття особистості в психології. *Психологія і особистість*. 2016. № 1 (9). С. 11–17.

Петровский А. В., Ярошевский М. Г. Категориальный строй в психологии. 1998. URL : https://psylib.org.ua.

Розуміння та інтерпретація життєвого досвіду як чинник розвитку особистості: монографія / За ред. Н. В. Чепелєвої. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. 276 с.

Семків І. І. Адаптація методики Ш. Шварца «Портрет цінностей» українською мовою. *Практична психологія та соціальна робота*. 2013. № 1. С. 12–28.

Слотина Т. В. Психология личности. Санкт-Петербург : Питер, 2008. 304 с.

Штепа О. С. Опитувальник психологічної ресурсності особистості: результати розробки й апробації авторської методики. *Проблеми сучасної психології*: *зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України* / За наук. ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2018. Вип. 39. С. 380–399.

Штепа О. С. Ресурсна та мотиваційна актуалізація чуття самоефективності. *Здоров'я у мультидисциплінарному дискурсі: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*, м. Львів, 11–13 квітня 2019 р. Львів : Український католицький університет, 2019. С. 91–94.

Bauer, J., Shwab, J., & McAdams, D. (2011). Self-Actualization. Where Ego Development Finally Feel Good? *The Humanisctic Psychologist*, *39*, 121–136. DOI 10/1080/08873267.2011.564978.

Forsyth, D. R., O'Boyle, E. H., & McDaniel, M. A. (2008). East meets West: A meta-analytic investigation of cultural variations in idealism and relativism. *Journal of Business Ethics*, *83* (4), 813–833. DOI 10.1007/s10551-008-9667-6.

Krems, J., Kenrick, D., & Neel, R. (2017). Individual Perceptions of Self-Actualization: What Functional Motives Are Linked to Fulfilling One's Full Potential? *Personality and Social Psychology Bull.*, *Sep. 43* (9), 1337–1352. DOI 10.1177/0146167217713191. Retrieved from https://www.ncbi.nlm.nih.gov.

References

Batarshev, A. V. (2006). *Diagnostika sposobnosti k obshcheniju [Diagnosis of ability to communicate]*. Sankt-Peterburg : Piter [in Russian].

© Олена Штепа

Brudnyj, A. A. (2005). *Psihologicheskaja germenevtika [Psychological hermeneutics]*. Moskva : Labirint [in Russian].

Znakov, V. V. (2005). Samoponimanie subjekta kak kognitivnaja i jekzistentsial'naja problema [Self-understanding of the subject as a cognitive and existential problem]. *Psihologicheskij zhurnal – Psychological Journal, 1,* Vol. 26, 18–28. Retrieved from https://institut.smysl.ru/article/understand.php [in Russian].

Znakov, V. V. (2010). Tezaurusnoe i narrativnoe ponimanie sobytija kak problema psihologii chelovecheskogo bytija [The thesaurus and narrative-oriented understanding of the event as a problem of human being]. *Metodologija i istorija psihologii – Methodology and history of psychology*, *3*, Vol. 5, 105–119. Retrieved from https://mhp-journal.ru [in Russian].

Izvekov, A. I. (2012). Rozhdenie lichnosti postmoderna v krizise kul'tury [The birth of a postmodern personality in a crisis of culture]. *Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i juridicheskie nauki, kul'turologija, iskusstvovedenie – Historical, philosophical, political and law sciences, cultural studies, art history. Theory and practice, 9* (23), Vol. 1, 92–95 [in Russian].

Kapustin, S. A. (2017). Vklad U. Dzhejmsa v ptedstavlenija o lichnosti kak o psihologicheskoj real'nosti. [The contribution of William James to the concept of personality as a psychological reality]. *Natsional'nyj psihologicheskij zhurnal – National Psychological Journal, 1* (25), 62–69 [in Russian].

Leont'ev, D. (2003). *Psihologija smysla. Priroda, stroenie i dinamika smyslovoj real'nosti [Psychology of meaning. Nature, structure and dynamics of meaning reality]*. Moskva : Smysl. Retrieved from https://bookap.info [in Russian].

Maksymenko, S. D. (2016). Poniattia osobystosti v psykholohii [The concept of personality in psychology]. *Psykholohiia i osobystist – Psychology and personality, 1* (9), 11–17 [in Ukrainian].

Petrovskij, A. V., & Jaroshevskij, M. G. (1998). *Kategorial'nyj stroj v psihologii. [Categorical structure of psychology]*. Retrieved from https://psylib.org.ua [in Russian].

Chepelieva, N. V. (Ed.) (2013). *Rozuminnia ta interpretatsiia zhyttievoho dosvidu yak chynnyk rozvytku osobystosti [Understanding and interpreting life experience as a factor in personality development]*. Kirovohrad : Imeks-LTD [in Ukrainian].

Semkiv, I. I. (2013). Adaptatsiia metodyky Sh. Shvartsa «Portret tsinnostei» ukrainskoiu movoiu [Adaptation of Sh. Schwartz's «Portrait of Values» method in the Ukrainian language]. *Praktychna psykholohiia ta sotsialna robota – Practical Psychology and Social Work, 1*, 12–28 [in Ukrainian].

© Olena Shtepa

Slotina, T. V. (2008). *Psihologija lichnosti [Psychology of Personality]*. Sankt-Peterburg : Piter [in Russian].

Shtepa, O. S. (2018). Opytuvalnyk psykholohichnoi resursnosti osobystosti: rezultaty rozrobky i aprobatsii avtorskoi metodyky [The questionnaire of a personality's psychological resourcefulness: the result of development and approbation of the author's method]. *Problemy suchasnoi psykholohii – Problems of Modern Psychology: Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, G. S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, 39*, 380–399. Kamianets-Podilskyi : Aksioma [in Ukrainian].

Shtepa, O. S. (2019). Resursna i motyvatsiina aktualizatsiia chuttia samoefektyvnosti [Resource and motivational actualization of the self-efficacy]. *Zdorovia u multydystsyplinarnomu dyskursi – Health in a multidisciplinary discourse: Proceedings of the International Scientific and Practical Conference.* (pp. 91–94). Lviv : Ukrainskyi katolytskyi universytet [in Ukrainian].

Bauer, J., Shwab, J., & McAdams, D. (2011). Self-Actualization. Where Ego Development Finally Feel Good? *The Humanisctic Psychologist*, *39*, 121–136. DOI 10/1080/08873267.2011.564978.

Forsyth, D. R., O'Boyle, E. H., & McDaniel, M. A. (2008). East meets West: A meta-analytic investigation of cultural variations in idealism and relativism. *Journal of Business Ethics*, *83* (4), 813–833. DOI 10.1007/s10551-008-9667-6.

Krems, J., Kenrick, D., & Neel, R. (2017). Individual Perceptions of Self-Actualization: What Functional Motives Are Linked to Fulfilling One's Full Potential? *Personality and Social Psychology Bull.*, *Sep. 43* (9), 1337–1352. DOI 10.1177/0146167217713191. Retrieved from https://www.ncbi.nlm.nih.gov.

Штепа Олена. Значення психологічних ресурсів в актуалізації смислових конструктів

АНОТАЦІЯ

Сформульовано проблему емпіричної верифікації двобічної актуалізації смислових конструктів. Емпіричне дослідження було реалізовано у моделі Нельсона, що полягає у визначенні сутності проблеми за наявних умов. Наявними умовами є соціально-культурний контекст життя, тому варто вказати, що термінальними межами дослідження є жовтень 2018 – квітень 2019 рр. У емпіричному дослідженні взяли участь 214 осіб віком 20–65 років. За результатами проведеного дослідження можна узагальнити, що актуалізація смислового конструкту реалізу-

© Олена Штепа

ється у ресурсний і мотиваційний спосіб. За наявної ситуації дослідження смисловий конструкт актуалізовано ресурсами відповідальності, віри в добро, любові, допомоги іншим і неактивованістю мотивів уникання й змагання. Джерелом ресурсів є етична позиція суб'єктивізму, а джерелом мотивів – мотиваційні цінності досягнення і влади.

Головними показниками ресурсної актуалізації смислового конструкту є змагальний мотив, мотив самоповаги, мотив вольового зусилля, ресурс допомоги іншим і ресурс успіху, цінність стимуляції, відсутність цінності влади та недетермінованість нового смислового конструкту змістом попереднього, що свідчить про наявність смислових диспозицій. Головними показниками мотиваційної актуалізації смислового конструкту є мотиви уникання і змагання, цілі традиції й універсалізму, загальний рівень смисложиттєвих орієнтацій, локус-контролю Я. Загальний рівень смисложиттєвих орієнтацій є показником смислового конструкту, що означає наявність установки.

Контроверсійність актуалізації смислового конструкту задана ресурсом допомоги іншим і мотиваційною цінністю прагнення влади й реалізується у змагальному мотиві. Результати дослідження обґрунтували, що ресурсний спосіб актуалізації смислового конструкту уможливлений здатністю особистості оперувати власними психологічними ресурсами, яку можна увиразнити через мотиви пізнання й оцінки власного потенціалу. Роль психологічних ресурсів в актуалізації смислового конструкту полягає у підтриманні зв'язку з метанаративом і, відтак, наближенні особистості у процесі смислових перетворень до автентичності.

Ключові слова: *психологічні ресурси, смисловий конструкт, актуалізація, мотиваційні цінності, мотиви, етична позиція, ресурсний і мотиваційний спосіб актуалізації.*

Штепа Елена. Значение психологических ресурсов в актуализации смысловых конструктов

АННОТАЦИЯ

Сформулирована проблема эмпирической верификации двусторонней актуализации смысловых конструктов. Эмпирическое исследование было реализовано в модели Нельсона, позволяющей определить сущность проблемы в имеющихся условиях. Имеющимися условиями является социокультурный контекст жизни, поэтому следует указать, что исследование было проведено в октябре 2018 – апреле 2019 гг. В

© Olena Shtepa

эмпирическом исследовании приняли участие 214 человек в возрасте 20–65 лет. На основании результатов исследования можно уточнить, что актуализация смыслового конструкта реализуется ресурсным и мотивационным способом. В имеющейся ситуации исследования смысловой конструкт актуализирован ресурсами ответственности, веры в добро, любви, помощи другим и неактивированностью мотивов избегания и соревновательности. Источником ресурсов является этическая позиция субъективизма, источником мотивов – мотивационные ценности достижения и власти.

Главными показателями ресурсной актуализации смыслового конструкта являются соревновательный мотив, мотив самоуважения, мотив волевого усилия, ресурс помощи другим и ресурс успеха, ценность стимулирования, отсутствие ценности власти и недетерминированность нового смыслового конструкта содержанием предыдущего, что свидетельствует о наличии смысловых диспозиций. Главными показателями мотивационной актуализации смыслового конструкта являются мотивы избегания и соревновательности, цели традиции и универсализма, общий уровень смысложизненных ориентаций, локус-контроля Я. Общий уровень смысложизненных ориентаций является показателем смыслового конструкта, что свидетельствует о наличии установки.

Контроверсийность актуализации смыслового конструкта задана ресурсом помощи другим и мотивационной ценностью стремления к власти и реализуется в соревновательном мотиве. Результаты исследования обосновали, что ресурсный способ актуализации смыслового конструкта возможен при способности личности оперировать собственными психологическими ресурсами, которую можно сделать более выразительной через мотивы познаний и оценки своего потенциала. Роль психологических ресурсов в актуализации смыслового конструкта состоит в поддержке связи с метанарративом и, собственно, приближении личности в процессе смысловых преобразований к аутентичности.

Ключевые слова: *психологические ресурсы, смысловой конструкт, актуализация, мотивационные ценности, мотивы, этическая позиция, ресурсный и мотивационный способ актуализации.*

© Олена Штепа

Problems of modern psychology (2019), 45, 451–474
DOI 10.32626/2227-6246.2019-45.451-474 **УДК 159.923.2**

Students' Self-Attitudes and Self-Actualization in the Context of Self-Determination: Analysis of the Empirical Research

Самоставлення та самоактуалізація студентської молоді у контексті самодетермінації: аналіз емпіричного дослідження

Iryna Yavorska-Vietrova
Ph.D. in Psychology,
Senior Researcher
of the Chamata Laboratory
of Psychology of Personality

Ірина Яворська-Вєтрова
кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник
лабораторії психології
особистості імені П. Р. Чамати

E-mail: *irinavetrova009@gmail.com*
orcid.org/0000-0002-6509-930X
Researcher ID: G-4702-2018

G. S. Kostiuk Institute
of Psychology of NAES
of Ukraine, Ukraine
2, Pankivska street,
Kyiv, 01033

Інститут психології імені
Г. С. Костюка
НАПН України, Україна
вул. Паньківська, 2,
м. Київ, 01033

Original manuscript received April 15, 2019
Revised manuscript accepted May 11, 2019

ABSTRACT

The article is devoted to the analysis of the experimental study of correlations between parameters of students' self-attitudes and self-actualization. Self-attitude is defined as a complex multi-level emotional-value system that takes place at certain developmental stages on the basis of active assimilation, integration and hierarchization of information about «Self» and help an

The article is licensed under **CC BY-NC 4.0 International (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)**

individual predict his/her social effectiveness and attitude of other towards him/her, regulate interpersonal relationships, set and achieve goals. Self-actualization is understood as a central aspect of personality development and it is a manifestation of the innate tendency for the individuals' natural potential growth. The performed analysis of the survey data on students' self-attitude peculiarities substantiates that their attitudes toward themselves has a pronounced positive emotional modus. There are significant correlations between parameters of self-attitude and self-actualization. Thus, a high positive self-evaluation is related to an individual's ability to appreciate own dignity, to respect him/herself, directly and spontaneously express own feelings, demonstrate emotions, be relatively independent in actions and to the desire to be guided in life by own purposes, beliefs, attitudes and principles. The performed study shows that the respondents, demonstrating the ability to establish quickly actor-actor contacts, can understand and accept their own aspirations and feelings, their own emotions, including negative ones, without a need for feedback, without much concern for emotional reactions of others. It is noticed the lack of harmonization of the students' self-actualization process and underdevelopment of their ability to constructive self-realization. The expediency of development and introduction of effective techniques for personal potential development, awareness of Self for self-realization and psychological well-being is substantiated.

Key words: *personality, personal development, self-attitude, self-actualization, self-realization.*

Вступ

Динамізм і змінюваність сучасного світу, його глобалізація, постійне оновлення інформації, знань висуває у якості провідної ідеї сучасної освіти максимальне наближення навчання і виховання особистості до її індивідуальних особливостей та обдарувань, актуалізує проблеми дослідження розвитку самосвідомості особистості, формування ціннісного ставлення до самої себе. Такий підхід дасть змогу «пізнати себе, розвинути себе на основі власних здібностей і у дорослому віці максимально самореалізуватися. Останнє є неодмінною умовою особистого щастя й динамічного та несуперечливого суспільного прогресу» (Кремень, 2017: 7).

© Ірина Яворська-Вєтрова

У психологічних дослідженнях самореалізація, самоактуалізація розглядаються центральним аспектом розвитку особистості. А. Маслоу визначав самоактуалізацію не тільки як «кінцевий пункт нашої подорожі, але і як саму подорож», її рушійну силу (Maslow, 1993). Самоактуалізація, за К. Роджерсом, – це розкриття природного особистісного потенціалу, актуалізація вродженої тенденції до зростання й розвитку особистості відповідно до того, якою ця особистість має природно бути, в сприятливих і необхідних для цього умовах (Rogers, 1980). Виходячи з постулатів теорії самодетермінації Десі та Райана, у якій «Я» розглядається «як центр досвіду та як ініціатор і регулятор вольової поведінки» (Ryan & Deci, 2017), Grund, Fries & Rheinberg стверджують, що людина за своєю сутністю прагне внутрішньособистісної і соціальної цілісності, задоволення своїх вроджених психологічних потреб у автономії, компетентності й взаємозв'язках з іншими людьми. Автори наголошують на необхідності розвитку мотиваційної компетентності як важливої передумови саморегуляції для ефективної, успішної життєдіяльності (Grund, Fries & Rheinberg, 2018).

Сучасні зарубіжні дослідження саморегуляції центруються на вивченні того, як люди керують своїми мотиваційними станами для досягнення значущих для них цілей. Здійснювалось вивчення взаємозв'язків самодетермінації, компетентності й цінностей самореалізації з «суб'єктивним досвідом внутрішньої мотивації» у студентів-магістрантів коледжу (Waterman, Schwartz & Goldbacher, 2003); впливу чинників самодетермінації (автономії, самореалізації, «розширення психологічних можливостей») у випускників шкіл на їх подальшу професійну життєдіяльність (Shorgen, Jaehoon & Panko, 2016); у концептуальній структурі процесу самореалізації у студентів розглянуто процеси постановки цілей, самоефективності й мотиваційні переконання як потенціал для інформаційної вікової парадигми освіти (Huh & Reigeluth, 2017). Один із нових напря-

© Iryna Yavorska-Vietrova

мів фокусується на дослідженні переконань людей стосовно їх власної мотивації (тобто, метамотиваційних знань), їх адаптивної функції, а також впливу цих знань на вибір стратегії регулювання (Scholer, Miele & Murayama, 2018).

Вітчизняними вченими у парадигмі самодетермінації розвитку особистості досліджено психологічний потенціал самореалізації (Maksymenko & Serdiuk, 2016), ціннісні аспекти самореалізації особистості (Пенькова, 2018), концептуальні парадигми самоефективності (Дригус, 2017), прояви життєстійкості особистості (Chykhantsova, 2018), розглянуто технології активізації життєвих перспектив у діалогово-феноменологічному підході (Володарська, 2017), а також висвітлено мотивацію до творчої самореалізації у процесі формування толерантного освітнього середовища (Яланська & Атаманчук, 2017). Дослідники наголошують, що реалізація особистісного потенціалу, «особистісного проекту» (Чепелєва, 2017) неможлива без адекватного ставлення людини до оточуючого світу й до самої себе. Власне, саме позитивне самоставлення особистості поряд із її особистісними домаганнями і перспективами, автономією, самоефективністю виступає показником самодетермінованої особистості.

Самоставлення як складна багаторівнева емоційно-ціннісна система проходить в онтогенезі певні етапи розвитку на основі активного засвоєння інформації про власне «Я», інтегруючи й ієрархізуючи її, збільшуючи міру самореалізованості особистості. Н. І. Сарджвеладзе розглядав самоставлення як один із видів установки, що має трикомпонентну структуру, яка включає когнітивний, емоційний і конативний компоненти. Учений наголошував, що оскільки час є особливим виміром особистості, за яким вирізняються актуальне «Я» («я тут і тепер»), ретроспективне «Я» («я у минулому») і проспективне «Я» («я у майбутньому»), то виокремлюються і «можливі способи часового конституювання самоставлення» (Сарджвеладзе, 2007: 195–196). Такими часовими вимірами самоставлення він

© Ірина Яворська-Вєтрова

визначив адаптацію до самого себе (самопристосування), перетворення соціального середовища і самоперетворення. У структурі джерел самоставлення Н. І. Сарджвеладзе виокремлював біологічний, психологічний і соціальний компоненти. До структурних одиниць біологічного компонента вчений включав ставлення до своєї зовнішності, до анатомічних і біохімічних особливостей, до функціонально-фізіологічних можливостей. Структурними одиницями психологічного компонента, на думку Н. І. Сарджвеладзе, виступають ставлення індивіда до своїх сенсомоторних особливостей, до інструментальних можливостей, до інтелектуальних здібностей, до своїх емоційних особливостей і вольових якостей; до самого себе як до неповторної особистості. До структури соціального компонента входять такі одиниці, як ставлення індивіда до свого соціального становища, ставлення до нього інших та їхні очікування, ставлення до самого себе як носія певних соціальних норм і цінностей. Самоставлення виконує певні функції, серед яких: функція «дзеркала» (відображення себе); самовираження та самореалізації; збереження внутрішньої стабільності й континуальності «Я»; саморегуляції й самоконтролю; психологічного захисту і функція інтракомунікації (Сарджвеладзе, 1989).

Як важливий компонент структури самосвідомості самоставлення є одним із чинників формування «Я» особистості, що «інтегрує всі її життєві вияви, а також дозволяє особистості розглядати себе зсередини, спостерігати, усвідомлювати та змінювати себе, регулювати свою життєдіяльність» (Савчин, 2002: 216). На основі несуперечливого самосприйняття, співставлення зі сприйняттям себе іншими людьми, їх емоційним ставленням, а також самоставлення, що глибоко переживається, будується «Я-концепція» як «всезагально організований патерн аутоперцепції» (Савчин, 2002: 217).

Тобто, самоставлення є відображенням інтегрованості та безконфліктності певної смислової структури, яка за-

© Iryna Yavorska-Vietrova

лежно від змісту і цілісності виражається в різних формах поведінки (Сердюк, 2012: 154). Самоставлення людини значною мірою визначає оцінку навколишньої дійсності, формування уявлень про світ і себе самого, забезпечує прогнозування своєї соціальної ефективності та ставлення до себе оточення, регулює міжособистісні взаємини, постановку і досягнення цілей, впливає на процеси саморозвитку та самореалізації і, поряд із соціальним статусом і установкою особистості до зовнішнього світу, представляє зміст системи «особистість – соціальне середовище» й є однією зі структурних одиниць диспозиційного ядра особистості (Serdiuk, 2014). Власне, саме позитивне самоставлення особистості разом із її системою ціннісних орієнтацій, автономією, самоефективністю та перспективою майбутнього виступає показником самоактуалізованої особистості, показує, «наскільки людина є суб'єктом, автором власного життя, наскільки вона сама детермінує власну життєдіяльність» (Maksymenko & Serdiuk, 2016: 94).

У сучасних наукових розвідках питання самоставлення та його впливу на процеси самоактуалізації, самореалізації вивчаються у різних сферах життєдіяльності. Так, розглянуто позитивне ставлення до себе компонентом багатовимірної інтеграційної моделі психологічного благополуччя особистості (Карсканова, 2012); проаналізовано творчі прояви особистості в якості детермінант і умов формування самоставлення, оскільки в них відображається особистість як суб'єкт діяльності на шляху розкриття власного потенціалу й самореалізації (Колодяжна, 2013: 203); доведено, що позитивне самоставлення, самоприйняття, формування цілісного образу «Я» і адекватної самооцінки, розвиток емоційної саморегуляції, впевненості у собі слугують ефективним засобом формування психологічної здатності до конструктивного самоствердження особистості (Євченко, 2013); висвітлено особливості самоставлення комп'ютерних гравців, а також напрями корекційної ро-

© Ірина Яворська-Вєтрова

боти для створення позитивної «Я-концепції» у групах студентів залежно від їх ігрових переваг (Chaika, 2016); з'ясовано, що емоційно-ціннісне ставлення до себе як до суб'єкта конкретної професійної діяльності, до власного «Я», своїх професійних якостей і результатів професійної діяльності є центральним компонентом професійної самосвідомості особистості та сприяє її самореалізації у діяльності (Онуфрієва, 2018).

У студентської молоді в період професійної підготовки у закладі вищої освіти виникають «біфуркаційні періоди», що спричиняють «суттєві зміни в осмисленні свого життєвого шляху, його цілей і смислу, порушуючи цілісність системи ставлень особистості, позитивного самосприйняття, статусного положення та міжособистісної взаємодії» (Сердюк, 2012: 203). Водночас цей життєвий етап є надзвичайно значущим у становленні особистості, саме у цей час створюються умови для найповнішого розкриття потенційних можливостей, активно відбуваються процеси саморозвитку й самотворення. Тому актуальним є вивчення особливостей самоставлення студентів, а також взаємозв'язків показників самоставлення й інших компонентів у структурі самодетермінації особистісного розвитку в цьому віковому періоді.

Мета статті – здійснити аналіз результатів емпіричного дослідження особливостей ставлення до себе у групах студентів із високим і низьким рівнем самодетермінації, а також взаємозв'язків показників самоставлення і самоактуалізації у студентів.

Завдання статті

1. Виявити особливості співвідношення вираженості рівнів самоставлення у студентів із високою та низькою самодетермінацією.

2. Проаналізувати взаємозв'язки показників самоставлення та самоактуалізації як компонентів самодетермінації особистості у студентів.

© Iryna Yavorska-Vietrova

Методи та методики дослідження

У дослідженні брали участь студенти закладів вищої освіти у кількості 235 осіб. У комплексному дослідженні за попередньо встановленими рівнями сформованості автономії, самореалізації, життєвих перспектив уся вибірка була поділена на дві групи: особи з високою самодетермінацією та особи з низькою самодетермінацією.

Для вивчення особливостей ставлення до себе студентів застосовувався тест-опитувальник самоставлення В. В. Століна, С. Р. Пантілєєва (Столин & Пантилеев, 1988). Опитувальник дає змогу виявити три рівні самоставлення за ступенем узагальненості: глобальне самоставлення; самоставлення, диференційоване за самоповагою, аутосимпатією, самоінтересом і очікуваним ставленням інших; рівень конкретних дій (готовності до них) щодо свого «Я» (самовпевненість, ставлення інших, самоприйняття, самокерівництво і самопослідовність, самозвинувачення, інтерес до себе, саморозуміння).

Феномен самоактуалізації досліджувався з використанням самоактуалізаційного тесту, побудованого на принципах опитувальника особистісних орієнтацій Е. Шострома (Personal Orientation Inventory) в адаптації Ю. Є. Альошиної, Л. Я. Гозмана, М. В. Загіки і М. В. Кроза (Алешина, Гозман, Загика & Кроз, 2018). Опитувальник розроблено на засадах теорії самоактуалізації А. Маслоу, концепцій психологічного сприйняття часу і часової орієнтації суб'єкта Ф. Перлза і Р. Мея, ідей К. Роджерса й інших теоретиків екзистенціально-гуманістичного напряму в психології. Базові шкали тесту («компетентність у часі» і «підтримка») вимірюють глобальні характеристики самоактуалізації. Дванадцять додаткових шкал утворюють шість блоків: блок цінностей (шкали ціннісних орієнтацій і гнучкості поведінки), блок почуттів (шкали сенситивності до себе і спонтанності), блок самосприйняття (шкали самоповаги і самоприйняття), блок концепції людини (шкали уявлень про природу людини і синергії), блок міжособистісної чут-

© Ірина Яворська-Вєтрова

ливості (шкали прийняття агресії і контактності), блок ставлення до пізнання (шкали пізнавальних потреб і креативності).

Обробка результатів експериментального дослідження здійснювалася за допомогою програми для статистичної обробки даних SPSS Statistics 21.0. Порівняльний аналіз вибіркових середніх за t-критерієм Стьюдента показав статистично значущі відмінності за виокремленими показниками.

Результати та дискусії

Аналізуючи дані щодо співвідношення показників самоставлення та відсоткової вираженості рівнів самоставлення, наведені у табл. 1, можна зробити висновок, що при загалом високих показниках інтегрального самоставлення у значної частини студентів, особливо з групи з низькою самодетермінацією, компоненти самоставлення сформовані на низькому рівні. Так, більш ніж у третини таких осіб виявлено низький рівень показників аутосимпатії, самовпевненості, від чверті до третини – низький рівень показників самоінтересу, самоповаги, саморозуміння, самопослідовності. Слід зауважити, що у групі низькодетермінованих студентів рівень сформованості показника «ознака не виражена» є вищим як порівняно з групою високодетермінованих, так і з усією вибіркою, для практично усіх показників (окрім самоприйняття). Привертає увагу, що високих показників самоповаги і самовпевненості у групі осіб із низькою детермінацією виявилося практично вдвічі менше, порівняно з групою високодетермінованих: 46,9% і 49,6% та 77,8% і 83,3% відповідно. Стосовно показників «очікуване ставлення інших» – студенти з низькою самодетермінацією виявили найвищий відсоток низького їх рівня як за диференційованою шкалою, так і за шкалою установок: по 34,4%. При цьому за показником «самозвинувачення» ця група студентів виявила найбільший відсоток низького рівня (59,4%, порівняно з 55,6% у групі

© Iryna Yavorska-Vietrova

високодетермінованих і 58% за вибіркою загалом). Тобто, позитивно сприймаючи себе загалом (високий рівень самоприйняття – 62,5%), такі студенти залежні від оцінок оточуючих, очікуючи негативного ставлення до себе, що, відповідно, призводить до «включення» механізмів захисту свого «Я». Вони можуть мати проблеми з усвідомленням своїх потенціальних можливостей і життєвих перспектив.

Таблиця 1

Рівні вираженості показників самоставлення у студентів із високою та низькою самодетермінацією, %

Компоненти самоставлення	Уся вибірка			Особи з високою самодетермінацією			Особи з низькою самодетермінацією		
	Рівень вираженості								
	НВ	В	ЯВ	НВ	В	ЯВ	НВ	В	ЯВ
Інтегральне самоставлення	6	32	62	5,6	16,7	77,8	6,3	40,6	53,1
Самоповага	16	26	58	5,6	16,7	77,8	21,9	31,3	46,9
Аутосимпатія	26	18	56	16,7	22,2	61,1	31,3	15,6	53,1
Очікуване ставлення інших	32	54	14	27,8	50,0	22,2	34,4	56,3	9,4
Самоінтерес	22	16	62	11,1	16,7	72,2	28,1	15,6	56,3
Самовпевненість	26	18	56	11,1	5,6	83,3	34,4	25,0	49,6
Ставлення інших	32	50	18	27,8	50,0	22,2	34,4	50,0	15,6
Самоприйняття	18	14	68	5,6	16,7	77,8	12,5	25,0	62,5
Самокерівництво, самопослідовність	24	24	52	16,7	27,8	55,6	28,1	21,9	50,0
Самозвинувачення	58	16	26	55,6	27,8	16,7	59,4	9,4	31,3
Інтерес до себе	20	16	64	11,1	22,2	66,7	25,0	12,5	62,5
Саморозуміння	30	22	48	38,9	11,1	50,0	25,0	28,1	46,9

Примітка. НВ – ознака не виражена; В – ознака виражена; ЯВ – ознака яскраво виражена.

Стосовно групи високодетермінованих студентів слід зазначити, що у середньому близько 70% виявили на рів-

© Ірина Яворська-Вєтрова

ні «яскраво виражено» показники глобального самоставлення, самоповаги, аутосимпатії, самоінтересу, самовпевненості, самоприйняття, що свідчить про їх прийняття себе, впевненість у можливості контролювати своє життя, високу оцінку своїх інтенцій. Хоча при цьому можна говорити про недиференційоване емоційно позитивне самосприйняття, у яке не включений когнітивний компонент, оскільки саме у цій групі осіб найвищий, порівняно з групою несамодетермінованих і з вибіркою загалом, відсоток низького рівня показника саморозуміння (38,9%, 25% і 30% відповідно).

Отже, аналіз вивчення самоставлення студентів дає підстави стверджувати, що у групах студентів із високою та низькою самодетермінацією структура самоставлення відрізняється вираженістю його компонентів. Проте для досліджуваних характерні загалом високі показники інтегрального самоставлення й високі та середні показники диференційованих шкал і шкал установок.

Аналіз кореляційних зв'язків показників самоставлення та саморозвитку і самореалізації особистості, що вивчалися за допомогою Самоактуалізаційного тесту (САТ), показав таке **(табл. 2)**. По одному вираженому кореляційному зв'язку виявлено за шкалами гнучкості поведінки із самоприйняттям ($0{,}396^{**}$) ($p \le 0{,}01$), сенситивності до себе зі ставленням інших ($0{,}392^{**}$) ($p \le 0{,}01$), пізнавальних потреб з інтересом до себе як за диференційованою шкалою самоставлення ($0{,}381^{**}$) ($p \le 0{,}01$), так і за шкалою установок ($0{,}364^{**}$) ($p \le 0{,}01$). Останнє є підтвердженням зробленого вище висновку про високу готовність студентів до самопізнання, їх чутливість до власних думок і почуттів. Шкала самоприйняття САТ пов'язана менш вираженими кореляційними зв'язками з близькими за змістом показниками самоставлення: самоповагою ($0{,}33^{*}$) ($p \le 0{,}05$), аутосимпатією ($0{,}338^{*}$) ($p \le 0{,}05$), самовпевненістю ($0{,}287^{*}$) ($p \le 0{,}05$), саморозумінням ($0{,}348^{*}$) ($p \le 0{,}05$).

© Iryna Yavorska-Vietrova

Таблиця 2

Взаємозв'язок показників тесту самоставлення і Самоактуалізаційного тесту (САТ)

	Інтегральне самоставлення	Самоповага	Аутосимпатія	Очікуване ставлення інших	Самоінтерес	Самовпевненість	Ставлення інших	Самоприйняття	Самоспрямованість, самопослідовність	Самозвинувачення	Інтерес до себе	Самоорозуміння
Tc	0,261	0,246	0,408**	0,119	0,004	0,279*	–0,013	0,313*	–0,168	–0,261	–0,261	0,219
I	0,394**	0,477**	0,431**	0,216	0,294*	0,513**	0,205	0,519**	0,057	–0,181	0,223	0,363**
SAV	0,554**	0,469**	0,441**	0,414**	0,388**	0,488**	0,199	0,587**	0,145	–0,190	0,417**	0,388**
Ex	0,035	0,199	0,209	–0,085	0,058	0,246	–0,010	0,396**	–0,273	0,093	0,015	0,204
Fr	0,218	0,177	0,247	0,208	0,250	0,277	0,392**	0,244	–0,027	–0,077	0,073	0,162
S	0,436**	0,482**	0,416**	0,192	0,283*	0,526**	0,285*	0,469**	0,101	–0,185	0,242	0,363**
Sr	0,559**	0,410**	0,531**	0,379**	0,419**	0,483**	0,408**	0,579**	0,138	–0,274	0,332*	0,384**
Sa	0,260	0,330*	0,338*	0,176	0,153	0,287*	0,144	0,253	–0,014	–0,240	0,177	0,348*
Nc	0,255	0,251	0,252	0,213	0,295*	0,313*	0,077	0,194	0,097	–0,187	0,266	0,049
Sy	–0,010	0,152	0,179	–0,057	0,087	0,167	–0,203	0,330*	–0,094	0,123	0,193	0,214
A	0,377**	0,416**	0,287*	0,215	0,358*	0,504**	0,406**	0,432**	0,154	0,026	0,264	0,109
C	0,091	0,285*	0,206	–0,148	0,198	0,391**	–0,026	0,379**	–0,075	0,044	0,050	0,287
Cog	0,279*	0,244	0,087	0,180	0,381**	0,314*	–0,006	0,266	–0,227	0,092	0,364**	0,049
Cr	–0,025	0,030	–0,028	–0,088	0,084	0,177	0,001	0,260	–0,273	0,188	–0,019	0,059

© Ірина Яворська-Вєтрова

Примітка. Tc – шкала компетентності в часі; I – шкала підтримки; SAV – шкала ціннісних орієнтацій; Ex – шкала гнучкості поведінки; Fr – шкала сенситивності до себе; S – шкала спонтанності; Sr – шкала самоповаги; Sa – шкала самоприйняття; Nc – шкала уявлень про природу людини; Sy – шкала синергії; A – шкала прийняття агресії; C – шкала контактності; Cog – шкала пізнавальних потреб; Cr – шкала креативності.

** – кореляція значуща на рівні 0,01 (2-сторон.); * – кореляція значуща на рівні 0,05 (2-сторон.).

Відзначимо відсутність, з одного боку, значущих кореляційних зв'язків із показниками САТ таких показників самоставлення, як самокерівництво, самопослідовність і самозвинувачення, а з іншого – відсутність зв'язків із показниками самоставлення таких шкал САТ, як уявлення про природу людини, шкали синергії та креативності.

Подальший ранговий аналіз даних свідчить, що перше рангове місце за кількістю виявлених кореляційних зв'язків із показниками самоставлення (окрім указаних вище показників самопослідовності й самозвинувачення) має шкала самоповаги: значущі кореляційні зв'язки з усіма десятьма показниками самоставлення. Друге рангове місце посідають шкали ціннісних орієнтацій і спонтанності (по вісім кореляційних зв'язків), третє – шкали підтримки й прийняття агресії (по сім кореляційних зв'язків). Не виявлено кореляцій за вказаними шкалами із показниками очікуваного ставлення інших, інтересу до себе, а також – в останньому випадку – саморозумінням. Четверте рангове місце посідає шкала контактності (чотири кореляційних зв'язки) і п'яте – шкала компетентності в часі (три кореляційних зв'язки).

Аналіз взаємозв'язків показників самоставлення й окремих аспектів (блоків) самоактуалізації дав змогу виявити такі тенденції (рис. 1). Стосовно блоку цінностей (шкали ціннісних орієнтацій і гнучкості поведінки) можна констатувати, що особи з високими показниками інтегрального самоставлення поділяють цінності самоактуалі-

© Iryna Yavorska-Vietrova

зованої особистості, при цьому, однак, мають труднощі з їх реалізацією, здатністю швидко й адекватно реагувати на ситуацію, що змінюється.

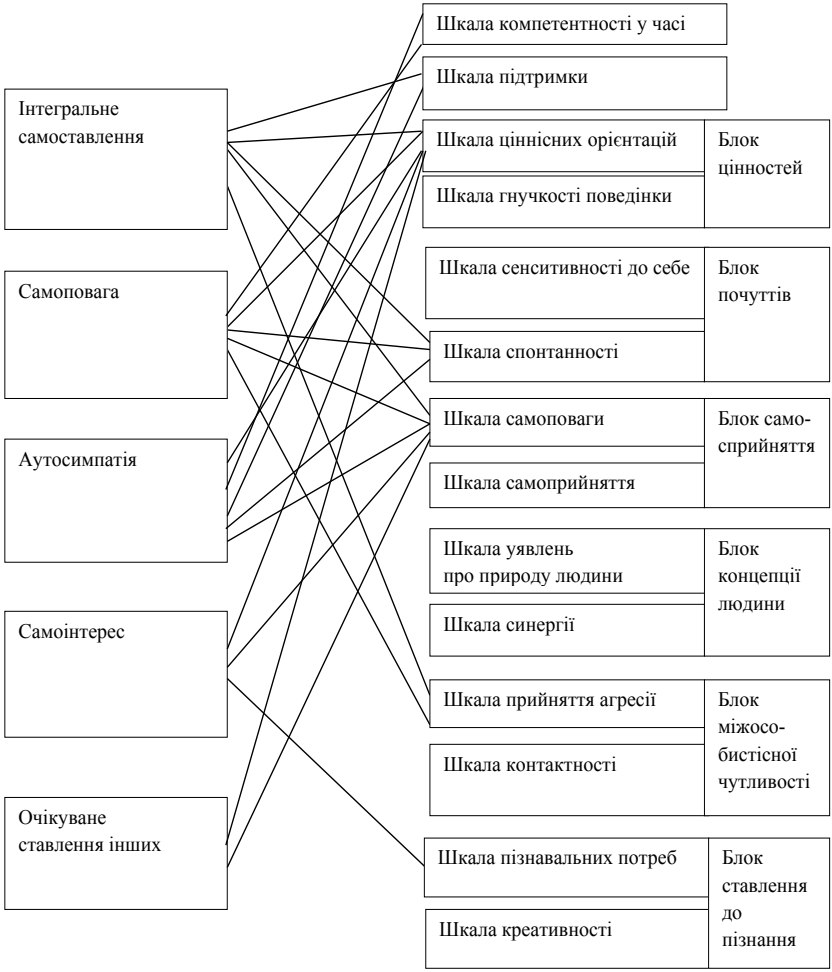

Рис. 1. Модель зв'язків показників глобального самоставлення, самоставлення, диференційованого за самоповагою, аутосимпатією, самоінтересом й очікуваним ставленням інших, і шкал самоактуалізації

© Ірина Яворська-Вєтрова

Значна кількість кореляційних зв'язків показників самоставлення зі шкалою спонтанності з блоку почуттів свідчить про те, що досліджувані схильні безпосередньо висловлювати свої почуття й демонструвати емоційні стани, але недостатньо усвідомлюють і рефлексують їх. Аналіз зв'язків змістово подібних показників самоставлення і шкал блоку самосприйняття дає підстави для висновку про те, що поважаючи й цінуючи себе, свої позитивні якості, досліджувані, з одного боку, почуваються залежними від оцінок своїх чеснот з боку оточуючих, а з іншого – намагаючись захистити своє позитивне самоставлення, можуть удаватися до ігнорування, відкидання думок і оцінок інших людей.

Стосовно міжособистісних ставлень (блок міжособистісної чутливості) можна стверджувати: особи з високою самовпевненістю й самоприйняттям більш схильні до встановлення глибоких і тісних контактів, приймаючи навіть свої негативні емоційні прояви щодо інших як природні й допустимі. Незначна кількість кореляційних зв'язків показників самоставлення та показників шкал блоку ставлення до пізнання, а також відсутність зв'язків зі шкалами блоку концепції людини свідчить про те, що прагнення набувати знань про навколишній світ, відкритість до цих знань не є домінуючими в актуальному світосприйнятті студентів, у них ще не сформоване цілісне концептуальне уявлення про людську природу, про, власне, свою природу, вони не володіють належною мірою інструментарієм саморозвитку. Подібні висновки зроблені у дослідженні С. Максименка та Л. Сердюк про недостатню сформованість у досліджуваних студентів таких особистісних якостей, як орієнтація в часі, що означає недостатню узгодженість подій життя, впевненості у своїх силах і можливостях, прагнення до набуття знань про навколишній світ. Водночас дослідники наголошують, що такі низькі показники вказують саме на особистісні ресурси і потенціал самореалізації особистості (Maksymenko & Serdiuk, 2016). Такі дані ко-

© Iryna Yavorska-Vietrova

релюють також із результатами дослідження О. І. Моткова про деяку дисгармонійність процесів самоактуалізації у цьому віці. На думку дослідника, баланс цінностей досягається поступово з віком, коли долається розрив між силою базового прагнення до свободи, самостійності й мірою його реалізації у поведінці та діяльності (Мотков, 2007). Крім того, ми солідаризуємося з тезою О. І. Моткова про те, що розвиток особистості повинен першочергово орієнтуватися не на досягнення максимальних успіхів у реалізації призначення, самоздійсненні «за будь-яку ціну», а на досягнення гармонійного процесу самоактуалізації, на розвиток «Б-цінностей» – прагнення до істини, добра, краси, гармонії, всебічності тощо (Maslow, 1993).

Висновки

Аналіз даних дослідження особливостей самоставлення студентів дає підстави констатувати, що їх ставлення до себе має виражений позитивний емоційний модус. Можна зробити висновок про наявність взаємозв'язків показників самоставлення й самореалізації особистості. Зафіксовано, що висока позитивна оцінка досліджуваними самих себе пов'язана зі здатністю цінувати свою гідність, поважати себе, безпосередньо і спонтанно виражати свої почуття, демонструвати емоції, намаганням бути відносно незалежним у своїх вчинках, прагненням керуватися в житті власними цілями, переконаннями, установками і принципами. Демонструючи здатність до спілкування, швидкого встановлення суб'єкт-суб'єктних контактів, вони виявляють здатність усвідомлювати і приймати власні прагнення й почуття, власні емоційні, у тому числі негативні, прояви, не відчуваючи при цьому потреби у зворотному зв'язку, не надто переймаючись емоційними реакціями оточуючих. Власне, природа людини, концептуально-філософське сприйняття світу і людей поки що не присутнє в актуальному шарі самосвідомості досліджуваних, оскільки шкали блоку «концепція людини» не виявили значущих кореля-

© Ірина Яворська-Вєтрова

ційних зв'язків із показниками самоставлення. Зауважено недостатню гармонійність процесу самоактуалізації у студентської молоді, розвитку здатності до конструктивної самореалізації.

У цьому зв'язку в якості подальших перспектив дослідження надзвичайно значущою видається розробка і впровадження ефективних технологій сприяння розвитку особистісного потенціалу, усвідомлення себе, своїх життєвих цілей, перспектив, цінностей для самореалізації та психологічного благополуччя особистості.

Література

Алешина Ю. Е., Гозман Л. Я., Загика М. В., Кроз М. В. Самоактуализационный тест – САТ. *Психологос.* 2018. URL : https://www.psychologos.ru/articles/view/samoaktualizacionnyy-test---sat.

Бодалев А. А., Столин В. В., Аванесов В. С. Общая психодиагностика. Санкт-Петербург : Речь, 2000. 440 с.

Володарська Н. Д. Технології активізації процесу самодетермінації розвитку особистості: діалогово-феноменологічний підхід. *Актуальні проблеми психології*: *Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Київ – Житомир : Вид-во ЖДУ імені І. Франка, 2017. Т. VI. Вип. 13. С. 32–38.

Дригус М. Т. Концептуальні парадигми самоефективності особистості. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Київ : Видавництво «Фенікс», 2017. Т. XII. Вип. 23. С. 88–97.

Євченко І. М. Психологічні засади формування у студентів здатності до самоствердження: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Одеса, 2013. 18 с.

Карсканова С. В. Психологічне благополуччя особистості як основа фахового зростання: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології». Київ, 2012. 18 с.

Колодяжна А. В. Умови та фактори формування самоставлення. *Актуальні проблеми психології* / За ред. С. Д. Максименка. Київ : Видавництво «Фенікс», 2013. Т. 12. Вип. 16. С. 197–204.

Мотков О.И. О парадоксах процесса самоактуализации личности. *Природа личности: сущность, структура и развитие*. Москва : Воскресенская типография, 2007. 248 с.

Наукове забезпечення розвитку освіти в Україні: актуальні проблеми теорії і практики (до 25-річчя НАПН України). Збірник наукових праць. Київ : Видавничий дім «Сам», 2017. 400 с.

© Iryna Yavorska-Vietrova

Onufriieva L. A. The theoretical and methodological analysis of Me-professional image as a component of future professionals' Me-concept. *Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України* / За наук. ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2018. Вип. 39. С. 195–205. DOI 10.32626/2227-6246.2018-39.195-205.

Пенькова О. І. Ціннісні аспекти самореалізації особистості. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України.* Київ – Житомир : Вид-во ЖДУ імені І. Франка, 2018. Т. VI. Вип. 14. С. 201–207.

Савчин І. М. Самосвідомість школяра як предмет професійної уваги вчителя. *Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України*. Київ, 2002. Т. IV, ч. 5. С. 215–219.

Сарджвеладзе Н. И. Личность и ее взаимодействие с социальной средой. Тбилиси : Мецниереба, 1989. 204 с.

Сарджвеладзе Н. И. Самоотношение личности. *Психология самосознания*. Самара : Издательский дом «БАХРАХ-М», 2007. С. 174–207.

Сердюк Л. З. Психологія мотивації учіння майбутніх фахівців: системно-синергетичний підхід. Київ : Університет «Україна», 2012. 323 с.

Столин В. В., Пантилеев С. Р. Опросник самоотношения. *Практикум по психодиагностике: психодиагностические материалы.* Москва : Изд-во МГУ, 1988. С. 123–130.

Яланська С. П., Атаманчук Н. М. Психологія формування толерантного середовища в умовах нової української школи. *Наука і освіта. Психологія*. 2017. № 1. С. 71–75. DOI http://doi.org/10.24195/2414-4665-2017-1-12.

Chaika, G. (2016). Characteristics of self-concept of computer gamers. *Social Welfare: Interdisciplinary Approach*, *6* (1), 40–51. Retrieved from http://dx.doi.org/10.21277/sw.v1i6.235.

Chykhantsova, O. (2018). Features of Demonstration of Hardiness' Components of Personality. Science and Education, a New Dimension. *Pedagogy and Psychology, VI (65),* Issue 155, 58–60. Budapest. Retrieved from http://lib.iitta.gov.ua/710360/.

Grund, A., Fries, S., & Rheinberg, F. (2018). Know Your Preferences: Self-Regulation as Need-Congruent Goal Selection. *Review of General Psychology, 22,* Issue 4, 437–451. Retrieved from https://doi.org/10.1037/gpr0000159.

Huh, Y., & Reigeluth, C. M. (2017). Self-Regulated Learning: The Continuous-Change Conceptual Framework and a Vision of New Paradigm,

 © Ірина Яворська-Вєтрова

Technology System, and Pedagogical Support. *Journal of Educational Technology Systems, 46,* Issue 2, 191–214. Retrieved from https://doi.org/10.1177/0047239517710769.

Maksymenko, S., & Serdiuk, L. (2016). Psychological Potential of Personal Self-realization. *Social Welfare: Interdisciplinary Approach*, *6* (1), 92–100. Retrieved from http://dx.doi.org/10.21277/sw.v1i6.244.

Maslow, A. (1993). The Farther Reaches of Human Nature. New York : Penguin.

Rogers, C. A (1980). Way of Being. New York: Houghton Mifflin.

Ryan, R. M., & Deci E. L. (2017). Self-Determination Theory: Basic psychological needs in motivation, development and wellness. New York, NY : Guilford Press Publishing.

Scholer, A. A., Miele, D. B., & Murayama, K. (2018). New Directions in Self-Regulation: The Role of Metamotivational Beliefs. *Current Directions in Psychological Science, 27,* Issue 6, 437–442. Retrieved from https://doi.org/10.1177/0963721418790549.

Serdiuk, L. (2014). Personal Modus of Future Specialists' Self-Realization. *Social Welfare: Interdisciplinary Approach, 4* (1), 71–80.

Shorgen, K. A., Jaehoon, L., & Panko, P. (2016). An Examination of the Relationship between Postschool Outcomes and Autonomy, Psychological Empowerment, and Self-Realization. *The Journal of Special Education, 51,* Issue 2, 115–124. Retrieved from http://doi.org/10.1177/0022466916683171.

Waterman, A. S., Schwartz, S. J., & Goldbacher, E. (2003). Predicting the Subjective Experience of Intrinsic Motivation: The Roles of Self-Determination, the Balance of Challenges and Skills, and Self-Realization Values. *Personality and Social Psychology Bulletin, 29,* Issue 11, 1447–1458. Retrieved from https://doi.org/10.1177/0146167203256907.

References

Aleshina, Ju. E., Gozman, L. Ja., Zagika M. V., & Kroz, M. V. (2018). Samoaktualizatsionnyj test – SAT [Self-actualization test – SAT]. *Psihologos – Psychologos.* Retrieved from https://www.psychologos.ru/articles/view/samoaktualizacionnyy-test---sat [in Russian].

Bodalev, A. A., Stolin, V. V., & Avanesov, V. S. (2000). *Obshchaja psihodiagnostika [General Psychodiagnosis]*. Sankt-Peterburg : Rech' [in Russian].

Volodarska, N. D. (2017). Tekhnolohii aktyvizatsii protsesu samodeterminatsii rozvytku osobystosti: dialohovo-fenomenolohichnyi pidkhid [Technologies of Activation of the Process of Self-Determination of Personality Development: Dialogue-Oriented and Phenomenological Approach]. *Aktualni problemy psykholohii – Actual problems of*

© Iryna Yavorska-Vietrova

psychology, VI, 13, 32–38. Kyiv – Zhytomyr : Vyd-vo ZhDU imeni I. Franka [in Ukrainian].

Dryhus, M. T. (2017). Kontseptualni paradyhmy samoefektyvnosti osobystosti [Conceptual paradigms of self-efficacy of personality]. *Aktualni problemy psykholohii – Actual problems of psychology: Collection of research papers of G. S. Kostiuk Institute of Psychology of NAES of Ukraine, XVII, 23*, 88–97. Kyiv : Vydavnytstvo «Feniks» [in Ukrainian].

Yevchenko, I. M. (2013). Psykholohichni zasady formuvannia u studentiv zdatnosti do samostverdzhennia [Psychological principles of formation of students' ability to self-affirmation]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Odesa [in Ukrainian].

Karskanova, S. V. (2012). Psykholohichne blahopoluchchia osobystosti yak osnova fakhovoho zrostannia [Psychological well-being of the personality as the basis of professional growth]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

Kolodiazhna, A. V. (2013). Umovy ta faktory formuvannia samostavlennia [Conditions and factors of forming self-attitude]. S. D. Maksymenko (Ed.). *Aktualni problemy psykholohii – Actual problems of psychology, XII, 16*, 197–204. Kyiv : Vydavnytstvo «Feniks» [in Ukrainian].

Motkov, O. I. (2007). O paradoksah protsessa samoaktualizatsii lichnosti [On the paradoxes of the process of self-actualization of personality]. *Priroda lichnosti: sushchnost', struktura i razvitie – The nature of personality: essence, structure and development*. Moskva : Voskresenskaja tipografija [in Russian].

Naukove zabezpechennia rozvytku osvity v Ukraini: aktualni problemy teorii i praktyky (do 25-richchia NAPN Ukrainy) *[Scientific support of the development of education in Ukraine: actual problems of theory and practice* (to the 25th anniversary of NAPS of Ukraine)]. (2017). Kyiv : Vydavnychyi dim «Sam» [in Ukrainian].

Onufriieva, L. A. (2018). The theoretical and methodological analysis of Me-professional image as a component of future professionals' Me-concept. S. D. Maksymenko, L. A. Onufrieva (Eds.). *Problemy suchasnoi psykholohii – Problems of modern psychology: Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, G. S. Kostiuk Institute of Psychology of NAES of Ukraine, 39,* 195–205. Kamianets-Podilskyi : Aksioma. DOI 10.32626/2227-6246.2018-39.195-205.

Penkova, O. I. (2018). Tsinnisni aspekty samorealizatsii osobystosti [Value aspects of self-realization of personality]. *Aktualni problemy psykholohii – Actual problems of psychology: Collection of research papers of G. S. Kostiuk Institute of Psychology of NAES of Ukraine, VI, 14*, 201–207. Kyiv – Zhytomyr : Vyd-vo ZhDU imeni I. Franka [in Ukrainian].

 © Ірина Яворська-Вєтрова

Savchyn, I. M. (2002). Samosvidomist shkoliara yak predmet profesiinoi uvahy vchytelia [A schooler's self-consciousness as a subject of teacher's professional attention]. *Problemy zahalnoi ta pedahohichnoi psykholohii – Problems of general and pedagogical psychology* : Collection of research papers of G.S. Kostiuk Institute of Psychology of NAES of Ukraine, IV, 5, 215-219. Kyiv [in Ukrainian].

Sardzhveladze, N. I. (1989). *Lichnost' i eje vzaimodejstvie s sotsial'noj sredoj [Personality and his relationship with social sphere]*. Tbilisi : Metsniereba [in Russian].

Sardzhveladze, N. I. (2007). Samootnoshenie lichnosti [Personality's self-attitude]. *Psihologija samosoznanija – Psychology of self-consciousness.* (pp. 174–207). Samara : Izdatel'skij dom «BAHRAH-M» [in Russian].

Serdiuk, L. Z. (2012). *Psykholohiia motyvatsii uchinnia maibutnikh fakhivtsiv: systemno-synerhetychnyi pidkhid [Psychology of motivation of future students' training: a system-synergistic approach].* Kyiv : Universytet «Ukraina» [in Ukrainian].

Stolin, V. V., & Pantileev, S. R. (1988). Oprosnik samootnoshenija [Questionnaire on self-attitude]. *Praktikum po psihodiagnostike: psihodiagnosticheskie materialy – Psychodiagnostic workshop: psychodiagnostic materials* (pp. 123–130). Moskva : Izd-vo MGU [in Russian].

Yalanska, S. P., & Atamanchuk, N. M. (2017). Psykholohiia formuvannia tolerantnoho seredovyshcha v umovakh novoi ukrainskoi shkoly [Psychology of Tolerant Environment Formation in Conditions of the Concept of «The New Ukrainian School»]. *Nauka i osvita. Psykholohiia – Science and Education. Psychology, 1,* 71–75. DOI http://doi.org/10.24195/2414-4665-2017-1-12 [in Ukrainian].

Chaika, G. (2016). Characteristics of self-concept of computer gamers. *Social Welfare: Interdisciplinary Approach*, *6* (1), 40–51. Retrieved from http://dx.doi.org/10.21277/sw.v1i6.235.

Chykhantsova, O. (2018). Features of Demonstration of Hardiness' Components of Personality. Science and Education, a New Dimension. *Pedagogy and Psychology, VI (65),* Issue 155, 58–60. Budapest. Retrieved from http://lib.iitta.gov.ua/710360/.

Grund, A., Fries, S., & Rheinberg, F. (2018). Know Your Preferences: Self-Regulation as Need-Congruent Goal Selection. *Review of General Psychology, 22,* Issue 4, 437–451. Retrieved from https://doi.org/10.1037/gpr0000159.

Huh, Y., & Reigeluth, C. M. (2017). Self-Regulated Learning: The Continuous-Change Conceptual Framework and a Vision of New Paradigm, Technology System, and Pedagogical Support. *Journal of Educational Technology Systems, 46,* Issue 2, 191–214. Retrieved from https://doi.org/10.1177/0047239517710769.

© Iryna Yavorska-Vietrova

Maksymenko, S., & Serdiuk, L. (2016). Psychological Potential of Personal Self-realization. *Social Welfare: Interdisciplinary Approach*, *6* (1), 92–100. Retrieved from http://dx.doi.org/10.21277/sw.v1i6.244.

Maslow, A. (1993). *The Farther Reaches of Human Nature*. New York : Penguin.

Rogers, C. A (1980). *Way of Being*. New York: Houghton Mifflin.

Ryan, R. M., & Deci E. L. (2017). *Self-Determination Theory: Basic psychological needs in motivation, development and wellness*. New York, NY : Guilford Press Publishing.

Scholer, A. A., Miele, D. B., & Murayama, K. (2018). New Directions in Self-Regulation: The Role of Metamotivational Beliefs. *Current Directions in Psychological Science, 27,* Issue 6, 437–442. Retrieved from https://doi.org/10.1177/0963721418790549.

Serdiuk, L. (2014). Personal Modus of Future Specialists' Self-Realization. *Social Welfare: Interdisciplinary Approach, 4* (1), 71–80.

Shorgen, K. A., Jaehoon, L., & Panko, P. (2016). An Examination of the Relationship between Postschool Outcomes and Autonomy, Psychological Empowerment, and Self-Realization. *The Journal of Special Education, 51,* Issue 2, 115–124. Retrieved from http://doi.org/10.1177/0022466916683171.

Waterman, A. S., Schwartz, S. J., & Goldbacher, E. (2003). Predicting the Subjective Experience of Intrinsic Motivation: The Roles of Self-Determination, the Balance of Challenges and Skills, and Self-Realization Values. *Personality and Social Psychology Bulletin, 29,* Issue 11, 1447–1458. Retrieved from https://doi.org/10.1177/0146167203256907.

Яворська-Вєтрова Ірина. Самоставлення і самоактуалізація студентської молоді у контексті самодетермінації: аналіз емпіричного дослідження

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено аналізу експериментального дослідження взаємозв'язків показників самоставлення та самоактуалізації у студентів. Самоставлення визначається як складна багаторівнева емоційно-ціннісна система, яка проходить в онтогенезі певні етапи розвитку на основі активного засвоєння інформації про власне «Я», інтегруючи й ієрархізуючи її, забезпечує прогнозування своєї соціальної ефективності та ставлення до себе оточуючих, регулює міжособистісні взаємини, постановку і досягнення цілей. Самоактуалізація розглядається центральним аспектом розвитку особистості та є виявом вродженої тенденції до зростання природного особистісного потенціалу.

© Ірина Яворська-Вєтрова

Аналіз даних дослідження особливостей самоставлення студентів дає підстави констатувати, що їх ставлення до себе має виражений позитивний емоційний модус. З'ясовано наявність взаємозв'язків показників самоставлення й самоактуалізації особистості. Зафіксовано, що висока позитивна оцінка себе пов'язана у досліджуваних зі здатністю цінувати свою гідність, поважати себе, безпосередньо і спонтанно виражати свої почуття, демонструвати емоції, намаганням бути відносно незалежним у своїх вчинках, прагненням керуватися в житті власними цілями, переконаннями, установками і принципами. Установлено, що, демонструючи здатність до швидкого встановлення суб'єкт-суб'єктних контактів, досліджувані виявляють здатність усвідомлювати і приймати власні прагнення й почуття, власні емоційні, у тому числі негативні, прояви, при цьому не відчуваючи потреби у зворотному зв'язку, не надто переймаючись емоційними реакціями оточуючих. Зауважено недостатню гармонійність процесу самоактуалізації у студентської молоді, розвитку здатності до конструктивної самореалізації. Обґрунтовано доцільність розробки і впровадження ефективних технологій сприяння розвитку особистісного потенціалу, усвідомлення себе для самореалізації та становлення психологічного благополуччя особистості.

Ключові слова: *особистість, особистісний розвиток, самоставлення, самоактуалізація, самореалізація.*

Яворская-Ветрова Ирина. Самоотношение и самоактуализация студенческой молодежи в контексте самодетерминации: анализ эмпирического исследования

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена анализу экспериментального исследования взаимосвязей показателей самоотношения и самоактуализации у студентов. Самоотношение определяется как сложная многоуровневая эмоционально-ценностная система, которая проходит в онтогенезе определенные этапы развития на основе активного усвоения информации о собственном «Я», интегрируя и иерархизируя ее, обеспечивает прогнозирование своей социальной эффективности и отношения к себе окружающих, регулирует межличностные отношения, постановку и достижение целей. Самоактуализация рассматривается как центральный аспект развития личности и является проявлением врожденной тенденции к росту природного личностного потенциала.

© Iryna Yavorska-Vietrova

Анализ данных исследования особенностей самоотношения студентов дает основания констатировать, что их отношение к себе имеет выраженный позитивный эмоциональный модус. Показано наличие взаимосвязей показателей самоотношения и самоактуализации личности. Зафиксировано, что высокая положительная оценка себя связана у исследуемых со способностью ценить свое достоинство, уважать себя, непосредственно и спонтанно выражать свои чувства, демонстрировать эмоции, со стремлением быть относительно независимым в своих поступках, руководствоваться в жизни собственными целями, убеждениями, установками и принципами. Установлено, что, демонстрируя способность к быстрому установлению субъект-субъектных контактов, исследуемые проявляют способность осознавать и принимать собственные стремления и чувства, собственные, в том числе негативные, эмоциональные проявления, при этом не чувствуя потребности в обратной связи, не учитывая эмоциональные реакции окружающих. Указано на недостаточную гармоничность процесса самоактуализации у студенческой молодежи, развития способности к конструктивной самореализации. Обоснована целесообразность разработки и внедрения эффективных технологий способствования развитию личностного потенциала, осознания себя для самореализации и становления психологического благополучия личности.

Ключевые слова: *личность, личностное развитие, самоотношение, самоактуализация, самореализация.*

© Ірина Яворська-Вєтрова

Scientific publication

Problems of modern psychology

Collection of research papers of
Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University,
G. S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy
of Educational Sciences of Ukraine

Issue 45

Computer version *U. M. Zarytska*
English translation *O. V. Moshtak*

«Aksioma» Publishing House,
30a, Symona Petliury street, Kamianets-Podilskyi, 32300.

Tel/Fax: (03849) 3-90-06. E-mail: aksiomaprint@ukr.net.
Printed in the PE «Aksioma» printing house
Certificate GC JM2I8O8 of 26.05.2004

Наукове видання

Проблеми сучасної психології

Збірник наукових праць
Кам'янець-Подільського національного університету
імені Івана Огієнка,
Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України

Випуск 45

Комп'ютерне верстання *У. М. Зарицька*
Переклад англійською мовою *О. В. Моштак*

Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. 27,67.
Тираж 300 пр. Зам. № 933.

Видавництво «Аксіома»,
вул. Симона Петлюри, 30а, м. Кам'янець-Подільський, 32300.
Тел./факс: (03849) 3-90-06, моб. (067) 381-29-43.
E-mail: aksiomaprint@ukr.net.

Друк ПП «Аксіома».
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 1808 від 26.05.2004 р.